ΝΔ: 15586.
ΚΩΕ: 15455.

Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Επικοινωνίας
Μέσων και Πολιτισμού

Καθηγητής: **Γιάγκος Ανδρεάδης**
Υποψήφιος διδάκτορας: **Γιάννης Ρούσκας**

Θέμα:

Η συμβολή του τύπου στη διαμόρφωση εθνικής ιδεολογίας κατά την περίοδο 1897 – 1912

Αθήνα
2004

Πίνακας Περιεχομένων

Αντί προλόγου:(σελ. 5 – 6) σελ. 5

Μέρος πρώτο: Εισαγωγή (σελ. 7 – 86)

1. Χρονική οριοθέτηση σελ 7
2. Η κατάσταση στην Ελλάδα από το 1877 μέχρι το 1912 σελ 19
3. Μεθοδολογία - πηγές σελ 42

Μέρος δεύτερο: Ο τύπος (σελ. 81 – 96)

1. Εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία σελ 81
2. Πληροφόρηση, κοινή γνώμη σελ 89
3. Τύπος και κοινωνία σελ 93

Μέρος τρίτο: Ιδεολογία, Εθνική Ιδέα, Μεγάλη Ιδέα (σελ. 97 – 154)

1. Ιδέα, ιδεολογία σελ 97
2. Έθνος, εθνική ιδέα, εθνικισμός, Μεγάλη Ιδέα, Υψηλή Ιδέα σελ 99
3. Η Μεγάλη Ιδέα ως εθνική ιδεολογία σελ 109
4. Μεγάλη Ιδέα και «Εθνική Εταιρία». σελ 127
5. Εθνική ιδεολογία και εθνική ολοκλήρωση σελ 137

Μέρος τέταρτο: Από την ντροπή των όπλων στην ανθοφορία του λόγου (σελ. 155 – 250)

1. Πολιτική φαυλότητα και αποσύνθεση σελ 155
2. Η Εθνική συνείδηση αφυπνίζεται με τον Τύπο σελ 163
3. Ανθοφορία του πεζού λόγου σελ 170
4. Καρποφορία του ποιητικού λόγου σελ 180
5. Κείμενα σκέψης και ιδεολογίας σελ 194
6. Το Γλωσσικό ζήτημα σελ 228

Μέρος πέμπτο: Τύπος και εθνική ολοκλήρωση (σελ. 251 – 386)

1. Το Κρητικό ζήτημα σελ 251
2. Το Μακεδονικό ζήτημα σελ 266
3. Κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις σελ 317
4. Οι Νεότουρκοι σελ 329
5. Η Επανάσταση του 1909 σελ 343
6. Αναδιοργάνωση στρατού και στόλου σελ 363
7. Συναγερμός απόδημου ελληνισμού σελ 386

Μέρος έκτο: Συμπεράσματα σελ 394

Παραπομπές: σελ 402

Βιβλιογραφία: σελ 539

Αντί προλόγου

Ο ελληνικός Τύπος παρακολουθεί τον εθνικό βίο της νεοελληνικής κοινωνίας και η ιστορία τους «τέμνεται» αντίστοιχα. Η νεότερη και η σύγχρονη ιστορία είναι άρρηκτα συνδεμένη με τον τύπο και τη δική του ιστορία. Δεν μπορεί κανένας να φανταστεί τη συνολική πορεία της Νεότερης Ελλάδας αγνοώντας το προνομιακό πεδίο της έρευνας που προσφέρουν οι σελίδες των εφημερίδων.

Ο Τύπος, μια από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις της νεοελληνικής κοινωνίας, φαινόμενο ρωμαλέο και εντυπωσιακό εμφανίζεται κατά την προεπαναστατική περίοδο και από τα πρώτα χρόνια του Αγώνα με ασυνήθιστη ένταση και ορμή. Κατά την προεπαναστατική περίοδο στη Βιέννη, στο Παρίσι και τις άλλες πόλεις της διασποράς τυπώνονται ελληνικά περιοδικά και εφημερίδες. Στη διάρκεια του Αγώνα η δημοσιογραφική δραστηριότητα εκδηλώνεται με χειρόγραφες και έντυπες εφημερίδες. Είναι ιδιαίτερα αξιοπρόσεχτος ο ρόλος των εφημερίδων από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους μέχρι την επικράτηση της αστικής τάξης και τη διοργάνωση ενός σύγχρονου κράτους κατά τα πρότυπα της φιλελεύθερης Δύσης, η οποία παραμερίζει τις παλιές ολιγαρχικές κάστες, αλλά δεν μπορεί ή από κάποια στιγμή και πέρα δε θέλει να αποτινάξει τα δεσμά της ξένης υποτέλειας.[1]

Μεγάλα βήματα προόδου συντελούνται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ένας από τους κυριότερους συντελεστές της προόδου αυτής υπήρξε η δικαίωση των πολύμοχθων αγώνων του τύπου και της τυπογραφίας.[2] Το άρθρο 14 του Συντάγματος του 1864 σπάει τα δεσμά του τύπου που είχαν χαλκεύσει οι Βαυαροί.[3] «Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία ως και παν άλλο προληπτικόν μέτρον απαγορεύονται».[4] Αυτά τα μέτρα υπέρ της ελευθεροτυπίας έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του τύπου.[5]

Με τη λήξη του 19ου και την έναρξη του 20ου αιώνα, ο τύπος διανύει περίοδο αλλαγών, εξέλιξης και ακμής. Η πρώτη δεκαετία του αιώνα χαρακτηρίζεται ως «χρυσή εποχή» των εφημερίδων.[6] Τόσες πολλές εφημερίδες εκδόθηκαν στο διάστημα αυτό, ώστε στο «Χρόνο» της 17ης Σεπτεμβρίου 1907 διαβάζουμε: «Θεέ μου, φύλαξέ μας από το κακόν που μας απειλεί κατ' αυτάς! Πέντε νέαι εφημερίδες πρόκειται να εκδοθούν εντός του ερχομένου μηνός! Όλαι, εννοείται, είνε πολύ σοβαραί επιχειρήσεις, μέλλουσαι να διαρκέσουν έως ότου εισπράξουν τας εξαμήνους και τας ετησίας συνδρομάς των καλών υποστηρικτών. Κατόπιν ....».[7]

Τρία σημεία είναι αξιοσημείωτα στην εξέλιξη του τύπου κατά την περίοδο αυτή: Τα Συνδικάτα και οι Εταιρείες Τύπου, οι μεταρρυθμίσεις και η ανακαίνιση στην εμφάνιση των εφημερίδων, η κυκλοφορία τους, ο ανταγωνισμός τους και τα δώρα στους αναγνώστες τους.

*

Κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου οι εφημερίδες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον εθνικό και κοινωνικό βίο. Επίκεντρο των αρθρογράφων εξακολουθούν να είναι τα εθνικά ζητήματα και ο συνεχής πόθος για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.[8] Η πατριωτική έξαρση που συνοδεύει τις ποικίλες και συχνά οδυνηρές περιπέτειες και ο εθνικός προσανατολισμός όλων των εκδηλώσεων της νεοελληνικής κοινωνίας είναι φαινόμενα που κατεξοχήν καλλιεργούνται και υποστηρίζονται από τον τύπο στο σύνολό του ανεξάρτητα από πολιτικές απόψεις. Σε ότι αφορά την εθνική ιδεολογία, ο ποικίλων αποχρώσεων εθνικιστικός λόγος, ο αυτοπροσδιορισμός και η βάσει αυτού ανάδυση και ανάδειξη των εχθρών (βασικά μακεδονικού ενδιαφέροντος) των Ελλήνων προκύπτουν μέσα από τον τύπο.[9]

Ύστερα από την εθνική τραγωδία του 1897 ένα ξύπνημα εθνικό αγκαλιάζει τον ελληνικό λαό. Μια βιασύνη χαρακτηρίζει όλες τις εκδηλώσεις του. Βιασύνη για να κερδίσει το χαμένο καιρό από την αδράνεια που είχε ως τραγικό της επακόλουθο τον καταστροφικό πόλεμο, που αν δεν είχε ακόμα δυσμενέστερες συνέπειες,

είχε ως αποτέλεσμα να αλυσοδεθεί η Ελλάδα στο άρμα του Δυτικού Κεφαλαίου με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (Δ.Ο.Ε). Η αφύπνιση της αστικής τάξης είχε ως συνέπεια να καταλάβουν θέση στον εθνικό αγωνιστικό στίβο νέες δυνάμεις. Διαμορφώνεται η αστική τάξη και αποκτά ταξική συνείδηση. Παίρνει περιεχόμενο και σκοπό και στην αναζήτηση συμμάχων αγκαλιάζει τα πρωτοπόρα αγροτικά στοιχεία και τους διανοούμενους σοσιαλιστές. Με την κυκλοφορία νέου αίματος στο εθνικό σώμα κάτι νέο προετοιμάζεται: κυοφορείται η επανάσταση στο Γουδί που άλλαξε την εθνική πορεία και έδωσε νέες κατευθύνσεις. Τα χρόνια που μεσολάβησαν από την εθνική ταπείνωση του 1897 ως το Γουδί είναι χρόνια μεγάλου επαναστατικού αναβρασμού, χρόνια προετοιμασίας για νέα κατάσταση, νέα δημιουργία.

Η αλλαγή που συντελέστηκε με την επανάσταση του 1909, αποδόθηκε στην αρθρογραφία και τη δραστηριότητα του Τύπου και αυτό είναι σωστό ως ένα βαθμό. Οι εφημερίδες της εποχής, μαχητικές, εκφράζουν την πολιτική των κομμάτων της περιόδου,[10] χωρίς να αποτελούν και όργανά τους και συντελούν με αποφασιστικό τρόπο στη διαμόρφωση του πολιτικού βίου της χώρας. Παρά τη μεγάλη κυκλοφορία τους έχουν μεγάλα ελλείμματα και μερικές από αυτές υπηρετούν κόμματα και πρόσωπα ως ένα βαθμό. «Δύνανται οι αμφιβάλλοντες να ρίψουν εν βλέμμα μίαν ημέραν εφ' όλων των εφημερίδων δια να ίδουν ποίαι είνε αι υπηρετούσαι κόμματα και πρόσωπα και ποίαι είνε αι εφημερίδες των οποίων οι διευθυνταί είνε πράγματι τοιούτοι, διευθύνουν δηλαδή την εφημερίδα των κατά την συνείδησίν των και γνώμην των και όχι ως φωνογράφοι του δείνος κόμματος και του τάδε πλουσίου φιλοδόξου».[11] Διευθυντές των εφημερίδων είναι οι ιδιοκτήτες/εκδότες τους. Συνεργάτες και συντάκτες τους είναι πολιτικοί, λόγιοι και διανοούμενοι της εποχής. Γίνεται επίσης κατά την εποχή αυτή η πρώτη απόπειρα ίδρυσης σωματείων δημοσιογράφων και διευθυντών εφημερίδων. Το 1904 ιδρύθηκε το Συνδικάτο Τύπου[12] και το 1908 η Εταιρία του Ελληνικού Τύπου,[13] που αποτέλεσαν μεγάλα βήματα για την εξέλιξη της ελληνικής δημοσιογραφίας.

Έκφραση και εκδήλωση από τις πλέον σημαντικές της νεοελληνικής συνείδησης ο Τύπος, μάρτυρας και πρωταγωνιστής των ιδεολογικών αγώνων και αναζητήσεων των συχνά διχασμένων εθνικά συναισθημάτων, της εθνικής ολοκλήρωσης και των θεσμών, αποτελεί βασική και πολύτιμη πηγή της ιστορίας στο σύνολό της και βρίσκεται μαζί της σε συνεχή «διαπλοκή» κατά την περίοδο αυτή. Με την λήξη του 19ου αιώνα το χαμηλό φρόνημα του λαού και οι αντιθέσεις στο λαό και στην κοινωνία είναι σημαντικές. Οι κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις εντείνονται και μετά την ήττα του 1897 δε θα αργήσει η ανορθωτική πορεία και ο παλμός της να εμφανιστούν. Η αντίθεση ήττα/χαμηλό φρόνημα – ανορθωτική πορεία – υψηλό φρόνημα/νίκη ήταν το στοιχείο και ο παράγοντας επιλογής της περιόδου αυτής για την έρευνά μας. Ο Τύπος κατά την περίοδο αυτή συναντά τα νέα αιτήματα του έθνους, εκφράζει την ωριμότητα του ελληνισμού, αναδεικνύεται ως προνομιακή πηγή η κοινή γνώμη, το συλλογικό φανταστικό και οι πολιτικές μυθολογίες, και εξυπηρετεί τη νέα μεγάλη ανάγκη: την ιδεολογική του προετοιμασία. Μέσα από την έρευνα θα φανεί αν ο αθηναϊκός Τύπος στάθηκε στο επιβαλλόμενο ύψος, αν οι δημοσιογράφοι διαφύλαξαν την ιδέα της ελευθεροτυπίας όπως επέβαλε το καθήκον τους και αν κινήθηκαν στο πλαίσιο της ευπρέπειας και δεν εκτράπηκαν σε εκδηλώσεις που προσβάλλουν την ελευθερία και την αξιοπρέπεια, ατομική ή ομαδική.

Μέρος Πρώτο

Εισαγωγή

1. Χρονική οριοθέτηση.

Χρονική αφετηρία της έρευνας αποτελεί το 1897. Η άτυχη έκβαση του Πολέμου του 1897[1] συνοδεύει το ελληνικό κράτος στα πρώτα βήματά του με την ανατολή του 20ου αιώνα. Η χρονική περίοδος στην οποία αναφέρεται η παρούσα έρευνα αρχίζει την επαύριο της καταστροφικής ήττας του πολέμου αυτού και τελειώνει τις παραμονές ενός μεγάλου θριάμβου, της έναρξης των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων 1912 – 13.

Το 1897 (6 Απριλίου – 7 Μαΐου) διεξήχθηκε μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας ένας πόλεμος μικρής διάρκειας, αλλά με πολύ επώδυνες συνέπειες για τη χώρα μας. Ίσως ουδέποτε να διεξήχθηκε πόλεμος με τόση ανευθυνότητα και επιπολαιότητα όση ο πόλεμος αυτός.[2] Μόνο που στον πόλεμο αυτόν οι Έλληνες τραυματίες βοήθησαν στην πρόοδο της επιστήμης. Πάνω τους εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στα χρονικά της στρατιωτικής ιατρικής η διαγνωστική μέθοδος των ακτίνων Χ.[3] Τον Ιανουάριο του 1897 το πνεύμα της εξέγερσης που επικρατεί στην Κρήτη εκδηλώνεται εντονότατα. Έκτροπα και σφαγές από τους Τούρκους στα Χανιά και στην ύπαιθρο αποτέλεσαν το έναυσμα για ένοπλη κρητική εξέγερση. Το Κρητικό Ζήτημα καθίσταται κεντρικό πρόβλημα ανάμεσα στις Δυνάμεις και στην Ελλάδα. Με τα κρητικά ο λαός συγκινήθηκε, η κυβέρνηση ξύπνησε από το λήθαργο και η αντιπολίτευση ερμηνεύοντας το κοινό αίσθημα ζητούσε συνδρομή υπέρ των σφαζόμενων. Ο αρχηγός της αντιπολίτευσης Δημήτριος Ράλλης απειλεί ότι, αν η κυβέρνηση Δηλιγιάννη εξακολουθεί την ίδια πορεία, θα τεθεί ο ίδιος επικεφαλής για να υψώσει τη σημαία της επανάστασης.[4] Ο βασιλιάς δηλώνει ότι θα προσαρτήσει την Κρήτη στην Ελλάδα[5] και αν οι Δυνάμεις με αποκλείσουν στην Κρήτη «θα τραπώ προς τα σύνορα και θα προχωρήσω εις την Μακεδονίαν άγων τριακοσίας χιλιάδας Ελλήνων».[6] Ακόμη δηλώνει σε διπλωμάτη ευρωπαϊκής χώρας ότι δε θα υποχωρήσουμε καθόλου και στον ανταποκριτή της παρισινής «Εφημερίδος» Fr. Buillon ότι η κυβέρνησή μου ενεργεί σύμφωνα με τη λαϊκή θέληση και θα ζήσουμε ως εθνικότητα.[7] Οι αθηναϊκές εφημερίδες προετοιμάζουν την κοινή γνώμη για επέμβαση στην Κρήτη.[8] Ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης δεν είχε το θάρρος να αντιδράσει στις δημαγωγικές επιθέσεις της αντιπολίτευσης, να προειδοποιήσει τους Κρητικούς για την αδυναμία της κυβέρνησης να τους βοηθήσει, να ψυχράνει την πολεμική υστερία του λαού και να επιβληθεί στην πολεμοχαρή διάθεση των αξιωματικών της Εθνικής Εταιρείας. Ο λαοπλάνος δημοκόπος κυβερνήτης με την άφρονα πολιτική του,[9] μέγας στα κομματικά και μικρότατος στα εθνικά,[10] αντί να περιορίσει τους ανεύθυνους ζητωπόλεμους των τριόδων, εξήπτε αντίθετα με τις πομπώδεις δηλώσεις τις πανστρατιές των «τριακοσίων χιλιάδων»[11] που θα παρέσυραν ως χάρτινο πύργο την τουρκική αυτοκρατορία, ενώ γνώριζαν καλά ότι στις αποθήκες επιστράτευσης δεν υπήρχαν εφόδια ούτε για πενήντα χιλιάδες άνδρες![12] Εύκολα είχε πιστέψει η κοινή γνώμη ότι από το ελληνικό κράτος παρασκευαζόταν εθνικός πόλεμος. Εκ των υστέρων αποδείχτηκε ότι είχε προσχεδιαστεί εικονικός πόλεμος, ψευτοπόλεμος, την εκτέλεση του οποίου η διπλωματία εμπιστεύτηκε στο Στέμμα με την ευθύνη βέβαια της συνταγματικής κυβέρνησης. Ο πόλεμος είχε καταστεί αναπόδραστος και η ματαίωσή του δεν ήταν εφικτή παρά μόνο μέσα σε ορισμένα όρια και μόνο κατά την ξηρά.[13]

Όταν οι κυβερνήτες είναι αρχομανείς και στερούνται σθένους, γινόμαστε θεατές του ειδεχθούς θεάματος να ρυμουλκεί ο λαός την κυβέρνησή του στην εκπλήρωση του ιερού καθήκοντος προς την πατρίδα, τη στιγμή που η κυβέρνηση τίποτα άλλο δεν είχε στο μυαλό της να πράξει και τίποτε άλλο

δεν έκανε εκτός από την παραπλάνηση της κοινής γνώμης ότι εκτελεί τη θέλησή της, ενώ στην πραγματικότητα δεν εξυπηρετούσε εθνική πολιτική.[14] Αρκούσε η θέληση του βασιλιά ή του πρωθυπουργού για να μην ενταφιαστεί το έθνος.[15] Έτσι απαράσκευη η κυβέρνηση στρατιωτικά[16] και απομονωμένη πολιτικά, αφέθηκε να ρυμουλκηθεί από την κοινή γνώμη που προετοιμάστηκε κατάλληλα από τον Τύπο και αποφάσισε να επέμβει στην Κρήτη.[17] «Δια του τολμήματος ημών περιεστείλαμεν τα τουρκικά κακουργήματα, εξηναγκάσαμεν τας Μεγάλας Δυνάμεις εις ενεργόν επέμβασιν, εθέμεθα επί του τάπητος το ζήτημα της ενώσεως και παρεσκευάσαμεν λύσιν αισίαν», γράφουν οι φιλοπόλεμοι «Καιροί».[18] Η ενέργεια της Ελλάδας κατέπληξε τις Δυνάμεις, οι οποίες υπόσχονταν αυτονομία στην Κρήτη και έστειλαν μοίρες των στόλων τους εκεί. Ο Τύπος, υπέρ της ένωσης,[19] καταγγέλλει την πολιτική των Δυνάμεων, οι οποίες θεώρησαν παραβίαση του δικαίου την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στην Κρήτη χωρίς κήρυξη πολέμου με την Τουρκία, ενώ τις σφαγές των Ελλήνων δεν τις έβλεπαν και μόλις πήγαμε να τους προστατεύσουμε συνταράχτηκαν για την παραβίαση του διεθνούς δικαίου![20]

Ο ευρωπαϊκός Τύπος εκφράζει τη διαφωνία των Δυνάμεων με την επέμβαση ελληνικού στρατού στην Κρήτη και το ενδεχόμενο ελληνοτουρκικού πολέμου,[21] όπως ο βελγικός,[22] ο ιταλικός,[23] ο αγγλικός,[24] ο αυστριακός,[25] ο γερμανικός,[26] ο ουγγρικός,[27] ο γαλλικός,[28] ο σερβικός[29] και ο βουλγαρικός,[30] από τον οποίο δεν έλειψε όμως και η φωνή υπέρ της Ελλάδας.[31] Ο ελληνικός Τύπος καταγγέλλει την πολιτική των Δυνάμεων και του Πανσλαυϊσμού με άρθρα του Π. Καρολίδη στην εφημερίδα «Ακρόπολις».[32] Η Ελλάδα απορρίπτει τις αξιώσεις των Δυνάμεων[33] και καταγγέλλει την πολιτική τους ως φιλοτουρκική.[34] Παρά τις όποιες επιφυλάξεις του[35] ο Τύπος τηρεί φιλοπόλεμη στάση[36] καταγγέλλοντας ακόμη και το ιερατείο ότι αδιαφορεί για τα εθνικά ζητήματα.[37] Στον πόλεμο που ακολούθησε, σύμφωνα με το Γεώργιο Φιλάρετο, δεν υπήρχε ιερέας ούτε για τρισάγιο, ενώ στον τουρκικό στρατό φάλαγγες χοτζάδων με το Κοράνιο στο χέρι παρορμούσαν τους πιστούς του Αλλάχ στον αγώνα κατά των Ελλήνων.[38] Παράλληλα επιστρατεύεται ο αλυτρωτισμός για να δικαιολογήσει τα πολεμικά σαλπίσματα[39] και η Μεγάλη Ιδέα επανέρχεται στο προσκήνιο.[40]

Κατά την πρώτη φάση του πολέμου κυριάρχησε η φιλοπόλεμη διάθεση, ο ενθουσιασμός και η ψευδαίσθηση της δύναμης. Ασήμαντες επιτυχίες σε αψιμαχίες πριν από την κήρυξη του πολέμου συντηρούν το κλίμα των ψευδαισθήσεων.[41] Παραλήρημα λέξεων εθνικών, αλλ' ούτε συνείδηση ευθύνης, ούτε έλεγχος της κατάστασης.[42] Ο τύπος για να εκμεταλλευτεί τον ερεθισμό της κοινής γνώμης,[43] αλλά και επηρεασμένος από την Εθνική Εταιρεία,[44], υποδαυλίζει το πολεμικό κενό των Ελλήνων. Όλες οι εφημερίδες με άπειρες ψευδολογίες εξαπατούν το κοινό και παριστάνουν σε αυτό ότι λίγη τόλμη χρειάζεται για να εκπληρωθεί το όνειρο. Άρθρα διεγερτικά και μανιώδης πατριωτισμός κάνουν τον κόσμο έξαλλο. Ο Τύπος ειρωνεύεται το «μεγάλο ασθενή» (Τουρκία) αποδεικνύοντας τη στρατιωτική του μηδαμινότητα και υπενθυμίζοντας τους νικηφόρους ιερούς αγώνες των Ελλήνων και την ανδρεία του Έλληνα στρατιώτη. Γενική είναι η πεποίθηση ότι θα διεξάγουμε νικηφόρο πόλεμο. Αλλά στην πράξη ο στρατός αποδείχτηκε ανοργάνωτος και οι ελλείψεις του άπειρες. Καμμιά εφημερίδα δεν τολμά να το πει «διότι ... δεν θα επωλείτο».[45] Όταν το έθνος βρέθηκε προ υποχώρησης, ο Τύπος συνεπής στην πορεία του το υποστήριξε και άρχισε να στρέφεται κατά του επιτελείου με πλήθος ψευδολογίες που «καθίστα τας εφημερίδας αγοραστάς».[46] Ειρωνικά αποδίδει την κατάσταση που κυριαρχούσε τότε στην πρωτεύουσα, που συμφωνεί με την πραγματικότητα, ο William Miller στο βιβλίο του Travels and Politics in the Near East: Όλοι συζητούσαν τον πόλεμο. Κάθε τέταρτο της ώρας μια κραυγή ακουγόταν και οι φωνές των εφημεριδοπωλών. Οι δύο εκείνοι μήνες ήταν η χρυσή

εποχή των εφημερίδων. Οι εφημερίδες, οι στρατιώτες, η πολιτική και ο πόλεμος ήταν η Αθήνα τότε.[47]

Ήρθε όμως πολύ σύντομα η σκληρή πραγματικότητα για να διαλύσει τις ψευδαισθήσεις, αφού η αντίσταση στα σύνορα δε διήρκεσε πολύ και αντί προχώρησης ακολούθησε υποχώρηση που εξελίχτηκε σε ορισμένα τμήματα σε άτακτη φυγή και πανικό. Ο Τύπος επιμένει ότι δε χάθηκε το παν[48] και αναζητεί σύγχρονο Τυρταίο.[49] Άλλες εφημερίδες πριν ακόμη τελειώσει ο πόλεμος ομιλούν για αντιμετώπιση της εθνικής δυστυχίας με νηφαλιότητα[50] και για το τέλος της τραγικής κωμωδίας που πλησιάζει.[51] Ο Δημήτριος Ράλλης που διαδέχτηκε ως πρωθυπουργός το Δηλιγιάννη φέρει ευθύνες ως αρχηγός της αντιπολίτευσης και ως πρωθυπουργός.[52] Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αποχώρησε πονηρά και αθόρυβα, αφού τέτοια εξαιρετική ευκαιρία της παρείχε η φιλαρχία των διαδόχων της στους οποίους ευγνωμόνως παρέδωσε την εξουσία.[53] Ο Δημήτριος Ράλλης είχε περιπλακεί πλέον θεωρούμενος ως υπαίτιος της εξαλλοσύνης, υπαίτιος της κυβερνητικής κρίσης, υπαίτιος νέας αισιοδοξίας και όμως μη ελπίζοντας παρά μόνο στην ανακωχή που σε λίγο θα ζητούσε. Βρισκόταν σε δυσχερή θέση γιατί ενώπιον του λαού ήταν ο φορέας της φιλοπόλεμης πολιτικής, της οποίας η χρεωκοπία ήταν προφανής. Δεν μπορούσε να επιρρίψει ευθύνες στην προηγούμενη κυβέρνηση, ούτε να προσφύγει σε υπαινιγμούς κατά του Στέμματος. Θα μπορούσε να το κάνει εάν (θα) είχε ισχυριστεί πριν από τον πόλεμο ότι με υπαιτιότητα της κυβέρνησης έφτασε ο τόπος σε ανικανότητα να αντιμετωπίσει εθνικά θέματα ή εάν είχε επιδιώξει ανατροπή της κυβέρνησης να τη διαδεχτεί άλλη, που θα αντιμετώπιζε τα πάντα ακόμη και τον πόλεμο. Ο Δημήτριος Ράλλης όμως είχε εξωθήσει την προηγούμενη κυβέρνηση στην πολιτική των άκρων και δεν μπορούσε να προφασιστεί ούτε άγνοια της κατάστασης. Οι συζητήσεις της Βουλής στο διάστημα του πολέμου αποδεικνύουν καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο κείμενο την ποιότητα και την νοοτροπία της πολιτικής ηγεσίας της εποχής, η οποία ήταν εντελώς απροσγείωτη και είχε σε απίθανη έκταση ανικανότητα εκτίμησης κατάστασης και πραγμάτων. Αποδεικνύουν επίσης την εύκολη αντίδραση του πλήθους και το ευμετάβολό του και παρέχουν το δίδαγμα ότι τίποτα δεν είναι περισσότερο επικίνδυνο για ένα κράτος από το να καθοδηγούνται οι ηγέτες από το πλήθος, αντί να το καθοδηγούν οι ίδιοι. Όταν η δημοκρατία μεταπίπτει σε λαοκρατία, η δημοκρατία καταστρέφεται και το έθνος παρασύρεται στον όλεθρο.[54] Καθήκον της νέας κυβέρνησης Ράλλη ήταν η συγκράτηση της κατάστασης και η έκκληση για μεσολάβηση των ξένων. Το άχαρο αυτό έργο ανέλαβε ένας από τους πρωτεργάτες της αδιάλλακτης εθνικής πολιτικής, ο οποίος πριν από λίγο καιρό μιλούσε στη Βουλή για αγώνα του έθνους να εκδικηθεί την ύβρη μέχρι την Κωνσταντινούπολη[55] ή να εξοντωθεί και τώρα η σκληρή πραγματικότητα τον υποχρέωνε να παρακαλεί την ξένη παρέμβαση.[56]

Έτσι ο Πόλεμος αυτός κατέληξε στρατιωτική, πολιτική, οικονομική και ηθική πανωλεθρία για την Ελλάδα. Όπως γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας, «η χώρα μετά συνταρακτικάς περιπετείας εξήρχετο συντετριμμένη οικονομικώς και ηττημένη στρατιωτικώς και πολιτικώς».[57] Ο Πόλεμος του 1897 απέδειξε την ανεπάρκεια των αξιωματικών και το ακατάρτιστο και απειροπόλεμο ακόμη και των ανώτατων στελεχών του στρατεύματος, έτσι όπως εκδηλώθηκε με σωρεία σφαλμάτων και σπασμωδικών ενεργειών. Με τέτοιες συνθήκες δημιουργήθηκε ένα κλίμα, το οποίο, σύμφωνα με το στρατηγό Λεωνίδα Παρασκευόπουλο, έκανε όλους «να θεωρούν τον στρατόν ως περιττόν και αι προσπάθειαί των συνίσταντο εις το να επιβάλουν οικονομίας εις τον στρατόν».[58]. Η «Εφημερίς» καταλογίζοντας ευθύνες στους αξιωματικούς, γράφει: «Στρατιώται λέοντες, διοικηταί ανίκανοι».[59] Μία από τις συνέπειες του πολέμου ήταν ότι η εκτίμηση του ελληνικού παράγοντα στη Βαλκανική υπέστη στην αντίληψη των ξένων κατακόρυφη πτώση.[60] Όπως γράφει ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, «όλοι μας εθεώρουν του λοιπού ως παράγοντα ανάξιον και ουδέν δικαιούμενον πλέον εν Ανατολή».[61]

Είχε έλθει λοιπόν ο χρόνος κατά τον οποίο η Ελλάδα όφειλε να πληρώσει τις συνέπειες μιας άφρονης και επιπόλαιας επιχείρισης, η ευθύνη της οποίας ανήκει εξίσου στους πολιτικούς αρχηγούς κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, τις ιθύνουσες τάξεις, μεγάλη μερίδα των αξιωματικών, την ολέθρια Εθνική Εταιρεία και τελευταία από όλους βάρυνε το λαό.[62] Εάν δεν είχε προηγηθεί η απώλεια πολιτικής ψυχραιμίας και εάν η Εθνική Εταιρεία και οι φανατισμένες ιθύνουσες τάξεις που την αποτελούσαν δεν προσβάλλονταν από πολιτικό παραλογισμό, η Ελλάδα δε θα συρόταν ως πρόβατο επί σφαγή στο βωμό μιας άδικης και τραγικής θυσίας. Η ψυχολογία μετά την ήττα οδήγησε στο άδοξο τέλος της Εθνικής Εταιρείας. Είχε καταστεί φανερό πόσο μεγάλο κίνδυνο αποτελούν τέτοιου είδους κινήσεις έστω και αν κατευθύνονται από ανιδιοτελείς ανθρώπους και αποβλέπουν στον πλέον άδολο σκοπό, όταν λείπει η συνείδηση της ευθύνης. Ουσιαστικά από την Εθνική Εταιρεία έμεινε μόνο η εκκαθαρισθείσα περιουσία της.[63]

Καθώς αποκαλυπτόταν βαθμιαία η αλήθεια, η κοινή γνώμη περιοριζόταν να ζητεί ευθύνες από εκείνους που οδήγησαν τη χώρα στον ανόητο πόλεμο και φυσικά εξιλαστήρια θύματα για τη στρατιωτική ήττα και τις συνέπειές της. Όσο καθυστερούσε η σύναψη της ανακωχής επακολουθούσε η λήθη. Η κοινή γνώμη επηρεασμένη από μερίδα του Τύπου απέδιδε ανικανότητα διοίκησης στα Ανάκτορα και στον αρχηγό του στόλου.[64] Ο βασιλιάς είχε αναλάβει την πρωτοβουλία και μόνος αυτός έδωσε το σύνθημα για την ανάγκη του πολέμου που φαινόταν να έρχεται και κάθε πολίτης εύλογα πίστευε ότι ο βασιλιάς είχε διπλωματική υποστήριξη ή ότι είχε αποφασίσει να ανάψει δαυλό φυλετικού πολέμου, γράφει ο Γεώργιος Φιλάρετος.[65] Βέβαια στη βασιλική απόφαση είχε επιδράσει η θέληση του έθνους και τα κηρύγματα της εθνικής πολιτικής. Η «Εφημερίς», όπως και άλλες εφημερίδες, υποστηρίζει ότι υπεύθυνη για τον πόλεμο και τη χρεωκοπία δεν είναι η βασιλεία. Γράφει η «Εφημερίς»: «Η εξέτασις του παρελθόντος ουχί τας προνομίας του Στέμματος αλλά τας κυβερνήσεις Δηλιγιάννη καταγγέλλει ως συντελεσάσας εις την πτώχευσιν του Κράτους».[66] Ενώ ο Δηλιγιάννης έβλεπε, γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας, «ότι τα πάντα ώθουν προς την καταστροφήν και ενώ δεν απέκρυψε από του Στέμματος τας αντιλήψεις του ταύτας, δεν εζήτησε να αντιτεθή κατά της πλάνης του λαού, αλλ' αφέθη άκων να παρασυρθή και να ρίψη το κράτος εις την εκ των προτέρων βεβαίαν ήτταν».[67] Είναι ιστορικά εξακριβωμένο, γράφει ο Δ. Μοσχονάς, ότι ο Δηλιγιάννης την επόμενη της έναρξης των εχθροπραξιών, για να δικαιολογηθεί σε φίλους του είπε τα εξής, αποδοκιμάζοντας ο ίδιος την απόφασή του για την έναρξη του πολέμου: «Το βλέπω και εγώ, κύριοι, ότι εσπεύσαμεν. Κατόπιν όμως του τελευταίου άρθρου του "Εμπρός" έπρεπε να κηρύξωμεν τον πόλεμον. Ουκ ην άλλως γενέσθαι!».[68] Η «Εφημερίς» επίσης δημοσιεύει κρίσεις για την έκθεση του διαδόχου για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο.[69]

Από τις αρετές και τις κακίες των κομμάτων, του Στέμματος και του Τύπου, από τις τρεις αυτές δυνάμεις από τις οποίες πηγάζουν οι ευδαιμονίες ή οι κακοδαιμονίες των λαών στα ελεύθερα πολιτεύματα, βλαστάνουν αρετές ή κακίες με τις οποίες οι λαοί προάγονται και μεγαλουργούν ή ξεπέφτουν.[70] Οι τροχοί των εξουσιών συγκρούονται και με την αλληλοβοήθειά τους και με την κομματική αλληλεγγύη γίνονται ανεύθυνοι και αυτοί οι υπεύθυνοι από το σύνταγμα. Κανένα πολίτευμα δεν είναι τερατωδέστερο από εκείνο στο οποίο κανένας δεν είναι υπεύθυνος.[71] Όταν διαπιστώνονται ατυχίες, οι ίδιοι οι οποίοι μόλις πριν από λίγο απειλούν τους πάντες, επιδιώκοντας τώρα να αποσείσουν τις ευθύνες τους, δεν αρκούνται μόνο σε αυτό αλλά επιδιώκουν να βρουν εξιλαστήρια θύματα. Θύμα τους όμως είναι ένα και μόνο: ο ελληνικός λαός, ο οποίος ατύχησε πραγματικά κακοδιοικούμενος κατά τέτοιο τρόπο.

Μεγάλη προσπάθεια έγινε στην περίοδο πριν από το 1897 για να θεωρείται ο ελληνικός λαός ως ο υπαίτιος της δικής του κακοδαιμονίας.[73] Ο λαός θέλει να τον χαϊδεύουν, να μην του λένε την αλή-

θεια. Στις δυστυχίες και στα ατυχήματα των άλλων πολλές φορές ο κόσμος βρίσκει περισσότερη ευχαρίστηση παρότι στις δικές του επιτυχίες.[74] Φταίνε όμως και εκείνοι που δεν του λένε την αλήθεια. «Όστις θέλει να δημοκοπή δεν λέγει ποτέ την αλήθειαν· διο η αλήθεια είναι πικρά κι' εμείς θέλομε γλυκά λόγια· εν Ελλάδι δε όλοι θέλομε να δημοκώμεν και 'δος του να κολακεύωμε τον λαόν, να του συνδαυλίζωμεν τας ανοησίας να συγκαλύπτωμεν τας ελλείψεις του και να χειροκροτούμεν τα σκοντάμματα και ελαττώματά του».[75] Ο λαός έσπευσε να βοηθήσει τον ανώτατο άρχοντα. Αυτό είναι το φταίξιμό του; Ο λαός δεν έδωσε σημασία στο ρυμούλκημα της κυβέρνησης, γιατί επικεφαλής της ήταν ο κατ' εξοχήν θιασώτης της πολιτικής της ρυμούλκησης.[76] Όταν επέρχονται συμφορές στις κακοδιοικούμενες πολιτείες, ακολουθούν μεγάλες κακοδαιμονίες από τις έριδες επί των ευθυνών και από τους πολλαπλασιαζόμενους δημαγωγούς, ενώ μετά τις νίκες εμφανίζονται έριδες φιλοπρωτίας. Μετά τις ήττες αναζητούνται οι υπεύθυνοι για αυτές και περισσότερο θορυβούν για το θέμα αυτό οι αληθινά υπεύθυνοι.[77] Ο λαός και στις δύο περιστάσεις είναι αγρίως εκμεταλλευόμενος. Οι λαοί στις περιστάσεις αυτές «ωθούμενοι ένθεν κακείθεν υπό δημαγωγών και λαοπλάνων ανίκανοι να διαγνώσουν το ίδιον αυτών συμφέρον, εξαπτόμενοι υπό πλανωμένων πατριωτών, διαβουκολούμενοι δια ψευδών και απατηλών λόγων και υποσχέσεων, δημιουργούσιν επικινδύνους καταστάσεις των οποίων αι συνέπειαι αποβαίνουν πάντοτε βαρείαι και αλγειναί».[78]

Πριν από το αίσχος του 1897 «όλοι, Λαός, Κυβέρνηση, Βασιλέας, έχουν βυθισθή σε μιαν απολαυστικώτατη Νιρβάνα. Ένας μόνος αγρυπνεί. Ένας διαμαρτύρεται. Ένας χτυπάει το κουδούνι του επερχόμενου κινδύνου. Ο Γαβριηλίδης».[79] Για την αναζήτηση των υπεύθυνων, το ύφος της εφημερίδας «Ακρόπολις» είναι χαρακτηριστικό. Σε κύριο άρθρο της με τίτλο «Οι υπεύθυνοι», η εφημερίδα αναφέρει ότι ο εγωισμός των Ελλήνων δεν τους επέτρεψε να παραδεχτούν ότι ηττήθηκαν από μια δύναμη υπέρτερη. «Όλους ακούς να φωνάζουν και δη ανθρώπους αξιούντας να γράφωσι την ιστορίαν του έθνους ότι ημείς πουθενά δεν ενικήθημεν. Το επιπόλαιον και ανόητον τη φράσεως ταύτης φθάνει, μα την αλήθειαν, μέχρι της αηδίας», γράφει ο Δημήτριος Βουτετάκης.[80] Η «Ακρόπολις» στο προαναφερόμενο άρθρο της επικρίνει τους πολιτικούς καθώς και το στρατό για την ανικανότητά τους. Αλλά και οι απλοί πολίτες έπρεπε να αποδεχτούν το λάθος τους. Ζούσαν στον κόσμο των ονείρων τους και τώρα έπρεπε να ξυπνήσουν και να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα. Γράφει στο άρθρο της η «Ακρόπολις»: «Τα πράγματα έγιναν όπως γράφει και ο διαπρεπής Γάλλος δημοσιογράφος Φρανσίλ Σαρμ. Είμεθα ολιγώτεροι εμείς από τους Τούρκους πρώτον·διεπράχθησαν στρατηγικά τινα σφάλματα υπό των ημετέρων, δεύτερον·... Προέρχεται από τον εγωισμόν του. Δεν θέλει να αναγνωρίση ότι οι Τούρκοι δεν ήσαν μόνον περισσότεροι, αλλ' είχαν και ικανωτέρους αρχηγούς και οργανισμόν στρατιωτικώτερον... Και εν τη εξάψει του εθνικού του εγωισμού, αναζητεί προδότας όσον είνε δυνατόν ολιγωτέρους, ενώ έπρεπε τους ολίγους δειλούς και αναξίους στρατιωτικής τιμής, πέραν δε αυτών τους αρχικούς υπευθύνους και του πολέμου χωρίς την δέουσαν προπαρασκευήν και του διορισμού των ανάνδρων και των ανικάνων αρχηγών και επιτελαρχών, και όπισθεν αυτών προδότας πολλούς όλους όσοι έχουν συνυφανθή με την ελληνική διοίκησιν. Οι κυρίως υπεύθυνοι θα ζητηθούν όταν έλθη η ώρα της κρίσεως. Και θα ευρεθούν. Αλλ' ουδεμιάς ερεύνης ανάγκη δια να ονομασθούν εις τους πρώτους οι τέως υπουργοί. Τούτο δε ομολογεί χωρίς να θέλη και το όργανον του κ. Δηλιγιάννη...[81] Διατί λοιπόν ο κ. Δηλιγιάννης παρεσκευάζετο προς πόλεμον; Διατί δεν εδέχετο την αυτονομίαν της Κρήτης με ελπίδα ταχείας ενώσεως, αφού εκ του προτέρου εγνώριζε ότι πολύ αδυνατωτέρα η Ελλάς αριθμητικώς δεν ημπορούσε να νικήση;... υπέχει και την μεγάλη ευθύνην της ελλείψεως όπλων, της ελλείψεως ίππων, της ελλείψεως ρούχων, της ελλείψεως παπουτσιών, της ελλείψεως τόσων άλλων απαραιτήτων εις τον πόλεμον εφοδίων. Και τι δεν μας έλειψε;... Μας ωδήγησεν εις τον πόλεμον εν γνώσει της εξ

αυτού συμφοράς, χωρίς να έχη την τόλμην να θυσιάση τα όντως βδελυρά την φοράν αυτήν χαρτοφυλάκια ανομολογούσα το αδύνατον και απαράσκευον του έθνους και τον προβλεπόμενον όλεθρον..... Μας ωδήγησεν εις τον πόλεμον εν γνώσει ότι ωδηγούσεν εις πανωλεθρίαν – διατί; Ήτο αγών σωτηρίας εξουσιών και εδρών. Έφθανε να επιπλεύσουν τα συντρίμματά των εις την εθνικήν καταστροφήν. Αυτή η μόνη φροντίς των αρχόντων μας. Τώρα ασχολούνται να περισυλλέξουν τα περισωθέντα συντρίμματα. Αλλ' οι λογαριασμοί των προς το Έθνος δεν πιστεύομεν να εξοφληθούν και αυτήν την φοράν φθηνά όσο άλλοτε, με το αζημίωτον όπως πάντοτε».[82]

Η «Εφημερίς» καταγγέλλει την «Πρωία» ότι προσπαθεί να βρίσκει όλους τους άλλους υπεύθυνους του πολέμου εκτός από τον πραγματικά υπεύθυνο κυβερνήτη, ο οποίος τώρα ισχυρίζεται ότι είχε αντίθετη γνώμη και ομολογεί ότι προτίμησε να ωθήσει την πατρίδα στην καταστροφή παρά να χάσει εφήμερη δημοτικότητα, αντιστρατευόμενος το ρεύμα της κοινής γνώμης που επιτήδεια είχε προετοιμαστεί. Η «Εφημερίς» ισχυρίζεται ότι η πεποίθησή της ήταν να περιστοιχίσουμε όλοι την κυβέρνηση και ο Τύπος να τελεί υπό τις κυβερνητικές εμπνεύσεις, γιατί στα εθνικά ζητήματα πρέπει να διευθύνει τα πάντα ανεπηρέαστη η κυβέρνηση. Η «Πρωία», γράφει η «Εφημερίς», δημοσίευσε περικοπές από διάφορα άρθρα εφημερίδων. Γνωρίζουμε ότι ο κ. Δηλιγιάννης είχε αναθέσει σε διάφορους «Ελληνάκους» την περισυλλογή άρθρων από εφημερίδες για να αποδείξει «ότι πλειότερον υπεύθυνος της τότε κυβερνήσεως δια τον Πόλεμον είναι ο Τύπος». Δε φανταζόμασταν όμως ότι η μωρία αυτή και η παραχάραξη των κειμένων θα μεταπηδούσε στα άρθρα της «Πρωίας». Δεν απομένει τίποτε άλλο από το να μας πει η «Πρωία» να διαλυθεί ο Τύπος αντί της Βουλής και να γίνουν εκλογές για να αποφανθεί ο ελληνικός λαός αν πρέπει να εκδίδονται εφημερίδες! Όσο για τους βουλευτές αυτοί θα μείνουν αθάνατοι.[83]

Όπως γράφει απολογούμενος ο βουλευτής Κ.Δ. Τοπάλης στα «Παραλειπόμενα εκ του πολέμου του 1897», ο λαός «ησθάνετο αμυδρώς μόνον την ιδίαν αυτού ενοχήν ως και την έμμεσον υπαιτιότητα εφ' όλων των διατρεξάντων και εκκαλών το Κράτος εζήτει να χωρίση από τούτου την τύχην και την ευθύνην του».[84] Αλλά και άλλες εφημερίδες κινήθηκαν προς τις ίδιες όπως παραπάνω κατευθύνσεις. Γράφουν σε κύριο άρθρο τους οι «Καιροί»: «Επιτακτικώς απαιτεί το έθνος δια τα αδόκητα αυτού ατυχήματα κατά ξηράν και θάλασσαν, άτινα προσήψαν αυτώ όνειδος, υπέβαλον αυτώ εις ανυπολογίστους ζημίας και παρεσκεύασαν την συμφοράν της οικονομικής και πολιτικής αυτού υποδουλώσεως, την αυστηράν τιμωρίαν των πεπωρωμένων, των ανικάνων των ανάνδρων και των προδοτών, οίτινες φέρουσι την ευθύνην της δημιουργηθείσης απελπιστικής καταστάσεως.... Ο τύπος θα παράσχη εις το εθνικόν τούτο έργον την ενθουσιώδη συνδρομήν του, αγρύπνως παρακολουθών τας ενεργείας και τας αποφάσεις των υπευθύνων αρχών».[85] Και σε άλλο άρθρο τους οι «Καιροί» καταγγέλλουν τον πόλεμο της ντροπής, αλλά και τους κινδύνους της ειρήνης: «Η πολιτική της φανφαρονάδας ήγαγε τον ατυχή τόπον εις έναν μωρόν και ονείδιστον ψευδοπόλεμον, η δε διάδοχος της Τρεμούλας άγει ημάς νυν εις μίαν ονειδιστοτέραν και μεστήν κινδύνων ειρήνην».[86]

Μοτίβα που στο παρελθόν είχαν εκφράσει ένδοξες στιγμές, αποδίδουν τώρα τις στιγμές της ντροπής. Ο Γ. Σουρής αμέσως μετά την ήττα μέσω του Φασουλή του γελοιοποιεί την Αυλή και τους ανάξιους μεγαλόσχημους επιτελείς.

«Φάτε πιέτε, κι' ας μας λείψουν του πολέμου τα σεκλέτια,
δεν 'γινήκαμε για μάχαις, δεν 'γινήκαμε για τέτοια.
Για τους μπάλους είναι μόνο τα γαλόνια τα χρυσά
κι' όποιος ντράβαλα γυρεύει και για πόλεμο λυσσά,

πέρα πέρα το σπαθί του καταμόναχος να βγάζη
κατσαρίδες και κορέους κι' αλογόμυιγαις να σφάζη.
.....
φάτε πιέτε κι' ετοιμάστε τα μπαούλα για ταξείδι.
Τέλειωσε και τούτ' η φέστα του πολέμου του α φε,
και τραβάτε 'στην Αθήνα για γαλόνι και λουφέ.
Ρεζιλέψαμε με σκέρτσα και φευγάλαις την Τουρκιά,
και για τούτο στείλετέ μας αγκινάραις και κουκιά.
.....
Ποίος νους στρατηγικώς!
όλοι χάσκουν κι απορούν,
τώρα δε κανονικώς
κι απαθείς υποχωρούν,
έως ότου, Φασουλή,
με τα σκέρτσα των εκείνα
τον Ετέμ τον προσφιλή
μας τον φέρουν στην Αθήνα».[87]

Σχετικά με την αναζήτηση ευθυνών, αυτές αναζητεί και ο Γ. Σουρής αλλά από ποιους;

«Υποχώρησις γενναία κι' αληθώς στρατηγική.....
πας 'στη Λάρισσα, δεν 'βρίσκεις στρατιώτη και τα χάνεις,
πας 'τα Φάρσαλα κατόπιν, δεν τους βρίσκεις μήτ' εκεί,
και σαστίζεις, κακομοίρη, και δεν ξέρεις τι να κάνης.
Κι' αν μ' αυτά τα σχέδιά των κατακτήσεις τας Αθήνας,
δεν μας μέλλει.... Θα ζητήσωμεν ευθύνας».[88]

Στο «Ρωμηό» δημοσιεύτηκε και «Απόφασις τρελλή του μπέστια Φασουλή» για το ζήτημα των ευθυνών του πολέμου:

«Επειδή παρήλθον χρόνοι
των πολέμων απευκταίοι,
και καθένας βεβαιόνει
πως αδύνατον να φταίη.

Επειδή το κράτος δείχνει
πόθον δράσεως μεγάλον,
επειδή καθένας ρίχνει
τας ευθύνας εις τον άλλον.
Επειδή κι' εγώ το κτήνος
σαν Ροδάμανθυς και Μίνως
της ευθύνης απαλάττω
και τους άνω και τους κάτω.

.....
Λέγων δε 'στην παραζάλην
βεβαιώσεων απείρων:
"Ε! και τώρα ποίαν άλλην
χρείαν έχομεν μαρτύρων;"».[89]

Στα «Φώτα» τα βέλη του Σουρή χάνουν το συγκεκριμένο στόχο τους και διακωμωδούν τη λίγο πριν φιλοπόλεμη Ελλάδα:

«Πολέμους κελαϊδώντας με γλώσσα σαν ροδάνι
βαπτίζω με τα Φώτα σε δόξης Ιορδάνη
της μούρλας τη μητέρα, που σφίγγει το σπαθί,
αλλ' όμως στην κορφή της την τιμημένη κι' άγια
κανένα πνεύμα τώρα δεν πάει να σταθεί
μήτε σαν περιστέρι, μήτε σαν κουκουβάγια».[90]

Σε στιγμές κρίσης η σάτιρα είτε οργισμένη είτε διακωμωδώντας, είναι πάντοτε πρόσφορος τρόπος να εκφραστούν τα αισθήματα που γεννά η διάψευση των προσδοκιών και η διάψευση του ονείρου από την πραγματικότητα. Η «Ακρόπολις» γράφει ότι «Ο "Ρωμηός" είνε πάλιν εις την ακμή του και εις την τρέλλα του... Κάποιος είπε ότι εις τας παρακμαζούσας κοινωνίας η σάτιρα πλεονάζει και η ευθυμία υστερεί. Αλλ' ο Σουρής είνε μάλλον ευθυμολόγος παρά σατυρικός. Άρα δεν παρακμάζομεν».[91]

Εκτός από το «Ρωμηό», το αντιηρωικό, σαρκαστικό και απροκάλυπτα αντιπαλατιανό στιχούργημα του Β. Μανή «Ο ψευτοπόλεμος του 1897», εθελοντή στον πόλεμο του 1897 και μετέπειτα στρατιωτικού γιατρού στους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-13 και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρακολουθεί τα ιστορικά γεγονότα από τα προεόρτια της Κρήτης μέχρι το τέλος του πολέμου, τους όρους της ειρήνης και τις δίκες των υπευθύνων της ήττας. Η σάτιρα του Μανή σκοπεύει προς διάφορους στόχους, σαρκάζει και γελοιοποιεί πρόσωπα, καταστάσεις και εθνικά ιδεολογήματα·[92] ελεεινολογεί την ανυπαρξία της στρατιωτικής ηγεσίας και επιμελητείας και φυσικά την ανυπαρξία του φρονήματος από μέρους των στρατιωτών.[93]

*

Συμπερασματικά το αίσχος του 1897 είναι αποτέλεσμα της μωρίας και ανικανότητας αυτών που κυβερνούσαν τη χώρα.[94] Τόσο ο λαός όσο και οι ιθύνουσες τάξεις είχαν χάσει την αίσθηση της πραγματικότητας[95] και έβλεπαν τα πάντα διαμέσου του θάμβους ενός εξημμένου και νοσηρού πατριωτισμού, στην ένταση του οποίου συνέβαλε ετερόφωτη και ανεύθυνη δημοσιογραφία[96] και άτολμη και άβουλη κυβέρνηση.[97] «Τον πόλεμον επροκάλεσε εις εσωτερικός ερεθισμός-αποτέλεσμα της ανάγκης μεταλλαγής βίου πολιτικού», γράφει ο Ιωάννης Μεταξάς στο Ημερολόγιό του.[98] «Η Εθνική Εταιρεία υποδαυλίσασα τον ερεθισμόν τούτον και αποκτήσασα τεράστιον γόητρον, επεβλήθη εις τον βασιλέα και την κυβέρνησιν, όπως επέμβωσιν εν Κρήτη».[99] Η αβουλία της κυβέρνησης, η θρασύτητα της αντιπολίτευσης και η υστερία του λαού έφεραν τον ανοργάνωτο και ολιγάριθμο ελληνικό στρατό με τα ελάχιστα πολεμικά εφόδια, με την έλλειψη σχεδίων επιχειρήσεων, με τα ανίκανα, ιδίως ανώτερα, στελέχη, αντιμέτωπο με τον πολυάριθμο τουρκικό, τον καλά εφοδιασμένο και εκπαιδευμένο από Γερμανούς αξιωματικούς.[100] Είναι ανακριβές ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις εξαναγκάστηκαν απαράσκευες να πολεμήσουν με ευθύνη των Ανακτόρων και παρά τις αντίθετες απόψεις του υπεύθυ-

νου πρωθυπουργού Δηλιγιάννη.[101] Η ευθύνη του καταστρεπτικού πολέμου του 1897 βαρύνει όλους: Την Εθνική Εταιρεία, τον πολιτικό κόσμο, το βασιλιά, τον Τύπο και τελευταία από όλους το λαό.[102]

Μετά τη λήξη του πολέμου αισθάνονται όλοι τα βαθιά τραύματα που προξένησε αυτός στον ελληνισμό. Πολλά κράτη ωφελήθηκαν από τα διδάγματα της πικρής τους πείρας και άρχισαν να βελτιώνονται από την επομένη κιόλας της ήττας τους.[103] «Τα έθνη δεν αποθαρρύνονται εκ των αποτυχιών, αλλά διδάσκονται, οργανούνται και ενισχύονται», γράφουν οι «Καιροί».[104] Η ήττα του 1897 λειτουργεί ως σοκ για την αναγκαία προσγείωση της Ελλάδας και χρησίμευσε ως δοκιμασία η οποία θα αποδείκνυε κατά πόσο και μέχρι ποίου σημείου θα καθίστατο δυνατή η προσαρμογή του πολιτικού κόσμου[105] και οι Έλληνες να συγκεντρώσουν την προσοχή τους στις πολιτικές και διπλωματικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα. Γράφει η «Ακρόπολις»: «Περιμένετε τον Ετέμ εις τον Κιθαιρώνα και τότε να βάλετε εις ενέργειαν τους ικανούς και τότε να αποτάξετε τους ανικάνους; Τι Ελλάς είνε αυτή, τι πόλεμον κάμνει αυτή η Ελλάς με διπλωμάτας που έχει κρατούσα εις απομαχίαν τους ικανούς, με αρχηγούς στρατού τους υπαιτίους όλων των ατυχημάτων, όλων των ηττών, όλου του ονείδους;».[106] Στην κατηγορία των βλακών ή των καταστροφέων υπάγονται «οι μετά τας εθνικάς συμφοράς μη ποιούμενοι χρήσιν του λογικού των, ακολουθούντες δε ολέθρια πολιτικά συστήματα μικρύνοντες δε από των αποτελεσμάτων, συγχέουσι τας ευθύνας και υπερασπίζουσι του εθνικού αίσχους τους αυτουργούς; Αντί να μεριμνώσι περί του τρόπου καθ' ον θα προληφθή η καταστροφή της εθνικής κυριαρχίας και η επαύξησις της διαφθοράς, εξακολουθούσι αποβλέποντες εις τα ατομικά των συμφέροντα επί ζημία των δημοσίων..... μεταξύ των αισθημάτων το υψηλότερον είνε ο πατριωτισμός και ότι εν τούτω δύναταί τις να γνωρίση τον χαρακτήρα του ανθρώπου, και να μετρήση την πολιτικήν και την ατομικήν του χρηστότητα».[107]

Η έκβαση του πολέμου αναγκάζει την Ελληνική Πολιτεία όχι μόνο να προσγειωθεί στην πραγματικότητα, αλλά και να αντιληφθεί ότι τα μεγάλα επιτεύγματα του Λαού και οι πόθοι και τα όνειρα δεν επιτυγχάνονται με ενθουσιασμό και διαδηλώσεις, παρά μόνο με σοβαρή και επίπονη προπαρασκευή όλων των φορέων της κρατικής οργάνωσης και κυρίως του στρατού, τα προβλήματα του οποίου η Πολιτεία οφείλει να εξετάζει με ιδιαίτερη υπευθυνότητα, προσοχή και ευαισθησία. Η ιστορία, γράφει ο Π. Καρολίδης, «ούτε δημιουργείται ούτε εξηγείται δια γενικών αρχών και ιδεών, αλλά αναλύεται και διασαφείται δια της εκθέσεως των καθ' έκαστα γεγονότων και του τρόπου καθ'ον ταύτα επιδρώντα επ' άλληλα προήγαγον το όλον».[108] Παρά τις βαθιές πληγές που επιφέρουν στο κορμί της Ελλάδας αμείλικτοι εχθροί και ύποπτοι φίλοι, «η ελληνική ψυχή εξήρχετο εκ του καμινευτηρίου των συμφορών υγιεστέρα και ισχυροτέρα ως ο χάλυψ από της πυράς και με διαυγεστέραν επίγνωσιν και συναίσθησιν της θετικότητος της αποστολής του ελευθέρου Βασιλείου και των Δυνάμεων του Ελληνισμού και απέναντι του κληρονομικού εχθρού, όστις κατείχε τας χώρας των πατέρων αυτού και των εν τη Βαλκανική αντιζήλων κρατών».[109]

Το παραπάνω πνεύμα εκφράζει άρθρο της εφημερίδας «Ακρόπολις» με τίτλο «Ο πόλεμος πολιτικός μεταρρυθμιστής». Γράφει η «Ακρόπολις»: «Το οικοδόμημα κατέπεσεν, εθρυμματίσθη. Έως τώρα ίσως δεν θα ήθελαν πολλοί ν' αναγνωρίσουν ότι ήτο σαπισμένον και ετοιμόρροπον. Ο πόλεμος το έρριψε κάτω, δεν μένει πλέον τίποτε. Όλοι το βλέπουν και όλοι αισθάνονται την ανάγκην να το ανεγείρουν επί νέων βάσεων. Δεν μένει ή το θάρρος της αποφάσεως προς νέαν εργασίαν, η οποία θα είναι επίπονος, αλλ' ασφαλής».[110] Κατά τον τρόπο αυτό μπορεί να εξηγηθεί η μεταστροφή στον Τύπο και η αλλαγή στην ψυχολογία του ελληνισμού που επέφερε ο πόλεμος μετά την απαίσια έκβασή του. Ο ρόλος του Τύπου στη μεταστροφή αυτή είναι το ζητούμενο της έρευνας αυτής. Ποια δηλαδή είναι η συμβολή του στο να αντιληφθεί το Ελληνικό Κράτος και οι πολίτες του την πραγματικότητα, να προ-

σγειωθούν σε αυτή και να αντιληφθούν ότι οι εθνικοί πόθοι πραγματοποιούνται μόνο με σοβαρή, επίπονη και μεθοδική εργασία και προπάντων με ιδεολογική προετοιμασία. «Ευελπιστούμεν ότι ο λαός φωτιζόμενος υπό του τύπου και των συλλόγων θέλει μεριμνήσει περί της σωτηρίας αυτού», γράφει ο Γεώργιος Φιλάρετος το ίδιο έτος της καταστροφής.[111]

Ο πόλεμος του 1897 ως αφετηρία οριοθέτησης της έρευνας καθορίζεται από τη μεγάλη σημασία του για το μέλλον του ελληνισμού και την οικειοποίηση από την κοινή γνώμη της εθνικής κρίσης που τον ακολούθησε. Το πλήγμα ήταν βαρύ με οδυνηρά για τη χώρα και το λαό αποτελέσματα. Ο πόλεμος όμως που έπληξε καίρια τη φιλοτιμία του έθνους, ξεσήκωσε και τη συνείδησή του. Ο Τύπος έγκαιρα αφυπνίζεται υποδεικνύοντας έγκαιρα το δρόμο του αγώνα και της επαναστατικής εξέγερσης που θα ακολουθούσε. «Αν επομένως υπολείπεται ημίν ίχνος φιλοπατρίας και ενδιαφέροντος προς τα δημόσια, έχομεν καθήκον να καταστείλωμεν οριστικώς των πολιτευομένων την κακοποιόν ακοσμίαν, καταπνίγοντες εν ανάγκη την συναλλαγήν εις λουτρόν αίματος. Άλλη δυστυχώς δεν υπάρχει διέξοδος», γράφουν οι «Καιροί».[112] Η ήττα του 1897 υπήρξε αιτία ανάνηψης εναντίον του παλαιοκομματισμού και της ρομαντικής νοοτροπίας του 19ου αιώνα. «Ευθύναι και ανακάθαρσις δια Συντακτικής Συνελεύσεως εγγυώνται ή τουλάχιστον παρέχουσι βεβαίας ελπίδας περί της εθνικής αναγεννήσεως· ει δε μη, ο κυρίαρχος λαός εν τω δικαιώματι της επαναστάσεως θέλει αυτός απ' ευθείας ζητήση ταύτα», γράφει ο Γεώργιος Φιλάρετος.[113] Είναι κοινή η διαπίστωση ότι η επανάσταση στο Γουδί γεννήθηκε από το σπόρο που σπάρθηκε με την ήττα του 1897.[114] Ανεξάρτητα αν ολοκληρώθηκε ή δεν ολοκληρώθηκε , αν απέδωσε ή δεν απέδωσε, η επανάσταση στο Γουδί είναι το αποτέλεσμα της ντροπής του 1897.[115]

Ο Μακεδονικός Αγώνας και η επανάσταση του 1909 αποτελούν τις ενδείξεις της ζωτικότητας που υπήρχε στο λαό. Η εξέγερση του 1909 κατέστη αναπόφευκτη γιατί με αυτή θα γινόταν η αλλαγή και θα τερματιζόταν η πριν από το 1897 νοοτροπία.[116] Η εξέγερση του 1909 οδηγεί το έθνος στους ένδοξους Βαλκανικούς Πολέμους,[117] που αποτελούν την πραγματική μεταβολή.[118] Άλλα παραδείγματα αφύπνισης μετά από ήττα, με την ψυχολογία που δημιουργείται στην περίπτωση αυτή για τη ρεβάνς, έχουμε στη Γαλλία μετά από τον πόλεμο του 1870. Την ήττα ακολουθεί τότε ταχεία προσαρμογή που της επιτρέπει να συμβάλει στη νίκη των συμμάχων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά και στη Γερμανία μετά από την ήττα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αντίδραση προκαλεί ταχεία ανόρθωση. Αυτό συνέβη το 1897 και στην Ελλάδα που απαλλάχτηκε γρήγορα από τις ρομαντικές αντιλήψεις και προσαρμόστηκε στην ανάγκη επιβίωσης και αντίδρασης.[119]

*

Ο δημιουργικός παλμός στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων 1912-13 αποτελεί το χρονικό τέρμα της έρευνάς μας. Ένα ξύπνημα εθνικό ύστερα από την εθνική τραγωδία του 1897 αγκαλιάζει ολόκληρο τον ελληνικό λαό. Μια βιασύνη χαρακτηρίζει όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του. Βιασύνη για να κερδίσει το χαμένο καιρό από την αδράνεια που είχε ως τραγικό επακόλουθο τον καταστροφικό πόλεμο, που αν και δεν είχε ακόμα δυσμενέστερες συνέπειες είχε ως αποτέλεσμα να αλυσοδεθεί η Ελλάδα στο άρμα του Δυτικού κεφαλαίου με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (Δ.Ο.Ε.).[120]

Η ήττα του 1897 καταλήγοντας σε υλική και ηθική συντριβή επαναφέρει τους Έλληνες στην πραγματικότητα και τους αναγκάζει υπό την πίεση των γεγονότων να βρουν την ορθή κατεύθυνση ενέργειας, η οποία συνίστατο στη συστηματική οργάνωση αξιόμαχου Στρατού και Ναυτικού,[121] με τα οποία θα ήταν δυνατή στον κατάλληλο χρόνο η υλοποίηση των εθνικών επιδιώξεων. Γράφει σχετικά η «Ακρόπολις»: «Ο ατυχής πόλεμος, εις ον ακατασχέτως το έθνος ήχθη και όστις έληξε δια της υπό του νικητού επιβολής των βαρέων αυτού όρων, ας ελπίζωμεν ότι θέλει τουλάχιστον χρησιμεύσει

ως μάθημα εις το απερίσκεπτον έθνος και θέλει συντείνει εις την βελτίωσιν των παρ' ημίν κακώς κειμένων και ιδίως εις την επί στερεών βάσεων ανασύνταξιν και ανοργάνωσιν του στρατού..... Καταρτίσωμεν άρα στρατόν εφάμιλλον προς τους Ευρωπαϊκούς και η νίκη εν μελλούση συρράξει θέλει είσθαι αφεύκτως εις ημάς κατέχοντας τοιαύτην πλεονεκτικήν θέσιν και τοσαύτα άλλα προσόντα σχετικώς προς τον αντίπαλον».[122]

Το έθνος αφυπνίστηκε και το Κράτος επέδειξε τη δέουσα προσοχή για την αύξηση της μαχητικής ικανότητας του Στρατού και του Ναυτικού, με αποτέλεσμα τις μεγάλες εξορμήσεις του ελληνισμού, οι οποίες μεγάλωσαν την Ελλάδα και ξέπλυναν τη ντροπή του 1897. «Μη λησμονώμεν», γράφει βουλευτής της εποχής, «ότι ο πόλεμος εγκαινίζει νέαν περίοδον δια το έθνος μας. Το έτος 1897 ελπίζω να είνε η αρχή νέας εποχής, υγιεστέρας και ενδοξοτέρας, διότι εκ του πολέμου και της ήττης ιδίως πρέπει να αρυσθώμεν νέας δυνάμεις προς εργασίαν και ανόρθωσιν».[123] Έχει επικρατήσει η αντίληψη ότι από την εποχή του 1897, από την εποχή των αποτελεσμάτων του, χρονολογείται ένας καινούργιος δημιουργικός παλμός μέσα στο συγκροτημένο εθνικό συλλογικό σώμα, στην κρατική του υπόσταση δηλαδή και στη γενική στάθμη παιδείας και αυτοσυνειδησίας ολόκληρης της κοινωνικής του ζωής. «Ο κόσμος εξύπνησεν, ο κόσμος ήρχισε να δρα, ο κόσμος έπαυσε να είνε ραγιάς, ο κόσμος έπαυσε να σέβεται μεγάλα ονόματα με μηδέν περιεχόμενον και μεγάλα αξιώματα με χρυσίζοντα φλοιόν και σεσηπός εσωτερικόν», γράφει η «Ακρόπολις».[124]

Το εθνικό, η Μεγάλη Ιδέα και ο αλυτρωτισμός κυριαρχούν παντού. Είναι φανερό, ότι αυτή η όψη των πραγμάτων ανταποκρίνεται στη νέα πραγματικότητα. Στη συνάντηση πολλών παραγόντων από τους οποίους άλλοι ταυτίζονται με τα συστατικά της ιδεολογίας και άλλοι δε φαίνονται άμεσα συσχετισμένοι με αυτή, βρίσκεται η βίαιη αντίδραση ενός ολόκληρου εθνικού σώματος βαρύτατα τραυματισμένου από τη διάψευση των ονείρων του και αποφασισμένου να ενεργήσει για να πλησιάσει μια καινούργια πραγματικότητα. Βέβαια, τα πράγματα δεν έγιναν ταυτόχρονα, ούτε έγιναν εντελώς. Μένει η δραματική αναζήτηση ενός κόσμου ιδεολογικού, απαλλαγμένου από αντιφάσεις και μένουν επίσης πολύ αισθητά αποτελέσματα. Στο νέο αιώνα, στην πρώτη του δεκαετία, με όποιο τιμάριθμο και αν εξεταστεί, ο ελληνισμός παρουσιάζει μια αξιόλογη γενική ανιούσα.[125]

Ο Στρατός και το Ναυτικό στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα κατορθώνουν να ανακτήσουν το ηθικό τους και με τις νικηφόρες προελάσεις και τους ναυτικούς θριάμβους κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους να διαλύσουν την κακή εντύπωση που δημιουργήθηκε σε βάρος τους από την ήττα του 1897 και να ξαναβρούν το κύρος τους μεταξύ των άλλων βαλκανικών στρατών, οι οποίοι ελάχιστη ή μηδαμινή εκτίμηση έτρεφαν για τη μαχητική τους αξία, όπως φαίνεται από τα λόγια πολιτευόμενου Βούλγαρου: «"Είτε σήμερον, είτε αύριον, είτε μετά δέκα έτη, είτε μετά είκοσιν, ημείς οι Βούλγαροι θα κυριαρχήσωμεν της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης και ουχί σεις οι Έλληνες· διότι ημείς έχομεν στρατιωτικήν δύναμιν άριστα συγκεκροτημένην, σεις δε τι έχετε; Στρατόν; Στόλον; Αλλά το 1897 απέδειξεν ότι ούτε το εν ούτε το άλλο έχετε, η δ' έκτοτε πείρα επεκύρωσεν ότι είσθε ανίκανοι να εξοπλισθήτε επιφόβως είτε κατά γην είτε κατά θάλασσαν". Οι υπερφίαλοι ούτοι λόγοι Βουλγάρου πολιτευομένου προς Έλληνα συνομιλητήν του οφείλουσιν ως ήχοι ρωσσικού κώδωνος ν' αντηχήσωσιν εις τα ώτα παντός μακαρίου Έλληνος, δια να εξυπνήσωμεν και να συνετισθώμεν και με τα σωστά μας από σχεδίου και αποφάσεως και μετ' επιμονής να επιδοθώμεν εις στρατιωτικήν και ναυτικήν σύνταξιν ως την μόνην εις τους παρόντας χρόνους αναγκαίαν και σωτήριον ασχολίαν. Ο ογδοηκονταετής μας φακιρισμός, ο οποίος μας έκανε τα πάντα εν τω ελευθέρω κράτει να ρυθμίσωμεν μόνον προς εξοικονόμησιν προσώπων και ουχί γενικωτέρων εθνικών συμφερόντων· να φρονώμεν ότι και στρατός και στόλος, και στολαί και γαλόνια, ένα μόνον έχουσι πρακτικόν σκοπόν, το να εξοικονομώσιν ολίγοι Έλληνες ως ισό-

βιοι τρόφιμοι του δημοσίου ταμείου, ουχί δε το να υπερασπίσωσι και σώσωσι τα ζωτικά γενικά του έθνους συμφέροντα κατά των πολλών και παντοίων επιβουλών μικρών και μεγάλων καλοθελητών και πολεμίων. Ο φακιρισμός μας ούτος έδωκε κάποιον εις πάντας να μας περιφρονώσιν, εις δε τους χθες πρώην υπηρέτας και προστατευομένους μας να μας απευθύνωσιν ασυστόλως λόγους και γνώμας, οία η ανωτέρω παρατιθειμένη του Βουλγάρου πολιτικού».[126]

Στην ανορθωτική πορεία του έθνους σημαντικά συμβάλλει ο Τύπος για την καλή οργάνωση, εκπαίδευση και εφοδιασμό των Ενόπλων Δυνάμεων με σύγχρονο και επαρκή οπλισμό, σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα που διαμόρφωσε στην κοινή γνώμη για την απομάκρυνση των ανίκανων, την παρουσίαση των σκανδάλων, την ξεκάθαρη θέση στα εθνικά ζητήματα· ακόμη στην καλλιέργεια κλίματος ομοψυχίας και στην ύπαρξη αξιόλογων αποτελεσμάτων. Οι νίκες των Βαλκανικών Πολέμων είναι οι πρώτες του Στρατού και του Στόλου από την ίδρυση του νεότερου Ελληνικού Κράτους και αποτελούν την αφετηρία των μετέπειτα νικηφόρων αγώνων. Ήταν αρκετή μια χρονική περίοδος δεκαπέντε ετών για να σφυρηλατηθεί η ελληνική ψυχή στο αμόνι της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Το 1897 είναι η αφετηρία συσπείρωσης του ελληνισμού με την εθνική του ιδεολογία, που μέσα από τη συμφορά της ήττας οδήγησε στην καινούργια πραγματικότητα. Ο πόλεμος του 1897 αποτελεί την αρχή για το κορύφωμα της επικρατέστερης ελληνικής ιδεολογίας στον φθίνοντα 19ο αιώνα.

Κατά τη σύνοδο της Βουλής την 1η Οκτωβρίου 1912 στην οποία έγιναν δεκτοί και Κρήτες βουλευτές,[127] ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος κάνει δηλώσεις «επί του επικειμένου αγώνος υπέρ των όλων».[128] Στις σαφείς και ψύχραιμες εκείνες δηλώσεις περιλαμβάνονται η αδιάσειστη πίστη και η πεποίθηση για τον αγώνα που πλησιάζει, από τον οποίο εξαρτιέται ευτυχές μέλλον ή ζοφερή καταστροφή για τη χώρα και ο πρωθυπουργός συμπληρώνει τις δηλώσεις του με τα εξής: «Πλην της δυνάμεως ταύτης της στρατιωτικής επί της οποίας στηρίζεται κατά πρώτον λόγον η Ελλάς, η ηθική ενότης την οποίαν παρουσιάζει ο Ελληνικός Λαός και το Ελληνικόν Έθνος κατά την κρίσιμον ταύτην περίοδον του εθνικού βίου, είναι εν πρόσθετον στοιχείον δυνάμεως δια την διέπουσαν σήμερον τα πράγματα κυβέρνησιν, με την εμπιστοσύνην του στρατού και του στόλου ημών με την ενότητα την εθνικήν και τον συνασπισμόν προς τους συμμάχους ημών, πιστεύω ότι η Ελλάς και το Έθνος ολόκληρον δύναται μετ' εμπιστοσύνης να αποβλέπη εις την έκβασιν της κρίσεως».[129]

Ύστερα από τις παραπάνω δηλώσεις οι αρχηγοί των κομμάτων και η κοινωνιολογική ομάδα έκαναν δηλώσεις με τις οποίες «ήρετο πάσα αντιπολιτευτική από του κοινοβουλίου εργασία και κατετίθετο εν λευκώ εις χείρας της κυβερνήσεως η διαχείρισις των εθνικών ζητημάτων».[130] Ποιο ήταν το αποτέλεσμα της ηθικής ενότητας την οποία ορθά και επίμονα τόνισε ο πρωθυπουργός και η οποία σφυρηλατήθηκε με τον Τύπο και τα γραπτά κείμενα της πνευματικής ηγεσίας της χώρας μετά την ήττα του 1897; Το περιγράφει χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Ασπρέας και με την περιγραφή αυτή θα κλείσουμε το πρώτο κεφάλαιο της εισαγωγής μας: «Η ηθική ενότης του λαού και του έθνους ολοκλήρου εξύψου τας εθνικάς δυνάμεις, ενέπνεε πίστιν προς τον αγώνα πεποίθησιν προς την ισχύν των όπλων, ενεθάρρυνε τους ατόλμους, εξεμηδένιζε πάσαν σύγχυσιν και το έθνος σύσσωμον υψούτο υπερήφανον θεληματικόν αποφασιστικόν να παλαίση όχι ως ένας λαός αλλ' ως ένας ανήρ. Εάν οι λαοί ηνωμένοι ίστανται και διηρημένοι πίπτουν, εάν η ένωσις δίδη ισχύν και εις τους ταπεινούς και τους ατόλμους, η ορμή της Ελλάδος και η άνθησις της ελληνικής ψυχής εξεπήγασεν εν τη περιπτώσει εκείνη εκ της βαθείας και ενσυνειδήτου επιγνώσεως της ομογνωμίας ήτις σφυρηλατεί τους κρίκους της αλληλεγγύης δια των οποίων συνδέονται αι ψυχαί των ανθρώπων εν τη επιτελέσει μεγάλων έργων σκληράς πάλης και αυτοθυσίας. Ενθουσιασμοί νοσηροί ή παράφοροι εξ εκείνων οίτινες αναβιβάζουν τους ανθρώπους μέχρι νεφελωδών οραματισμών, δια να τους κατακρημνίσουν είτα εις αβύσσους, δεν εξεδηλώθησαν

εν τη περιστάσει εκείνη ως εις προηγουμένας πολεμικάς περιπετείας. Η ορμή και το τάχος της νεολαίας, ενεφάνιζε την ψυχραιμίαν μιας ενσυνειδήτου πεποιθήσεως προς την θυσίαν υπέρ του καθήκοντος. Ο ενθουσιασμός ήτο βαθύς και λελογισμένος, ουχί μέθη ορμής, αλλά διαίσθησις πεποιθήσεως ήτις δημιουργεί εις τας περιπτώσεις των μεγάλων δοκιμασιών των λαών τον μελαγχολικόν ενθουσιασμόν της σιγής, δια του οποίου οι λαοί ή οι μαχηταί σκληρών αγώνων βαδίζουν προς τον στίβον στερρώ τω ποδί και ότι κυριεύει τας ψυχάς αυτών είναι η απόφασις η αμετάκλητος της θυσίας. Όσοι έζησαν την εποχήν εκείνην δεν είναι δυνατόν να λησμονήσουν την σιγήν ήτις εχαρακτήριζε τας στρατιωτικάς μονάδας αίτινες πυκναί έσπευδον προς την μεθόριον, σιγήν συνέσεως και βαθείας πεποιθήσεως προς το καθήκον το οποίον έσπευδε να καθαγιάση το άνθος της ελληνικής νεότητας δια του αίματός της επί του πεδίου των μαχών».[131]

2. Η κατάσταση στην Ελλάδα από το 1897 μέχρι το 1912.[1]

Η είδηση της καταστροφής του 1897 προκαλεί στην Αθήνα έκπληξη, οργή και αγανάκτηση.[2] Ο λαός μέσα σε πλάνη περίμενε πολλά και σπουδαία καθοδηγούμενος από την Εθνική Εταιρεία, παρασυρόμενος από φανταστικούς θριάμβους και νίκες που παρουσιάζονταν στον τύπο και «υπό του τερατωδώς θορυβούντος πατριωτισμού των οδών, όπου ερητόρευον καθ' εκάστην αναρίθμητοι πλανόδιοι ρήτορες, επίστευεν ακραδάντως ότι είχεν επιστή η ώρα της ανακτήσεως μεγάλου μέρους της εθνικής κληρονομίας».[3] Όταν όμως ανοίχτηκε μπροστά στα μάτια του η εικόνα της φυγής και της εισβολής του εχθρού στο ελληνικό έδαφος «ετράπη προς την σκοτεινήν οδόν προς τη οποίαν στρέφονται οι υπό των δημαγωγών και των λαοπλάνων εξαπατώμενοι λαοί, την οδόν της αναζητήσεως προδοτών».[4] Κανένας δεν παραδέχεται ότι ο πόλεμος «ήτο μέγα διπλωματικόν σφάλμα μη επιτρεπόμενον υπό των περιστάσεων, ούτε των εξωτερικών, ούτε των εσωτερικών».[5]

Πρόσωπα πολιτικά είτε από κουφότητα, είτε από προσωπικό μίσος κατά της βασιλείας, είτε από αξιοθρήνητη πλάνη κινούμενα δε διστάζουν να υποδείξουν στο Λαό ότι η ήττα οφείλει σε προδοσία και το έγκλημα αυτό το διέπραξε ο βασιλιάς Γεώργιος. Σε αυτό συνήργησε και ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης Δημήτριος Ράλλης, όταν επέστρεψε από τη Λάρισα στις 13 Απριλίου 1897. Ο πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης ενώ προέβαινε σε καθησυχαστικές και ενθαρρυντικές δηλώσεις, επιδίωξε μέσω των ξένων πρεσβειών την προσωρινή διακοπή των εχθροπραξιών. Η επιδίωξη αυτή δεν ήταν αποτελεσματική λόγω της ανένδοτης και απειλητικής γερμανικής πολιτικής που άφηνε να εννοηθεί ότι η Ελλάδα έπρεπε να τιμωρηθεί σκληρότερα και δεν ήταν αρκετό το σωφρονιστικό μάθημα που της δόθηκε.[6] Στο βραχύ αυτό διάστημα ανατράπηκε η κυβέρνηση Δηλιγιάννη και συγκροτήθηκε την 1η Μαΐου 1897 κυβέρνηση επιφανών ανδρών από την αντιπολίτευση υπό το Δημήτριο Ράλλη. Την ίδια μέρα ο νέος πρωθυπουργός υπόσχεται «την σύνταξιν των εθνικών δυνάμεων προς άμυναν ή επίθεσιν και την επίτευξιν εντίμου ειρήνης δια τελικού συμβιβαμού».[7] Τόσο ο Τύπος όσο και ο Λαός συζητούν τις νωπές ακόμη ομιλίες του Δημητρίου Ράλλη κατά του Στέμματος και των πριγκίπων και βασιζόμενοι στην ειλικρίνεια και τη χρηστότητά του ζητούν να πραγματοποιήσει ως κυβερνήτης όσα λαλούσε, κατηγορούσε και υποδείκνυε ως αντιπολίτευση. Αλλά ο Δημήτριος Ράλλης ακολούθησε τη συνηθισμένη τακτική της πλειονότητας των πολιτικών ανδρών της Ελλάδας «πράξας τα εναντία των όσων υπεδείκνυεν εν τη αντιπολιτεύσει».[8] Από την ημέρα του σχηματισμού της κυβέρνησης Δημητρίου Ράλλη μέχρι τη μάχη στα Φάρσαλα δεν τελεσφόρησαν οι ενέργειες για τη διακοπή των εχθροπραξιών, γιατί προσέκρουσαν στην αδιάλλακτη εχθρότητα του αυτοκράτορα της Γερμανίας, εφόσον η Ελλάδα δε δήλωνε κατηγορηματικά ότι αποδέχεται την αυτονομία της Κρήτης μαζί με την ανάκληση του στρατού που είχε σταλεί στο νησί. Αλλά η κυβέρνηση Ράλλη δεν τολμούν να

προβεί σε παρόμοιες δηλώσεις, γιατί ως αντιπολίτευση είχε χαρακτηρίσει τυχόν αποδοχή της αυτονομίας από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη ως εσχάτη προδοσία των εθνικών συμφερόντων. Σπεύδει όμως να ανακαλέσει από την Κρήτη το συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, δεν παρέλειψε δε να ενισχύσει το στρατό της Ηπείρου με τον οποίο ήλπιζε να επαναλάβει την αποτυχημένη εισβολή με τον πεπλανημένο υπολογισμό, ότι επικείμενης της ανακωχής, να βρεθεί η Ελλάδα να κατέχει μερικά από τα εδάφη του εχθρού.[9]

Στις 28 Απριλίου η κυβέρνηση δηλώνει στους πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Αθήνα ότι αναλαμβάνει να αναγνωρίσει το αυτόνομο πολίτευμα της Κρήτης που αποφάσισαν οι Δυνάμεις και να ανακαλέσει το στρατό της από το νησί. Έτσι κάμφθηκε η γερμανική αντίθεση[10] και ο πρύτανις του διπλωματικού σώματος Ρώσος πρεσβευτής δηλώνει ότι οι Δυνάμεις είναι έτοιμες να προσφέρουν τη μεσολάβησή τους για να πετύχουν ανακωχή και να εξομαλύνουν τη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας έριδα. Η Ελλάδα επίσης δήλωνε ότι με εμπιστοσύνη αναθέτει τη φροντίδα των συμφερόντων της στα χέρια των έξι Μεγάλων Δυνάμεων. Το άτονο διάβημα των Δυνάμεων είχε αντάξια απάντηση από την Πύλη, η οποία απορρίπτει την άμεση διακοπή των εχθροπραξιών και αποδέχεται αναστολή των πολεμικών επιχειρήσεων, εάν η Ελλάδα συγκατατιθόταν να δεχτεί βαρύτατους όρους και συνομολόγηση ειρήνης με απευθείας συνεννόηση. Αλλά ούτε η κυβέρνηση ήταν δυνατόν να υποπέσει στο βαρύ σφάλμα της απευθείας συνεννόησης, ούτε οι Μεγάλες Δυνάμεις που αποδέχτηκαν τη μεσολάβηση ήταν δυνατόν να επιτρέψουν στην Τουρκία να ακρωτηριάσει την Ελλάδα και να πλήξει τον ελληνισμό στην Τουρκία.[11]

Μετά τη μάχη του Δομοκού ενώ η Λαμία είχε εγκαταλειφθεί και το ελληνικό στράτευμα ως συρφετός κατέβαινε στην πεδιάδα του Σπερχειού, η αναστολή των εχθροπραξιών στις 7 Μαΐου 1897 έσωσε τη Λαμία και μεγάλα τμήματα του στρατεύματος από την αιχμαλωσία. «Η απροσδόκητος εκείνη σωτηρία από της ολοσχερούς εξουθενώσεως ωφείλετο εις την προσωπικήν επέμβασιν του Αυτοκράτορος της Ρωσσίας Νικολάου Β΄ προς τον Σουλτάνον, ήτις εγένετο συνεπεία ικετηρίου τηλεγραφήματος του Ελλ. Στέμματος αποσταλέντος εξ Αθηνών την μεσημβρίαν της 4ης Μαΐου. Η σπουδαία αύτη προστασία προς την δεινοπαθούσαν Ελλάδα οφείλει να αποδοθή ουχί εις την Ρωσσικήν πολιτικήν, αλλ' εις την αυτοβουλίαν και την συμπάθειαν του χρηστού εκείνου και ατυχούς Αυτοκράτορος προς το Ελλ. Στέμμα και την Ελλάδα».[12] Ο Σπύρος Μαρκεζίνης όμως σημειώνει, ότι ο Τσάρος δε θα προέβαινε στην επέμβαση αυτή αν προηγουμένως δεν είχε συμφωνήσει ο Κάιζερ.[13]

Τα πολεμικά ατυχήματα είχαν δημιουργήσει μεγάλη αγωνία και ταραχή στον ελληνικό λαό και άρχισαν να εκδηλώνονται ανατρεπτικές τής τάξης τάσεις και σφοδρό αντιδυναστικό ρεύμα. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης κρίνοντας εκ των υστέρων τα αίτια που οδήγησαν στην ήττα κάνει την εξής δήλωση αμέσως μετά το τέλος του πολέμου: «Ως πολίτης συναισθάνομαι μεν το αίσχος και το όνειδος του πολέμου· ως υπουργός όμως ουδεμίαν φέρω δι' αυτά ευθύνην». Η φράση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραδοξολογία αν δεν έκρυβε σαφή και κατηγορηματικό υπαινιγμό εναντίον του Στέμματος και της Εθνικής Εταιρείας. Με την κυβέρνηση Ράλλη τα πάντα φαίνονται να καταρρέουν. Λαός και πολιτικός κόσμος θεωρεί το Στέμμα ως υπαίτιο της ελληνικής κακοδαιμονίας γενικά και ειδικά στην παρούσα περίπτωση ως υπαίτιο της συμφοράς.[14]

Μέσα σε μια κατάσταση που υποσχόταν τα χειρότερα, η Ελλάδα «εκάμπτετο και εγονυπέτει οικονομικώς εχρεωκόπει δε ηθικώς. Η στρατιωτική αποσύνθεσις και η αθλιότης των κατά θάλασσαν στρατιωτικών δυνάμεων, η πλημμελής λειτουργία της δικαιοσύνης, η έκκλυσις των διοικητικών αρχών και η χαλάρωσις της ηθικής εργασίας των κρατικών υπηρεσιών οφείλει να κριθή ως άμεσος και αναπόδραστος συνέπεια μιας κακοδαιμονίας της οποίας αι πηγαί εκ παραλλήλου εύρηνται εις την ε-

ρημίαν πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως του λαού και εις την ιδιοτελή ανηθικότητα ικανής μερίδος του συνόλου των πολιτικών αυτού αντιπροσώπων».[15] Η Ελλάδα συρόταν παράλυτη, ένα έμενε ακόμη για να αποσυντεθεί σε ερείπια: η βίαιη ανατροπή του Στέμματος. «Ηπειλούντο διαταραχαί», γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας, «διότι ούτε οι δημαγωγοί έλειπον και η εύφλεκτος ύλη είχεν εκχυθεί άφθονος»[16] και στην πρωτεύουσα και στις επαρχίες. Εμφανίστηκε κίνδυνος ανατροπής,[17] κυβέρνηση όμως και αντιπολίτευση «επί τη συναισθήσει της αμοιβαίας αλληλεγγύης των όσων είχον συσσωρεύσει συμφορών εις την χώραν και ων πάντες ήσαν συνυπεύθυνοι, έπαυσαν υποδαυλίζοντες τας ανατρεπτικάς παρά τω όχλω τάσεις και ήρξαντο αγωνιζόμενοι όπως αποτρέψουν από της χώρας την χειρίστην των κατατροφών, την ανατροπήν και τον εμφύλιον σπαραγμόν».[18] Δε λείπουν βέβαια οι ασύνετοι και οι δημαγωγοί οι οποίοι κατεγγέλουν προδοσία του Στέμματος και ζητούν την έξωση της Δυναστείας. Μεγάλη μερίδα των δημαγωγών ζητούν να ανακηρύξουν το νικητή του Βελεστίνου Κ. Σμολένσκη αρχηγό του στρατεύματος και άλλοι πολιτικό δικτάτορα. «Ο ψύχραιμος εκείνος στρατιωτικός επέδειξε σωφροσύνην. Όχι μόνον δεν κατελήφθη η υγιής ψυχή αυτού υπό νοσηρών φιλοδοξιών, αλλά τουναντίον επειθάρχησεν εντίμως και επωφελώς προς τα αληθή συμφέροντα της Ελλάδος και απεμάκρυνε το κακίστης ποιότητας θυμίαμα όπερ απηυθύνετο προς αυτόν πανταχόθεν και τας υπόπτους προτάσεις αίτινες προσεφέροντο και εκ του στρατού και εκ του λαού».[19] Οι αντιδυναστικές ακοσμίες[20] έγιναν άφθονοι, η κυβέρνηση φοβούμενη την έξαψη του όχλου δεν τολμούσε να διώξει τους πλανόδιους ρήτορες, η εξασθένιση της Εθνικής Εταιρείας εναντίον της οποίας υπήρξε μεγάλη κατακραυγή και η ψυχραιμία του αθηναϊκού Τύπου, ο οποίος «είχεν αρχίσει σωφρονών»,[21] συνέβαλε σπουδαίως στη μείωση της αντιδυναστικής εξέγερσης και των οικτρών περί προδοσίας απόψεων.

Αν η γενική δυσαρέσκεια εναντίον των πολιτικών αρχηγών και του Θρόνου δεν εκδηλώθηκε ως εκτεταμένη κοινωνική αναταραχή και απαίτηση ριζικών αλλαγών, αυτό εξηγείται γιατί το γόητρο του στρατού βρισκόταν ακόμη σε υψηλά επίπεδα εκ διαμέτρου αντίθετα εξαιτίας της ήττας. Ο παλιός πολιτικός κόσμος δεν είχε να αναδείξει έναν ηγέτη με ανάστημα ανάλογο των περιστάσεων. Η πολιτική ετοιμότητα και η οργάνωση του λαϊκού παράγοντα ήταν σε εμβρυώδη κατάσταση. Οι όροι αυτοί θα συμπληρωθούν υπό την επίδραση δυναμικών πεδίων που η επενέργειά τους γίνεται αισθητή με το ξεκίνημα του νέου αιώνα.

Κατά το στάδιο των διαπραγματεύσεων και τον καταρτισμό των όρων της προκαταρκτικής ειρήνης προέκυψε, ύστερα από πρόταση της Γερμανίας, η απαίτηση οριστικού διακανονισμού των παλιών χρεών, για τα οποία, καίτοι η πτώχευση είχε κηρυχθεί από το Δεκέμβριο του 1893,[22] κανένας συμβιβαστικός διακανονισμός εκ μέρους των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων δεν είχε επιτευχθεί. Οι ομολογιούχοι βασίζονταν στη Γερμανία και γνώριζαν, ότι ούτε η Γαλλία αρνιόταν τον έλεγχο ούτε η Αγγλία τελικά θα τον εμπόδιζε.[23] Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες βρισκόταν η Ελλάδα παρείχαν στους ομολογιούχους άριστη ευκαιρία να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους με τρόπο που να αποκλείει κάθε κίνδυνο κακοπιστίας. Προτάθηκε τότε από τη γερμανική κυβέρνηση η επιβολή Διεθνούς Ελέγχου[24] στις προσόδους του Ελληνικού Κράτους που είχαν καταστεί υπέγγυοι για την εξυπηρέτηση των τοκοχρεωλυσίων. Μάταια η ελληνική κυβέρνηση αγωνίστηκε να αποτρέψει την πραγματοποίηση της ταπεινωτικής εκείνης για την Ελλάδα πρότασης.[25] Οι Γερμανοί ομολογιούχοι απέκλειαν οποιαδήποτε συνεννόηση για συμβιβασμό, γιατί αφενός είχαν την πεποίθηση ότι θα πετύχαιναν την εισβολή του ελέγχου στα οικονομικά της χώρας, αφετέρου γιατί περίμεναν βέβαιη εξασφάλιση κερδών από την άμεση αύξηση της τιμής των ελληνικών χρεωγράφων. Η υπέρτατη ανάγκη έφερε την ελληνική κυβέρνηση να υποκύψει στη γερμανική πρόταση της επιβολής του ελέγχου προς την οποία

είχαν προσχωρήσει και οι άλλες κυβερνήσεις των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και έτσι έγινε δυνατή στις 6 Σεπτεμβρίου 1897 η υπογραφή της προκαταρκτικής ειρήνης στην Κωνσταντινούπο-λη.[26]

Στις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη της συνθήκης ειρήνης η Ελλάδα δεν πήρε μέρος γιατί είχε αναθέσει εν λευκώ και άνευ όρων στις κυβερνήσεις των Δυνάμεων να την αντιπροσωπεύσουν, στην ουσία δηλαδή είχε παραδοθεί στα νύχια των ξένων δανειστών της. «Αδιαφορούσι περί της αυθεντίας αυτών επί των ανατολικών υποθέσεων, ανεχόμενοι δε τα επινοήματα της τουρκικής πονηρίας, περιάγουσιν ημάς εις αγωνίαν αφόρητον και απεργάζονται την καταστροφήν έθνους ασθενούς, αναθέντος Αυτοίς τα συμφέροντα και την τιμήν του άνευ δισταγμού», γράφουν για τις Δυνάμεις οι «Καιροί».[27] Αποτέλεσμα ήταν να υποχρεωθεί η Ελλάδα να πληρώσει πολεμική αποζημίωση στην Τουρκία 100.000.000 χρυσές δραχμές, ενώ γινόταν συγχρόνως πραγματικότητα ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος[28] που επιδίωκαν οι ξένοι. Η Επιτροπή πήρε υπό τον απόλυτο έλεγχό της τα μονοπώλια, τα τέλη χαρτοσήμου, το φόρο καπνού, τα εισαγωγικά τέλη του Τελωνείου Πειραιά και σε περίπτωση που τα έσοδα είναι ανεπαρκή και τα έσοδα από τα άλλα Τελωνεία της χώρας.[29] Με τον τρόπο αυτό η Ελλάδα μπαίνει επίσημα σε κατάσταση εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο και οι ελληνικοί χρηματιστηριακοί και τραπεζικοί κύκλοι πάσχιζαν να υπαγάγουν και τους άλλους πόρους της χώρας υπό τον έλεγχο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής.[30] Η χώρα οδηγείται σε συναλλαγματικό και νομισματικό αδιέξοδο από μια αντιπληθωριστική πολιτική που επιβλήθηκε από μια οικονομική πολιτική που τέθηκε σε περιορισμό. Η εξωτερική αξία της δραχμής συνέχεια πέφτει, ενώ η μείωση του κυκλοφορούντος χρήματος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις ανάγκες μιας οικονομίας που αναπτύσσεται. Σύμφωνα με άλλη άποψη ο νόμος ΒΦΙΘ΄[31] περιείχε διατάξεις που περιόριζαν την αναγκαστική κυκλοφορία και έτσι βοηθούσαν τη νομισματική σταθερότητα και τη βελτίωση της εξωτερικής αξίας της δραχμής. Επίσης με τον έλεγχο εμπεδώθηκε η ελληνική πίστη, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα σύναψης νέων δανείων, που τα χρειάστηκε η Ελλάδα στα χρόνια που ακολούθησαν.[32] Και όμως η Ελλάδα πριν συρθεί στον πόλεμο του 1897 είχε τη δυνατότητα να συμβιβαστεί με τους ξένους ομολογιούχους με όρους λιγότερο επαχθείς, αρκεί να μην ερρυμουλκούντο οι πολιτικοί ηγέτες της από το λεγόμενο πολιτικό κόστος. Από την πτώχευση του Τρικούπη το 1893 και μετά τους δόθηκαν ευκαιρίες τις οποίες απεμπόλησαν, γιατί απουσίαζε ο ρεαλισμός και επικρατούσε ένας στείρος πολιτικός λόγος «περί εθνικής αυτοκτονίας», για να φτάσουν τελικά στην καθυπόταξη του έθνους. Αντιμετώπιζαν τους ξένους ομολογιούχους και την από τα αργυρώνητα «έγκυρα» όργανα του διεθνούς τύπου προπαγάνδα του, επικαλούμενοι το ηθικό και το δίκαιο, όπως εμείς σήμερα όταν οι ξένοι φέρνουν τα λεφτά τους αποκαλούμε «επενδυτές» και όταν τα παίρνουν και φεύγουν τους κατηγορούμε ως «κερδοσκόπους». Δεν είχαν το ρεαλισμό ή δεν τους επέτρεπε το πολιτικό κόστος να τον έχουν, να δεχτούν ότι στην ιστορία όλη η οικονομική συναλλαγή δεν εντάσσεται στο πλαίσιο ηθικών κανόνων, αλλά υπακούει στην αδήριτη ανάγκη του κέρδους, εξαιτίας του οποίου διεξάγεται.[33] Δεν έπρεπε κατά τον Ανδρέα Ανδρεάδη «να λησμονηθή ότι, μη δεχόμενοι εκουσίως έλεγχον επιεική, εκινδυνεύομεν να ίδωμεν επιβαλλόμενον έλεγχον απηνή».[34]

Όλοι οι Έλληνες και ξένοι ιστορικοί εκφράζουν σαφώς και κατηγορηματικώς την υποψία, ότι η πολεμική φάρσα του 1897 υπήρξε ένα χρηματιστηριακό κόλπο κολοσσιαίας έκτασης, που υποκινήθηκε από τους ξένους χρηματιστηριακούς κύκλους, προκειμένου να επιτευχθεί ο διεθνής έλεγχος στα δημοσιονομικά της Ελλάδας. Υπάρχουν μάλιστα μερικοί που επεκτείνουν τις υποψίες τους μέχρι το Στέμμα, βασιζόμενοι στο γεγονός ότι η Εθνική Εταιρεία ελεγχόταν από τα Ανάκτορα.[35] Ο Γεώργιος Φιλάρετος γράφει σαφώς ότι η περιπέτεια του 1897 ήταν «εικονικός, ψευτοπόλεμος, την εκτέλεσιν του οποίου η διπλωματία ενεπιστεύθη εις το Στέμμα».[36]

Η Κυβέρνηση από σκληρή ανάγκη αποδέχεται την προκαταρκτική ειρήνη. Η Βουλή στις 18 Σεπτεμβρίου ακούει σκυθρωπή υπό το βάρος της ευθύνης τους επαχθείς όρους που ανακοίνωσε ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης.[37] Ο αρχηγός της αντιπολίτευσης Θεόδωρος Δηλιγιάννης δήλωσε ότι είναι άδικοι και βαρείς οι όροι, πρέπει να γίνει αποδεκτή η προκαταρκτική ειρήνη, αλλά αρνήθηκε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη, όπως ζήτησε ο πρόεδρός της και την ανέτρεψε. Η κυβέρνηση Ράλλη καταθέτει την αρχή την επομένη αφήνοντας χάος[38] και ύστερα από τριήμερες διαπραγματεύσεις κατά τις οποίες αποδείχτηκε ότι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ορεγόταν και πάλι την αρχή,[39] το Στέμμα αναθέτει το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης στον Αλέξανδρο Ζαΐμη, πρόεδρο της Βουλής στην τελευταία κυβέρνηση του Δηλιγιάννη. Η κυβέρνηση σχηματίστηκε στις 21 Σεπτεμβρίου,[40] έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης και προέβη σε δήλωση αποδοχής των όρων της προκαταρκτικής προς τους αντιπροσώπους των Δυνάμεων στην Αθήνα. Συγχρόνως τα αποτελέσματα των επιτροπών εξέτασης των πολεμικών συμβάντων (οι επιτροπές είχαν μάλιστα και δικαίωμα εκκαθάρισης του Στρατεύματος και του Ναυτικού) που συνεστήθηκαν από την κυβέρνηση απέβησαν μηδαμινά και το φως που περίμεναν όλοι δε φάνηκε. Αντίθετα, επικράτησε σύγχυση από τις αμοιβαίες καταγγελίες και αντεγκλήσεις για τις ευθύνες της συμφοράς και κανένας ούτε στη Βουλή ούτε στον Τύπο είχε τη δύναμη και το ύψος να αποκαλύψει ενώπιον του ελληνικού λαού τα αληθινά αίτια της καταστροφής.[41] Η πολιτική του Βασιλείου ξανακυλά στην παλιά της ασθένεια. Η διάλυση της κοινής αυταπάτης βρίσκει διέξοδο στην πολιτική κερδοσκοπία και τη δημαγωγία της παραδοσιακής πολιτικής.[42]

Στις 14 Φεβρουαρίου 1898 γίνεται δολοφονική απόπειρα κατά του βασιλιά Γεωργίου από δύο άτομα στη θέση Ανάλατος του Αγίου Σώστη, ενώ επρόκειτο να ψηφιστούν το περί του οικονομικού ελέγχου νομοσχέδιο και η σύμβαση του δανείου για την αποζημίωση.[43] Η απόπειρα προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση και εξήγειρε την αγανάκτηση των ορθολογιζομένων και των φίλων της τάξης και μεγάλης μερίδας του λαού, καθώς και θερμές εκδηλώσεις προς το Στέμμα από τον ελεύθερο και τον υπόδουλο ελληνισμό.[44] Η «Εφημερίς» υποδεικνύει ως ηθικούς αυτουργούς του εγκλήματος τους μωροφιλόδοξους που κατέφυγαν στην Εθνική Εταιρεία και ναυάγησαν ως πολιτευόμενοι· μοχθηροί και ανατρεπτικοί από τη φύση και την ιδιοσυγκρασία τους ζήτησαν όλοι μαζί άσυλο στις στήλες των οργάνων της Εθνικής Εταιρείας και «εκείθεν ως από ασφαλούς κρυσφυγέτου έβαλαν ανάνδρως κατά του Βασιλέως και παρίστων Αυτόν καταπροδίδοντα το Έθνος και την Εθνικήν Ιδέαν. Ιδού τινες υπήρξαν ηθικοί αυτουργοί του εγκλήματος του Καρδίτση».[45]

Τους υποστηρικτές του βασιλιά εκφράζει το παρακάτω δημοσίευμα του Γ. Σουρή στο «Ρωμηό»:

«Φασουλής και Περικλέτος
ο καθένας νέτος σκέτος.

Μας βάζουν 'στο λαιμό θηλειά,
μα πρόβαλ' έξω Βασιληά,
Κι' αν σαν πατέρας σκέπασες μονάκριβο κορίτσι
Κι' από τα βόλια τόσωσες εκείνου του Καρδίτση,
μα σκέπασε σαν Βασιληάς και την γυμνή Πατρίδα
και πρότεινε το στήθος σου 'μπροστά της σαν ασπίδα».[46]

Από τους παράγοντες της Αυλής αρχίζει να εκτοξεύονται μύδροι κατά του Τύπου και ιδίως των μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδων, τις οποίες κατηγορούν ότι με τα γραφόμενά τους προκάλεσαν την απόπειρα δολοφονίας του βασιλιά.[47] Η εφημερίδα «Σκριπ» με σειρά άρθρων αντέκρουσε με ρεαλι-

στικό τρόπο τις μομφές εκείνων που κατηγορούσαν τον Τύπο. Το πιο χαρακτηριστικό από τα άρθρα αυτά είναι το άρθρο «Τα του Καίσαρος» στις 19 Φεβρουαρίου 1898.[48] Σπερμολογίες των τριόδων για ύπαρξη συμπαιγνίας αυτών που αποπειράθηκαν τη δολοφονία και του Στέμματος κάνουν επιτακτική την ανάγκη εκτέλεσης της απόφασης της ποινής παρά την πρόθεση απονομής χάριτος στους καταδικασθέντες, χωρίς η δικαιολογία αυτή να είναι πειστική.[49] Τις αμφιβολίες για το «γνήσιον» της απόπειρας εκφράζει άρθρο στους «Καιρούς», το οποίο αφήνει να εννοηθεί ότι πιθανόν να επρόκειτο για σκηνοθεσία που απέβλεπε στο να τονώσει το γόητρο του βασιλιά.[50] Ωστόσο τα γεγονότα διαφώτισαν ευρύτατα στρώματα λαού και σημειώθηκε τότε μεγάλη αντιμοναρχική και αντιξενική ζύμωση μέσα στις μάζες, η οποία επηρέασε θετικά μεγάλη μερίδα των αξιωματικών. Όπως γράφει ο Τάσος Βουρνάς, «το αίτημα μιας ολοκληρωμένης αστικής αλλαγής μπαίνει σε οξεία φάση και ανοίγει αποφασιστικά ο δρόμος προς το Γουδί».[51]

*

Ο Πόλεμος ουδόλως επίσπευσε τη λύση του Κρητικού ζητήματος. Ύστερα από την ήττα και την υποχρέωση της Ελλάδας να αναγνωρίσει με ρητή διακοίνωση τις περί αυτονομίας αποφάσεις της Ευρώπης,[52] η ελληνική κυβέρνηση έχασε κάθε δικαίωμα ανάμιξης στην πολιτική διαρρύθμιση της Κρήτης και οι Δυνάμεις ανέλαβαν την εγκαθίδρυση στην Κρήτη αυτόνομης πολιτείας. Οι Κρήτες αγανακτούν κατά της Ελλάδας ότι τους εγκατέλειψε και οι Έλληνες της ελεύθερης Ελλάδας θεωρούν τους Κρήτες ως υπαίτιους του πολέμου και των συμφορών. Στις 16 Οκτωβρίου κατά τη Συνέλευση στο Μυλοπόταμο με πρόεδρο τον Ιωάννη Σφακιανάκη οι Κρήτες αποδέχτηκαν την αυτονομία και στις 9 Δεκεμβρίου 1898 κατεβαίνει στην Κρήτη ως ύπατος αρμοστής των Δυνάμεων ο πρίγκιπας Γεώργιος.[53]

Η τροπή του Κρητικού ζητήματος, η διευθέτηση των εκκρεμών ζητημάτων και η ανακατάληψη της Θεσσαλίας με την αποχώρηση του εχθρού το Μάιο του 1898, γεγονότα που ακολούθησαν το ένα το άλλο, είχαν ως αποτέλεσμα τον κατευνασμό των πνευμάτων και την επάνοδο στη γαλήνη. Ενώ ο λαός βρίσκει ξανά τη χαμένη ψυχραιμία του, τα κόμματα αρχίζουν να ερίζουν μεταξύ τους γιατί έρχονται οι εκλογές. Το μεγάλο προσωπαγές δεληγιαννικό κόμμα είχε φθαρεί ανεπανόρθωτα στη λαϊκή συνείδηση. Νέες ζυμώσεις είχαν αρχίσει στον πολιτικό χώρο, ενώ πλήθος λαθρεπιβάτες της πολιτικής ζωής διαγκωνίζονται να επιτύχουν εκλογικό μερίδιο από τη διαφαινόμενη κομματική κατάρρευση του παλαιοκομματισμού. Παράλληλα το γενικό πλέον αίτημα για αλλαγή ξανάρχεται και πάλι οξύτερο επί τάπητος.[54] Η κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη που πολιτεύτηκε καλά προκηρύσσει εκλογές για τις 7 Φεβρουαρίου 1899, οι οποίες διεξάγονται με παραδειγματική τάξη και κοσμιότητα.[55] Ύστερα από συνεννοήσεις για σχηματισμό συμμαχικής κυβέρνησης που αποτυχαίνουν, καλείται ο Γεώργιος Θεοτόκης (Τρικουπικό κόμμα), ο οποίος κέρδισε τις εκλογές με τη σημαία της αλλαγής και στις 2 Απριλίου 1899 σχηματίζει την πρώτη υπό την αρχηγία του κυβέρνηση.[56] Έτσι η χώρα, όπως γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας, «μετά τετραετείς συνταρακτικάς περιπετείας εξήρχετο συντετριμμένη οικονομικώς και ηττημένη στρατιωτικώς και πολιτικώς».[57]

Το πολιτικό παρελθόν του Γ. Θεοτόκη δεν παρείχε μεγάλες ελπίδες για το έργο ανορθωτή κυβερνήτη σε αναρχούμενη χώρα.[58] Μεγάλα και σπουδαία ήταν τα προέχοντα ζητήματα για την αποκατάσταση της τάξης και της ευνομίας και τα δυσχερή και δυσεπίλητα που αφορούσαν στη στρατιωτική οργάνωση, την εκκαθάριση της δικαιοσύνης και την εμπέδωση της τάξης.[59] Όπως γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας, «η στρατιωτική αποσύνθεσις ήτο πλήρης. Ούτε στρατός υπήρχεν ούτε οπλισμός ούτε υλικόν πολέμου. Ο στρατός ανερχόμενος εις 11.850 άνδρας απετέλει συρφετόν οπλοφόρων διεσπαρμένον απανταχού της χώρας και απασχολούμενον εις έργα αστυνομικά, υπηρετικά των βαθμοφόρων και

καταδιωκτικά των χιλιάδων κακοποιών, εξ ων είχε πλημμυρίσει η χώρα. Οι βαθμοφόροι υπηρέτουν εις τας αστυνομίας των πόλεων και των χωρίων, οι μη ασχολούμενοι εις τα αστυνομικά έργα ή εσήποντο εν αργία ή επολιτεύοντο φθείροντες εαυτούς και την πολιτείαν. Ο οπλισμός παλαιός είχε φθαρή εκ του πολέμου, το δε υλικόν πλην της φθοράς, ή είχε διασπαρή και αχρηστευθή, ή είχεν απολεσθή κατά την συμφοράν. Εις χείρονα κατάστασιν ευρίσκετο και το ναυτικόν, επί της ψυχικής αποσυνθέσεως του οποίου είχον σπουδαίως επιδράση οικτραί τινες δίκαι, καθ' ας συνεσωρεύθησαν αθλιότητες και επεκράτησαν ακοσμίαι και δημαγωγίαι. Η ανόρθωσις άρα και η οργάνωσις στρατού εκ της αποσυνθέσεως εκείνης δεν ήτο μόνο έργον χρημάτων αλλά και ηθικής επιβολής και ψυχικού σθένους, όπως εξυγιανθώσιν αι μαρασμώδεις ψυχαί και εμπνευσθώσιν ελπίδων και ζήλου προς το καθήκον και το μέλλον της χώρας τα χρηστά στοιχεία, εκριζωθώσι δε τα διεφθαρμένα και τα αποσυνθετικά».[60]

Οι πολιτικοί που κυβερνούν την Ελλάδα κατά τα έτη 1898-1909 δεν έχουν καθαρές και σαφείς ιδέες για το τι πρέπει να κάνουν και δεν ξέρουν ακριβώς τι θέλουν.[61] Στο τέλος του αιώνα δεν υπάρχει κανονική απασχόληση ούτε στη βιομηχανία ούτε και σε αυτή ακόμη τη γεωργία. Οι εργάτες απελπισμένοι στρέφονται προς τις Η.Π.Α. Έτσι ο αριθμός των μεταναστών μεγαλώνει και γίνεται πραγματική αιμορραγία για τη μικρή Ελλάδα. Αυτοί που ξενιτεύονται είναι εργάτες και γεωργοί και η αποδημία τους στερεί τη χώρα από χέρια χρήσιμα για την ανάπτυξή της. Μέχρις ενός σημείου όμως και η μετανάστευση υπήρξε ωφέλιμη. Απάλλαξε τον τόπο από αδρανούντα στοιχεία, τα οποία έγιναν παραγωγικά στο εξωτερικό και βοήθησαν την πατρίδα.[62] Επειδή από τον αριθμό των κακοποιών που λυμαίνονταν την Ελλάδα η κατάσταση ήταν έκρυθμη, με μυστικές οδηγίες προς τους νομάρχες και τις αστυνομικές διευθύνσεις από την κυβέρνηση «συνεστήθη μυωπία προς τους εξερχομένους της χώρας κακοποιούς πολίτας ή αγρότας, εξαιρεθέντων των δεδηλωμένων κακούργων και των επικηρυγμένων ληστών».[63] Έτσι μεγάλο μέρος κακοποιών, ιδιαίτερα φυγόστρατων, φυγόποινων και φυγόδικων έφυγαν από την Ελλάδα και αφού υπήχθησαν στην αυστηρότητα νομοταγών πολιτειών απέβησαν οι περισσότεροι με την εργασία τους παράγοντες σημαντικής ευημερίας για τις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

Εσωτερικά το στάδιο των πολιτικών αγώνων ανοιγόταν επίπονο και επίμοχθο γιατί επιτακτικές επίσης ήταν οι ανάγκες αναδιοργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος, διευθέτησης των ζητημάτων του κλήρου, λύσης του σταφιδικού ζητήματος, επέκτασης του οδικού δικτύου και κατασκευής λιμανιών, καθώς επίσης συμπλήρωσης του σιδηροδρομικού δικτύου και αποπεράτωσης του συνοριακού σιδηροδρόμου.[64] Νέες δαπάνες γίνονταν επιτακτικές, οι οποίες δεν επιτρεπόταν να βρεθούν από νέους φόρους λόγω της μεγάλης δυσπραγίας του λαού. Εξωτερικά τον ελληνισμό πίεζε κρίση και εξαιρετικά το Μακεδονικό και το Ηπειρωτικό. Μετά την ήττα και την οικτρότητα στην οποία είχε περιέλθει το ελεύθερο κράτος εξασθένησαν και οι ψυχικές δυνάμεις των υπόδουλων, ενώ αντίθετα αποθρασύνθηκαν οι επιβουλές των εχθρικά διακείμενων εθνοτήτων. Ο Θεοτόκης προχώρησε σε συνεννοήσεις για την ανάγκη χωρισμού του στρατού από την πολιτική, του περιορισμού των δικαιωμάτων του υπουργού Στρατιωτικών, της άρσης του δικαιώματος του πολιτεύεσθαι στους αξιωματικούς και της λήψης μέτρων και φροντίδων για τη δημιουργία μικρού και αναλόγου με τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας, αλλά άξιου της αποστολής του Στρατεύματος.[65]

*

Οι επιπτώσεις από την ήττα του πολέμου πάνω στην απλή δομή της ελληνικής οικονομίας δεν είναι λιγότερο σημαντικές και μακροχρόνιες από ότι επάνω στη σύνθετη δομή του ελληνικού φιλότιμου. Η κρίση της υπερπροσφοράς της σταφίδας του 1893, αν και είχε υποχωρήσει στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, δε φαίνεται ότι θα μπορούσε να υποχωρήσει χωρίς έντονους κοινωνικούς σπασμούς. Τα σχήματα Σταφιδικής Τράπεζας, της Ενιαίας Τράπεζας και του Μονοπωλίου διχάζουν τις σταφιδο-

παραγωγικές περιοχές και αποδεικνύονται ατελέσφορες λύσεις. Παρά τις εξεγέρσεις σταφιδοκτηματιών και σταφιδοακτημόνων, το 1900-1905 στη ΒΔ Πελοπόννησο η οικονομική σημασία του προϊόντος εξαντλεί τον κύκλο της. Η λύση βρίσκεται στην κατεύθυνση αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών και της προώθησης νέων εξαγώγιμων προϊόντων.[66]

Ο κρατικός προϋπολογισμός[67] παρά την πρόβλεψη ότι μετά την πτώχευση του 1893, την ήττα του 1897 και την επιβολή του ΔΟΕ το 1898 θα ήταν ελλειμματικός τουλάχιστον ως το 1903, παρουσιάζεται ήδη πλεονασματικός από το 1899. Ολόκληρη την περίοδο ως το 1907 τα οικονομικά του κράτους βελτιώνονται και δίνεται η δυνατότητα να αυξηθούν οι δαπάνες για το στρατό και το ναυτικό.[68] Στη δεκαετία 1900-1910 δε σημειώνονται επαναστατικές μεταβολές στην οικονομία της χώρας, συμβαίνουν όμως σοβαρές εξελίξεις που σηματοδοτούν μια ποιοτική αναστροφή. Ειδικότερα παρατηρείται μια αναπτυξιακή ώθηση συνδεμένη κατά κύριο λόγο με τη μετακίνηση του πλεονάζοντα αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα και με την εισροή ξένου κεφαλαίου και μεταναστευτικών εμβασμάτων στη χώρα. Την ίδια εποχή η ελληνική οικονομία εντάσσεται ολοένα και περισσότερο στο διεθνή οικονομικό καταμερισμό της εργασίας, καθώς η διαμόρφωση νέων όρων για τη ροή της νομισματικής κυκλοφορίας και η προσαρμογή της εργασίας στις απαιτήσεις του εργοστασιακού συστήματος διαμορφώνουν ένα νέο σκηνικό, το οποίο χρωματίζεται από τους ανταγωνισμούς μεταξύ ελληνικού και ξένου τραπεζικού κεφαλαίου.

Εμπόριο και βιομηχανία παρουσιάζουν επίσης από το 1898 ευοίωνα σημεία σαν από αντίδραση στη ντροπή που αισθάνονται οι Έλληνες για την ήττα τους. Αλλεπάλληλες βιομηχανίες ιδρύονται στις μεγάλες πόλεις του κράτους. «Ιδρύσατε μεγάλην βιομηχανικήν εταιρείαν» είναι το σύνθημα που διατυπώνει ο καθηγητής Αναστάσιος Χρηστομάνος σε μια μελέτη του.[69] Η ελληνική βιομηχανία με τη συγκέντρωση των εγχώριων κεφαλαιουχικών πόρων στους κλάδους των καταναλωτικών αγαθών και του ξένου κεφαλαίου στις μεταλλευτικές βιομηχανίες σημειώνει ένα νέο ξεκίνημα. Η ευνοϊκή συγκυρία εισροής κεφαλαιουχικών πόρων και πλούσιων αγροτικών συγκομιδών συντελεί στην επέκταση της εσωτερικής κατανάλωσης, ενώ την ίδια στιγμή συντελείται η απόσπαση της βιοτεχνικής εργασίας από τη γεωργία και ενισχύεται έτσι ο αστικός τομέας με την εισροή φτηνού εργατικού δυναμικού, το οποίο έχει αποδεσμευτεί από τον παραδοσιακό τομέα της γεωργίας. Ταυτόχρονα αρχίζουν να αποδίδουν καρπούς η τρικουπική εισαγωγή του σιδηροδρομικού συστήματος και η οδική ενοποίηση της χώρας. Η εξέλιξη αυτή ευνοείται από τη συγκεκριμένη διαμόρφωση της συναλλαγματικής αξίας της δραχμής, η οποία θα βελτιωθεί αισθητά, ώστε το 1910 να υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα επαναφοράς του νομισματικού συστήματος του κανόνα του χρυσού, με τελική επιλογή του κανόνα του χρυσού συναλλάγματος, ενδιάμεσο σύστημα μεταξύ κανόνα του χρυσού και αναγκαστικής κυκλοφορίας. Οι βιομήχανοι όμως ζητούν παραχώρηση προνομίων. Συχνά όμως η προστασία της βιομηχανίας αποτελεί ένα μέσο κερδοσκοπίας των βιομηχάνων ορισμένων κλάδων σε βάρος του κράτους. Στην εφημερίδα «Ακρόπολις» διαβάζουμε: «Ποιος πολιτικός μας γνωρίζει τι θα πη ελληνική βιομηχανία; -Κανείς! ναι, κανείς. Ποιος ξέρει ότι "προστασία της βιομηχανίας" θα πη φάμπρικα κλεψιάς, φοβερής του δασμολογίου; Ποιος πολιτικός παρηκολούθησε την ανάπτυξιν και τον πλουτισμόν των διαφόρων βιομηχάνων μας;».[70]

Η κυβέρνηση Θεοτόκη προχωρεί με πείσμα στο ανορθωτικό έργο και πετυχαίνει να καταστήσει νόμους του κράτους ολόκληρη σειρά από νομοσχέδια οργανωτικά και προοδευτικά. Η ανεπάρκεια των οικονομικών μέσων δεν επιτρέπει την ίδρυση νέου υπουργείου για τη γεωργία, από την καλή οργάνωση και λειτουργία του οποίου αναμένονταν πολλά οφέλη για την πλουτοπαραγωγή της χώρας. Η θετική όμως εργασία της κυβέρνησης ερέθιζε περισσότερο την αντιπολίτευση, η οποία έβλεπε με φό-

βο να χάνει έδαφος για δημοκοπία και μη μπορώντας να ανατρέψει την κυβέρνηση ούτε με το πεζοδρόμιο ούτε με τη Βουλή, εγκολπώθηκε τις μεθόδους κωλυσιεργίας με απεραντολογίες και λογόκοπη φλυαρία, με τις οποίες έτρεφε την ελπίδα να καταπονήσει την κυβέρνηση και να αποτρέψει τις νομοθετικές εργασίες.[71]

Η κυβέρνηση Θεοτόκη παραμένει στην αρχή μέχρι τις 10 Νοεμβρίου 1901, οπότε ανατρέπεται ύστερα από αιματηρή οχλαγωγία. Το «Ευαγγελιακόν» ζήτημα ή «Ευαγγελιακά» όπως ονομάστηκαν, αποκορυφώθηκε σε αιματηρή οχλαγωγία στις 8 Νοεμβρίου, τρομοκράτησε την πρωτεύουσα, συγκίνησε το λαό και ανέτρεψε την κυβέρνηση Θεοτόκη. Άλλο ζήτημα, το Κρητικό, που βλάστησε από την αντίθεση του πρίγκηπα Γεωργίου με το σύμβουλό του επί της Δικαιοσύνης Ελευθέριο Βενιζέλο, εκτραχύνθηκε με την παύση του δεύτερου στις 18 Μαρτίου 1901, σύρθηκε επί μία τετραετία και κατέληξε στην επανάσταση του Θερίσσου (10 Μαρίου 1902), φάνηκε δε να τερματίζεται με την απομάκρυνση του πρίγκηπα από την Κρήτη.

Το «Ευαγγελιακόν» ζήτημα[72] δεν υπήρξε απλό και τυχαίο. Ονομάστηκε Ευαγγελιακό γιατί πρόκειται για μετάφραση και παράφραση του Ευαγγελίου. Οι πηγές της έμπνευσης από τις οποίες κινήθηκε η θέληση των μεταφραστών και παραφραστών βρίσκονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους μέσα στον κύκλο οργανώσεων που διάκεινται εχθρικά στις φυλετικές βλέψεις του ελληνισμού. Το ζήτημα αυτό παρουσίαζε δύο απόψεις άρρηκτα συνυφασμένες μεταξύ τους. Η θρησκευτική άποψη εμφάνιζε την λαϊκώς ευσταθή πλευρά με την οποία καθίστατο εύκολη η δημιουργία στο λαό έξαψης και φανατισμού. Η πολιτική πλευρά, η σπουδαιότερη, δεν μπορούσε εύκολα να γίνει κατανοητή από το λαό, ούτε είχαν σαφή αντίληψή της οι περισσότεροι από τους πολιτικούς ιθύνοντες σε κυβέρνηση και αντιπολίτευση. Στο ζήτημα της παράφρασης του Ευαγγελίου η εχθρική προπαγάνδα εργάστηκε με την πειθώ και την πλάνη. Με την παράφραση και τον εκχυδαϊσμό που την ακολούθησε επιτυγχανόταν ό,τι επιδίωκε η κεντρική διοίκηση στην Πετρούπολη, δηλαδή διχασμό και θρησκευτικές έριδες μεταξύ ελεύθερου και υπόδουλου ελληνισμού, με αποτέλεσμα να γίνει ευχερέστερο το έργο της απόσπασης ελληνικών κοινοτήτων στη Μακεδονία και μεγαλύτερη επέκταση της εξαρχίας. Βαρύ όπλο θα προσφερόταν από το ίδιο το ελληνικό κράτος στα χέρια των εχθρικών οργανώσεων, το οποίο θα αποτελούσε το δραστικότερο δηλητήριο για τις ψυχές του μακεδονικού ελληνισμού.[73]

Η αντιγνωμία μεταξύ των προσώπων τα οποία επεξεργάστηκαν τη μετάφραση με εντολή της βασίλισσας Όλγας και της Συνόδου που δεν την ενέκρινε, εμφανίζεται στον ημερήσιο Τύπο και υπήρχε κίνδυνος να συρθεί το ζήτημα στους δρόμους και να φανατιστεί επικίνδυνα ο όχλος. Η εμφάνιση στον Τύπο χυδαίας παράφρασης περικοπών προκαλεί αντιδράσεις και τελικά την εξέγερση των φοιτητών. Η μη έγκαιρη επέμβαση της κυβέρνησης και η συνεχιζόμενη δημοσίευση της παράφρασης αναγκάζουν τους φοιτητές να ζητήσουν τη βοήθεια συλλόγων και έτσι προλειαίνουν το έδαφος για την κάθοδο στην πάλη των κομμάτων που αντιπολιτεύονται την κυβέρνηση. Η ρήξη δεν αργεί. Στις 8 Νοεμβρίου 1901 οι δρόμοι μπροστά στο πανεπιστήμιο γίνονται πεδίο οικτρής αιματοχυσίας. Ο πρωθυπουργός τη μεθεπομένη λογοδοτεί στη Βουλή, αποκρούει τις μομφές της αντιπολίτευσης και αποβάλλει μεγάλο μέρος των ευθυνών από την κυβέρνηση. Ο Γ. Θεοτόκης αν και προκαλεί ζήτημα εμπιστοσύνης και την έλαβε για το λόγο αυτό από τη Βουλή, σπεύδει την επομένη να υποβάλλει την παραίτησή του η οποία γίνεται αποδεκτή.

Εξαιτίας της άρνησης του Γ. Θεοτόκη να στηρίξει κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη, κλήθηκε και σχημάτισε κυβέρνηση στις 12 Νοεμβρίου 1901 ο Αλ. Ζαΐμης. Ο σχηματισμός κυβέρνησης από τη μειοψηφία του Αλ. Ζαΐμη εξοργίζει το Θ. Δηλιγιάννη ο οποίος εργάζεται για την ανατροπή του Θεοτόκη πιστεύοντας ότι κηδεύοντας τον αντίπαλο θα γινόταν ο διάδοχός του κατά το δόγμα της «δεδηλωμένης»,

υπέρ του οποίου οι πολιτικοί αρχηγοί κόπτονται μόνο όταν εξυπηρετεί τα κομματικά τους συμφέροντα. Η υποστήριξη του Θεοτόκη προς την κυβέρνηση Ζαΐμη ανατρέπει τις ελπίδες του Δηλιγιάννη και μεγαλώνει την αγανάκτησή του. Εξαιτίας της στάσης του Δηλιγιάννη κατέστη αναπόδραστη η προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία και ορίστηκαν εκλογές για τις 17 Νοεμβρίου 1902. Λόγω των μικτών συνδυασμών η εξακρίβωση των αποτελεσμάτων των εκλογών ήταν δυσχερής και επακολούθησε σύγχυση και αταξία από τις οποίες δημιουργήθηκαν πενθήμερες οχλαγωγίες και ασχημίες στην πρωτεύουσα γνωστές με το όνομα «Σανιδικά».[74]

Τα συμπεράσματά μας από τα Σανιδικά, γράφει «ο Νουμάς», είναι ότι «το τρίγωνον της σανίδας αποτελείται από τρεις ίσας πλευράς, από την Κυβερνητικήν δηλ. Δημοκοπίαν, την Βουλευτικήν και την Δημοσιογραφικήν. Θρόνος δε και Λαός ευρίσκονται περιστοιχισμένοι εντός του τριγώνου, κατέχουν το εμβαδόν του, χωρίς να καταβάλλουν την παραμικράν προσπάθειαν να διασπάσουν τον ζυγόν, να καταστρέψουν το τρίγωνον και να αναπνεύσουν καθαρώτερον αέρα, απηλλαγμένον από δημοκοπικά μικρόβια... Κατά της Τουρκοκρατουμένης Ελλάδος, κατά της Ελλάδος του ραγιαδισμού και του κόψε μου, αγά μου, ναγιάσω! αντετάχθηκε η Τουρκομάχος Ελλάς. Γιατί λοιπόν και κατά της Σανιδοκρατουμένης να μην αντιταχθή η Σανιδομάχος; Γιατί κατά της Ελλάδος του κομματισμού, του βαζιβουζουκισμού, του δημοκοπισμού, του άρπαξε να φας και κλέψε νάχης να μην αντιταχθή η Ελλάς της Εργασίας, της Ευσυνειδησίας, της Δικαιοσύνης και της Λογικής;».[75]

Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης δόθηκε στο Δηλιγιάννη, αλλά ο βίος της είναι βραχύς, γιατί ανατρέπεται από την ίδια την πλειοψηφία της λόγω εκβιασμού βουλευτών της. Την πτώση της κυβέρνησης είχε προβλέψει ο Π. Ταγκόπουλος: «Με τις σανίδες ήρθε και με τις σανίδες θα πέση. Να μου το θυμάστε. Ευτυχώς όλα τα γιαπιά της Αθήνας δεν ετελείωσαν ακόμη, κ' υπάρχουν σανίδες για να πατήση σαν έρθη η ώρα να κατεβή απ' την Αρχή.... Εμείς, με τα χέρια μας του φτιάξαμε τη σκαλωσιά που ανέβηκε, εμείς με τα χέρια μας και με τις ίδιες σανίδες θα του στήσουμε και τη σκαλωσιά που θα κατεβή.... ότι εδημιουργήθηκε μια πολιτική κατάστασις καθολοκληρίαν καινούργια, μετά την αλησμόνητη ή εθνική νύχτα της Σανίδας, όλοι το βλέπουν, όλοι το αισθάνονται, έστω κ' αν όλοι δεν έχουν την όρεξι ή το θάρρος ή και το συμφέρο, να το πουν. Καλή ή κακή η κατάστασις αυτή, προς βελτίωσιν ή προς αποβαράθρωσιν, κατάστασις που θανοίξη νέο δρόμο στην πολιτική ή που θα σπρώξη τη ρουσφετογέννητη χρόνια και χρόνια πίσω – άλλος λόγος. Είναι όμως και μένει καινούργια πάντοτε "απ' τις σκαλωσιές βγαλμένη – των γιαπιών τις ιερές", η κατάστασις που έφερε τον κ.Δηλιγιάννη στην Αρχή, που τον συγκρατεί ακόμη σ' αυτήν, και που αργά ή γρήγορα, μια μέρα θα τον ρίξη».[76]

Μετά την ανατροπή της Κυβέρνησης Δηλιγιάννη σχηματίζεται κυβέρνηση από τον Γ. Θεοτόκη στις 13 Ιουνίου 1903, η οποία ανατρέπεται μετά από 14 ημέρες. Νέα κυβέρνηση σχημάτισε στις 28 Ιουνίου 1903 ο Δ. Ράλλης, ο οποίος παραιτήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 1903. Η κυβέρνηση που σχημάτισε ο Γ. Θεοτόκης στη συνέχεια πετυχαίνει να παραμείνει στην αρχή μέχρι 10 Δεκεμβρίου 1904, όταν το κόμμα του Αλ. Ζαΐμη αποσύρει την ψήφο εμπιστοσύνης του.[77] Την κυβέρνηση Θεοτόκη απασχολεί πολύ το οικονομικό ζήτημα. Θεωρήθηκε ότι η ανάγκη συγκρότησης και οργάνωσης αξιόμαχης στρατιωτικής δύναμης προέχει από κάθε άλλη ανάγκη. Είχε αρχίσει ο τραχύς Μακεδονικός Αγώνας και υπήρχε ο βασικός φόβος ανακίνησης του όλου Μακεδονικού Ζητήματος από τη Βουλγαρία, η οποία με τη δράση της στη Μακεδονία και στις πρωτεύουσες των ευρωπαϊκών κρατών «εφαίνετο πράττουσα και λαλούσα ως ηγεμονίς των Βαλκανίων».[78] Στις 10 Δεκεμβρίου 1904 τα συνασπισμένα κόμματα Δηλιγιάννη και Ζαΐμη με αφορμή το Μακεδονικό και το οικονομικό ανατρέπουν την κυβέρνηση Θεοτόκη, διαφωνώντας ταυτόχρονα και προς την έντονα εθνικιστική πολιτική του Θεοτόκη. «Η

πολιτική της διαρκούς στράτευσης» στην οποία είχε αγκιστρωθεί η Ελλάδα από την κυβέρνηση Θεοτόκη θεωρήθηκε από την αντιπολίτευση ως τελείως καταστρεπτική για τα δημοσιονομικά της χώρας, ενώ οι κίνδυνοι προστριβών με τους γείτονές της χαρακτηρίστηκαν ως θανάσιμοι.[79] Η κυβέρνηση Θεοτόκη ανατρέπεται με τις ψήφους του ζαϊμικού κόμματος η εντύπωση από τις δηλώσεις του, για την ερημία επίγνωσης εθνικής πολιτικής κόμματος που διεκδικεί τη διακυβέρνηση της χώρας είναι αλγεινή. Την κυβέρνηση Θεοτόκη διαδέχτηκε ο Θ. Δηλιγιάννης που ορκίστηκε πρωθυπουργός στις 17 Δεκεμβρίου 1904, αλλά η Κυβέρνησή του δεν ήταν βιώσιμη και προκηρύχτηκαν εκλογές για τις 20 Φεβρουαρίου 1905. Οι εκλογές διεξήχθηκαν σε κλίμα εχθρότητας μεταξύ των κομμάτων και εξασφάλισαν ισχυρή πλειοψηφία στο Θ. Δηλιγιάννη που έγινε για πέμπτη φορά πρωθυπουργός αλλά με βραχεία διάρκεια, γιατί στις 31 Μαΐου 1905 δολοφονήθηκε στη σκάλα της Βουλής από τρόφιμο χαρτοπαικτικής λέσχης.[80] Ο Δηλιγιάννης τυπικά μόνο απεβίωσε το 1905. Ουσιαστικά είχε τερματίσει την πολιτική του σταδιοδρομία το 1897.[81] Ουδέποτε στη νεοελληνική ιστορία ο παλαιοκομματισμός έφτασε σε τέτοιο σημείο σήψης,[82] ενώ η επιθυμία για μια βαθιά και ριζική αστική αλλαγή βρισκόταν στο απόγειό της. Το 1909 που επισημαίνεται με το κίνημα του Γουδί, βρισκόταν πάρα πολύ κοντά.

*

Κατά το στάδιο των γεγονότων αυτών έχουν δημιουργηθεί εξαιρετικής σημασίας πολιτικές περιπλοκές, η εξέλιξη των οποίων απασχολεί πολύ τις κυβερνήσεις και την κοινή γνώμη. Στην Κρήτη υπάρχει η αδιάλλακτη αντίθεση μεταξύ πρίγκηπα αρμοστή – Βενιζέλου και στη Μακεδονία διεξάγεται σκληρός αγώνας πειθούς και αιματηρής βίας κατά των τρομοκρατικών οργανώσεων που δρούν εχθρικά εναντίον του ελληνισμού. Από το 1900[83] ο σύμβουλος επί της δικαιοσύνης της Κρητικής κυβέρνησης Ελευθέριος Βενιζέλος διατύπωνε στον πρίγκηπα αρμοστή τη γνώμη, ότι εάν είναι αδύνατο να διαδεχτεί η ένωση τη λήξη της αρμοστείας, να επιδιώξουν όλοι να μην ανανεωθεί η αρμοστεία αλλά να τη διαδεχτεί η αυτονομία, για να μπορέσει η Κρήτη ευκολότερα να βαδίσει προς την πραγματοποίηση των εθνικών στόχων. Στην αρνητική απάντηση των Δυνάμεων να διαδεχτεί την αρμοστεία η ένωση (Φεβρουάριος 1901), ο Ελευθέριος Βενιζέλος δηλώνει ότι η αρμοστεία δεν προάγει το Κρητικό ζήτημα και υποστηρίζει με πεποίθηση την αυτονομία, πρόταση η οποία έγινε αιτία για σφοδρές αντιγνωμίες, με αποτέλεσμα την απομόνωση του Βενιζέλου με τη γνώμη του. Παραίτηση που υποβλήθηκε από το Βενιζέλο στις 6 και 12 Μαρτίου 1901 δε γίνεται αποδεκτή από τον πρίγκηπα.[84] Φιλυποψίες του πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη οδηγούν σε σαφείς οδηγίες προς τον πρίγκηπα να απομακρύνει τάχιστα τον επί της δικαιοσύνης σύμβουλό του. Παρά το γεγονός ότι η παραίτηση του Βενιζέλου δεν έγινε δεκτή αποφασίστηκε η έξοδός του από την κυβέρνηση με παύση, την οποία συνόδευε έγγραφο βαρύτατης μομφής.[85]

Τον Ιανουάριο του 1903 προκηρύχτηκαν νέες εκλογές για τις 17 Μαρτίου, από τις οποίες το κόμμα του Βενιζέλου εξήλθε συντετριμμένο. Από την εποχή εκείνη μέχρι το κίνημα του Θερίσου το 1905 η αδιαλλαξία βρίσκεται όχι στο πολιτικό στρατόπεδο των στασιαστών, αλλά στην πολιτική ακαμψία του αρμοστού, ο οποίος στην αμετάκλητη απόφασή του να εκμηδενίσει το Βενιζέλο, ολισθαίνει σε σφάλματα και υπερβολές που τον ενίσχυαν παρά τον εκμηδένιζαν.[86] Τον Αύγουστο του 1904 μάταια προσπάθησε ο Βενιζέλος να γίνει δεκτός από το Θεοτόκη για να τον ενημερώσει για την κατάσταση στην Κρήτη. Το Μάρτιο του 1905 προκηρύχτηκαν νέες εκλογές στην Κρήτη. Μπροστά στον άμεσο κίνδυνο πολιτικής εκμηδένισής του, ο Βενιζέλος πετυχαίνει να συγκεντρώσει τα αντιπολιτευτικά στοιχεία του νησιού, να συγκροτήσει την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» και αποφασίζεται την έγερση ένοπλης διαμαρτυρίας. Ενέργειες προς τον αρμοστή, ο οποίος από πλάνη ή ισχυρογνωμοσύνη αγνοούσε τη σοβαρότητα της κατάστασης και υποτιμούσε τους κινδύνους από μια ένοπλη στά-

ση απέβησαν μάταιες. Στις 10 Μαρτίου 1905 το πρωί εξερράγη η στάση, στο χωριό Θέρισο, όπου πήγε ο Βενιζέλος με τους οπαδούς του.[87] Η στάση γινόταν σε μια εποχή κρίσιμη για τις υποθέσεις του Έθνους, γιατί η Κρητική υπόθεση ετίθετο εκ νέου υπόψη των Δυνάμεων και ο Μακεδονικός Αγώνας έμπαινε σε οξύ στάδιο.

*

Μέχρι την επανάσταση του Θερίσου και τη δολοφονία του Δηλιγιάννη η ελληνική κυβέρνηση είχε αναλάβει σκληρό αγώνα στη Μακεδονία για τη φυλετική επικράτηση του δοκιμαζόμενου ελληνισμού. Ο αγώνας εξελίσσεται γρήγορα σε αμείλικτο ανταρτοπόλεμο και γίνεται δαπανηρός σε αίμα και χρήμα. Οι πηγές και τα αίτια του Μακεδονικού Αγώνα που συνδέεται άρρηκτα με την ιστορία της Ελλάδας, πολιτική και στρατιωτική, υπήρξαν απώτερες, βλάστησαν από παλιότερες εποχές και οφείλονται αποκλειστικά στη φιλοκατακτητική πολιτική της Ρωσίας.[88] Από το 1897 η τακτική του εκβουλγαρισμού της Μακεδονίας μεταβάλλει τρόπους και μέσα. Η ήττα και η εξασθένιση του ελληνισμού ενθαρρύνει την τάση για ταχεία επικράτηση των βουλγαρικών ενεργειών.[89] Το βουλγαρικό κομιτάτο στη Σόφια συστηματοποιείται, οργανώνεται σε νέες βάσεις και τίθεται υπό την προστασία της κυβέρνησης. Δολοφονικές εκτελέσεις Ελλήνων προυχόντων λαμβάνουν χώρα κατά τα έτη 1897-1899. Τον επόμενο χρόνο το κομιτάτο καταρτίζει σχέδιο πολιτικό και στρατιωτικό. Αποστέλλει πράκτορες στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες οι οποίοι εξαγοράζουν ή παραπλανούν όργανα του Τύπου και μεμονωμένα άτομα. Ταυτόχρονα αποφασίζεται ένοπλη δράση στη Μακεδονία και σφαγή Ελλήνων που προβάλλουν αντίσταση παρά η υποταγή τους στο κομιτάτο. Με δόγμα «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες» το κομιτάτο πέφτει με τις συμμορίες του στον ελληνισμό της Μακεδονίας και προκαλεί σύγχυση στην Ευρώπη ότι μάχεται για την απελευθέρωση των χριστιανών από τον τουρκικό ζυγό.[90] «Ο δεινοπαθών και κατασφαζόμενος Ελληνισμός ενεφανίζετο προς της Ευρώπης ως αντιδρών κατά της απελευθερώσεως της Μακεδονίας και της Τουρκικής καταδυναστεύσεως, οι δε σφαγείς και δολοφόνοι παριστάνοντο υπό εξωνημένων οργάνων του Ευρωπαϊκού τύπου και εντός αυτών των Βουλών, ως ήρωες και απελευθερωταί».[91]

Αναρχία, φόνοι και συμπλοκές μεταξύ κομιτάτου και τουρκικού στρατού την άνοιξη του 1903 οδηγούν στην επιβολή μεταρρυθμίσεων ύστερα από ειδική συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στο Murzsteg[92] το Σεπτέμβριο του 1903 μεταξύ των αυτοκρατόρων Ρωσίας και Αυστρίας. Το πρόγραμμα του αποφασίστηκε παρέμεινε ανεφάρμοστο από τα εμπλεκόμενα μέρη από διαφορετικούς λόγους για το καθένα. Έτσι ο ελληνισμός της δυτικής Μακεδονίας είχε υπαχθεί πλέον υπό την τρομοκρατία του βουλγαρικού κομιτάτου. Η εξόντωση και υποδούλωση του Μακεδονικού ελληνισμού αρχίζει να ξυπνά τις ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες δεν έβρισκαν τρόπο αντιμετώπισης των Βουλγάρων και σωτηρίας του Μακεδονικού ελληνισμού. Από την πολιτική σύγχυση στην Ελλάδα, τη γενική κακοδαιμονία, την κατάσταση μαρασμού στο στρατό και την πλάνη που επικρατούσε αδικούνταν ο Μακεδονικός ελληνισμός, ο οποίος ενώ θυσιαζόταν και κατασφαζόταν υπέρ της εθνικής ιδέας, θεωρούνταν ανίκανος να αντιμετωπίσει σθεναρά τη βουλγαρική βία.[93] Ένεκα της πλάνης αυτής και της βουλγαρικής θρασύτητας είχε επιτευχθεί κάτι το απίστευτο και ασύλληπτο, να δρουν δηλαδή κάτω από το βλέμμα των ελληνικών αρχών πράκτορες του κομιτάτου και μέσα στην Αθήνα. Οι Μακεδόνες που ζούσαν στην Αθήνα προσπαθούσαν να αφυπνίσουν την κυβέρνηση αλλά μάταια. Η ιδέα της ένοπλης δράσης που πρότεινε ως μόνη διέξοδο ο ανθυπολοχαγός Παύλος Μελάς, γαμπρός του Στ. Δραγούμη, τρόμαζε την ελληνική κυβέρνηση για το φόβο μεγαλύτερων και γενικότερων επιπλοκών. Αλλά η εξέγερση και η αποφασιστική πρόταση προς την κυβέρνηση του ιδιοκτήτη του «Εμπρός» Δημήτριου Καλαποθάκη και η εντεινόμενη εξόντωση του Μακεδονικού ελληνισμού έπεισαν την κυβέρνηση Θεοτό-

κη να αποφασίσει μυστική αποστολή αξιωματικών στη Μακεδονία για να μελετήσουν την κατάσταση και να υποδείξουν τα κατάλληλα μέτρα.[94] Στην Αθήνα ιδιώτες και αξιωματικοί υπό την έμπνευση του Καλαποθάκη αποφασίζουν την ίδρυση μυστικού κομιτάτου και ανακοίνωσαν την απόφαση αυτή στην κυβέρνηση και το Στέμμα, βρήκαν δε υποστήριξη από το Στέμμα που δεν την περίμεναν. «Το Στέμμα έτρεφε ανέκαθεν την αντίληψιν, ότι η προσοχή της Ελλάδος ώφειλε να στραφή προς την Μακεδονίαν, είχε δε παρεξηγηθή η αντίληψις αύτη του Γεωργίου Α΄ κατά τας περιόδους των Κρητικών αγώνων, ότι είχε δηλώσει προς την κυβέρνησιν Θ. Δηλιγιάννη, ότι την Κρήτην ουδείς διεκδικεί και ότι ουδείς δύναται να αρπάση, ενώ προς την Μακεδονίαν στρέφονται πολλαί και ισχυραί βλέψεις και προς αυτήν ώφειλε να στραφή η προσοχή της Ελλάδος, διότι η Ελλάς άνευ της Μακεδονίας δεν ήτο δυνατόν να αποβλέψη εις μέλλουσαν ισχυράν σταδιοδρομίαν».[95]

Η συγκατάθεση του Στέμματος ενισχύει τους αξιωματικούς και τους ιδιώτες και ενθαρρύνει την κυβέρνηση Θεοτόκη να αποδεχτεί τη σύσταση μυστικού κομιτάτου και να υποσχεθεί την αρωγή της κυβέρνησης. Έτσι συστήνεται το 1904 το Μακεδονικό Κομιτάτο,[96] του οποίου το πνεύμα και ο σκοπός της σύστασης, ο τρόπος ενέργειας και η δράση εν γένει φαίνονται στο απόρρητο καταστατικό του, που εγκρίνεται από την κυβέρνηση.[97] Ταυτόχρονα η κυβέρνηση αποφασίζει τη συστηματοποίηση αμυντικού κέντρου στη Θεσσαλονίκη και διορίζει Γενικό Πρόξενο το Λάμπρο Κορομηλά. Το πρώτο ένοπλο σώμα που αποστέλλεται στη Μακεδονία είναι του Παύλου Μελά τον Αύγουστο του 1904.[98] Ο θάνατός του τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου ενώ καταθορυβεί την κυβέρνηση, εξυψώνει το φρόνημα, των υπό προπαρασκευή ευρισκομένων αξιωματικών.[99] Το Μακεδονικό Κομιτάτο στέλνει στο μακεδονικό έδαφος τρεις ισχυρότατες ομάδες επανδρωμένες από αξιωματικούς και δοκιμασμένους γενναίους Κρήτες πολεμιστές με σαφείς οδηγίες προς τους αρχηγούς των ομάδων.[100] Οι Βούλγαροι βρίσκονται σε αδυναμία να αντιμετωπίσουν τις ελληνικές ομάδες και επειδή συνδέονται με τις τουρκικές αρχές με ανήθικους δεσμούς και χρηματικές παροχές, έθεσαν σε ενέργεια την προδοσία. Χρησιμοποιήθηκαν ως οδηγοί και καταδότες των τουρκικών αποσπασμάτων κατά των ελληνικών ανταρτικών ομάδων.[101] Τότε η ελληνική κυβέρνηση, με διαβήματα προς την τουρκική, προσπάθησε να πείσει το σουλτάνο ότι τα σώματα δεν αποσκοπούν να θίξουν την κυριαρχία του, αλλά αποκλειστικό σκοπό έχουν την ειρήνευση της Μακεδονίας με την εξόντωση της βουλγαρικής τρομοκρατίας. Δίνεται επίσης διαβεβαίωση ότι μετά την εκκαθάριση τα ελληνικά σώματα θα φύγουν από τη χώρα.

Η βουλγαρική οργάνωση που ενισχύεται από το ρωσικό πανσλαβισμό, θορυβεί στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες κατά της Ελλάδας, ότι συμμάχησε με τους Τούρκους και εναντιώνεται στην απελευθέρωση της Μακεδονίας. Οργανωμένη καλά η βουλγαρική προπαγάνδα και έχοντας στη διάθεσή της ημερήσια και περιοδικά όργανα του Τύπου στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες διασύρει την Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και την εμφανίζει ως χωροφύλακα της Τουρκίας για τη διαιώνιση της υποδούλωσης του μακεδονικού ελληνισμού. Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάζεται να οργανώσει ευρύτερα και συστηματικότερα την άμυνά της κατά των συκοφαντών και δολοφόνων και προβαίνει, εκτός άλλων, σε έκδοση στο Παρίσι το 1907 διαφωτιστικής μελέτης με τίτλο «Grimes Bulgares contre les Orthodoxes dans le vilayets Macedoniens».[102] Παρά τις παραπάνω αντιδράσεις και δυσκολίες η δράση των ελληνικών ενόπλων σωμάτων έχει ραγδαία εξέλιξη και αποτελεσματικότητα κατά τα έτη 1905-1907.[103] Η ελληνική οργάνωση αφού συστηματοποιήθηκε στον ένοπλο αγώνα και στην πολιτική, έδρασε με τα προξενεία και τα δύο κέντρα στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη και είχε τα ποθούμενα αποτελέσματα. Ύστερα από τους διωγμούς στη Ρωμυλία τον Ιούνιο του 1906[104] και άλλες δολοφονικές ενέργειες, το Φεβρουάριο του 1908 η ελληνική κυβέρνηση αναγκάζεται να εγκαταλείψει την οδό των επιφυλάξεων και την ύφεση της δράσης των ελληνικών σωμάτων κατά το 1907, λόγω της επέμ-

βασης της Ευρώπης και των αισιόδοξων εγγυητικών ελπίδων της ασφάλειας των κατοίκων. Από το Μάρτιο του 1908 αποστέλλονται νέα σώματα στη Μακεδονία. Η δράση των σωμάτων αυτών ήταν σύντομη. Με την επανάσταση των Νεότουρκων στις 11 Ιουλίου 1908, από το φόβο επικείμενης έκπτωσης της τουρκικής κυριαρχίας στη Μακεδονία, δημιουργείται νέα κατάσταση και άρση των ενόπλων ενεργειών στη Μακεδονία και από τη Βουλγαρία και από την Ελλάδα.

*

Μετά τη δολοφονία του αρχηγού του κόμματος των συντηρητικών Θ. Δηλιγιάννη, η οποία έγινε στη διάρκεια σοβαρών περισπασμών του Μακεδονικού και Κρητικού ζητήματος, θεωρούνταν βέβαιο ότι μεγάλες έριδες θα ξεσπούσαν για τη διαδοχή στην αρχηγία. Τελικά στις 12 Ιουνίου 1905 συγκροτήθηκε συμμαχική κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη – Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, η οποία ανατράπηκε στις 30 Νοεμβρίου 1905. Ακολούθησε σχηματισμός κυβέρνησης Θεοτόκη στις 8 Δεκεμβρίου 1905, που προκήρυξε εκλογές για τις 26 Μαρτίου 1906.

Η δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη απέδειξε τη βαθιά κρίση που υπέβοσκε στους κόλπους της συντηρητικής τάξης. Τον διαδέχεται στην αρχηγία ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης. Από τις εκλογές στις 26 Μαρτίου βγήκε πολύ ισχυρό το κόμμα του Θεοτόκη και ανίσχυρα τα κόμματα της αντιπολίτευσης που αντιτίθονταν στην κυβέρνηση, αλλά δεν μπορούσαν να ανατρέψουν το έργο της. Η κυβέρνηση Θεοτόκη είχε να αντιμετωπίσει πραγματικό χάος στο εσωτερικό της χώρας, κυρίως στο οικονομικό και στρατιωτικό, προβλήματα που αναστάτωναν την πολιτική ζωή του έθνους στο σύνολό της και οδηγούσαν σε καταστάσεις εκκρηκτικές.[105] Την κυβέρνηση τότε απασχολούσαν οι πολιτικές περιπλοκές από την επανάσταση του Θερίσου και η ευμενέστερη διευθέτηση του Κρητικού ζητήματος, καθώς και οι σκληροί αγώνες στη Μακεδονία, που απαιτούσαν ένταση της προσοχής από τους φιλάρπαγές της, όπως επίσης και η στρατιωτική ανασύνταξη της χώρας. Το στρατιωτικό ζήτημα προείχε από όλα τα άλλα, γιατί το κράτος ήταν άοπλο και η εντατική προπαρασκευή της Βουλγαρίας παρείχε σαφή βεβαίωση για τις προσεχείς διαταραχές στη Βαλκανική. Ήταν προφανές ότι Ελλάδα άοπλη και χωρίς να μπορεί να πραγματοποιήσει στρατιωτική απειλή θα έπεφτε πάλι σε ταπεινωτικές περιπέτειες και θα αναγκαζόταν να εκλιπαρεί το έλεος των ισχυρών της Ευρώπης για να περισώσει ψιχία από τις εθνικές της απαιτήσεις.

Κατά το 1906 ο στρατός είχε περιέλθει σε αξιοθρήνητη κατάσταση και ο εξοπλισμός του ήταν άθλιος και παλιός.[106] Πως όμως εννοούσε η κοινή γνώμη τον εξοπλισμό του στρατού, μας το λέει η εφημερίδα «Ακρόπολις»: «Εις τον κ. Θεοτόκην επιβάλλεται σήμερον ν' αντιληφθή καλώς του όλου πολιτικού προγράμματος, το οποίον υπόσχεται αληθή μεταβολήν της καταστάσεώς μας. Διότι δεν πρόκειται περί πολεμικού εξοπλισμού και στρατιωτικής οργανώσεως. Ο λαός εις τα συλλαλητήριά του συνέδεσε ταύτην με την ριζικήν μεταβολήν όχι προσώπων αλλά πραγμάτων... Στρατός θα ειπή πρώτα Κράτος γερό, Κράτος νόμων, Κράτος ηθικής και τάξεως και αυστηράς πειθαρχίας. Και δεύτερον κυβερνητικόν νουν αντάξιον των μεγάλων περιστάσεων, ανώτερον κομμάτων και προσώπων και τρίτον Κυβέρνησιν με φωτισμένην διάνοιαν περί του τι χρειάζεται αυτό το σαράβαλο – κράτος δια να γείνη αληθινό Κράτος».[107] Από την κυβέρνηση Θεοτόκη το 1904 ιδρύθηκε το «Ταμείον Εθνικής Αμύνης» (Νόμος $_{1}$ΓΚΖ΄),[108] που όμως από τους πόρους του δεν ήταν δυνατόν να καλυφτούν ούτε οι στοιχειώδεις στρατιωτικές δαπάνες.[109] Και κατά την πρωθυπουργία του Θεοτόκη το 1900 είχε ιδρυθεί το «Ταμείο Εθνικού Στόλου» (Νόμος $_{1}$ΒΨΟΔ΄),[110] που αποτέλεσε εστία των εθνικών δωρεών για την ενίσχυση των ναυτικών δυνάμεων και απέβη σπουδαίος παράγοντας εξέλιξης και ισχυροποίησης του Πολεμικού Ναυτικού.[111] Η κυβέρνηση Θεοτόκη στο διάστημα 1906-1908 με την κοινοβουλευτική της υπεροχή ψηφίζει δεκαεφτά νόμους που αφορούν την παγίωση της στρατιωτικής οργάνω-

σης.[112] Ακόμη κάνει τις πρώτες προμήθειες επαναληπτικών όπλων και ταχυβόλων πυροβόλων και πραγματοποιεί εκγύμναση στρατού και εφέδρων με τα μεγάλα γυμνάσια του 1907 και 1908. Έτσι θέτει τις βάσεις της στρατιωτικής οργάνωσης πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η προσπάθεια του 1911-1912 για το διπλασιασμό του στρατού των Βαλκανικών Πολέμων.

Πρωταγωνιστής στην πολιτική ζωή του τόπου ο Γ. Θεοτόκης είναι αλήθεια ότι κυβέρνησε με ευθυκρισία και περίσκεψη, αλλά και με νωχέλεια και αβουλία. Παρά το γεγονός ότι έστρεψε την προσοχή του στην αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου και στην εκπαίδευση και στον εξοπλισμό τους, αντιπροσώπευε τον κόσμο της αριστοκρατικής του τάξης και πρόθυμα δεχόταν τις υποδείξεις της Αυλής. Έτσι διορίζει το διάδοχο Κωνσταντίνο επικεφαλής της Γενικής Διοίκησης του στρατού. Αλλά και οι νέοι πνευματικοί και πολιτικοί άνδρες είναι δυσαρεστημένοι από το Θεοτόκη, ο οποίος αγνοεί τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται εκείνη την εποχή στην Ελλάδα και διαφοροποιούν βαθμιαία την οικονομία και την κοινωνία. Τα οικονομικά του Κράτους είναι άθλια γιατί έχουν ελλείμματα που προσπαθούν να αποκρύψουν από το λαό, ενώ η εθνική οικονομία είναι σε καλή κατάσταση. Ανάπτυξη της ναυτιλίας, μετανάστευση στις ΗΠΑ και ύψωση της δραχμής μετά το 1906 ανεβάζουν το βιοτικό επίπεδο και υποβοηθούν την άνοδο πολλών από τις λαϊκές μάζες στη μεσαία τάξη, γεγονός που θα παρατηρείται στο μέλλον.[114] Κατά το στάδιο αυτό η Κυβέρνηση αντιμετωπίζει στο κοινοβούλιο τον αντιπολιτευτικό έλεγχο της ομάδας των «Ιαπώνων»,[114] επίλεκτης ομάδας λόγω ακέφαλης αντιπολίτευσης. Η ομάδα των Ιαπώνων αποτελεί τη σοβαρότερη αντιπολίτευση κατά του Γ. Θεοτόκη. Η μετέπειτα πολιτεία των Ιαπώνων, οι πολιτικοί της αγώνες και η με πίστη και αυταπάρνηση αφοσίωση στην εξυπηρέτηση των πολιτικών της πεποιθήσεων, ανέδειξε τους Ιάπωνες στο ύψος των πολιτικών ανδρών, άξιων του χαρακτηρισμού αυτού.[115]

Στις 21 Ιουνίου 1908 ο Γ. Θεοτόκης κάνει πλήρη ανασχηματισμό της κυβέρνησής του, στην οποία προσλαμβάνει ως υπουργό Οικονομικών το Δημήτριο Γούναρη από την ομάδα των Ιαπώνων, η οποία έπαθε μεγάλο πλήγμα.[116]

*

Στις 11 Ιουλίου 1908 εξερράγη στη Μακεδονία η επανάσταση των Νεότουρκων.[117] Το κομιτάτο «Ένωσις – Πρόοδος», το οποίο πέτυχε με τη στρατιωτική επανάσταση την επιβολή συνταγματικού πολιτεύματος στην Τουρκία και την ανατροπή του σουλτάνου Χαμίτ, ήταν μυστικό συνωμοτικό σωματείο, η σύσταση του οποίου οφειλόταν στο απολυταρχικό σύστημα διοίκησης της Τουρκίας και στις φιλελεύθερες ροπές διωκόμενων ή φιλόδοξων στοιχείων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι προσπάθειες για την ίδρυση του κομιτάτου χρονολογούνται από το 1904 και η δράση του εξελίχτηκε με τόλμη αλλά και περίσκεψη. Μέχρι το φθινόπωρο του 1906 το κομιτάτο είχε πετύχει την ίδρυση συνωμοτικών απόρρητων εστιών στη Θεσσαλονίκη, στο Μοναστήρι, στην Αδριανούπολη και στην Κωνσταντινούπολη. Οι συνωμότες του κομιτάτου αναγκάζονται από τη συρροή των γεγονότων και τον προφανή κίνδυνο απώλειας ορισμένων διαμερισμάτων της Μακεδονίας με αυτονόμηση, να επισπεύσουν την έκρηξη της στασιαστικής τους ενέργειας, στην οποία προέβησαν στις 11 Ιουλίου 1908. Ο χαρακτήρας της στάσης ήταν εθνικός και δεν πήγασε από τη λαϊκή γνώμη ή θέληση. Η επιβολή συνταγματικού πολιτεύματος στην Τουρκία αποτελούσε χίμαιρα λόγω της ανομοιογένειας των πληθυσμών, οι οποίοι με το αντιπροσωπευτικό σύστημα θα συγκροτούσαν κοινοβούλιο σύγχυσης και φυλετικών ανταγωνισμών. Εξάλλου η ισότητα, η ελευθερία και η αδελφότητα που επαγγέλλονταν το κομιτάτο, πήγαζαν από αφελή πολιτική μυωπία ή από πανούργους υπολογισμούς. Από την πλευρά της εξωτερικής πολιτικής η κυβέρνηση των Νεότουρκων δέχτηκε δύο πλήγματα. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1908 η Βουλγαρία ανακηρύχτηκε ως ανεξάρτητο βασίλειο και στις 7 Οκτωβρίου η Αυστρία προσάρτησε τη

Βοσνία και την Ερζεγοβίνη.[118] Ακόμη κηρύχτηκε στην Κρήτη η ένωσή της με την Ελλάδα.[119] Στην ενέργεια αυτή η κυβέρνηση ωθήθηκε από την αυστριακή πολιτική είτε για περισπασμό της προσοχής των Νεότουρκων, είτε για να επαυξήσει τα πλήγματα κατά της Τουρκίας μετά την προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεργοβίνης.

Με την επιβολή του συνταγματικού πολιτεύματος στην Τουρκία κατάπεσε η ένταση του Μακεδονικού Αγώνα, προέκυψαν όμως σπουδαία ζητήματα για την τύχη του υπόδουλου ελληνισμού και περιεπλάκησαν επικίνδυνα οι ελληνοτουρκικές σχέσεις από το Κρητικό ζήτημα. Μετά την επανάσταση στο Θέρισο η Κρήτη μπαίνει σε νέες περιπέτειες. Επαναστάτες και αρμοστεία αλληλοκαταγγέλλονται. «Ύβρεις και συκοφαντίαι, εν τη εξάψει της αντιθέσεως και εν τω παραλογισμώ της πάλης, λαμβανόμεναι εκ του πηλού των οδών, ερρίπτοντο εκατέρωθεν και προυκάλουν και σύγχυσιν και φανατισμόν, βαθεία δε απέβαινεν οσημέραι και η διαίρεσις και η έξαψις των παθών».[120] Ύστερα από επέμβαση του Άγγλου γενικού πρόξενου στα Χανιά οι επαναστάτες κερδίζουν τη σύγκληση συνέλευσης με γενική αμνηστεία πολιτικών και μικτών αδικημάτων και ύστερα από τη μέση αυτή λύση η στάση τερματίζεται το Νοέμβριο του 1905. Η ευτυχής τροπή μεταρρυθμίσεων από τη Διεθνή Επιτροπή τον Ιούλιο του 1906 ύστερα από τις εκλογές στις 7 Μαΐου 1906 για νέα συνέλευση, οφείλονται σε μεγάλο μέρος στην πολιτεία της στάσης του Θερίσου. Η ισχυρογνωμοσύνη και η πολιτική ακαμψία του αρμοστή δέχτηκαν ισχυρά πλήγματα, αλλά αυτά εκμηδενίσθηκαν μπροστά στην ευτυχή τροπή της εθνικής υπόθεσης της Κρήτης. Μετά από αυτό ο πρίγκηπας αρμοστής παραιτήθηκε και στη θέση του διορίστηκε ο Αλ. Ζαΐμης, ο οποίος έφτασε στο νησί στις 18 Σεπτεμβρίου 1906. Ο Αλ. Ζαΐμης παρέμεινε στην Κρήτη μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1908, όταν η κυβέρνηση με υπόδειξη της κυβέρνησης της Αθήνας κατάργησε το αρμοστειακό καθεστώς και κήρυξε την ένωση.

Από την πολιτεία των Νεότουρκων οι εθνικιστικές ροπές είχαν εξάψει τα σωβινιστικά στοιχεία στη νέα Τουρκία και μετά τους πρώτους ενθουσιασμούς φαινόταν εξαιρετικά δυσχερής η ανάπλαση της αυτοκρατορίας με νέα πολιτική ζωή χωρίς τη φθορά και την καταστροφή των ετερογενών πληθυσμών. Η κυβέρνηση Θεοτόκη παρά τις επιφυλάξεις της πολιτεύτηκε φιλικά προς τους Νεότουρκους, όχι από πλάνη αλλά από ψύχραιμο πολιτικό υπολογισμό.[121] Η κυβέρνηση Θεοτόκη διέβλεψε στην επιβολή των Νεότουρκων την απομάκρυνση της κατάρρευσης της Τουρκίας. Η πολιτεία της κυβέρνησης ήταν αντίθετη της πολιτείας του πατριάρχη που ανησυχούσε για την τύχη των προνομίων του ελληνισμού, ενώ ο Θεοτόκης δεχόταν ότι τα προνόμια μπορεί να εξασθενούσαν, αλλά ο ελληνισμός στην Τουρκία μπορούσε με το συνταγματικό πολίτευμα να χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία πολιτικής δράσης, με την οποία θα εξασφαλιζόταν ριζική μεταβολή στη διαβίωσή του και σπουδαία πολιτική, εμπορική και εκπολιτιστική δράση. Μετά την κήρυξη της ένωσης στην Κρήτη η κυβέρνηση επειδή δεν μπορούσε να την αποκηρύξει, αλλά και δεν τολμούσε να την παραδεχτεί λόγω της απειλής των Νεότουρκων για εισβολή στη Θεσσαλία, ξέσπασε αγανάκτηση και αντίδραση κατά της κυβέρνησης, αποφασιστικός παράγοντας που οδήγησε στο Γουδί,[122] για την «άψογον στάσιν» που επιβλήθηκε στην Ελλάδα από την Τουρκία.[123] Μέσα στη σύγχυση αυτή εξερράγη αντιδραστικό κίνημα στην Κωνσταντινούπολη στις 31 Μαρτίου 1909, αλλά πολύ σύντομα οι Νεότουρκοι έγιναν κύριοι της κατάστασης, καθήρεσαν το Χαμίτ και προχώρησαν σε μεγάλης κλίμακας εκκαθαρίσεις.[124]

Στο διάστημα από 31 Μαρτίου μέχρι 4 Ιουλίου 1909 η κυβέρνηση Θεοτόκη υφίσταται πίεση από φιλοπόλεμες και ανόητες ομάδες πατριωτών να επωφεληθεί από τη σύγχυση στην Τουρκία και αφού αποδεχτεί την ένωση να αντιμετωπίσει θαρραλέα μια πολεμική σύρραξη με την Τουρκία. Η πολιτική αυτή των οδών βρίσκει απήχηση και στον Τύπο και αποβαίνει όπλο χείριστης δημαγωγίας στα χέρια ορισμένων πολιτευτών που αποσκοπούν στην ανατροπή της κυβέρνησης, γιατί γνώριζαν τη στρατιω-

τική ανεπάρκεια της χώρας. Στο μεταξύ παγιώνεται στην Αθήνα ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος και η κυβέρνηση μπροστά στη λαϊκή εξέγερση και τη σοβούσα στρατιωτική συνωμοσία παραιτείται στις 4 Ιουλίου 1909.[125] Η κατά του Θεοτόκη καταγγελία για το απαράσκευο του στρατού είναι μεγάλη, ενώ κατά την ημερομηνία παραίτησης της κυβέρνησης υπάρχει στις αποθήκες νέο υλικό επιστράτευσης και νέου τύπου όπλα και πυροβόλα για τη συγκρότηση άρτιου στρατού 60 χιλιάδων ανδρών. Συκοφαντούν και αδικούν σκληρά το Θεοτόκη κατηγορώντας τον ότι αδιαφόρησε για τη στρατιωτική οργάνωση. Όταν ανέβηκε στην εξουσία ο Θεοτόκης, στις 8 Δεκεμβρίου 1905, δε βρήκε παρά μόνο παλιό και φθαρμένο υλικό, που επαρκούσε μόνο για τους κληρωτούς που υπηρετούσαν. Στις 4 Ιουλίου 1909 όχι μόνο άφησε νέο υλικό και οπλισμό, αλλά και έξι εφεδρικές ηλικίες εκτός από αυτούς που υπηρετούσαν εκγυμνασμένες στη χρήση των επαναληπτικών όπλων.

Το Στέμμα αποδέχεται την παραίτηση Θεοτόκη και καλεί το Δημήτριο Ράλλη να σχηματίσει κυβέρνηση, ο οποίος θορυβούσε, καθύβριζε κυβέρνηση και Στέμμα, πολιτευόταν φιλοπόλεμα εξάπτοντας το λαό και δεν απείχε από την πολιτεία που ακολούθησε στις παραμονές της καταστροφής του 1897. Η προκήρυξη εκλογών ήταν επικίνδυνη λόγω της δήλωσης των Κρητών ότι θα έστελναν τους βουλευτές τους στην Αθήνα και των Νεότουρκων ότι η αποδοχή των Κρητών βουλευτών θα είναι πρόκληση πολέμου. Ύστερα από την αποδοχή από το Στέμμα του πολιτικού προγράμματος που υποβλήθηκε από το Δημήτριο Ράλλη, αυτός συγκροτεί νέα κυβέρνηση στις 7 Ιουλίου 1909 που η θητεία της έμελλε να είναι μικρή. Από τους Νεότουρκους η Ελλάδα υφίσταται σκληρές ύβρεις και ταπεινώσεις,[126] όπως και η κυβέρνηση από το Στρατιωτικό Σύνδεσμο, ο οποίος ενισχύεται, οργανώνεται και την ανατρέπει με τη στάση τη νύχτα της 15ης Αυγούστου 1909. Η αδυναμία των πολιτικών, που κυβέρνησαν τη χώρα μετά την ήττα του 1897, να ανταποκριθούν στα αιτήματα της εποχής, οδηγούν μοιραία σε βίαιη αλλά αναίμακτη αντίδραση.[127]

Μεγάλη μερίδα του λαού πιστεύει ότι κυβερνήσεις και Στέμμα είχαν πολιτευθεί με αβουλία στο Κρητικό ζήτημα και στο Μακεδονικό Αγώνα και είχαν φθάσει μέχρι την προδοσία απέναντι στο καθεστώς των Νεότουρκων. Το νεοτουρκικό καθεστώς άρπαξε το Κρητικό ζήτημα ως όπλο δημαγωγίας στον τουρκικό όχλο, τον οποίο εξάπτει, κατά της Ελλάδας και του ελληνισμού της Τουρκίας. Έρημη η Ελλάδα από συμμάχους και φίλους, χωρίς να μπορεί να αντιμετωπίσει τη βιαιότητα των Νεότουρκων, εφευρίσκει την πολιτική της «αψόγου στάσεως», πολιτική υπέρτατης ανάγκης κάτω από την οποία αγωνια ο ελληνισμός. Ταυτόχρονα, στην επιθυμία του το κομιτάτο των Νεότουρκων για εύκολες νίκες, απειλεί με τον Τύπο της Κωνσταντινούπολης και με συνεντεύξεις σε γερμανικές και αυστριακές εφημερίδες, ότι αν η Ελλάδα δε συνετισθεί και δεν αντιληφθεί την ειρήνη όπως την εννοούσαν αυτοί, θα αναγκάζονταν να εκδράμουν στην Αθήνα και να φέρουν την Κρήτη στο προηγούμενο από το 1896 καθεστώς.[128]

Από τη συρροή των γεγονότων αυτών δημιουργήθηκαν εθνικιστικά αίτια τα οποία υποκίνησαν σε δράση τους ιδεολόγους, αλλά συσσωρεύτηκαν και άλλες προσωπικές αντιθέσεις και δυσαρέσκειες κατά των πολιτικών αρχηγών και του Στέμματος. Οι Έλληνες αξιωματικοί, έστω και αν λίγα μόνο από όσα συνέβαιναν είχαν συνειδητοποιήσει, εξέφραζαν ενστικτωδώς την απόφαση αντίδρασης απέναντι σε μια κατάσταση συνεχούς περιφρόνησης και αδιαφορίας και αυτό ήταν αρκετό να αποδείξει ότι η Ελλάδα θα επιβίωνε από τις δοκιμασίες. Οι επαναστάτες πέτυχαν γιατί υπήρχε ωριμότητα στο λαό και βρέθηκε και ο ηγέτης, ενώ οι Νεότουρκοι απέτυχαν τότε και πέτυχαν όταν βρέθηκε ο Μουσταφά Κεμάλ.[129] Παρά τη θεμελιώδη βάση του στην εθνική ιδεολογία, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος εκπορεύτηκε από την κακοδαιμονία των κομμάτων. Στην κατάρρευση των κομμάτων τα σπλάχνα των οποίων είχε αλώσει και κατέτρωγε η μικροπολιτική και ο στυγνότερος φατριασμός, προστίθενται ζητήματα

εξωτερικής πολιτικής, τα οποία έρχονται να επιδεινώσουν την όλη κατάσταση και να υποβάλλουν την Ελλάδα ως κράτος σε χυδαίες εκ μέρους της Τουρκίας ταπεινώσεις και ως φυλή στον εξευτελιστικό διωγμό του φανατικού σωβινισμού του τουρκικού όχλου. Η πλειονότητα των αξιωματικών της αρχικής κίνησης που οδηγεί στην ομαδική κίνηση, διαπνέεται από αντιδυναστικές αντιλήψεις και η γνώμη της ότι το Στέμμα αποτελεί ανασταλτική δύναμη στην πρόοδο της Ελλάδας και της στρατιωτικής συγκρότησης της χώρας, είναι ανάλογη της επιπολαιότητας και της πλάνης της κομματικής δημαγωγίας και της μικροπολιτικής των δρόμων.[130] Τα γεγονότα αυτά που δείχνουν φανερά τη συνωμοτική εργασία που γινόταν στο στρατό και από τα οποία εκκολάφτηκαν οι δυνάμεις της αντίδρασης, δεν έπεισαν ούτε την κυβέρνηση Θεοτόκη ούτε τη διάδοχό της κυβέρνηση Ράλλη για τη σοβαρότητα των πραγμάτων. Αμφότερες οι κυβερνήσεις έδειξαν χαρακτηριστική μυωπία και έπεσαν σε χονδροειδή πλάνη. Περισσότερο πλανήθηκε η κυβέρνηση Ράλλη που προκάλεσε την επανάσταση της 15ης Αυγούστου.

Λόγω της διεθνούς κατάστασης στο Ανατολικό ζήτημα από τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων, η επανάσταση του 1909 συμβαίνει τη στιγμή που η θέση της Ελλάδας εξωτερικά είναι δύσκολη.[131] Η «Εγκάρδιος Συνεννόησις» από τη μια πλευρά και η «Τριπλή Συμμαχία»[132] από την άλλη, θέλουν την Ελλάδα να προσφέρει, αλλά να μην παίρνει. Η Ελλάδα είναι η ηττημένη του 1897, αυτή που αιωνίως ζητά και επικαλείται τίτλους του παρελθόντος, αλλά έχει να επιδείξει μόνο την αναξιότητα του παρόντος. Ενόψει μιας αναμέτρησης οι άνθρωποι υπολογίζουν περισσότερο τι προσφέρεις την ώρα εκείνη από το τι πρόσφερες κάποτε, όσο μεγάλο και αν ήταν αυτό. Το παρελθόν συγκινεί όταν υπάρχει άνεση και χρόνος για συγκίνηση, όταν όμως η κατάσταση πιέζει κυριαρχεί το παρόν. Και την εποχή εκείνη η Ελλάδα έρχεται σε πολύ κατώτερη μοίρα εκτίμησης από τη Βουλγαρία αν όχι και από τη Σερβία. Τα πράγματα μεταβάλλονται αργότερα και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αλλάζουν την κατάσταση. Αυτό δεν αποτελεί μόνο τίτλο του 1909 και του πολιτικού του εκφραστή Ελευθέριου Βενιζέλου αλλά, το σημαντικότερο, αποτελεί και απόδειξη ότι οι περισσότερες αδυναμίες τις οποίες παρουσιάζει η Ελλάδα δεν είναι οργανικές. Το έθνος διατηρεί όλη του την ακμαιότητα και μπορούσε να διαδραματίσει τον ιστορικό του ρόλο, αρκεί να έβρισκε το δρόμο του, όπως τον βρήκε τη στιγμή εκείνη. Πάντως όπως είχαν τα πράγματα στις παραμονές του 1909, οπουδήποτε και αν προσανατολιζόταν η Ελλάδα δεν είχε πολλά να ελπίσει.[133]

*

Η στρατιωτική συνωμοσία του 1909 που παγιώνεται με τη συγκρότηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και κυριαρχεί στη χώρα με τη στάση της 15ης Αυγούστου,[134] υπήρξε η πρώτη μέχρι την εποχή εκείνη συνωμοτική εργασία, η οποία ούτε εμπνεύστηκε ούτε ενθαρρύνθηκε από τα κόμματα.[135] Ως στρατιωτική συνωμοσία θα κατέστρεφε ολοσχερώς τη χώρα «εάν κατά τας υστάτας στιγμάς της συσσωρεύσεως και της συγκρούσεως των ευφλέκτων υλών μιας επιπολαίας εργασίας, δεν ανεφαίνετο και δεν ερρίπτετο ορμητικώς εις την κονίστραν, θεληματικός και μαχητικός ανήρ υπό την ισχυράν διάνοιαν του οποίου υπήχθησαν καταβληθείσαι όλαι αι ανεύθυνοι δυνάμεις των θερμοκεφάλων, των φιλοδόξων και των ιδιοτελών, αίτινες εβλάστησαν τον Νοέμβριον του 1909 και καθ' όλον το επόμενον έτος και ηπείλησαν να μεταβάλλουν την Ελλάδα εις ερείπια και συντρίμματα».[136]

Ο Δημήτριος Ράλλης αφού αδιαφόρησε για τη στρατιωτική συνωμοσία και περιφρόνησε τη δύναμή της,[137] άρχισε να απειλεί βιαιότητες και δεν ήθελε να γνωρίζει το πρόγραμμα του Συνδέσμου, το οποίο κατέκρινε και καταχλεύαζε, ενώ τη μεθεπόμενη της βίαιης ανατροπής όχι μόνο συμφωνεί με αυτό αλλά είναι θερμός υποστηρικτής και θαυμαστής του.[138] Το πρωί της 15ης Αυγούστου βρίσκει τους στασιαστές με τον αρχηγό τους συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά στρατοπεδευμένους στο Γουδί.

Η κυβέρνηση αντιλαμβάνεται αμέσως ότι η εξουσία έφυγε από τα χέρια της και τέθηκε στη διάθεση του Στέμματος. Εντός της ίδιας μέρας συγκροτείται νέα κυβέρνηση, η επονομασθείσα «ανορθωτική», υπό τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη αρχηγό του Εθνικού κόμματος. Υπέρτατη ανάγκη επιβάλλει τη σιωπηλή ανοχή συμβατικών ψευδών μεταξύ των τριών δυνάμεων, του Στέμματος, της κυβέρνησης και του Συνδέσμου. Το ευτύχημα στην περίπτωση αυτή είναι, ότι οι αρχηγοί των δυνάμεων βρίσκονται ψύχραιμοι και δεν υπόκεινται ούτε σε ορμή άκαιρων ενθουσιασμών ούτε σε φιλοδοξίες επιπόλαιες και βαριές πλάνες.[139] Ειδικότερα ο αρχηγός του Συνδέμου «ενεφάνισεν εαυτόν όχι μόνον άνδρα ψύχραιμον και ορθολογιζόμενον κατά τας κρισίμους περιστάσεις, αλλά και παρά την μείωσιν αυτού ως αρχηγού κατ' ανοχήν, απετέλεσε δύναμιν, ήτις, ουχί άπαξ ριφθείσα εις την πλάστιγγα των οξυτάτων αντιθέσεων, επέτυχε την αποσόβησιν επικινδύνων ρήξεων. Απηλλαγμένος νοσηρών φιλοδοξιών, ανίκανος εις ραδιουργίας, αποστέργων τους μεγάλους λόγους, τας τραγικάς απειλάς και τας χονδροειδείς δημοκοπίας, δεν ήτο δυνατόν να ασκήση γόητρον επί των θερμοκεφάλων ή των στενοκεφάλων οίτινες επίστευον, ότι το συμφέρον της χώρας και της επαναστάσεως απήτει να εξευτελίσουν το Στέμμα, να ταπεινώσουν επιδεικτικώς τους πολιτικούς αρχηγούς, να στιγματίσουν τα κόμματα, και να υψώσουν υπέρ πάσαν άλλην εν τη χώρα αρχήν, όχι μόνον την επηρμένην οφρύν της απειλής αλλά και συγκεκριμένως το μαστίγιον και την σπάθην της μάλλον αλογίστου βίας».[140]

Μετά την απομάκρυνση διαδόχου και πριγκήπων από το στράτευμα και παρά τις δηλώσεις του διαδόχου εναντίον της, η Επανάσταση πολιτεύεται με σωφροσύνη. Ψύχραιμα πολιτεύονται κυβέρνηση και Στέμμα επίσης. Η κατά της Επανάστασης αντίδραση περιορίζεται και εκμηδενίζεται. Ο μεγάλος λαϊκός συναγερμός της πρωτεύουσας στις 14 Σεπτεμβρίου 1909 υπέρ του ανορθωτικού έργου της φαίνεται να εμπεδώνει αρμονία στις γνώμες και στις αντιλήψεις μεταξύ Επανάστασης και Λαού. Αρμονία φαίνεται να επικρατεί και στις αντιλήψεις της κυβέρνησης και του Συνδέσμου στα θεμελιώδη και προέχοντα στρατιωτικά και οικονομικά ζητήματα, αλλά από καμμιά πλευρά δεν εμφανίζεται ένας ισχυρός πολιτικός νους. Δεν αργούν όμως να εκδηλωθούν παρερμηνείες και αντιθέσεις αντιλήψεων. Παρά τις δηλώσεις Θεοτόκη κατά του Συνδέσμου, δεν παραιτείται και προσέρχεται στη Βουλή. Στην αρχή του σταδίου των παράδοξων εργασιών του Κοινοβουλίου για την επιψήφιση των νομοσχεδίων ξεσπά ορμητική αντεπανάσταση στο Ναυτικό από τον υποπλοίαρχο Κωνσταντίνο Τυπάλδο, η οποία καταστέλλεται βίαια και αιματηρά.

Σοβαρότερες άρχισαν να γίνονται οι αντιθέσεις του Συνδέσμου και του πολιτικού κόσμου της χώρας, Βουλής και Κυβέρνησης, μεταξύ της οποίας και του Συνδέσμου αρχίζουν προστριβές. Η ψήφιση νομοσχεδίων υπό την ενάσκηση επαναστατικής βίας κάνει γνωστό σε όλους ότι η νόθα εκείνη λειτουργία του πολιτεύματος δεν μπορεί να εξακολουθεί για πολύ, ούτε να τερματιστεί ομαλά, γιατί γινόταν συσσώρευση εύφλεκτου υλικού αγανάκτησης και περιφρόνησης και η έκρηξη πλησιάζει. Από την αδιάλλακτη ρήξη προς τα κόμματα και τους αρχηγούς και την υπέρτατη ανάγκη πολιτικού για να κατευθύνει την επανάσταση, η οποία δεν έχει πολιτικό αρχηγό,[141] και να την καθοδηγήσει σε αξιοπρεπή έξοδο από το αδιέξοδο στο οποίο μοιραία οδηγείται, βλασταίνει η ιδέα πρόσκλησης από το Σύνδεσμο του πολιτευτή από την Κρήτη Ελευθέριου Βενιζέλου.[142] Η πρόσκληση του Βενιζέλου αποφασίζεται να γίνει υπό τον τύπο διαιτησίας, στην πρόσκληση όμως που του εστάλη υπάρχει παράγραφος βαθύτερης έννοιας, ότι δηλαδή εάν η κατάσταση και η εξέλιξη των πραγμάτων επιβάλλουν την ανάγκη γενικότερων αποφάσεων, μπορεί να αναλάβει αυτός τον ανορθωτικό αγώνα.

Πριν από την άφιξή του στην Αθήνα, ο Βενιζέλος δέχεται επιθέσεις από τα κόμματα και από μεγάλη μερίδα του Τύπου, η οποία, εμπνευόμενη από τους αρχηγούς των κομμάτων, εμφανίζει από τις πιο ζοφερές απόψεις την πολιτεία του στην Κρήτη. Ο Βενιζέλος έρχεται στην Αθήνα μετά τα Χριστού-

γεννα του 1909 μέσα σε επιδεινούμενη σύγχυση από τις αντιγνωμίες για την τύχη των αντεπαναστατών του Ναυτικού και τη μυστική στάση του προέδρου της κυβέρνησης για ελληνοϊταλική συνεργασία. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν αντιθέσεις προσωπικών συμφερόντων και ιδιοτελείς αδυναμίες από έξεις και συνήθειες που ενισχύουν και υποδαυλίζον τις έριδες και τις φιλυποψίες. Ακόμη συνεννοήσεις αξιωματικών με το Θεοτόκη και εχθρική διάθεση ομάδας αξιωματικών για τον περιορισμό των κονδυλίων του υπουργείου Εξωτερικών για τη συντήρηση αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα, που έχει καταπαύσει λόγω εμπέδωσης του νεοτουρκικού καθεστώτος, φέρνουν το Σύνδεσμο σε αδιέξοδο.[143]

Η εξέγερση και οι ανησυχίες του Στέμματος και των πολιτικών αρχηγών οφείλονται στο κοινό πλέον μυστικό, ότι ο Σύνδεσμος θα ανέθετε την πρωθυπουργία στο Βενιζέλο και θα τον ενίσχυε ακόμη και με τη δύναμη των όπλων να κυβερνήσει τη χώρα για να τη βγάλει από τη σύγχυση και την ανωμαλία. Στο συμβούλιο του Συνδέσμου που καλείται ο Βενιζέλος, βεβαιώνει «ότι η Επανάστασις έσφαλεν εις τα πρώτα αυτής βήματα, διότι ενώ επήγασεν εκ της εναντιότητος προς τα κόμματα και εκ φιλυποψιών προς το Στέμμα και εγένετο κυρία της καταστάσεως, όχι μόνον δεν συνεκέντρωσε την δύναμιν, ης εγένετο κυρίαρχος εις τα χείράς της, αλλά τουναντίον ενεπιστεύθη τα πάντα εκ νέου εις τας δυνάμεις εκείνας καθ' ων εστράφη και των οποίων επεθύμει να καταλύση ή να εξυγιάνη την πλημμελή λειτουργίαν. Κακίζων δε την επανάστασιν δια την εσφαλμένην πολιτικήν της και ερωτηθείς υπό του Επ. Ζυμβρακάκη πως ηννόει την δράσιν αυτής, απήντησεν: "Αι επαναστάσεις κρημνίζουν και ανοικοδομούν, τότε δε και μόνον είναι επαναστάσεις"».[144] Σε ερώτηση, ό,τι δεν έγινε να γίνει τώρα, ο Βενιζέλος απαντά: «Διότι σήμερον δεν εκπροσωπείτε επανάστασιν, ούτε έχετε την δύναμιν της επιτελέσεως μεγάλων έργων, εκπροσωπείτε μόνον την δυσφορίαν του λαού, ενώ η κατάλληλος ευκαιρία διέφυγε της ισχύος σας».[145] Σε συζήτηση σχετικά με το Στέμμα ο Βενιζέλος υψώνεται υπερασπιστής του, θέση από την οποία δεν απομακρύνθηκε ούτε όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία. Αρνείται επίσης να αποδεχτεί τη στιγμή εκείνη την πρωθυπουργία. γιατί αυτό θα ήταν σφάλμα, επειδή οι αντιδράσεις των κομμάτων θα ήταν μεγάλες, αφού ως ξένος, όπως τον χαρακτηρίζουν, έρχεται να εισβάλει στην πολιτική ζωή της χώρας.

Ο Βενιζέλος συστήνει στο Σύνδεσμο, αφού έχει αποφασίσει την αντικατάσταση της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη, να την πραγματοποιήσει χωρίς χρονοτριβές, τη δε διάδοχη κυβέρνηση να τη δεσμεύσει με την ευθύνη άμεσης προκήρυξης εκλογών προς σύγκληση εθνοσυνέλευσης. Ακόμη ο Σύνδεσμος σε συνεννόηση με τα κόμματα να καθορίσει προηγουμένως τα όριά της, με σαφή προορισμό της αναθεώρησης και όχι της σύνταξης. Ο Γεώργιος όταν πληροφορήθηκε τα λεχθέντα από το Βενιζέλο, εξεπλάγη από το γεγονός ότι υψώθηκε υπερασπιστής του Στέμματος. Όπως γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας για το Βενιζέλο, η πολιτεία του «επεβάλλετο ειλικρινής προς πάσας τας κατευθύνσεις, προς το Στέμμα, προς τον "Σύνδεσμον", προς τον λαόν προς τα κόμματα και ουδείς σεβόμενος την ιστορικήν αλήθειαν δύναται να αρνηθή ότι επολιτεύθη ευθέως».[146]

Το διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου αναθέτει με πληρεξούσιο στο Βενιζέλο τη διαχείριση των θεμάτων για σύγκληση συνέλευσης αναθεωρητικής των μη θεμελιωδών άρθρων του συντάγματος και της διάλυσης του Συνδέσμου μόνο υπό τον όρο της πραγματοποίησης της απόφασης εκείνης. Ύστερα από συναντήσεις και ανταλλαγές επιστολών με τους πολιτικούς αρχηγούς Γ. Θεοτόκη και Δ. Ράλλη και την απειλή του Βενιζέλου «ή θα απέλθω αύριον από τας Αθήνας δια την Κρήτην, ή, παραμένων εδώ, θα αναλάβω την αρχηγίαν πραγματικής επαναστάσεως, την οποίαν μου προσφέρουν και αρνούμαι να αποδεχθώ»,[147] επήλθε ομογνωμία πολιτικών αρχηγών και Συνδέσμου. Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης σπεύδει να παραιτηθεί και στην ψηφοφορία που έγινε στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο την ε-

σπέρα της 15ης Ιανουαρίου 1910 για εκλογή προέδρου της νέας κυβέρνησης, την πλειοψηφία αποσπά ο Στέφανος Δραγούμης.[148] Η κυβέρνηση Δραγούμη ορκίζεται στις 18 Ιανουαρίου 1910 και το συμβούλιο του Συνδέσμου δίνει τη διαβεβαίωση για τη διάλυση του Συνδέσμου με την προκήρυξη εκλογών της αναθεωρητικής Βουλής. Η διάλυση του Συνδέσμου στην πραγματικότητα έγινε μετά τις εκλογές της εθνοσυνέλευσης. Οι εκλογές της αναθεωρητικής ορίζονται για τις 8 Αυγούστου 1910 και η σύγκλισή της για την 1η Σεπτεμβρίου 1910. Ο Βενιζέλος όχι μόνο δεν αναμίχθηκε στον πολιτικό αγώνα, αλλά φεύγει από την Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια της προεκλογικής και εκλογικής πάλης. Πολιτικοί όμως φίλοι του Βενιζέλου τον θέτουν ως υποψήφιο στην Αττικοβοιωτία. Μέρος όμως από τους υπερχίλιους υποψήφιους θέτει υποψηφιότητα με σαφές πρόγραμμα συντακτικής συνέλευσης, αντίθετα με τις ομόγνωμες αποφάσεις Συνδέσμου, Στέμματος και πολιτικών αρχηγών, καθώς και του πολιτικού πληρεξούσιου της Επανάστασης Ελευθέριου Βενιζέλου. Οι συντακτικοί πίστευαν ότι ο πολιτικός από την Κρήτη, παρά τη φιλοδυναστική πολιτική του, τελικά θα τάσσονταν μαζί τους.

Οι εκλογές διεξήχθηκαν χωρίς συγκρούσεις και ασχημίες και ο λαός έδειξε πολιτική ωριμότητα.[149] Το «κόμμα» με την έννοια της μικροπολιτικής χτυπήθηκε θανάσιμα από τις εκλογές εκείνες. Η ψήφος στις πόλεις ερμηνεύεται ως ψήφος καταδίκης και ο λαός επιζητεί ενσυνείδητα, με την ψήφο του εκείνη, μεταβολή των πολιτικών συνηθειών, εξυγίανση των κομμάτων, αλλαγή κυβερνητικών μεθόδων και τρόπου προς το φιλελεύθερο και το ριζοσπαστικό. Στους συντακτικούς που θορυβούσαν προστέθηκαν οι αντιδυναστικοί και μέρος αυτών που εκλέχτηκαν με τη βενιζελική σημαία. Οι τελευταίοι έδωσαν την εντύπωση, για να γίνει πιστευτό, ότι ο Βενιζέλος θα δεχόταν την ηγεσία για μετατροπή της αναθεωρητικής σε συντακτική Βουλή, αφού αγνοούσαν αυτά που συμφωνήθηκαν μεταξύ Συνδέσμου και Βενιζέλου. Η εργασία εκείνη των συντακτικών και αντιδυναστικών αποβαίνει μάταιη γιατί υψώθηκαν αντιμέτωπα, όχι μόνο τα ορθολογιζόμενα στοιχεία, αλλά και ο Βενιζέλος, το γόητρο του οποίου ολοένα μεγαλώνει και με την ευθύτητα και ευψυχία του αντιμετωπίζει τους θερμοκέφαλους και τους ανατρεπτικούς.[150] Παράλληλα προς την αβέβαιη κατάσταση των πραγμάτων στην Αθήνα, οι Νεότουρκοι εξεγείρουν τον όχλο κατά της Ελλάδας και αρνούνται το δικαίωμα στον πολιτικό από την Κρήτη να παρακαθήσει στην εθνοσυνέλευση, χαρακτηρίζοντάς τον Οθωμανό υπήκοο, απειλώντας επέμβαση κατά της Ελλάδας. Με επέμβασή τους τότε οι Δυνάμεις δηλώνουν στην Πύλη ότι οι Κρήτες δεν μπορούν να θεωρηθούν πλέον Οθωμανοί υπήκοοι.

Την 1η Σεπτεμβρίου 1910 συνέρχεται σε πρώτη συνεδρίαση η αναθεωρητική Βουλή με αντιθέσεις, θόρυβο και ασχημίες. Μετά από την τρίτη συνεδρίαση εκλέγεται πρόεδρος ο Κ. Έσλιν. Το κόμμα των βενιζελικών ονομάζεται Κόμμα Φιλελευθέρων και συνεχώς ενισχύεται. Μετά από αυτό η κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη θεωρεί περατωμένο το έργο της και παραιτείται.[151] Ύστερα από αδυναμία του Έσλιν να σχηματίσει κυβέρνηση, το Στέμμα αναθέτει στο Βενιζέλο το σχηματισμό της, ο οποίος αναλαμβάνει πρωθυπουργός στις 6 Οκτωβρίου και εμφανίζεται στη συνέλευση στις 8 Οκτωβρίου 1910. Τελικά, ύστερα από τις αντιγνωμίες που εκδηλώνονται, ο αρχηγός της νέας κυβέρνησης, με την προσχηματική εκδήλωση ότι κρίνει ανεπαρκή την ψήφο της κατ' ανοχή εμπιστοσύνης που πήρε η κυβέρνηση στις 11 Οκτωβρίου, σπεύδει την επομένη να δημοσιεύσει το διάταγμα για τη διάλυση της Α΄ αναθεωρητικής Βουλής. Οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων προβλέποντας τη βέβαιη ήττα από την επικείμενη εκλογική καταιγίδα, αφού η ψυχολογική κατάσταση του ελληνικού λαού εκδηλωνόταν ορμητικά καταδικαστική για τα παλιά κόμματα και στο πρόσωπο του αρχηγού των Φιλελευθέρων εδραιωνόταν μέρα με τη μέρα η πεποίθηση για τη δημιουργία νέας πολιτικής ζωής, αποφασίζουν αποχή και αποδέχονται τη φυγομαχία. Σε αντίθεση το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέρχεται με ορμή στον αγώνα, που εξέπληττε και πτοούσε τους αντιπάλους, αλλά και με πίστη προς τις αισιόδοξες διαταγές

του αρχηγού του. Από την τροπή αυτή των πολιτικών πραγμάτων είναι φανερό ότι τα γεγονότα οδηγούν στη δημιουργία πολιτικής δικτατορίας, η οποία θα πήγαζε από τη θέληση του λαού.

Οι εκλογές στις 28 Νοεμβρίου 1910 διεξάγονται με τάξη και ευκοσμία. Είτε από την αποχή των παλιών κομμάτων, είτε από την πολιτική ωριμότητα το λαού δεν υπήρξε φανατισμός και ασχημίες. Τότε εμφανίστηκε και νέο πολιτικό κόμμα, το οποίο βλάστησε από την ομάδα των Κοινωνιολόγων.[152] Η ομάδα αυτή συγκροτήθηκε από νέους που εκπαιδεύτηκαν στη Γερμανία και αναγνώρισαν αρχηγό τους τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος είναι υπέρμαχος κοινωνιολογικών αρχών εντελώς ξένων προς την Ελλάδα. Η ομάδα πολέμησε σκληρά τα παλιά κόμματα και ο ηγέτης της καλείται για συνεργασία από τον πρωθυπουργό Στέφανο Δραγούμη που δεν τελεσφορεί. Η Β΄ αναθεωρητική Βουλή συνέρχεται στις 8 Ιανουαρίου 1911. Κυρίαρχο το κόμμα των Φιλελευθέρων και πανίσχυρη η κυβέρνηση εθνικής θέλησης με τον αρχηγό του, επιδίδεται σε έργο οργανωτικό και δημιουργικό για ανόρθωση χώρας με βαθιές πληγές και μαραμένες ψυχικές δυνάμεις. Το κίνημα δίνει στο ταπεινωμένο έθνος ηγεσία και πίστη.[153] Ο καθορισμός του χρόνου των νέων εκλογών με ψήφισμα κρίνεται από την κυβέρνηση απαραίτητος, γιατί παρά τη νομιμότητα της τετραετίας, ο πρόεδρος της κυβέρνησης δηλώνει ότι για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας δεν επιτρέπει παράταση του βίου της αναθεωρητικής Βουλής.

*

Δε στερούνται ενδιαφέροντος και προοδευτικότητας ορισμένες από τις μεταρρυθμίσεις που καθιερώνονται τότε, αλλά κατά κανόνα θίγουν δευτέρας σημασίας θέματα και δεν είναι ριζοσπαστικές. Υπάρχει πράγματι αντινομία μεταξύ του όλου πνεύματος που οδήγησε στην Επανάσταση του 1909 και του αποτελέσματος στο οποίο αυτή κατέληξε. Το πνεύμα της ήταν επαναστατικότερο και αναμενόταν ότι εάν ποτέ έπαιρνε σάρκα και οστά θα εκδηλωνόταν σε ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις. Αυτό συνέβη, γιατί γρήγορα η Επανάσταση λησμόνησε ότι ήταν επανάσταση. Το γεγονός αυτό έδωσε καιρό στα συντηρητικότερα στοιχεία τα οποία έγκαιρα προσαρμόστηκαν και μερικώς την οικειοποιήθηκαν. Επειδή τα παλιά κόμματα αυτή την προσαρμογή δεν την αντιλήφθηκαν, έδωσαν την ευκαιρία στον Ελευθέριο Βενιζέλο να παρουσιαστεί και να επιβληθεί. Ο Βενιζέλος επιβάλλεται ως εκφραστής απλού προοδευτικού συντηρητισμού. Είναι επαναστάτης στον τρόπο με τον οποίο ενεργεί πολιτικά, αλλά στις ιδέες είναι συντηρητικός. Ο φιλελευθερισμός του είναι φυσική εξέλιξη ενός εξελισσόμενου συντηρητισμού. Γι' αυτό όταν έρχεται σε αντίθεση με το βασιλιά, δε σημαίνει ότι είναι αντίθετος προς το θεσμό.[154]

Οι εκλογές για τη συγκρότηση νέας Βουλής προκηρύχτηκαν για τις 12 Μαΐου 19112. Η χώρα ρίχνεται σε μια πεισματική πάλη, γιατί τα παλιά κόμματα κατάλαβαν το σφάλμα της αποχής και προπαρασκευάζονται για το νέο αγώνα που θα κρίνει την τύχη τους. Οι αρχηγοί τους αποφασίζουν κοινό αγώνα, αλλά η ένωση αυτή δεν πηγάζει από ταυτότητα πολιτικών αντιλήψεων, ούτε γίνεται από συνάντηση ιδεολογικών θέσεων. Οι εκλογές διεξάγονται με πείσμα και φανατισμό. Η οριστική καταδίκη των παλιών κομμάτων έχει ωριμάσει στη συνείδηση του λαού και η λαϊκή καταδίκη τα πλήττει καίρια. Με την εκλογή εκείνη οι Κρήτες βουλευτές παίρνουν την απόφαση να παρακαθήσουν στη Βουλή και να ορκιστούν βουλευτές του ελεύθερου κράτους πραγματοποιώντας την ένωση. Οι Κρήτες απωθούνται από στρατιωτική δύναμη στην είσοδο της Βουλής στις 19 Μαΐου 1912 και η κυβέρνηση ζητά τη διάλυση των εργασιών της Βουλής για την 1η Οκτωβρίου 1912 πριν από την κάθοδο της Ελλάδας στον υπέρ πάντων αγώνα.

Στο διάστημα αυτό γίνεται επανάσταση, το θέρος του 1912, από τον αλβανικό λαό που υποκινείται από την τουρκική κυβέρνηση και υπάρχουν παράλληλα περιπλοκές από τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο

και το Σαμιακό ζήτημα.[155] Αλλά ούτε από τη σκληρή περιπέτεια των Δωδεκανήσων, ούτε από τα γεγονότα του μετέπειτα ευρωπαϊκού πολέμου καρποφορεί στην Ελλάδα η μεγάλη αλήθεια «ότι ουχί εις την ευμένειαν αλλ' εις τα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων ώφειλε να αποβλέπη η Ελλάς».[156] Η αυστριακή πολιτική είναι η μόνη υπέρμαχη των ελληνικών συμφερόντων την περίοδο εκείνη, γιατί με τον τρόπο αυτό υποστηρίζει τα δικά της συμφέροντα. Η Ρωσία που αποβλέπει προς τη Βουλγαρία ως προχωρημένο ισχυρό στρατόπεδο στη Βαλκανική, όχι μόνο διευθετεί το ζήτημα της ανακήρυξής της σε ηγεμονία το 1909 αλλά και με απόρρητη συνθήκη διασφαλίζει τη Βουλγαρία από τον κίνδυνο επίθεσης της Τουρκίας και χωρίς τη συμμετοχή στον αγώνα άλλου κράτους της Βαλκανικής. Στη συνθήκη αυτή αγνοούνται Ελλάδα και Σερβία. Τη ρωσική πολιτική έρχεται να μετατρέψει η θέση της Αυστρίας, η οποία προέβλεπε βουλγαροτουρκική σύρραξη και δηλώνει ότι ρήξη στα Βαλκάνια θα προκαλούσε την επέμβασή της. Με τη συνθήκη δε χαράζονται σφαίρες επιρροών, αλλά διακανονίζονται εδαφικές προσαρτήσεις τμημάτων της Θράκης και της Μακεδονίας. Η ρωσική πολιτική δε σταματά εκεί και πλάθει τον πυρήνα απόρρητης βουλγαροσερβικής συμμαχίας. Ό,τι κυρίως χαρακτηρίζει τις συνεννοήσεις για τη δημιουργία των συνθηκών αυτών είναι η θαυμαστή μυστικότητα των διαπραγματεύσεων και η άγνοια που επιδείχτηκε για τα εθνολογικά δίκαια της Ελλάδας. Προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης και του ανταποκριτή των «Καιρών» του Λονδίνου Μπάουτσερ, φίλου της Βουλγαρίας που έχει την πληρεξουσιότητα του Βενιζέλου και τη συγκατάθεση του Γεωργίου, κάνουν δυνατή τη συγκατάθεση κατ' αρχήν της Βουλγαρίας για βελτίωση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και την πιθανότητα μιας ελληνοβουλγαρικής συνθήκης.[157]

Παράλληλα η Κυβέρνηση δημιουργεί στην Κωνσταντινούπολη μυστική οργάνωση.[158] Με εμψυχωτές τον Αθανάσιο Σουλιώτη – Νικολαΐδη και τον Ίωνα Δραγούμη ιδρύει μυστικό κέντρο που αποβλέπει στην εμψύχωση και συστηματοποίηση των εθνικών δυνάμεων. Η οργάνωση πετυχαίνει να καταπαύσει τις κοινοτικές έριδες, να ιδρύσει λέσχη, να εκδώσει εφημερίδες («La Tribune des Nationalites», «Πολιτική Επιθεώρησις») και να συγκεντρώσει μεταξύ των συνεργατών της όχι μόνο Έλληνες βουλευτές, αλλά και Βούλγαρους, Αρμένιους και Άραβες σε κοινή κατά του νεοτουρκικού σωβινισμού άμυνα. Η εργασία αυτή συμβάλλει στην προλείανση των φιλικών πολιτικών σχέσεων Ελλήνων και Βουλγάρων και γεννά τις πρώτες αντιλήψεις για την ανάγκη συνεννόησης, με αποτέλεσμα την υπογραφή αμυντικής συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας – Βουλγαρίας στις 16 Μαΐου και στρατιωτικής σύμβασης στις 22 Σεπτεμβρίου 1912.

*

Γυμνάσια της Βουλγαρίας και απειλές των Νεότουρκων, πρόσκληση και εκγύμναση εφέδρων στην Ελλάδα, επιστράτευση στην Ευρωπαϊκή Τουρκία και πρόθεσή της για φιλική συμφωνία με την Ελλάδα και επιστράτευση Βουλγαρίας, Ελλάδας, Σερβίας και Μαυροβουνίου οδηγούν σε ταυτόσημη διακοίνωση των συμμάχων βαλκανικών κρατών προς την Τουρκία, η οποία την χαρακτηρίζει ως «θρασείαν προσπάθειαν επεμβάσεως»[159] στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας. Η Τουρκία ανακαλεί τους πρεσβευτές της στις αντίστοιχες πρωτεύουσες και αποδίδει στους πρεσβευτές των βαλκανικών κρατών στην Κωνσταντινούπολη τα διαπιστευτήριά τους το πρωί της 4ης Οκτωβρίου 1912. Την ίδια μέρα οι σύμμαχοι κηρύσσουν τον πόλεμο κατά της Τουρκίας.

Κάτω από πολεμικές προπαρασκευές συνέρχεται η Βουλή την 1η Οκτωβρίου 1912, στην οποία προσέρχονται και γίνονται δεκτοί οι Κρήτες βουλευτές. Η ηθική ενότητα του λαού και του έθνους ολόκληρου την οποία ορθά και επίμονα τόνισε ο πρωθυπουργός στις δηλώσεις του[160], εξυψώνει τις ηθικές δυνάμεις, εμπνέει πίστη στον αγώνα, πεποίθηση στην ισχύ των όπλων, ενθαρρύνει τους άτολ-

μους, εκμηδενίζει κάθε σύγχυση και το έθνος σύσσωμο υψώνεται υπερήφανο και αποφασιστικό να παλαίψει όχι ως ένας λαός, αλλά ως ένας άνδρας.[161]

3. Μεθοδολογία – πηγές

Ο Τύπος είναι για την ιστορική έρευνα ένα γεγονός προκλητικό, είναι ζωντανός όσο και η εποχή που τον γεννά και της οποίας καταγραφή και μαρτυρία είναι ο ίδιος. Η δυναμική του αποκαλύπτεται μέσα από τις διαδοχικές αναγνώσεις που ρίχνουν κάθε φορά νέο ή διαφορετικό φως στα ερωτήματα που υπάρχουν. Εργασίες που μελετούν μια εποχή μέσα από τον Τύπο, εκτός από συγκεκριμένα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν, προσφέρουν νέες προοπτικές και διεξόδους ευρύτερα με τις καταγραφές και μαρτυρίες στο σύνολό τους.

Ο σκοπός της έρευνας αυτής είναι να προσφέρει μέσα από τη μελέτη του Τύπου προβληματισμούς και ερμηνευτικές διαστάσεις για την εξεταζόμενη περίοδο. Στόχος της μελέτης δεν είναι να δώσει απαντήσεις σε ζητήματα που μόνο με μια συστηματική προσέγγιση της κοινής γνώμης και των συλλογικών νοοτροπιών της εποχής μπορούν να αποκαλυφτούν. Η μελέτη του Τύπου ωστόσο είναι διαφωτιστική ως προς τους τρόπους με τους οποίου δημιουργούνται από τον Τύπο οι συνθήκες διοχέτευσης και οικειοποίησης της ανορθωτικής πορείας από την κοινή γνώμη. Ο Τύπος αναλαμβάνει τη συγκρότηση της οργανωμένης έκφρασης του αναγνωστικού του κοινού και τη διαμορφώνει προσαρμόζοντάς την στις απαιτήσεις των καιρών. Ως προς τον τρόπο λοιπόν με τον οποίο απευθύνεται στην κοινή γνώμη και ως προς τα αποτελέσματα που επιφέρει δημιουργώντας αντιδράσεις μάζας, ο Τύπος ασκεί μοντέρνα προπαγάνδα.[1]

Το αντικείμενο ανάλυσης είναι η εθνική ιδεολογία αφενός, αλλά και ο ίδιος ο Τύπος αφετέρου, όχι ως αντανάκλασή της αλλά ως δημιουργός της. Στην περίπτωση αυτή ο Τύπος αποτελεί υποκείμενο και όχι αντικείμενο όπως στις μελέτες κοινής γνώμης. Η διαμόρφωση εθνικής ιδεολογίας είναι και ένα φαινόμενο προπαγάνδας σε μια εποχή κατά την οποία αναγνωρίζει διεθνώς ο ρόλος του Τύπου στην ένταξη των μαζών στην πολιτική. Η κυριαρχία του εθνικού σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικοπολιτικής ζωής συμβάλλει στην είσπραξη από την κοινή γνώμη των περισσότερων ζητημάτων ως εθνικών. Τη λογική αυτή διατηρεί και ενδυναμώνει ο Τύπος στην περίοδο που εξετάζουμε, αφού του εξασφαλίζει τη δυνατότητα άμεσου και ισχυρού επηρεασμού της κοινής γνώμης.

Η μελέτη μιας εποχής μέσα από τον Τύπο δεν είναι απαλλαγμένη από ιδιαίτερες δυσκολίες που δεν αντιμετωπίζονται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Τύπος χρησιμοποιείται ως δευτερεύουσα πηγή. Κατά την αποδελτίωση του Τύπου ο ερευνητής καταγράφει επιλεκτικά ό,τι τον ενδιαφέρει αντιμετωπίζοντας την εφημερίδα ως ενότητα, αξιολογώντας και τους εξωτερικούς παράγοντες του άρθρου (τοποθέτηση, τίτλος, παρουσίαση).[2] Βρίσκει τη χρυσή τομή μεταξύ μιας άσκοπης συλλογής στοιχείων, που κάνουν τη συλλογή και την οργάνωση χρονοβόρες, και της καταστροφής του νοήματος των άρθρων με την επιπόλαιη απομόνωση φράσεων. Ιδιαίτερη πρέπει να είναι η φροντίδα για τη διατήρηση της ατμόσφαιρας της εποχής και την εξοικείωση με τη νοοτροπία της κάθε εφημερίδας. Για την οργάνωση και επεξεργασία του υλικού η κλασική θεματική ανάλυση θεωρείται η καταλληλότερη όταν πρόκειται για μεγάλη ποσότητα άρθρων.[3] Παράλληλα είναι αναγκαία μια εξελικτική προσέγγιση, αφού οι εφημερίδες υφίστανται τέτοιες αλλαγές και μεταμορφώσεις από τα γεγονότα, ώστε να αποβαίνει απαραίτητη η παρακολούθηση της πορείας τους. Η παράθεση εξάλλου της ίδιας της πηγής και η χρησιμοποίηση εκφράσεων από τον Τύπο, εκτός του ότι δίνουν την ατμόσφαιρα της εποχής και της εφημερίδας, αποτελούν την πλέον ζωντανή απόδειξη.

Η παραίτηση του ερευνητή εκ των προτέρων από κάθε φιλοδοξία εξάντλησης του αξιοποιήσιμου υλικού είναι απαραίτητη. Από την άλλη μεριά θεωρείται σκόπιμη η αναφορά σε πολλά και μεγάλα παραθέματα και η αυτούσια παράθεση των αποσπασμάτων αυτών από τον Τύπο κρίνεται επίσης απαραίτητη για πολλούς λόγους: Τα μεγάλα παραθέματα και η αυτούσια παράθεση μεγάλων αποσπασμάτων αναλύουν τα εθνικά θέματα και τα θέματα εξωτερικής πολιτικής (κατάσταση κρατών, δυνατότητες κ.τ.λ.) με επιχειρηματολογία για να πείσουν την κοινή γνώμη για το πόσο υστερούμε εμείς και πόσο εύκολα υποτιμούμε τους άλλους· στα άρθρα των εφημερίδων είναι δυνατή η συμπυκνωμένη αποτύπωση μιας ποικιλίας απόψεων, όχι αναγκαστικά σε συμφωνία μεταξύ τους και αυτό οδηγεί ασφαλέστερα στην κατανόηση του κλίματος της εποχής από ότι μπορεί να εγγυηθεί ένα αυτοτελές βιβλίο· η προχειρότητα της εφημεροδογραφικής έκφρασης είναι συχνά πολυτιμότερη από μια επεξεργασμένη επιχειρηματολογία επισήμων συγγραφέων·η δυσκολία εντοπισμού των φύλλων των εφημερίδων της εποχής που είναι δυσεύρετα, και όταν υπάρχουν είναι καταχωνιασμένα χωρίς συντήρηση και τα καταστρέφει αγιάτρευτα ο χρόνος, απαιτεί επίπονη και επίμονη προσπάθεια στην Ελλάδα. Έτσι με τα παραθέματα αυτά πέρα από οποιαδήποτε άλλη χρησιμότητά τους ως πηγής για την εξαγωγή συμπερασμάτων της έρευνας, διασώζεται και διατηρείται το αρθρογραφικό υλικό των εφημερίδων· τέλος με τα παραθέματα αυτά διασώζεται το «δημοσιογραφικό άρωμα της εποχής» μιας αυθεντικής μαχητικής δημοσιογραφίας με τη χάρη και τον πλούτο των λέξεων, που ανταποκρίνεται στα ιδεολογικά ζητήματα που ταλανίζουν την εποχή αυτή την Ελλάδα.

*

Το πρώτο μέρος της έρευνας είναι εισαγωγικό (χρονική οριοθέτηση της έρευνας, κατάσταση στην Ελλάδα την εποχή αυτή, μεθοδολογία και πηγές της έρευνας). Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται ο Τύπος γενικά, η σημασία του για την πληροφόρηση και την κοινή γνώμη καθώς και ο κοινωνικός του ρόλος. Στο τρίτο μέρος προσδιορίζεται και χαρακτηρίζεται η ιδεολογία και η Μεγάλη Ιδέα ως εθνική ιδεολογία. Στο τέταρτο μέρος εξετάζεται η αφύπνιση της εθνικής συνείδησης όχι μόνο μέσα από τον Τύπο (εφημερίδες), αλλά και τον έντυπο λόγο από τη διανόηση και τη λογοτεχνία (πεζογραφία, ποίηση). Στο πέμπτο μέρος, κύριο μέρος της έρευνας, παρουσιάζεται ο Τύπος ως εκφραστής της εθνικής ιδεολογίας στην πράξη μέσα από την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας και τις κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις της εποχής και ακολουθούν τα συμπεράσματα, οι παραπομπές και η βιβλιογραφία.

Η προσέγγιση της έρευνας γίνεται μέσα από τις εφημερίδες της περιόδου όλου του πολιτικού φάσματος και τη σατιρική επέμβαση των περιοδικών.[4] Τον Τύπο και την επίδραση/συμβολή, στη γενικότερη πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική εξέλιξη της περιόδου 1897-1912 τον βλέπουμε ως εθνικό, δηλαδή περιοριζόμαστε στις αθηναϊκές εκδόσεις[5] και όχι στις επαρχιακές. Ακόμη επιλέγονται εφημερίδες υπόδουλων περιοχών και του απόδημου ελληνισμού για τη συμβολή τους στη διαμόρφωση εθνικής ιδεολογίας, όπως ο «Κήρυξ» των Χανίων, ο «Ταχυδρόμος» της Αλεξάνδρειας, η «Ατλαντίς» της Νέας Υόρκης και η «Αθηνά» του Σικάγου. Παράλληλα με τις εφημερίδες αναλύονται έργα λογοτεχνών, διανοούμενων και ποιητών που συμβάλλουν στη διαμόρφωση ιδεολογίας στον ελληνισμό στην περίοδο αυτή με τη δύναμη της γραφίδας και της ψυχής τους, εκφράζοντας τις ιδεολογικές και κοινωνικές αναζητήσεις και τους στόχους της εθνικής ζωής κατά την περίοδο αυτή (Ιων Δραγούμης, Μαν. Χαιρέτης, Περικλής Γιαννόπουλος, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Αντρέας Καρκαβίτσας, Κωστής Παλαμάς, Γ. Σκληρός, Ν. Καζάζης κ.ά.).

*

Θα παρουσιάσουμε την πορεία που διέγραψαν στην περίοδο της έρευνας οι εφημερίδες από τις οποίες αντλήθηκε το υλικό και θα προσδιορίσουμε το ρόλο τους για να κάνουμε γνωστή τη φυσιογνωμία τους, που θα διευκολύνει την κατανόηση όσων θα ακολουθήσουν.

1) «Καιροί»:[6] Η εφημερίδα εκδίδεται ως δισεβδομαδιαία στις 17 Μαίου 1872. Ιδρυτής – εκδότης της ο Πέτρος Κανελλίδης. Η πρώτη περίοδος έκδοσης κρατεί μέχρι τις 12 Ιουλίου 1875. Η εφημερίδα επανεκδίδεται στις 16 Σεπτεμβρίου 1883 ως καθημερινή μέχρι τις 3 Αυγούστου 1885. Η τρίτη περίοδος έκδοσης αρχίζει στις 15 Ιανουαρίου 1889 και τελειώνει την 1η Νοεμβρίου 1920, όταν η έκδοση της εφημερίδας διακόπηκε ύστερα από την καταστροφή των γραφείων της από τους αντιβενιζελικούς. Εφημερίδα με σημαντική δράση οι «Καιροί», γνωρίζουν περιόδους μεγάλης κυκλοφορίας. Στις 29 Ιουνίου 1874 δημοσιεύεται στην εφημερίδα το άρθρο του Χαρίλαου Τρικούπη «Τις πταίει;».[7] Στο άρθρο αυτό γίνεται σφοδρή επίθεση εναντίον των αυλικών ραδιουργιών[8] και της βασιλικής αυθαιρεσίας να επεμβαίνει στην τρέχουσα πολιτική πρακτική. Είναι έκφραση λαϊκής κατακραυγής για το σχηματισμό κυβερνήσεων που δε συγκεντρώνουν ούτε τη λαϊκή επιδοκιμασία ούτε την εμπιστοσύνη της Βουλής.[9] Ως πολιτική πράξη πηγάζει από τους κόλπους των αστικών στοιχείων, τα οποία προσπαθούν να πραγματώσουν μια αστική αναγέννηση μέσα στο ασφυκτικό κλίμα της φαυλοκρατίας.[10] Ο Τρικούπης με το άρθρο του μιλά θαρραλέα για τη συστηματική καταδολίευση των δικαίων του έθνους[11] και προσθέτει: «Η ευθύνη άρα επί τοις συντελουμένοις ανήκει άπασα εις το στοιχείον, εις το οποίον δια της διαστροφής των συνταγματικών ημών θεσμών συνεκεντρώθη ολόκληρος η εξουσία». Το άρθρο κοστίζει στο συγγραφέα ποινική δίωξη και προφυλάκιση, για να απαλλαγεί αργότερα.[12] Το άρθρο αποτελεί ωστόσο, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, την αφορμή για την εισαγωγή ως συνθήκης του πολιτεύματος του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1875 («αρχή της δεδηλωμένης»).[13] Η μάχη Τύπου και κοινής γνώμης μετά το «Τις πταίει» λήγει νικηφόρα υπέρ του Τύπου και του λαού.[14] Όπως γράφει ο Δημήτριος Πετρακάκος, «η παγίωση των συνταγματικών ελευθεριών και η κατοχύρωση της ανεξαρτησίας του κοινοβουλίου ήταν τα αποτελέσματα των μαρτυρικών αγώνων των μεγαλοψύχων δημοσιογράφων του περασμένου αιώνα».[15]

Η εφημερίδα συγκινεί τις ευρείες λαϊκές μάζες κατά την τρίτη περίοδο της έκδοσής της. Παρά τα ανωτέρω είναι αντιτρικουπική. Φιλοπόλεμη πριν από τον πόλεμο του 1897,[16] τάσσεται εναντίον του Θεόδωρου Δηλιγιάννη,[17] αλλά και του διαδόχου του Δημητρίου Ράλλη, τον οποίο ενίοτε υποστηρίζει.[18] Τάσσεται εναντίον του παλαιοκομματισμού[19] και βοηθά την εξυγιαντική κίνηση των αξιωματικών που καταλήγει στην Επανάσταση του 1909. Μετά τη δολοφονική απόπειρα του Καρδίτση εναντίον του Γεωργίου, ο Κανελλίδης συνελήφθη, γιατί έγραψε ότι η απόπειρα ήταν σκηνοθετημένη με σκοπό την ανύψωση του βασιλικού γοήτρου, το οποίο είχε μειωθεί εξαιτίας της ήττας του 1897. Κρατείται αρκετούς μήνες, αλλά τελικά απολύεται χωρίς να δικαστεί. Για την κράτηση του Κανελλίδη γράφει ο Γ. Σουρής στο «Ρωμηό»:

> «Λοιπόν συγχαρητήρια κι' απ' όλους κι' από 'μένα
> 'στον Κανελλίδην των "Καιρών", την τιμημένη πένα,
> γιατί μετά τον πόλεμον της νίκης και της δόξης
> η Θέμις παραλύσσαξε με τας καταδιώξεις».[20]

Στις αρχές του 20ου αιώνα και μέχρι τις 8 Ιουλίου 1903 διευθυντής της διετέλεσε ο Γεώργιος Βουτσινάς, ο μετέπειτα συνεχιστής της εφημερίδας «Ακρόπολις». Από τα γραφεία των «Καιρών» πέρα-

σαν διακεκριμένοι δημοσιογράφοι και λογοτέχνες όπως ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Τίμος Μωραϊτίνης, ο Δημήτριος Χατζόπουλος, ο Γεώργιος Τσοκόπουλος κ.ά.

2) «Εφημερίς»:[21] Είναι η πρώτη συστηματική και οργανωμένη καθημερινή εφημερίδα, ανεξάρτητη και καθαρά δημοσιογραφική, αντίθετα προς τις εφημερίδες της εποχής. Ιδρυτής – διευθυντής της ήταν ο Δημήτριος Κορομηλάς. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφορεί την 1η Οκτωβρίου 1873. Κυκλοφορεί όλες τις ημέρες του χρόνου. Εγκαινιάζει νέες μεθόδους τόσο στη σύνταξη όσο και στην εκτύπωση της εφημερίδας. Αρχίζει να παίρνει πολιτική θέση από τις 2 Δεκεμβρίου 1874 όταν ξεσπαθώνει εναντίον του Δημήτριου Βούλγαρη. Κοντά στον ιδρυτή της αναπτύσσεται ολόκληρο φυτώριο νέων δημοσιογράφων που αναδείχτηκαν στα γράμματα: Δημήτριος Καμπούρογλους, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Κώστας Κρυστάλλης, Κωστής Παλαμάς, Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, Εμμανουήλ Ροΐδης, Μπάμπης Άννινος, Μιχαήλ Μητσάκης κ.ά. ξεπήδησαν από την «Εφημερίδα» του Κορομηλά.

Με τη συμπλήρωση δέκα χρόνων την 1η Ιανουαρίου 1883 η «Εφημερίδας» κάνει τον απολογισμό της: «Δεκαετία ήδη συνεπληρώθη, αφότου το πρώτον ιδρύομεν την ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ εν Αθήναις. Φύλλον τακτικώς και ευμεθόδως συντασσόμενον και καθ' εκάστην εκδιδόμενον δεν υπήρχε προ αυτής εν Ελλάδι, η δε ΕΦΗΜΕΡΙΣ πρώτη θείσα τα θεμέλια της καθ' ημέραν δημοσιογραφίας, δύναται να είπη αδιστάκτως ότι η εμφάνισίς της υπήρξε γεγονός εν τη ιστορία του τύπου εν Ελλάδι».[22] Σύμφωνα με τον απολογισμό της η «Εφημερίς» «διήνυσε τον δρόμον αυτής μετ' ευσταθείας, μη φεισθείσα μεριμνών και κόπων, όπως ανακοινοί εγκαίρως εις τους αναγνώστας αυτής πάσαν είδησιν ενδιαφέρουσαν εκ του πολιτικού, κοινωνικού και καλλιτεχνικού κόσμου, αγωνισθεισα μετά σθένους υπέρ της προόδου και ανυψώσασα την φωνήν της υπέρ παντός ωφελίμου σκοπού, στερράν ευρούσα αείποτε και συμπαθή υποστήριξιν παρά του κοινού... Ελευθέρα και ανεξάρτητη ούσα, εις ουδέν ανήκει κόμμα. Πνεύμα ειλικρινούς αμεροληψίας θα διέπη τας σκέψεις και τας κρίσεις αυτής, ψέγουσα δε τα ψεκτά και επαινούσα τα επαίνου άξια, υπ' όψει θα έχη το κοινόν συμφέρον προς ουδέν λογιζομένη τας ατομικάς σχέσεις και συμπαθείας».[23] Ο αγώνας αυτός της προόδου, όσο και να μην το λέει στον απολογισμό του ο Κορομηλάς, βασίζεται στις τεχνικές βελτιώσεις της τυπογραφίας που στο μεταξύ υιοθετήθηκαν.[24]

3) «Πρωία»:[25] Η πολιτική εφημερίδα «Πρωία» κυκλοφορεί στις 11 Μαρτίου 1879. Είναι δημοσιογραφικό όργανο του κόμματος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη[26] και δεν απόκτησε ποτέ μεγάλη κυκλοφορία, όπως συμβαίνει με όλες τις κομματικές εφημερίδες. Όπως είναι φυσικό, λόγω της ιδιότητας του Θεόδωρου Δηλιγιάννη είτε ως πρωθυπουργού είτε ως αρχηγού της αντιπολίτευσης, η «Πρωία» περιέχει συχνά ειδήσεις τις οποίες οι άλλες εφημερίδες δεν είναι δυνατόν να εξασφαλίσουν. Σχετική είναι η περίπτωση υποκλοπής της είδησης για τη διακοπή των σχέσεων Ελλάδας και Τουρκίας που σήμαινε και την κήρυξη του Πολέμου του 1897 που θα είχε μόνο η «Πρωία» στις 6 Απριλίου 1897. Η υποκλοπή έγινε από τον αρχιεργάτη του «Σκριπ» στο κοινό τυπογραφείο «Πρωίας» και «Σκριπ».[27] Η έκδοση της «Πρωίας» διακόπτεται το 1905 λίγο μετά τη δολοφονία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.

4) «Ο Ρωμηός»:[28] Ο «Ρωμηός» του Γεωργίου Σουρή, η μακροβιότερη πολιτικοσατιρική εφημερίδα, εκδίδεται στις 2 Απριλίου 1883. Στο πρώτο της φύλλο ο Σουρής εξηγεί γιατί εκδίδει το «Ρωμηό»:

> «Εμπρός λοιπόν, ας 'βγάλωμε κι' εμείς εφημερίδα,
> αφού καμμιά δεν ξέρουμε καλλίτερη δουλειά·
> αβάντι να λυσσάξωμε κι' εμείς για την πατρίδα,
> .....».[29]

Από το πλήθος των σατιρικών εντύπων της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα, στις αρχές του 20ου αιώνα η λαϊκή, καυστική και αθυρόστομη σάτιρα έχει εκπνεύσει. Στις καταδιώξεις και κατασχέσεις του «Ο Ρωμηός» έχει τη συμπαράσταση των πολιτικών εημερίδων: «Ο Ρωμηός μετά την καταδίωξιν του Σουρή εκδίδεται αύριον. Ο εθνικός ψάλτης, ο εν διωγμώ πατριώτης, εκχύνει εις τους στίχους τους παλμούς της φιλοπάτριδος καρδίας του και τον γέλωτα της πικρίας επί τω διωγμώ του».[30] Διατάχτηκε η καταδίωξη του δημοφιλούς και προσφιλούς στο έθνος ποιητή, γράφουν οι «Καιροί».[34] Απερίσκεπτη και επιβλαβής η καταδίωξη, θα αγλαΐσει τον έξοχο ποιητή του έθνους «τον χαράσσοντα δια της γοητευτικής και αληθώς υπερφυούς ποιήσεώς του φιλολογικόν σταθμόν εν τη ιστορία του εθνικού βίου. Εθνικός κατ' εξοχήν ραψωδός, γοητεύει και συγκινεί βαθέως την καρδίαν του ελληνικού λαού».[32] Με τον ίδιο τρόπο υποστηρίζει το Σουρή και η «Ακρόπολις».[33]

Μετά τα γεγονότα στην Κρήτη το 1889 ο σατιρικός Τύπος συμμετέχει με τον τρόπο του στην «εξαλλοσύνη» που οδηγεί στον πόλεμο του 1897. Ο Φασουλής προτρέπει και πιέζει το Δηλιγιάννη και τα ανάκτορα για την κήρυξη του πολέμου:

> «Σε γνωρίζω, Κωνσταντίνε, και το λάβαρον αυτό
> σύμβολον της νίκης είναι, που με κάνει και πετώ»,

αναφωνεί ο Φασουλής κρατώντας το λάβαρο του πολέμου.[34]

Μετά την ήττα, ούτε «Ο Ρωμηός» θα ξεφύγει από τον κανόνα: η αιτία της καταστροφής είναι η «ατιμία» και η «προδοσία». Πριν τον πόλεμο η σάτιρα, όπως και η γελοιογραφία, προσαρμόζεται στις ανάγκες της πλειοψηφίας, η οποία ως ένα σημείο χειραγωγείται από αυτή. Δεν είναι τυχαίο ότι και «Ο Ρωμηός» συντελεί στη δημιουργία πολεμικού κλίματος για την κήρυξη του πολέμου του 1897, όταν μάλιστα είναι γνωστό ότι ο Σουρής αποτελεί και μέλος της Εθνικής Εταιρείας.[35] «Ο Ρωμηός» κάνει δριμεία επίθεση εναντίον των αξιωματικών που δεν έδειξαν ανδρεία στον πόλεμο και ζητεί εκκαθάριση του στρατού και απομάκρυνση του διαδόχου από την ηγεσία του. Ο Σουρής μέχρι το θάνατό του παρέμεινε πιστός στον Ελευθέριο Βενιζέλο και δεν παύει με το «Ρωμηό» ούτε μια στιγμή να του παρέχει την υποστήριξή του.

Στην κριτική που ασκείται στο Σουρή από το Γιάννη Ψυχάρη[36] στο «Νουμά», απαντά ο Γρηγόριος Ξενόπουλος: «Μη μου πείτε όμως πως ο Σουρής δεν είναι ο ποιητής της εποχής του, και πως τέτοια εποχή μπορούσε να γεννήση ποιητή που να μην είναι σατυρικός σαν το Σουρή – γιατί θα γελάσω. Και μη μου πήτε πως πέρασαν εθνικά γεγονότα, σοβαρά και μεγάλα, που ο Σουρής δεν μπόρεσε τάχα να τα ιδή και να τα καταλάβη περισσότερο από τον όχλο, γιατ' είμαι ικανός, σπάνιο για μένα, και να θυμώσω. Δε μου κάνετε τη χάρη να θυμηθήτε λιγάκι τους Ολυμπιακούς Αγώνες, όταν πήγαμε όλοι να παλαβώσουμε από τη χαρά μας και να σκάσουμε από το εθνικό φούσκωμα, γιατί νίκησε στο μαραθώνειον ο Λούης; Ποιος μας έκαμε τότε την κατακέφαλη ψυχρολουσία που μας χρειάζονταν, παρά ο Σουρής μ' ένα φύλλο του "Ρωμηού", αξέχαστο και θαυμαστό; Και λίγο αργότερα, τον άλλο χρόνο, στον άτυχό μας πόλεμο, ποιος άλλος Ρωμηός έκαμε σαν κι αυτόν ολάκαιρο το χρέος του, αλλοιώτικα παρά με τα όπλα τα ιερά, που οι φευγαλάδες της Λάρισσας τα πετούσαν για να τρέχουν αλαφρότερα;.... Εκείνη τη θλιβερήν εποχή την καταντροπιασμένη, ο μαγικός καθρέφτης του Σουρή, δεν καθρέφτιζε μονάχα, παρά ξεγύμνονε· η άκακη κι άχολη σάτυρα του "Ρωμηού" είχε γίνη καμτσίκι που κτυπούσε κατάμουτρα και πλήγονεν αλύπητα. Το Σάββατο της Διακαινησίμου του 1897, ο "Ρωμηός" ανέβηκε στα μεγαλήτερα ύψη που μπορεί να φτάση η Σάτυρα. Είδ' ανθρώπους να γελούν διαβάζωντάς τον, με δρακρύβρεκτα μάτια από τον πόνο· είδ' άλλους να τον κουβαριάζουν, να του πετούν να τον τσαλαπατούν με λύσσα· και είδα, ω τι είδα! το κοκκίνισμα της εντροπής, της αισχύνης, να φλογί-

ζη και να καιη πρόσωπα, τριπλοθορακισμένα μ' αψηφισιά... Μη γελιέστε! Το μικροσκόπιο που βαστάτε δεν είναι εργαλείο για τέτοια παρατήρηση. Μπορεί να σας δείξη χίλια ψεγάδια στις μικρές τεχνικές λεπτομέρειες, μα μ' όλ' αυτά, ο Σουρής είναι ο μεγαλότεχνος σατυρικός, που έτσι δε θα μπορέσετε να τον ιδήτε ποτέ σας. Ποιητής τόσο μεγάλος και τόσο δυνατός στο είδος του, όσον οι μεγαλήτεροι κι οι δυνατότεροι. Το κοντίλι του γαργαλίζει, μα ύστερα καίει, φωτιά. Ψέμματα είναι πως δεν έχει κανένα εχθρό. Όλ' οι κακοί, όλ' οι ανάξιοι, οι άτιμοι όλοι είν' εχθροί του. Γιατί καλός αυτός, άξιος και τίμιος, τους μισεί, κ' εκείνοι τον μισούν. Αν πολλοί απ' αυτούς του κάνουν το φίλο, είνε που τον φοβούνται. Αν καμόνουνται πως δε τους πονεί η σάτυρά του, είναι που κάνουν την ανάγκη φιλοτιμία. Και αν μερικοί στο τέλος ξεχνούν τον πόνον αληθινά και γελούν μαζί με τους άλλους, είναι που η σάτυρα του Σουρή δεν φαίνεται ποτέ προσωπική».[37]

«Ο Ρωμηός» τέρπει και διασκεδάζει, παρά καυτηριάζει. «Τις προάλλες», γράφει ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, «η "Ακρόπολις" σα να θορυβήθηκε με το άρθρο του Ψυχάρη,[38] ρωτούσε: Και ποιος είπε πως ο Σουρής είναι ποιητής; Ο Σουρής δεν είναι παρά έμμετρος σατυρικός δημοσιογράφος. Όχι! ο Σουρής είναι σατυρικός ποιητής. Και δεν είναι τίποτε άλλο, παρά σατυρικός ποιητής».[39] Αν η λαϊκή σάτιρα «ακολουθεί τη μοίρα της και αποδυναμώνεται όσο διαγράφονται άλλοι πιο άμεσοι λαϊκοί αγώνες, η λόγια σάτιρα θα συμμορφωθεί με μια ιδεολογία ολοένα και λιγότερο απαιτητική, ώσπου φθάνει, κατά βαθμίδες να ξεπέφτει σε ανώδυνη και χωρίς νεύρο ευθυμογραφία».[40] Ο Σουρής από σατιριστής θα γίνει ευθυμογράφος.[41] Παρ' όλα αυτά κάνει τόσο σημαίνουσα την παρουσία του, αφού «Ο Ρωμηός» αποτελεί πηγή για την ιστορική έρευνα της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα.

Συνεργάτες του «Ρωμηού» υπήρξαν στην αρχή ο Δ. Κόκκος και ο Ι. Πολέμης. Οι δύο τύποι τους οποίους δημιούργησε «Ο Ρωμηός», ο Φασουλής και ο Περικλέτος, συμπυκνώνουν κάθε εβδομάδα στους ατέρμονες και σπαρταριστούς διαλόγους τους μαζί με τα πετυχημένα γελοιογραφικά σκίτσα που δημοσιεύει, όλα τα πολιτικά και κοινωνικά συμβάντα του επταήμερου, αφού:

«Ο Ρωμηός την εβδομάδα
μια φορά θα βγαίνει μόνο
Συνδρομή μες 'στην Ελλάδα
δραχμαίς έξη για το χρόνο».[42]

5) «Ακρόπολις»:[43] Έχει γραφεί πως η ιστορία του ελληνικού Τύπου χωρίζεται σε «πριν και μετά το Γαβριηλίδη». Δεν είναι υπερβολή. Ο ελληνικός Τύπος αλλάζει μορφή από την εποχή του ιδρυτή της εφημερίδας «Ακρόπολις».[44] Εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας που ανταποκρίνεται στα πνεύματα της εποχής η «Ακρόπολις», με την έκδοσή της αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της ελληνικής ειδησεογραφίας με τεράστια συμβολή στην τεχνολογική εξέλιξη και εμφάνιση των εφημερίδων. «Υπό του ευρωπαϊκού τύπου την επίδρασιν», γράφει ο Δημήτριος Πετρακάκος, «η "Ακρόπολις" δια των νεωτέρων μέσων και των νέων ιδεών επανεστάτησεν αυτόχρημα την ελληνικήν δημοσιογραφίαν, ήτις έκτοτε προώδευσεν αλματικώς, αμιλλωμένη από πάσης απόψεως προς τον διεθνή τύπον, παρ' όλους τους γλίσχρους της χώρας πόρους».[45]

Πρώτος ο ιδρυτής της καθιερώνει το ρεπορτάζ, τη δημοσιογραφική έρευνα, τις συνεντεύξεις, τις αποστολές και τις ανταποκρίσεις. «Μας συνιστούν οι ανταποκριταί μας», γράφει η "Ακρόπολις", «να ριχθούμε και ημείς εις τα ξετσίπωτα μυθιστορήματα και την λοιπήν κιτρινίλαν του τύπου αν θέλωμεν κυκλοφορίαν. Ημείς προτιμώμεν να διαθέτωμεν τον χώρον μας υπέρ των μεγάλων αγώνων και ζητημάτων μας και ας ζημιώνεται η κυκλοφορία. Επί τέλους δεν θ' ανοίξη αυτός ο κόσμος τα μάτια του να

διαβάζη;».[46] Ο Γαβριηλίδης ασχολείται με όλα τα καυτά προβλήματα της εποχής, κοινωνικά και καθημερινά, που τα αντιμετωπίζει με φιλελεύθερο πνεύμα. Το σταύρωμα των χεριών και την εξάρτηση του διακανονισμού όλων των ζητημάτων από το κράτος το θεωρεί εθνικό έγκλημα. Όλα τα αντιλαμβάνεται ζητήματα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ατομισμού και προσωπικής εργασίας, αφού, «μόνον τα έθνη τα νήπια περιμένουν τα πάντα από το Κράτος».[47] Το ξύπνημα της εθνικής συνείδησης είναι ένα από τα κυριότερα μελήματά του, γι' αυτό και οι τίτλοι των άρθρων του είναι χαρακτηριστικοί: «Ξύπνα λαέ!»,[48] «Κουνήσου Γουρουνολαέ»,[49] «Η εθνική μαλακία»,[50] κ.ά. Στο «ωχ αδερφέ, εγώ θα φτειάξω το ρωμέικο», «διέβλεπε, και πολύ σωστά, την αιτία της εθνικής μας ανυπαρξίας».[51] Γενναίο και πρωτοποριακό φύλλο για την εποχή της η «Ακρόπολις», είναι «η αφετηρία της νέας και της σύγχρονης ταυτόχρονα εποχής του ελληνικού τύπου»[52] και η κυκλοφορία της φτάνει στις αρχές του αιώνα τα 40.000 φύλλα.[53]

Με την εκδοτική δραστηριότητα του Βλάση Γαβριηλίδη ο ελληνικός Τύπος αποκτά νέα διάσταση και ο ελληνισμός εντάσσεται στη διεθνή πολιτική ζωή. «Επιζητεί να φέρη τον Έλληνα σ' επικοινωνία με τον έξω πνευματικό κόσμο».[54] Ο Γαβριηλίδης «για όλους κάτι εκδίδει, κάτι γράφει, κάτι δαπανά από φαιάν εγκεφαλικήν ουσίαν, κάτι από περιουσίαν».[55] Είναι από τους αμείλικτους πολέμιους του παλαιοκομματισμού και με την εφημερίδα του αγωνίζεται για την Επανάσταση του 1909. Πριν από αυτή και συγκεκριμένα το 1905, συντελεί με άλλους δημοσιογράφους και πολιτικούς στην ίδρυση «Πολιτικού Συλλόγου», σκοπός του οποίου είναι η αλλαγή του κρατούντος συστήματος. Στις 7 Δεκεμβρίου 1905 δημοσιεύεται στην «Ακρόπολι» η «Μεγάλη προκήρυξις του νέου Πολιτικού Συνδέσμου προς τον Ελληνικόν Λαόν»,[56] κίνηση, στην οποία μετέχουν όλοι σχεδόν οι διευθυντές των αθηναϊκών εφημερίδων, για την αναδημιουργία της χώρας. Η προκήρυξη αυτή αποδεικνύει ότι ο Γαβριηλίδης ζητεί την αλλαγή του κρατούντος συστήματος από το 1905 και όχι μετά την επικράτηση των Νεότουρκων το 1908. Ο Γαβριηλίδης «ηγείτο της εποχής αυτού ως δαδούχος φωτίζων πάσαν εκδήλωσιν της εθνικής ζωής. Εμίσησε την συναλλαγήν και εστεφανώθη δια της επαναστάσεως του 1909, την οποίαν κυρίως αι διδασκαλίαι του και αι αρχαί του εγέννησαν, αδιάφορον αν δεν ωργάνωσεν ούτος αμέσως ταύτην».[57] Επομένως ο ισχυρισμός του Σπύρου Μελά ότι ο Γαβριηλίδης «επηρεασμένος από το κίνημα του Νεοτούρκικου Κομιτάτου "Ένωση – Πρόοδο" είχε αρχίσει να καίει από τις στήλες της "Ακρόπολης" το καθημερινό πυροτέχνημα της "Ειρηνικής Επανάστασης" της ..... αναίμαχτης αιματοχυσίας»,[58] στερείται παντελώς απόδειξης.[59]

Η «Ακρόπολις» στέκεται σταθερά στις επάλξεις της δημοσιογραφίας σαράντα περίπου χρόνια, από το 1883 που κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της μέχρι το 1920 που πεθαίνει ο εκδότης της και «ουδέποτε έπαυσε να κηρύττει την επανάστασιν εις όλους τους κλάδους, και εναντίον όλων των συστημάτων, τα οποία απετέλουν τον καταστατικόν, ούτως ειπείν χάρτην της Ελλάδος χωρίς να φείδεται προσώπων ή να κάνει υποχωρήσεις και συγκατάβασιν εις φιλίας και συμφέροντα».[60] Μεταξύ των συνεργατών της εφημερίδας «Ακρόπολις» είναι ο Κωστής Παλαμάς, ο Γεράσιμος Βώκος, ο Γεώργιος Δροσίνης, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, ο Γεωργιος Ασπρέας, ο Αντρέας Καρκαβίτσας, ο Δήμος Βρατσάνος, ο Κώστας Καιροφύλλας, ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος κ.ά. Κάθε διήγημα του Παπαδιαμάντη ή του Μωραϊτίδη που δημοσιεύεται στην «Ακρόπολι» «χαιρετιέται από τον Γαβριηλίδη σαν μια εθνική νίκη, ένα εθνικό κεφάλαιο, ένα εθνικό βήμα προς τα εμπρός».[61] Συγγραφείς, ποιητές, διηγηματογράφοι, δραματογράφοι, ηθοποιοί, ζωγράφοι, καλλιτέχνες, «από την πρώτη στιγμή που παρουσιάζουν το πρώτο πνευματικό τους έργο, βρίσκουν τον Γαβριηλίδη υμνητή τους, ενισχυτή τους, βοηθό τους, συμπαραστάτη τους, θαυμαστή τους».[62]

Η «Ακρόπολις» εκτός από την καθημερινή της έκδοση εκδίδει συνέχεια πανηγυρικά τεύχη σε επίκαιρες περιστάσεις, οδηγούς, περιοδικά, συγγράμματα, πανελλήνιους συντρόφους, ακόμη για αρκετό καιρό εβδομαδιαίο πολυσέλιδο περιοδικό με τον τίτλο «Φιλολογική Ακρόπολις». Στη «Φιλολογική Ακρόπολι» συνεργάζονται όλοι σχεδόν οι ποιητές και λογοτέχνες, δημοσιεύονται δε σε αυτή μεγάλης ιστορικής σημασίας έγγραφα από τα αρχεία διαφόρων κρατών.[63] Η «Ακρόπολις» διακόπτει την έκδοσή της το Νοέμβριο του 1920, έτος θανάτου του ιδρυτή της. Επανεκδίδεται το 1929 από το Γεώργιο Βουτσινά και τον Π. Τσιμπιδάρο και συνεχίζει την έκδοσή της μέχρι το 1989. Επανεκδίδεται το 1998.

6) «Εμπρός»:[64] Στην πρώτη σειρά των εφημερίδων στα τέλη του 19ου αιώνα είναι και το «Εμπρός» του Δημήτριου Καλαποθάκη, που συντελεί σημαντικά στη βελτίωση του ελληνικού Τύπου και στην καλυτέρευση της θέσης των επαγγελματιών δημοσιογράφων. Το πρώτο φύλλο του «Εμπρός» κυκλοφορεί στις 10 Νοεμβρίου 1896. Στο πρώτο φύλλο, στη θέση του κύριου άρθρου, γράφει μεταξύ άλλων: «Θέτοντες την εφημερίδα ταύτην εις την υπηρεσίαν του Ελληνικού κοινού, ανεξάρτητον από πάσης πολιτικής υποχρεώσεως και αγνήν από παντός προσωπικού υπολογισμού, αφίνομεν εις την εκτίμησιν εκάστου τους μόχθους και τας θυσίας τα οποία απήτησεν η πολύπλοκος και απέραντος αυτή εργασία».[65] Σε άρθρο στο ίδιο φύλλο η εφημερίδα εκθέτει τις πολιτικές της επιδιώξεις, τονίζοντας ότι θα είναι παντελώς ανεξάρτητη, θα ακολουθεί εθνική πολιτική και κύρια επιδίωξή της θα είναι η εξυπηρέτηση του Έθνους και του λαού.[66] Το «Εμπρός» επιβάλλεται αμέσως και αποκτά μεγάλη κυκλοφορία χάρη στην πληρότητα και την ενημερότητα της ύλης του, τη διαρκή βελτίωσή του και την ενεργό και μαχητική ανάμιξή του σε όλα τα φλέγοντα προβλήματα που ενδιαφέρουν το έθνος και το λαό.[67]

Ο Δημήτριος Καλαποθάκης κατά τον πόλεμο του 1897 είναι θερμός και φιλοπόλεμος.[68] Με σειρά άρθρων υποστηρίζει την ανάγκη να πολεμήσει η Ελλάδα.[69] Τάσσεται εναντίον του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη με την έκδοση της εφημερίδας του και τον πολεμά με σφοδρότητα κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά την ήττα.[70] Επίσης δυσμενώς διατίθεται έναντι της Αυλής και μετά τις πρώτες πολεμικές ατυχίες του 1897 το «Εμπρός» ζητεί την άμεση απομάκρυνση του διαδόχου από την αρχηγία του στρατού.[71] Ο Καλαποθάκης με το «Εμπρός» γνωρίζει μεγάλη επιτυχία, γιατί η έκδοσή του συμπίπτει με τον πόλεμο του 1897, τα γεγονότα που τον ακολούθησαν και την ανάνηψη του ελληνικού λαού, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι το σύστημα που επικρατεί μέχρι τότε οδηγεί στην αποσύνθεση και το μαρασμό και αρχίζει να κινείται αποφασιστικά για τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την ευόδωση των εθνικών πόθων και τη βελτίωση της ζωής του. Για την αντίδραση εναντίον του Καλαποθάκη από τη μαχητική του δράση, γράφει ο Σουρής στο «Ρωμηό»:

«Για τον Καλαποθάκη 'χαρήκαμε πολύ,
συνάδελφον γενναίον κι' εις όλους προσφιλή,
που κηρυχθείς αθώος γυρίζει 'στο συνάφι μας,
κι' εχάρηκαν οι φίλοι κι οι δημοσιογράφοι μας.
Και τώρα 'στα Πατήσια, την γην της ησυχίας,

αιμοδιψής ως πρώτον
θ' αρχίση με τον Σότον
τας κοκορομαχίας».[72]

Κατά τον πρώτο χρόνο της έκδοσης του «Εμπρός» μεταξύ των συνεργατών του συγκαταλέγονται οι Ιωάννης Κονδυλάκης, Μπάμπης Άννινος, Εμμανουήλ Ροΐδης, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Πολύβιος Δημητρακόπουλος, Τίμος Μωραϊτίνης, Γρηγόριος Ξενόπουλος κ.ά. Το «Εμπρός» αποκτά μεγάλη κυκλοφορία.[73] Όπως αναφέρεται ενδεικτικά στην πρώτη σελίδα του, το Φεβρουάριο του 1897 πουλά 15.000 φύλλα, τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου 17.000 και το Μάιο και Ιούνιο 20.000 φύλλα την ημέρα.[74] Δε χωρεί αμφιβολία ότι η συμβολή του Δημήτρη Καλαποθάκη στην εξέλιξη του ελληνικού τύπου είναι σημαντική με τις καινοτομίες και βελτιώσεις που κάνει στην εφημερίδα του.[75]

*

Το 1904 γίνονται δύο σημαντικά γεγονότα που ξεκινούν από τα γραφεία του «Εμπρός». Στις 29 Φεβρουαρίου συστήνεται στα γραφεία του «Εμπρός» το Συνδικάτο Τύπου, στο οποίο μετέχουν οι διευθυντές όλων των αθηναϊκών εφημερίδων εκτός από τις εφημερίδες «Το Άστυ» και «Εστία». Αφορμή στη σύμπηξη του Συνδικάτου δίνει το νομοσχέδιο για την κατάργηση της φορολογίας στο δημοσιογραφικό χαρτί. Το νομοσχέδιο καταπολεμάται από πολλούς και κινδυνεύει να μη ψηφισθεί στη Βουλή. Την επομένη, 1η Μαρτίου 1904, ο Καλαποθάκης δημοσιεύει στο «Εμπρός» κύριο άρθρο με τίτλο «Το Συνδικάτο Τύπου», στο οποίο αναφέρεται ότι η σύσταση του Συνδικάτου Τύπου είναι ένα βήμα για την πρόοδο της δημοσιογραφίας στην Ελλάδα και η κατάργηση του φόρου στο δημοσιογραφικό χαρτί πρέπει να θεωρείται σοβαρότατο γεγονός, γιατί ανοίγει στον Τύπο το δρόμο της ανεξαρτησίας και της χειραφέτησης, αντάξιος της μεγάλης αποστολής του.[76] Αξίζει να αναφερθεί η δήλωση του Συνδικάτου Τύπου μετά την Επανάσταση του 1909, σχετικά με το κύρος της Βουλής. «Πάντες συμφωνούμεν ότι επιβάλλεται να διαλυθή ή να ανασταλή η λειτουργία αυτής εάν δεν θελήση να εκπληρώση το καθήκόν της. Αλλ' εφόσον υφίσταται και το εκπληροί ουδείς δύναται να την εξευτελίζη, χωρίς η πράξίς του ναντανακλάται επί του Έθνους, το οποίον αύτη εκπροσωπεί».[77]

Ο Καλαποθάκης είναι από τους πρωταγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα και ο εμπνευστής του Μακεδονικού Κομιτάτου για την εξουδετέρωση της δράσης των Βουλγάρων και την προστασία του ελληνικού στοιχείου της βόρειας Ελλάδας. Οι συσκέψεις και οι συζητήσεις για την ίδρυση του Κομιτάτου γίνονται στα γραφεία του «Εμπρός» και εκεί λαμβάνεται η απόφαση της συγκρότησής του. Στις 29 Ιουνίου 1904 το Κομιτάτο κυκλοφορεί γενική προκήρυξη προς όλους τους Έλληνες, ελεύθερους και υπόδουλους, με την οποία εξηγεί το σκοπό της ίδρυσής του και τα μέτρα που πρόκειται να λάβει για την εξουδετέρωση των βουλγαρικών θηριωδιών. Η γενική προκήρυξη δημοσιεύεται στο «Εμπρός» στις 6 Ιουνίου 1904.[78] Και αυτή όπως και κάθε άλλη εθνική πολιτική και κοινωνική δράση του Καλαποθάκη «συνδέονται αρρήκτως προς την ιδιότητα και την φήμην του ως δημοσιογράφου περιωπής και γοήτρου, ησκήθησαν δε πάντοτε από μιας και της αυτής επάλξεως: του άρθρου. Τροφοδοτούμενον αφθόνως από καθημερινήν επαφήν με τον πολιτικόν κόσμον και τους ανθρώπους των γραμμάτων, συνεστιαζομένους εν τω οίκω του, αδιακρίτως γνωμών και πεποιθήσεων, το άρθρον του Καλαποθάκη απέβη συν τω χρόνω η πλέον ακριβής συνισταμένη των αντιφερομένων εκάστοτε δυνάμεων και ροπών και η πλέον έγκυρος έκφραση της φωτισμένης κοινής γνώμης».[79]

Μετά το θάνατο του Καλαποθάκη το 1921 την εφημερίδα διευθύνουν οι κληρονόμοι του και το 1928 την αναλαμβάνει Πέτρος Γιάνναρος. Ο Γιάνναρος κάνει μια εξόρμηση αναβίωσης της παλιάς αίγλης της εφημερίδας, η προσπάθεια όμως αυτή ατόνησε, γιατί πέθανε τον ίδιο χρόνο. Το «Εμπρός» το οποίο εκδίδεται τυπικά από τους διαδόχους του και μέχρι το 1930 που σταματά η έκδοσή του, αποτελεί πρωινή ανατύπωση της «Εσπερινής».

7) Αστραπή:[80] Η καθημερινή απογευματινή εφημερίδα «Αστραπή» εκδίδεται την 1η Μαρτίου 1901 από τους Κ. Γιολδάση και Π. Γιάνναρο. «Ο Ρωμηός» γράφει μετά την κυκλοφορία της «Αστραπής»:

«Σφριγών εβγήκε φύλλον με τίτλον "Αστραπή",
ευχόμεθα κι' εις τούτο δουλειά και προκοπή».[81]

Στο κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου της η «Αστραπή» τονίζει ότι ουδεμία υποχρέωση έχει απέναντι σε άτομα και κόμματα και ότι η πολιτική της θα είναι πλήρως ανεξάρτητη και αυτοτελής. «Ημείς κατερχόμενοι εις το στάδιον του δημοσιογραφικού ανταγωνισμού, μίαν αισθανόμεθα υποχρέωσιν, να διακηρύξωμεν την πλήρη και τελείαν αυτοτέλειαν και ανεξαρτησία ημών». Ως να προέβλεπε τον ερχομό του Βενιζέλου, συνεχίζει: «Αλλ' οι κυβερνήται έρχονται και παρέρχονται, τους δε νάνους της σήμερον, τους συντελέσαντας την καταστροφήν, διαδέχονται οι γίγαντες της αύριον, οίτινες ανεγείρουσιν εις μεγαλοπρεπές οικοδόμημα τα σωρευθέντα ερείπια».[82]

Η πολιτική της «Αστραπής» μέχρι το 1910 στρέφεται εναντίον του παλαιοκομματισμού. Παρ' όλα αυτά την Επανάσταση του 1909 τη δέχεται με επιφύλαξη, γιατί, όπως τονίζει σε άρθρο της, «το κίνημα τούτο καθιεροί ολέθριον προηγούμενον».[83] Στη συνέχεια τάσσεται παρά το πλευρό του Ελευθέριου Βενιζέλου. Μετά τη διάλυση της Βουλής και τη διενέργεια εκλογών στις 28 Νοεμβρίου 1910, στις οποίες συμμετέχει και αποτυχαίνει ο Κ. Γιολδάσης, η «Αστραπή» τάσσεται κατά του Βενιζέλου, τον οποίο πολεμά μέχρι το τέλος της έκδοσής της. Ολόκληρο το διάστημα από το 1910 μέχρι το 1923 η «Αστραπή» είναι φανατική αντιβενιζελική με βασιλόφρανα διάθεση.

Κατά το 1904 η «Αστραπή» κυκλοφορεί σε 20.000 φύλλα σε τρεις εκδόσεις (πρωινή, μεσημβρινή, απογευματινή) καθημερινά. Αργότερα και μέχρι το 1906 κυκλοφορεί σε πρωινή και εσπερινή έκδοση. Στην «Αστραπή» εργάζονται πολλοί από τους παλιούς δημοσιογράφους. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Γεώργιος Ασπρέας, ο Στέφανος Γρανίτσας, ο Κώστας Καιροφύλλας, ο Γεράσιμος Βώκος, ο Δημήτριος Καμπούρογλους, ο Γεώργιος Τσοκόπουλος, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Λάμπρος Πορφύρας, ο Αριστοτέλης Βουτυράς κ.ά.

8) «Αθήναι»:[84] Ένα σημαντικό βήμα προόδου για την ελληνική δημοσιογραφία αποτελεί η έκδοση της πρωινής εφημερίδας «Αθήναι» του Γεωργίου Πωπ, το πρώτο φύλλο της οποίας κυκλοφορεί στις 19 Οκτωβρίου 1902. Το όνομα του Πωπ συνδέεται στενά με την εφημερίδα «Αθήναι», που είναι αξιόλογη και με κύρος.[85] Με την έκδοσή της γράφει ο Σουρής:

«Εφημερίς "Αθήναι" του Πωπ, όπου σημαίνει,
νάτην, εβγήκε, βγαίνει
πωπ! πωπ! και τι θα γένη».[86]

Η εφημερίδα «Αθήναι» με δική της πολιτική, «διεκρίθη ευθύς εξ αρχής δια την καλλιτεχνικήν αυτής εκτύπωσιν, δια την διάταξιν των περιεχομένων της, την ποικιλίαν της ύλης και την ζωηρότητα της αρθρογραφίας της».[87] Επιδίωξη του Πωπ είναι να ενσαρκώσει με την εφημερίδα του τις ιδέες του περί της αποστολής της δημοσιογραφίας και να συντελέσει στην εξύψωση του ελληνικού Τύπου. Τις σκέψεις του αυτές τις διατυπώνει ο ίδιος σε άρθρο του, που δημοσιεύεται στο πρωτοχρονιάτικο φύλλο της εφημερίδας το 1903 με τίτλο «Αι "Αθήναι"».[88]

Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα σπουδαίο δημοσιογραφικό όργανο, που έχει τάξει ως σκοπό του την ανύψωση της στάθμης του αναγνωστικού κοινού της χώρας μας. Τόσο το περιεχόμενο όσο και η εμφάνιση της εφημερίδας αυτής παρουσιάζουν μεγάλη διαφορά από τις συναδέλφους της του καιρού εκείνου. Τα πάντα στην εφημερίδα είναι γραμμένα με περίσκεψη, ευπρέπεια, σοβαρότητα και προσοχή και ταξινομημένα με αισθητική. Βλέπει κανείς σε όλες τις στήλες της συνοχή, συνέπεια και σεβασμό προς την νοημοσύνη των αναγνωστών. Οι στήλες της είναι ανοιχτές σε κάθε πολιτικό και επιστήμονα κύρους, ο οποίος αναπτύσσει και τις αντίθετες γνώμες στα διάφορα ζητήματα, με αποτέλεσμα η εφημερίδα να αποβεί «ελεύθερον βήμα οπόθεν ηκούετο πάσα γνώμη και κατέστη το κάτοπτρον, ένθα ενωπτρίζοντο αι αντιλήψεις της κοινής εν Ελλάδι γνώμης».[89] Οι ειδήσεις της είναι πάντοτε εξακριβωμένες, οι συνεργασίες της εκλεκτές, τα διηγήματα και τα χρονογραφήματα γράφονται από τους καλύτερους λογογράφους της εποχής και οι επιφυλλίδες της περιλαμβάνουν μυθιστορήματα ή αναγνώσματα των αξιολογότερων συγγραφέων της ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας. Η δράση, όμως δεν περιορίζεται σε αυτά· «περιέλαβεν όλα τα πολιτικά, επιστημονικά, κοινωνικά και φιλολογικά ζητήματα, εις τας στήλας της δε ανεπτύχθησαν υπό ειδικών επιστημόνων πάντα τα θέματα εκείνα τα οποία απησχόλησαν την ελληνικήν κοινωνίαν».[90]

Η εφημερίδα δεν αρκείται στην ημερήσια έκδοσή της και από το 1907 αρχίζει την έκδοση μηνιαίου φιλολογικού παραρτήματος από 144 μεγάλες σελίδες, το οποίο περιλαμβάνει φιλολογική και επιστημονική ύλη, ιδίως δε μελέτες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, πρωτότυπα μυθιστορήματα, διηγήματα, δράματα, κωμωδίες και ποιήματα, καθώς και μεταφράσεις ξένων φιλολογιών από έγκριτους λαογράφους.[91] Το περιοδικό αυτό δίνεται δωρεάν στους αναγνώστες του ημερήσιου φύλλου. Την έκδοση του παραρτήματος χαιρετίζει ο Γ. Σουρής στο «Ρωμηό»:

«Και καμπόσαις ποικιλίαις,
μ' άλλους λόγους αγγελίαις.

Παράρτημα των Αθηνών κατάμεστον εξ ύλης
επαγωγού, διδακτικής και μάλιστα ποικίλης.
Καθ' όλα γλαφυρότατον κι' εξαίρετον εν γένει
τον μήνα μόνο μια φορά περικαλλές θα βγαίνη».[92]

Όταν κυκλοφορεί το δεύτερο τεύχος του παραρτήματος, γράφει «Ο Ρωμηός»:

«Παράρτημα των Αθηνών, που τόσο κάνει κρότο,
εβγήκε τεύχος δεύτερο σπουδαίο σαν το πρώτο».[93]

Η εφημερίδα είναι φανατική πολέμια του παλαιοκομματισμού μέχρι το 1910 και πρωτοστατεί στην ανόρθωση της τραυματισμένης από την ήττα του 1897 Ελλάδας. Η έκδοση της εφημερίδας έγινε λίγα χρόνια μετά το 1897, όταν αρχίζει μια νέα πολιτική κίνηση, που καταλήγει στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τις νέες αυτές αρχές «ενεκολπώθη η εφημερίς αύτη και τας υπεστήριξε μετά πολλής θέρμης, μη αποβλέπουσα εις τα επί της πολιτικής σκηνής δρώντα πρόσωπα».[94] Ο Γεώργιος Πωπ στενός φίλος και θιασώτης του Ελευθέριου Βενιζέλου, μετά το 1910 έρχεται σε ρήξη μαζί του και τον καταπολεμά από το αντίπαλο στρατόπεδο. Στους συνεργάτες του Πωπ περιλαμβάνονται ο Γεράσιμος Βώκος, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Γεώργιος Δροσίνης, ο Άγγελος Τανάγρας, ο

Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, ο Γεώργιος Τσοκόπουλος, ο Θέμος Άννινος, ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος κ.ά.

9) «Ο Νουμάς»:[95] Είναι η φημερίδα που εκδίδεται το 1903 από το Δημήτρη Ταγκόπουλο ως δισεβδομαδιαία «εφημερίς πολιτική – κοινωνική – φιλολογική εκδιδομένη κατά Πέμπτην και Κυριακήν "κατά των λόγων – υπέρ των έργων"».[96] Το πρώτο φύλλο με ύλη πολιτικοσατιρική κυκλοφορεί μετά τα Ευαγγελιακά στις 2 Ιανουαρίου 1903:

> «Ο Νουμάς του Ταγκοπούλου, φύλλον κάλλιστον εν γένει
> μόνον δις της εβδομάδας μεγαλόσχημον θα βγαίνη,
> και θα γράφουν τόσαις πέναις, πούχουν νεύρα, πούχουν χάρι
> και θα βγη το πρώτο φύλλο την δευτέρα του Γεννάρη».[97]

Από το Μάιο του 1903 «Ο Νουμάς» μεταβάλλεται σε λογοτεχνική εφημερίδα με κύριο πρόγραμμα και σκοπό την εξυπηρέτηση της ιδέας του δημοτικισμού. Όταν όμως αργότερα σημειώνεται στους κόλπους του η κοινωνική διαφοροποίηση, «Ο Νουμάς» αντιπροσωπεύει πλέον την αριστερά του δημοτικιστικού κινήματος και ο προβληματισμός των ιδεών του έχει σαφή κοινωνικό χαρακτήρα.

Από το 1906 «Ο Νουμάς» γίνεται το μαχητικό όργανο της μεταρρυθμιστικής κίνησης, ιδιαίτερα της δημοτικιστικής γλωσσικής, εκπαιδευτικής, κοινωνικής και πολιτικής στην Ελλάδα και συγκεντρώνει γύρω του τους ηγέτες της μεταρρύθμισης αυτής: στα γράμματα, τον Ι. Ψυχάρη και τον Κ. Παλαμά, τον Α. Πάλλη, τον Α. Εφταλιώτη, τον Η. Βουτιερίδη, το Ρ. Γκόλφη κ.ά.· στη γλωσσολογία το Μ. Φιλήντα· στην εκπαίδευση τους ιδρυτές του Εκπαιδευτικού Ομίλου Α.Π. Δελμούζο, Μ. Τσιριμώκο (Στ. Ραμά), Δ. Τριανταφυλλίδη και Δ. Γληνό·[98] στην πολιτική τον Ίωνα Δραγούμη·[99] στην κοινωνιολογία το Γ. Σκληρό. Η έκδοση του «Νουμά» διακόπτεται το 1917, συνεχίζεται το 1918 και ύστερα από νέα διακοπή επανεκδίδεται από το 1923 μέχρι το 1927 ως διμηνιαίο καθαρά φιλολογικό περιοδικό σε σχήμα βιβλίου.

10) «Χρόνος»:[100] Ο «Χρόνος» ημερήσια πρωινή εφημερίδα του Κωστή Χαιρόπουλου κυκλοφορεί στις 21 Σεπτεμβρίου 1903 και παίζει σπουδαιότατο ρόλο στην πολιτική ιστορία του τόπου. Τάσσεται αμέσως εναντίον των παλιών κομμάτων, τα οποία θεωρεί υπεύθυνα για τον ξεπεσμό της χώρας. Στο πρώτο κύριο άρθρο του γράφει: «Η εφημερίς ημών βλέπει το φως εις ημέρας Εθνικής κρίσεως, κατά τας οποίας ο Ελληνισμός παρίσταται ασύντακτος και ανοργάνωτος.... Ημείς απαράσκευοι διαρκώς από 40 ετών μόνον αναβολάς επιζητούμεν και αυτάς ουχί δια να ωφεληθώμεν, αλλά δια να κραιπαλώμεν, ως πράττομεν μεθ' όλας τας φοβεράς αναγγελίας των καιρών και αι οποίαι από δεκαετηρίδων μας επαναλαμβάνονται... Τα κόμματα είναι και πάλιν έτοιμα ως και κατά το παρελθόν να αλληλοτρώγωνται δια την εξουσία και μόνην την εξουσίαν, υπέρ αυτά δε ουδαμού φαίνεται η Αρχή την οποίαν το πολίτευμα έταξε προς περιφρούρησιν των γενικωτέρων συμφερόντων του Έθνους και του Κράτους. Διότι δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι η διαχείρισις της Βασιλικής αρχής ηδύνατο να προλάβη την αποσύνθεσιν των δημοσίων πραγμάτων... Και όμως οι νομικώς και ηθικώς υπεύθυνοι δια τον αξιοθρήνητον αυτόν εκτροχιασμόν από τον λαόν αναμένουν την σωτηρίαν του τόπου και εις αυτόν αποδίδουν την ευθύνην.... Οι λαοί επαναστατούν αλλά δεν κυβερνούν». Και το άρθρο αυτό καταλήγει ως εξής: «Ο "Χρόνος" έρχεται να προστεθή εις εκίνα τα στοιχεία της χώρας τα οποία μάχονται υπέρ της ανορθώσεως των νόμων και υπέρ της γενναίας εξυπηρετήσεως των γενικών συμφερόντων του κράτους και του έθνους».[101]

Ο «Χρόνος» αυξάνει τις σελίδες του και εγκαθιστά μεγάλο πιεστήριο για τη βελτίωση της εμφάνισής του. Ο Σουρής με την αύξηση των σελίδων και την εγκατάσταση του νέου πιεστηρίου γράφει στο «Ρωμηό»:

«Νέα πρόοδον ο τύπος έκαμε σημαντικήν.....
κι' ο του Χαιροπούλου "Χρόνος" αύριον Κυριακήν
εξασέλιδος προβάλλει κι' οκτασέλιδος ακόμα,
που καθένας θ' απορήση και θ' ανοίξη χάσκον στόμα.»

Έφερε κι' ο «Χρόνος» τώρα μέγα πιεστήριον της προόδου της μεγάλης θαυμαστόν μαρτύριον».[102]

Μια ιδέα της εξέλιξης του ελληνικού τύπου στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα μας δίνει το χρονογράφημα του Στέφανου Γρανίτσα στο «Χρόνο» στις 21 Νοεμβρίου 1904.[103] Το 1907 ο υποδιευθυντής του «Χρόνου» Στέφανος Γρανίτσας παραπέμπεται στο κακουργιοδικείο για να δικαστεί ως υπαίτιος «καταχωρισθείσης παραστάσεως[104] καθημαγμένου του Ηγεμόνος της Βουλγαρίας και δια των εκφράσεων "ο Φερδινάνδος, ο αιμοχαρής Σουλτάνος της Βουλγαρίας" και άλλων παρομοίων εξύβρισεν, εχλεύασε και εδυσφήμησε το πρόσωπον του Ηγεμόνος της Βουλγαρίας»,[105] σύμφωνα με το παραπεμπτικό 201 της 28ης Φεβρουαρίου 1907 του Συμβουλίου εν Αθήναις Πλημμελειοδικών.[106] Την παραπομπή γνωστοποίησε ο «Χρόνος» στους αναγνώστες του ως εξής: «Ο Ηγεμών της Βουλγαρίας Φερδινάνδος, ακουσίως του βεβαίως, εγένετο αφορμή όπως απονεμηθή εις τον "Χρόνον" δίπλωμα τιμής δια την εις τα εθνικά ζητήματα πρωτοβουλίαν του και το σθένος, μετά του οποίου επιλαμβάνεται των τοιούτων ζητημάτων. Εξ αφορμής μιας εικόνος του Ηγεμόνος Φερδινάνδου, την οποίαν εδημοσιεύσαμεν καθ' ας ημέρας αι βουλγαρικαί ορδαί έσφαζον τους αδελφούς μας της Αγχιάλου και επυρπόλουν, την προαιωνίως ελληνικήν εκείνην πόλιν, εικόνος παριστώσης τον Ηγεμόνα των Βουλγάρων καθημαγμένον από το χυθέν εις την χώραν του ελληνικόν αίμα, εμηνύθημεν, κατεδιώχθημεν και παρεπέμφθημεν εις το Κακουργιοδικείον».[107]

Με τη συμπλήρωση πέντε χρόνων από την έκδοσή του, ο «Χρόνος» απευθύνεται με άρθρο στους αναγνώστες του, στο οποίο αναφέρονται τα εξής: «Σήμερον ο "Χρόνος" εισέρχεται εις το έκτον από της εκδόσεώς του έτος. Και σήμερον αισθάνεται είπερ ποτέ την ανάγκην να ευχαριστήση το πλήθος των αναγνωστών του και να το ευχαριστήση θερμώς δια την επί πέντε όλα έτη υποστήριξιν αυτού και αγάπην, την οποίαν ημέραν μεθ' ημέραν κατέστησεν ο χρόνος δεσμόν άρρηκτον. Πέντε έτη· όσοι γνωρίζουν πόσους μόχθους και ταλαιπωρίας, πόσας ημέρας και νύκτας κοπώσεως και εργασίας συνεχούς αριθμεί μία πενταετής ζωή εφημερίδος, θα ομολογήσωσι μεθ' ημών, ότι είνε ευφρόσυνος και μεγάλη δια τον "Χρόνον" ημέρα η σημερινή. Διότι, υπέρ πάσαν άλλην εφημερίδα, το φύλλον αυτό εζήτησεν εις την υποστήριξιν του Λαού την ύπαρξίν του και ήντλησεν από το καθημερινόν πεντάλεπτον την οικονομικήν του ζωήν. Και από της ημέρας, καθ' ην εξεδίδετο ο πρώτος του αριθμός μέχρι σήμερον εμόχθησε μόχθους πολλούς δια να αποκτήση την υποστήριξιν αυτήν και ηγωνίσθη δια να εξασφαλίση την σημερινήν άνετον ζωήν του. Ήδη δε, οπότε βλέπει την λαϊκήν υποστήριξιν παρά το πλευρόν του θερμήν, ο "Χρόνος" αισθάνεται παρά ποτε δυνάμεις δια να εξακολουθήση την μέχρι σήμερον πορείαν του, υποστηρικτής πάσης εθνικής υποθέσεως και εθνικού ιδεώδους, προστάτης παντός λαϊκού συμφέροντος, κηδεμών πάσης ανάγκης λαϊκής. Εις τον αγώνα αυτόν έχει βοηθούς επιτελείον όλον συντακτών και συνεργατών εκ των παρ' ημίν εκλεκτοτέρων και στήριγμα την εκτίμησιν του κοινού. Και η εκτίμησις αυτή είνε η μόνη δάφνη, την οποία ζητεί ο "Χρόνος" δια τον μέχρι σήμερον αγώνά του, και η μόνο βάσις, εφ' ης στηρίζει την σημερινήν και εν τω μέλλοντι ύπαρξίν του. Εισηγη-

τής νεωτερισμών και προόδου αλματικής παρά τω Αθηναϊκώ Τύπω, ο "Χρόνος" δεν εφείσθη ουδέ κόπων ούτε δαπανών δια να δίδη ό,τι εκλεκτόν εις ύλην, εις εικόνας και εκτύπωσιν εις τους καθ' ημέραν αναγνώστας του. Εγεννήθη και ηύξησε και ηνδρώθη έχων ένα πρόγραμμα: Να είνε πάντοτε ηχώ παντός εθνικού παλμού, κάθε λαϊκής ανάγκης, κάθε συμφέροντος της Πατρίδος. Του προγράμματος αυτού έχει τον εγωϊσμόν να φρονή ότι δεν εξέκλινε, και έχει την δύναμιν να πιστεύη ότι δεν θα παρεκκλίνη. Από του σημερινού φύλλου εισερχόμενος εις το έκτον του έτος ο "Χρόνος", ρίπτει ένα βλέμμα προς το παρελθόν, βλέπει την ημέραν καθ' ην εξεδόθη το πρώτον εν μέσω πληθώρας άλλων φύλλων καθημερινών και ενθυμείται ευγνώμων την άμεσον ενθάρρυνσιν ην τω παρέσχε τότε το εδώ και εν ταις επαρχίαις κοινόν. Και προχωρών προς νέαν ζωήν και νέον στάδιον το ευχαριστεί εκ μέσης καρδίας».[108]

Πραγματικά ο «Χρόνος» τηρεί τις παραπάνω υποσχέσεις του και ολόκληρο το διάστημα μέχρι το 1911 αγωνίζεται σθεναρά για την πραγματοποίηση των προγραμματικών του σκοπών. Με μαχητικότητα και ορμή υποστηρίζει τις ιδέες του και με επιμονή τονίζει ότι νέα πρόσωπα πρέπει να τεθούν επικεφαλής του κράτους. Υποστηρίζει το Βενιζέλο,[109] πρώτος επικροτεί τους σκοπούς των αξιωματικών και γίνεται το επίσημο όργανο του Στρατιωτικού Συνδέσμου.[110] Οι αγώνες του τόσο για την πραγματοποίηση της Επανάστασης της 15ης Αυγούστου 1909, όσο και για την ανάληψη της εξουσίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στέφονται με επιτυχία. Από τις αρχές όμως του 1911 ο «Χρόνος» γίνεται φανατικός αντιβενιζελικός και πολεμά με όλες του τις δυνάμεις εκείνον που πριν χαρακτήριζε Μεσσία. «Είνε καιρός να εννοηθή από πάντας», γράφει ο «Χρόνος», «ότι ο Αγών της Ανορθώσεως αποτελεί θετικόν τι και ότι με τα πυροτεχνήματα πληρούνται μόνον η ατμόσφαιρα δια θείου, το οποίον προκαλεί την δυσφορίαν των θεατών. Συνωμόται δεν υπάρχουν πλέον εις την Ελλάδα. Υπάρχουν μόνο αγανακτούντες και διαμαρτυρόμενοι, και αυτοί είνε όσοι βλέπουν την Ανόρθωσιν να βαδίζη επάνω εις, τον ίδιον δρόμον, όστις πέρυσι προεκάλεσε μίαν λαϊκήν θύελλαν. Θέλομεν να πιστεύωμεν, ότι εν τέλει θα επανέλθουν πάντες εις τα παλαιάς ιδέας και αρχάς των, περιφρουρούντες δε τους εχθρούς της πατρίδος, θα συνεχίσουν το άγιον έργον της σωτηρίας αυτής, χάριν του οποίου εκλήθησαν και εδοξάσθησαν. Εάν πέπρωται και την φοράν αυτήν να απογοητευθή το λαϊκόν φρόνημα δια πράξεων, αίτινες θα αντιστρατευθούν το αναμορφωτικόν της εποχής πνεύμα, η Ελλάς ούτε θα ζήση πλέον, ούτε έχει κανένα προορισμόν να ζήση».[111]

Σε άλλο άρθρο του ο «Χρόνος» επιτίθεται κατά της κυβέρνησης Βενιζέλου και τονίζει: «Θα ήτο τελείως απελπιστικόν να πιστεύσωμεν, ότι η Κυβέρνησις Ελευθερίου Βενιζέλου, προς ην τόσον πανηγυρικώς ο ελληνικός Λαός παρέσχε την εμπιστοσύνην του, τοσούτον ανάνδρως εγκαταλείπει εις την τύχην της την μεγαλειτέραν και πολυτιμοτέραν εξουσίαν του Κράτους».[112] Προφανώς κάτι ανώμαλο υπάρχει στα εσωτερικά πράγματα του Κράτους, γράφει ο «Χρόνος» σε άλλο άρθρο του.[113] «Ο Λαός επεχείρησε μίαν επανάστασιν δια να φέρη ιδέας εις τον τόπον. Όχι δια να φέρη δεσμά. Θα αποδείξη δε ταχέως, ότι η λήθη εις την πολιτικήν είνε ίση με την προδοσίαν, και ότι οι πολιτευόμενοι δεν ημπορούν να αλλάσσουν φρονήματα με όσην ευκολίαν αλλάσσουν τα υποκάμισα αυτών».[114] Αφού ο λαός εξαπατήθηκε, εμπαίχτηκε και προδόθηκε «δεν μένει ή να έλθη ταχέως η στιγμή της τιμωρίας των προδοσάντων και τον ιερού ιερώτατόν αγώνα του».[115]

«Ποίον πρόγραμμα;» είναι ο τίτλος άρθρου του «Χρόνου» με το οποίο ειρωνεύεται η εφημερίδα τη δράση κυβέρνησης που οδηγεί τη Χώρα στον κατήφορο. «Και ο Πρωθυπουργός και ο υπουργός της Δικαιοσύνης ωμίλησαν τελευταίως περί της ανάγκης της καθολικής εγκρίσεως του κυβερνητικού προγράμματος υπό της Βουλής. Αλλά ποίου προγράμματος; Ποίος το είδεν ή το ήκουσε το πρόγραμμα αυτό, χάριν του οποίου ηπειλήθησαν δικτατορίαι και διαλύσεις και πολιτικά ζητήματα και κρίσεις

Υπουργικαί·.... Ή μήπως είνε πρόγραμμα ανορθωτικόν η δήλωσις περί της ανεπαρκείας της Χώρας, όπως αναλάβη το υπόλοιπον του δανείου των εκατόν πεντήκοντα εκατομμυρίων δραχμών; Ή το επί τρίμηνον αίσχος της παραστάσεως υπουργού της Γεωργίας εις υπουργείον ανύπαρκτον; Ή η επικύρωσις των εκλογών πέντε εικοσαετών φίλων βουλευτών; Ή τα γεύματα εις την αγλλικήν Πρεσβείαν, ως να μη υπάρχουν άλλαι Πρεσβείαι εν Ελλάδι; Ή αι χοροεσπερίδες εις τας οικίας των πολυταλάντων και τα παννύχια γλεντοκοπήματα όπου ο θρους μεταξωτού ποδογύρου; Ή αι πολυτελείς επιπλώσεις ιδιαιτέρων κατοικιών δι' εράνων του πλουτοκρατικού κόμματος; Ή αι τούμπαι ενώπιον της Αυλής; Ή η απάρνησις των δημοκρατικών φρονημάτων; Ή η εγκατάλειψις της Κρήτης εις την τύχην της;... Αυτό είνε το ανορθωτικόν πρόγραμμα; Χάριν αυτού εθυσιάσθησαν και τα κόμματα και οι πολιτικοί θεσμοί και αυτή ακόμη η Επανάστασις του παρελθόντος Αυγούστου;... Χάριν αυτού εκλήθη από την Κρήτην αρχηγός και επιέσθη το Στέμμα να δηλώση ότι τίθεται επί κεφαλής του νέου αγώνος; Ποίου νέου αγώνος; Των χοροεσπερίδων, των γευμάτων; των αυτοκινητοδρομιών; της καλοζωίας και της καλοπεράσεως;... Αι ευθύναι είνε αληθώς τρομακτικαί. Ημείς οίτινες πρώτοι επέσαμεν θύματα της μεγάλης πλάνης, αισθανόμεθα και πρώτοι την υποχρέωσιν να διασαλπίσωμεν εις το Έθνος και τους αντιπροσώπους αυτού τους κινδύνους, οίτινες επέρχονται ακατάσχετοι. Εάν δεν αναχαιτισθή εγκαίρως η πρόοδος του κακού δεν γνωρίζομεν που είνε δυνατόν να κρυβώμεν όλοι, όπως διαφύγωμεν την οργήν του Λαού τον οποίον παραπληνηθέντες απεπλανήσαμεν».[116]

Από επίσημο όργανο του Στρατιωτικού Συνδέσμου ο «Χρόνος» γίνεται αμείλικτος πολέμιος της Επανάστασης, όταν είδε ότι σε τίποτε δεν ωφελεί τη Χώρα: «Τα εθνικά ατυχήματα από του 1904 επέπιπτον αλληλοδιαδόχως επί της κεφαλής ημών. Η Κρητική υπόθεσις οτέ μεν βαίνουσα βραδέως επί το πρόσω, οτέ δε οπισθοδρομούσα, εξενεύριζε τον Ελληνισμόν ολόκληρον. Η Μακεδονική εποποιία συνεπληρούτο δια θυσιών ευγενούς ελληνικού αίματος.... Και εν μέσω πάντων τούτων οι φίφτυ – του μετά των πατρώνων των διεσκέδαζον! διεσκέδαζον! διεσκέδαζον! Τα εθνικά ατυχήματα, η εσωτερική κακοδιοίκησις, η έλλειψις πάσης στρατιωτικής ισχύος, η κοινωνική παραλυσία, επέφεραν, ως ην επόμενον, τον επαναστατικόν οργασμόν, αρχικώς παρά τω Λαώ, βραδύτερον εν τω Στρατώ και τω Ναυτικώ. Η Επανάστασις εξερράγη την 15ην Αυγούστου, αλλά φευ ειρηνική! Ημείς οι αγωνισθέντες και μοχθήσαντες υπέρ της Επαναστάσεως, οι στερρώς εχόμενοι της ιδέας,ότι ως πηγάσασα παρά της κοινής του Λαού συνειδήσεως ήτο αύτη διττώς δικαία, ηλπίσαμεν, ότι η έκρηξις αυτής ήθελε τιμωρήσει πάντας εκείνους οίτινες ήσαν υπαίτιοι της εθνικής, πολιτικής και κοινωνικής αθλίας ημών καταστάσεως. Ταχέως όμως κατεννοήσαμεν το μέγεθος της πλάνης ημών. Επανάστασις, ήτις ηπείλει αντί να κτυπά, ήτο προωρισμένη να καταστή ο περίγελως των Επαναστάσεων και εκείνων καθ' ων εστρέφετο. ... Η Επανάστασις παρήλθεν ουδέν σχεδόν μεταβαλούσα και ιδίως ουδένα σωφρονίσασα, αφού αύτη εν τη αμαθεία και δειλία της δεν ηκολούθησε το ρητόν του Θιέρσου "αξίζει περισσότερον να κτυπά τις ή να απειλή". Ουχί δε μόνον ουδένα εσωφρόνισεν, αλλά και απεθράσυνε απιστεύτως εκείνους καθ' ων εστράφη».[117]

Η ύλη της εφημερίδας είναι από κάθε άποψη ενδιαφέρουσα. Εκτός από ειδήσεις περιέχει χρονογραφήματα, καμπάνιες, ανταποκρίσεις από το εξωτερικό και προπάντων ελκυστικά αναγνώσματα, τα οποία συμβάλλουν πολύ στο να αποκτήσει σύντομα η εφημερίδα μεγάλη κυκλοφορία. Συνεργάτες του «Χρόνου» διατέλεσαν ο Στέφανος Γρανίτσας, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Σπύρος Μελάς, ο Γεώργιος Ασπρέας, ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος, ο Διονύσιος Κόκκινος, ο Χρήστος Χαιρόπουλος κ.ά. Η έκδοση του «Χρόνου» διακόπτεται το 1917, επανεκδίδεται τρεις φορές και τερματίζει το βίο της τον Ιανουάριο του 1926.

11) «Πατρίς»:[118] Η καθημερινή πρωινή εφημερίδα «Πατρίς» μεταφέρεται από το Βουκουρέστι, όπου εκδιδόταν, στην Αθήνα το 1905 ύστερα από την απέλαση του ιδιοκτήτη/διευθυντή της Σπύρου Σίμου.[119] Σε ανακοίνωση στην εφημερίδα «Χρόνος» αναγράφεται ότι θα κυκλοφηρήσει απογευματινή εφημερίδα «Πατρίς» στις 16 Οκτωβρίου 1905 με διευθυντή τον Αλέξανδρο (Αλέκο) Χαιρόπουλο.[120] Η «Πατρίς», γράφει η ανακοίνωση, «με πλούτον θαυμασίων εικόνων θα είνε το αμερικανικώτερον των συγχρόνων ελληνικών φύλλων. Ποικιλία πρωτοφανής ύλης. Άρθρα, χρονογραφήματα, εντυπώσεις, τα ζητήματα της ημέρας. Τα φαιδρά και τερπνά και τα περίεργα του κόσμου, συνοδευόμενα με πρωτοτύπους χρωματιστάς εικόνας. Δύο αναγνώσματα πρωτότυπα. Η Πατρίς, καθαρώς οικογενειακή εφημερίς, θ' αποφεύγη την δημοσίευσιν ειδήσεων, μη αυστηρώς εξηκριβωμένων και εξερχομένων του κύκλου του γενικού ενδιαφέροντος. Η Πατρίς, με λεγεώνα συντακτών, με ανταποκριτάς εις όλα τα μέρη της Ελλάδος και με τηλεγραφήματα απ' ευθείας εκ του εξωτερικού θα καταστή η απαραίτητος δια πάντα απογευματινή εφημερίς».[121] Σε άλλη ανακοίνωση για την έκδοση της εφημερίδας αναφέρεται ότι «η Πατρίς κατ' εξοχήν εικονογραφημένη εφημερίς, θα δημοσιεύη θαυμασίας εικόνας, πρωτοφανείς δια την Ελλάδα, κατά το πλείστον χρωματιστάς.... Η Πατρίς φιλοδοξούσα να εισχωρήση εις όλας τας οικογενείας και εις όλας τας κοινωνικάς τάξεις, ν' αποκτήση δ' ευθύς εξ αρχής την εκτίμησιν και την εμπιστοσύνην των αναγνωστών της και του ελληνικού λαού, προς τον οποίον θ' απευθυνθή, δεν θα παραλείψη ουδέν, εξ όσων επιβάλλονται εις εφημερίδα περιωπής, σοβαράν αξιούσαν να πληρώση το εν τη απογευματινή δημοσιογραφία υπάρχον κενόν και να καταλάβη την πρωτίστην μεταξύ των συναδέλφων της θέσιν. .... Η Πατρίς προς το σκοπόν τούτον, ούτε κόπων, ούτε δαπανών, ούτε θυσιών εφείσθη ή θα φεισθή.... Η Πατρίς ούτω θα δημοσιεύη: Άρθρα, χρονογραφήματα, εντυπώσεις, σημειώσεις· θα παρακολουθή τα επιστημονικά ζητήματα· τας εφευρέσεις· τας συντελουμένας απανταχού του κόσμου προόδους· θα έχη ιδίας στήλας δια τα περίεργα και τα παράδοξα του κόσμου· δια τα φυσιολογικά περίεργα· δια τα θεατρικά παράδοξα· δια τας εξαιρετικάς εν τω κόσμω δίκας· δι' ότι τέλος αξίζει να γείνη λόγος εν τη καθημερινή δημοσιογραφία».[122] Η «Πατρίς» του Χαιρόπουλου δεν εκδόθηκε για να μην έλθει σε σύγκρουση με την έκδοση της «Πατρίδος» του εκδιωχθέντα από την Ρουμανία Σ. Σίμου.[123]

Πολύ γρήγορα μετά το πρώτο της φύλλο στις 20 Νοεμβρίου 1905, η «Πατρίς» του Σπύρου Σίμου γίνεται εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας και κύρους.[125] Κυκλοφορεί σε 25.000 και 30.000 φύλλα μέσα και έξω από την Ελλάδα, όπως αναγράφεται στην πρώτη σελίδα της σχεδόν καθημερινά.[126] Οι πληροφορίες που δίνονται στο φύλλο της 1ης Δεκεμβρίου 1909 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί κατατοπίζουν για τα τεχνικά μέσα που χρησιμοποιεί την εποχή αυτή ο ελληνικός Τύπος.[127] Η ιστορία της τετραετούς έκδοσής της ως αθηναϊκής εφημερίδας, γράφει η «Πατρίς» στο ίδιο φύλλο, «έχει πολλούς σταθμούς προόδου και βελτιώσεως να σημειώση κατά το βραχύ τούτο διάστημα. Από της πρώτης ημέρας της εκδόσεως ιδιαιτέρα όλως επιμέλεια και προσοχή κατεβλήθη εις την σύνταξιν του φύλλου τούτου, το οποίον έπρεπε ν' ανταποκριθή εις εξαιρετικάς όλως αξιώσεις του αναγνωστικού κοινού. Πράγματι δε, τόσον εις το ειδησεογραφικόν μέρος όσον και εις την λοιπήν ύλην, η "Πατρίς" ηδυνήθη πλείστας όσας να καταγάγη επιτυχίας, αι οποίαι εκέρδισαν υπέρ αυτής την εκτίμησιν και την αγάπην του Ελληνικού κοινού».[128]

Η πολιτική της εφημερίδας είναι στην αρχή ανεξάρτητη και αποβλέπει κυρίως στην ικανοποίηση των εθνικών επιδιώξεων, όπως κατά την εποχή που εκδιδόταν στο εξωτερικό. Κατά την επανάσταση στο Θέρισο πολεμά το Βενιζέλο και υποστηρίζει τον πρίγκηπα – αρμοστή.[129] Αργότερα υποστηρίζει το Δημήτριο Γούναρη και την ομάδα των Ιαπώνων.[130] Πριν από το κίνημα του 1909 υποστηρίζει την κυβέρνηση του Δημήτριου Ράλλη, αλλά μετά την επικράτηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου υιοθετεί το πρό-

γραμμά του και αγωνίζεται για την εφαρμογή του.[131] Από τότε τάσσεται στο πλευρό του Ελευθέριου Βενιζέλου και μένει πιστή σε αυτόν μέχρι τον θάνατό του.

Η «Πατρίς» είναι ζωντανή εφημερίδα με άρτιο προσωπικό, το οποίο συντελεί στην πλήρη ενημερότητά της. Μεταξύ των συνεργατών της υπήρξαν πολλοί πολιτικοί και οικονομολόγοι όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Αθανάσιος Ευταξίας, ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο Γεώργιος Βεντήρης, ο Πότης Τσιμπιδάρος κ.ά. Συνεργάτες της υπήρξαν μεγάλα ονόματα της δημοσιογραφίας και της λογοτεχνίας. Μεταξύ αυτών ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος, ο Σπύρος Μελάς, ο Άριστος Καμπάνης, ο Διονύσιος Κόκκινος, ο Ηλίας Βουτιερίδης, ο Στέφανος Γρανίτσας, ο Δημήτριος Καμπούρογλους, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο Κώστας Καιροφύλας, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, ο Παντελής Καψής, ο Κώστας Μάγερ κ.ά. Η έκδοσή της διακόπτεται κατά μικρά χρονικά διαστήματα (1916-17, 1924-28, 1935). Το 1935 διεξάγει αγώνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας και το απόγευμα της 11ης Αυγούστου 1935 τα γραφεία της καταστρέφονται ολοσχερώς και οι συντάκτες και οι υπάλληλοι της κακοποιούνται από εικοσάδα άγνωστων ενόπλων. Το γεγονός προκαλεί εξέγερση όλου του Τύπου, ο οποίος την επομένη στιγματίζει την πράξη αυτή με άρθρα και σχόλια. Για το ίδιο γεγονός οι ενώσεις Συντακτών και Δημοσιογράφων εκδίδουν ανακοινωθέντα και ζητούν την αυστηρή τιμωρία των ενόχων και την εξασφάλιση της ελεύθερης άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος.[132]

12) «Εσπερινή»:[133] Η «Εσπερινή» μεγάλης κυκλοφορίας λαϊκή εφημερίδα του Πέτρου Γιάνναρου εκδίδεται στις 17 Αυγούστου 1903 μετά τη ρήξη Γιάνναρου – Γιολδάση (συνιδιοκτητών της «Αστραπής») με τον αρχικό τίτλο «Η παλαιά και πραγματική Αστραπή».[134] Η εφημερίδα στις 22 Αυγούστου 1903 ονομάζεται «Εσπερινή».[135] Η «Εσπερινή» διπλώνεται μέχρι το 1907 όπως η «Εστία» και κυκλοφορεί τριανταδύο χρόνια με διακοπές διετούς διάρκειας το 1917 και το 1923. Από την πρώτη στιγμή προσελκύει τις λαϊκές μάζες.[136] Το πιεστήριό της αποτελεί «θαύμα του εικοστού αιώνα».[137] Με τους χτυπητούς τίτλους, τα πολύχρωμα ολοσέλιδα κλισέ, τις υπερβολές της που πολλές φορές ξεπερνούν τα όρια του μύθου, αλλά θίγουν τις χορδές του λαϊκού αναγνωστικού κοινού, αποκτά μεγάλη κυκλοφορία. Η «Εσπερινή» δεν παραλείπει καθημερινά να τονίζει στην πρώτη σελίδα της ότι έχει την πρώτη κυκλοφορία και κυκλοφορεί σε 20.000 φύλλα, με την πρόκληση «προσφέρομεν 5.000 δραχμάς, τας οποίας έχομεν ήδη καταθέσει εις το Πρακτορείον Εφημερίδων, εις εκείνον ο οποίος θα αποδείξη ότι υπάρχει ελληνική εφημερίς, η οποία πωλεί έστω και ένα φύλλον περισσότερον της "Εσπερινής"».[138] Στο φύλλο της 1ης Ιουνίου 1909 η «Εσπερινή» δημοσιεύει δελτίο των φύλλων της που πουλήθηκαν το τελευταίο πενθήμερο του Μαΐου με μέσο όρο 7.000 φύλλα.[139] Στο φύλλο της 3ης Αυγούστου 1911 δημοσιεύεται δελτίο πώλησης φύλλων για το μήνα Ιούλιο, στο οποίο αναγράφεται ότι πουλήθηκαν 515.000 φύλλα (μέση ημερήσια διάθεση 17.000 φύλλα) έναντι 40.000 της εφημερίδας «Πατρίς».[140] Κυκλοφορία πραγματικά καταπληκτική σε σχέση με τον τότε ελληνικό πληθυσμό.

Παράλληλα η «Εσπερινή» δίνει δώρα στους αναγνώστες της: Ραπτομηχανές, βιβλία, λαχεία του Στόλου, χρηματικά ποσά και κατά την τελευταία πενταετία του βίου της οικόπεδα με δόσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί το προάστιο Πετρούπολη από το όνομα του ιδρυτή της Πέτρου Γιάνναρου.[141] Όπως γράφει ο Κώστας Μάγερ, «αι μέθοδοι αυταί προσελκύσεως αναγνωστών δεν είναι κολακευτικαί δια την δημοσιογραφίαν, αλλά εν πάση περιπτώσει απετέλεσαν ένα σύστημα, το οποίον εφηρμόσθη ευρύτατα και αποτελεσματικά από τον Γιάνναρον και το οποίον εμιμήθησαν αι περισσότεραι κατόπιν εφημερίδες εις τοιούτον βαθμόν, ώστε το κράτος ν' αναγκασθή να απαγορεύση δια νόμου[142] την παροχήν δώρων εις τους αναγνώστας υπό των εφημερίδων».[143]

Με την «Εσπερινή» ο Γιάνναρος κηρύσσεται κατά την περίοδο πριν από το 1909 εναντίον του παλαιοκομματισμού, όπως άλλωστε οι περισσότερες από τις εφημερίδες της εποχής. Την επανάσταση του 1909 η «Εσπερινή» την χαρακτηρίζει επιτυχία του Στρατού και του Τύπου.[144] Ενισχύει το Βενιζέλο για να τον πολεμήσει αργότερα με σφοδρότητα, αφού αγωνίζεται με φανατισμό υπέρ τη αντιβενιζελικής βασιλόφρονας παράταξης στο Διχασμό. Μεταξύ των παλιότερων και νεότερων δημοσιογράφων που εργάστηκαν στην «Εσπερινή» περιλαμβάνονται ο Κώστας Καιροφύλλας, ο Γεώργιος Ασπρέας, ο Παύλος Καλαποθάκης, Κώστας Μάγερ κ.ά.[145] Η έκδοση της «Εσπερινής» διακόπτεται το Φεβρουάριο του 1935 μετά την απεργία των συντακτών της για καθυστέρηση των μισθών τους.

13) «Εστία»:[146] Όταν το 1894 ο Γεώργιος Δροσίνης μετατρέπει το καλύτερο περιοδικό της νεότερης Ελλάδας «Εστία» σε καθημερινή εφημερίδα, οι πολιτικοί και οι δημοσιογράφοι της εποχής προβλέπουν πολύ βραχύβιο το γάμο εκείνο της πολιτικής με τη φιλολογία.[147] Το πρώτο φύλλο της «Εστίας» κυκλοφορεί στις 6 Μαρτίου 1894 και από τότε με μικρές διακοπές (1916-17, 1922, Κατοχή) εκδίδεται μέχρι σήμερα. Σε πείσμα όλων των κακών προβλέψεων επιζεί από όλες τις άλλες εφημερίδες της εποχής και εξακολουθεί να εκδίδεται διατηρώντας το χαρακτήρα, την αυστηρότητα και τα ιδανικά του περιοδικού από το οποίο προήλθε. Ανεξάρτητα με την εκάστοτε πολιτική τοποθέτησή της, είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η «Εστία» σε ολόκληρη σχεδόν τη διάρκεια του βίου της ακολουθεί τη γραμμή που χάραξε ο ιδρυτής της Γεώργιος Δροσίνης και συνέχισαν εκείνοι που τον διαδέχτηκαν. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ειδησεογραφία της «Εστίας» ουδέποτε διαψεύδεται. Με σοβαρότητα, με αντικειμενικότητα και με ήθος απαράμιλο αντιμετωπίζει όλα τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα που συμβαίνουν στον τόπο μας από την έκδοσή της μέχρι σήμερα. Χαρακτηριστικό των υψηλών αρχών περί δημοσιογραφίας από τις οποίες διαπνέεται η «Εστία» από την εποχή του Δροσίνη, είναι το άρθρο «Δημοσιογράφοι και κομματισμός» του Σπυρίδωνα Παγανέλη, που δημοσιεύτηκε στις 2 Μαρτίου 1895.[148]

Το 1898 αποχωρεί ο Γεώργιος Δροσίνης και τη διεύθυνση της «Εστίας» αναλαμβάνουν ο Άδωνις Κύρου και ο Σπύρος Δάσιος. Τον ίδιο χρόνο η «Εστία» από εσπερινή γίνεται πρωινή. Ο Σουρής χαιρετίζει όπως παρακάτω την αλλαγή αυτή:

> «Εβγήκε τώρα πρωινή κι' η προσφιλής Εστία,
> το τιμημένον φύλλον
> κι' εις όλα του ποικίλον,
> που πάντα το διέκρινε καλό καλάμων ευρωστία».[149]

Ο Άδωνις Κύρου δημιουργεί την εφημερίδα του μεγάλου κύρους, της σταθερότητας στις ιδέες, που φιλοδοξεί να κατευθύνει αντί να κατευθύνεται και κατά συνέπεια αδιαφορεί για τη μεγάλη της κυκλοφορία. Η διεύθυνση της «Εστίας» περιέρχεται στον Κύρου το 1899, συμπίπτει δηλαδή με την εποχή κατά την οποία η Ελλάδα μετά την ήττα του 1897 αγωνίζεται για την περιπόθητη αλλαγή, η οποία θα είναι προϋπόθεση για τη ρεβάνς της ήττας και την πραγματοποίηση των εθνικών ιδανικών στο πλαίσιο της νέας πραγματικότητας. Ο Κύρου είναι άριστος δημοσιογράφος· η πλήρης ενημερότητα και η αδιάβλητη ακρίβεια των ειδήσεων αποτελούν τη μεγαλύτερη αδυναμία του και για το λόγο αυτό επιλαμβάνεται προσωπικά, όπως και οι διάδοχοί του, την επιλογή της ύλης που δημοσιεύεται στην εφημερίδα του.[150] Είναι μετριοπαθής και αντικειμενικός και λόγω της αμεροληψίας του η «Εστία» αποκτά μεγάλη βαρύτητα και ό,τι δημοσιεύεται σε αυτή έχει πάντοτε απήχηση όχι μόνο στους φίλους

της, αλλά και στους αντιπάλους της. Ο Κύρου με την «Εστία» υποστηρίζει ένθερμα την πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου και αγωνίζεται ολόψυχα για την πραγματοποίηση των εθνικών ιδανικών.[151]

Από τις στήλες της «γεροντοκόρης», όπως συνηθίζεται να λέγεται από πολλούς,[152] παρελαύνουν ως συνεργάτες όλα τα ονόματα της ελληνικής λογοτεχνίας και διανόησης. Μέχρι το 1898 αρθρογράφος της είναι κυρίως ο Σπυρίδων Παγανέλης και συνεργάτες της ο Άδωνις Κύρου, ο Εμμανουήλ Λυκούδης, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Μιλτιάδης Μαλακάσης, ο Σπύρος Λάμπρος, ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, ο Κωστής Παλαμάς, ο Ιωάννης Ψυχάρης, ο Εμμανουήλ Ροΐδης, ο Ιωάννης Πολέμης, ο Νικόλαος Πολίτης, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης κ.ά. Μετά το 1898 μεταξύ των συνεργατών της συγκαταλέγονται οι: Μιλτιάδης Μαλακάσης, Γεράσιμος Μαρκοράς, Αντρέας Καρκαβίτσας, Περικλής Γιαννόπουλος, Γεώργιος Στρατήγης, Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, Αριστομένης Προβελέγγιος, Άγγελος Τανάγρας, Τίμος Μωραϊτίνης, Στέφανος Γρανίτσας, Μπάμπης Άννινος, Παύλος Νιρβάνας, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Σωτήρης Σκίπης κ.ά.

Στην «Εστία» που διπλώνεται ανάποδα και κυκλοφορεί λίγο αργότερα από τις άλλες απογευματινές εφημερίδες, οφείλεται η διαμόρφωση των «μικρών αγγελιών» στον Τύπο και παρά το παρατσούκλι της γεροντοκόρης, εξακολουθεί να παραμένει μαχητική και έγκυρη, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό.[153]

14) «Σκριπ»:[154] Το όνομά της η εφημερίδα το παίρνει από την αγγλική ονομασία scrip, όπως ονομάζονται οι προσωρινές αποδείξεις που δίνονται σε όσους γράφονται στο δάνειο κεφαλοποίησης του 1893 (Σωτηροπούλου – Ράλλη) μέχρι τη χορήγηση των ομολογιών. Η υπόθεση αυτή θεωρείται σκανδαλώδης και στα χείλη των πολιτών βρίσκεται καθημερινά η λέξη «σκριπ». Έτσι γεννιέται το σατιρικό «Σκριπ» του Ευάγγελου Κουσουλάκου, από το οποίο προήλθε το 1895, η ομώνυμη καθημερινή εφημερίδα. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφορεί στις 3 Σεπτεμβρίου 1895 και τυπώνεται σε 10.000 φύλλα όπως αναγράφεται στο φύλλο της 4ης Σεπτεμβρίου 1895 από τα οποία 3675 πουλιούνται μόνο στην Αθήνα.[155] Το 1900 η εφημερίδα γράφει στην πρώτη σελίδα ότι πωλεί καθημερινά 15.000 φύλλα και ότι έχει την πρώτη κυκλοφορία στην Ελλάδα,[156] κάτι το οποίο ισχυρίζεται και το «Εμπρός».[157]

Στο τυπογραφείο του «Σκριπ» χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το κυλινδρικό πιεστήριο. Το «Σκριπ» μεγαλώνει το σχήμα του φύλλου και συναγωνίζεται πολύ το «Εμπρός». Στη συνέχεια το «Εμπρός», για να ανταποκριθεί στην κυκλοφορία του και να συναγωνιστεί το «Σκριπ», φέρνει νεότατου τύπου κυλινδρικό πιεστήριο, λινοτυπικές μηχανές και τεχνίτες Γερμανούς και Γάλλους για να εξασφαλίσει την καλή λειτουργία του τυπογραφείου του.[158] Ο «διάλογος» του συναγωνισμού «Σκριπ» - «Εμπρός», του Κουσουλάκου δηλαδή και του Καλαποθάκη είχε αρχίσει νωρίτερα. Το «Σκριπ» προμηθεύεται ένα ελαττωματικό περιστροφικό πιεστήριο, το οποίο θεωρητικά «τραβούσε» 30.000 φύλλα την ώρα, στην πραγματικότητα όμως δεν πήγαινε πάνω από 3000-4000 την ώρα.[159] Στο τυπογραφείο του Κουσουλάκου αναφέρεται το ακόλουθο κείμενο του Γρηγόριου Ξενόπουλου: «Εν τω αναμεταξύ αυτό όμως είδα και εν άλλο, επίσης, αλησμόνητον, το πιεστήριον του παλαιού τυπογραφείου, το οποίον απεθανάτισεν ο μακαρίτης Κουσουλάκος. Ήτο από τα "νεώτερα", εις τον καιρόν του, αρκετά πολύπλοκον κι εκείνο, ταχύ, σχετικώς από τα πρώτα "ταχυπιεστήρια" που είχαν έλθει εις τας Αθήνας. Τα "μυστήριά" του δεν ήσαν πολύ γνωστά εις τους πιεστάς και τους μηχανικούς μας, και κάθε φορά που εχαλούσε το επιδιόρθωναν εκ των ενόντων, εκ του προχείρου, με τρόπον εντελώς ιδικόν των ή, αν θέλετε, ρωμαίικον. Με τον καιρόν, -διηγείτο ο Κουσουλάκος-, δεν υπήρχεν αρμός εις το πιεστήριον εκείνο που να μην τον υπεστήριζεν ένα κομμάτι ξύλου ή τενεκέ, δεμένου με σχοινί!! Έτσι το σύνολον είχε καταντήσει στραβόν και τα μέρη του. Αλλά το στράβωμα εφαίνετο κάπου – κάπου ευκολοδιόρθωτον και κάποιος που δεν εχώνευε τα στραβά, άπλωνε το χέρι του να το ισιώση. "Μη! Μη!" του ε-

φώναζον ευθύς όλοι. "Γιατί; ... καλέ σταθήτε να το σιάξουμε αυτό εδώ που είνε στραβό...". "Όχι!... Όχι!... αν κάνης και το σιάξης, το πιεστήριο θα σταματήση αμέσως. Για να δουλεύη πρέπει να είνε έτσι στραβό". Πολύ φυσικό! Αφού τόσον καιρό το πολυπαθές πιστήριον εδιορθώνετο στραβά, έφθανε να ισιώσης ένα μόνον του στράβωμα δια να το κάμης να σχολάση όλο και να σταματήση. Και ο Κουσουλάκος παρέβαλε το ιστορικόν αυτό πιεστήριον με το Ρωμαίικο. Έτσι και στο Ρωμαίικο, έλεγε, μην κάμης να διορθώσης τίποτε στραβό, γιατί σταματά αμέσως όλη η μηχανή! Ας ελπίσωμεν, ότι το Ρωμαίικο που εσυμβόλιζεν το παλαιόν πιεστήριον ανήκει πλέον εις το αγύριστο παρελθόν, όπως και το σύμβολον του».[160]

Ο Κουσουλάκος με το καθημερινό «Σκριπ» και με το συναγωνισμό που αναπτύσσεται προς τις άλλες σύγχρονες εφημερίδες, συντελεί στην πρόοδο της δημοσιογραφίας τόσο από πλευράς ύλης όσο και εμφάνισης.[161] Με το θάνατο του Κουσουλάκου το 1903[162] η διεύθυνση/ιδιοκτησία του «Σκριπ» περιέρχεται στο Γρηγόριο Ευστρατιάδη, ο οποίος με μικρή διακοπή (1917-20) συνεχίζει την έκδοσή του μέχρι 31 Μαΐου 1930. Μέχρι το θάνατο του Κουσουλάκου η εφημερίδα σημειώνει διαρκή άνοδο. Αποκτά δικό της τυπογραφείο και κυλινδρικό πιεστήριο, μεγαλώνει το σχήμα της και συναγωνίζεται το «Εμπρός».[163] Με τη διεύθυνση του Ευστρατιάδη το Σκριπ κατά την προ του 1909 περίοδο τάσσεται εναντίον του παλαιοκομματισμού και ζητεί την αλλαγή του πολιτικού συστήματος. Αργότερα κηρύσσεται εναντίον του Ελευθέριου Βενιζέλου και είναι μια από τις πλέον φανατικές αντιβενιζελικές εφημερίδες.

15) «Το Άστυ»:[164] Το πρώτο φύλλο του σατιρικού περιοδικού «Το Άστυ» κυκλοφορεί στις 6 Οκτωβρίου 1885. Κυκλοφορεί κάθε Κυριακή και ιδρυτής του είναι ο Μπάμπης Άννινος. Στις 18 Νοεμβρίου 1890 το σατιρικό φύλλο διακόπτει την έκδοσή του και παραχωρεί τη θέση του στην καθημερινή πολιτική εφημερίδα με το ίδιο όνομα, που κυκλοφορεί την 1η Δεκεμβρίου 1890. Διευθυντής της εφημερίδας είναι ο Θέμος Άννινος και αρχισυντάκτες οι Γεώργιος Δροσίνης και Δημήτρης Κακλαμάνος. Η εφημερίδα κυκλοφορεί μέχρι τις 27 Ιουνίου 1893 ως απογευματινή, υποστηρίζει τον Τρικούπη και αντιπολιτεύεται το Δηλιγιάννη. Από την παραπάνω ημερομηνία «Το Άστυ» μετατρέπεται σε πρωινή εφημερίδα με κύριους συνεργάτες τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, τον Κωστή Χαιρόπουλο, τον Παύλο Νιρβάνα, το Σπύρο Μελά κ.ά. Το Δεκέμβριο του 1901 ο Δημήτριος Κακλαμάνος αποχωρεί μαζί με τους περισσότερους συνεργάτες της εφημερίδας και εκδίδει αμέσως το «Νέον Άστυ», το οποίο εμφανίζεται ως πραγματικός συνεχιστής της πολιτικής γραμμής που είχε χαραχτεί αρχικά και από την οποία ο Θέμος Άννινος έχει παρεκκλίνει. Μεταξύ των εφημερίδων «Το Άστυ» και το «Νέον Άστυ» (Θέμου Άννινου και Δημήτριου Κακλαμάνου) αρχίζει σφοδρή φιλονικία που κρατεί αρκετό διάστημα. Το 1904 τη διεύθυνση της εφημερίδας «Το Άστυ» αναλαμβάνει ο Εμμανουήλ Ρέπουλης.[165] Το γεγονός αυτό σχολιάζει «Ο Ρωμηός» όπως παρακάτω:

> «Του παλαιού μας "Άστεως" το φύλλον το γνωστόν και μάλα σεβαστόν
> ο Ρέπουλης ο προσφιλής τανύν αναλαμβάνει,
> προς όλους υποσχόμενος πως νέον θα το κάνη,
> ο Ρέπουλης ο Τρομερός, ο Σιμοπουλοφάγος,
> ο γνώστης ο περιφραδής και της γραφίδος μάγος.
> Μα πέρνει και τον Βουτσινά, τον Γειώργη δηλαδή,
> κοντύλι πρώτης τάξεως και μάλαμμα παιδί.
> Διο κι' εμείς ευχόμεθα με την ψυχή μας όλη
> να πάρη δρόμο το παληό 'στα χέρια του Μανώλη».[166]

Στις 16 Μαρτίου 1906 ο Εμμανουήλ Ρέπουλης αποχωρεί από την εφημερίδα και την εκχωρεί στους Γεώργιο Βουτσινά και Ζαχαρία Παπαντωνίου. Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται για την επιβίωση του «Άστεως», αυτό διακόπτει την έκδοσή του στις 21 Αυγούστου 1907.

16) «Νέον Άστυ»:[167] Όταν ο Δημήτριος Κακλαμάνος διαφωνεί το 1901 με το διευθυντή της εφημερίδας «Το Άστυ» Θέμο Άννινο για την πολιτική της εφημερίδας,[168] αποχωρεί με τους περισσότερους συντάκτες από την εφημερίδα και ιδρύει το «Νέον Άστυ», το πρώτο φύλλο του οποίου κυκλοφορεί στις 18 Δεκεμβρίου 1901.[169] Η έκδοση της εφημερίδας γίνεται με μεγάλη ταχύτητα και η ύλη της είναι πάντοτε προσεγμένη και εκλεκτή.[170] Στις 24 Μαρτίου 1907 το «Νέον Άστυ» αναλαμβάνει ο Γεράσιμος Πετροβίκης. Στο «Νέον Άστυ» της 11ης Σεπτεμβρίου 1908 ανακοινώνεται ότι «λίαν προσεχώς εκάστην Κυριακήν το "Νέον Άστυ" θα εκδίδεται μετά φιλολογικού παραρτήματος υπό τον τίτλον "Το Μικρόν Άστυ" το οποίον θα παρέχεται ΔΩΡΕΑΝ εις όλους ανεξαιρέτως τους αγοραστάς του φύλλου. "Το Μικρόν Άστυ" θα είνε τέλειον περιοδικόν, πλούσιον εις ύλην εξαιρετικώς εκλεκτήν και ενδιαφέρουσαν και με εικόνας. Ολόκληρον το επιτελείον των τακτικών συντακτών και συνεργατών του "Νέου Άστεως" θα μετέχη εις την σύνταξιν του "Μικρού Άστεως", εξησφαλίσθη δε προσέτι, ειδικώς δι' αυτό, η συνεργασία και πολλών άλλων εκ των παρ' ημίν αρίστων λογογράφων, ποιητών, δημοσιογράφων, ευθυμογράφων και σχεδιαστών».[171]

Για να γίνει ενδιαφέρουσα η ανάγνωση του «Νέου Άστεως», η εφημερίδα κάνει διάφορες μεταρρυθμίσεις. «Επιθυμούντες να καταστήσωμεν και την τετάρτην σελίδα του "Νέου Άστεως" εξ ίσου με τας άλλας σελίδας ενδιαφέρουσαν, προέβημεν από σήμερον εις μεταβολήν της σελιδοποιήσεως, η οποία και ζωηροτέρα μορφήν δίδει εις το φύλλον και περισσοτέρας ύλης επιτρέπει την δημοσίευσιν, πράγμα απαραίτητον πλέον ένεκα της από τινος μεγάλης πυκνώσεως της τηλεγραφικής ημών υπηρεσίας, και ένεκα της προσθέτου ύλης των πρακτικών της Βουλής. Το νέον σύστημα της σελιδοποιήσεώς μας, το οποίον εφαρμόζεται επιτυχώς από ετών υπό της συναδέλφου "Εστίας" και πολλών ευρωπαϊκών εφημερίδων, είνε απλούστατον και σχεδόν διόλου δεν μεταβάλλει την τάξιν της ύλης, ως βλέπουν οι αναγνώσται, δυνάμενοι μεθ' όσης και πρότερον ευκολίας να ευρίσκουν παν ό,τι τους ενδιαφέρει. Εις την ΠΡΩΤΗΝ σελίδα υπάρχει, ως πάντοτε, το αρθρογραφικόν και χρονογραφικόν μέρος. Εις την ΔΕΥΤΕΡΑΝ σελίδα αρχίζουν αι ειδήσεις συνεχιζόμεναι εις την ΤΡΙΤΗΝ σελίδα, όπου υπάρχει και η στήλη των Από Χθες Έως Σήμερον. Εις την σελίδα ταύτην, εις το ύψος της 6ης στήλης, πρέπει να ζητήται και το χρηματιστικόν δελτίον. Εις την ΤΕΤΑΡΤΗΝ σελίδα η Τελευταία Ώρα και η στήλη των τηλεγραφημάτων μας εκ του εξωτερικού».[172] Από το 1909 μέχρι το 1912 το «Νέον Άστυ» διπλώνεται όπως η «Εστία». Αργότερα παίρνει κάπως μεγαλύτερο πεντάστηλο σχήμα.

Στις 10 Ιουλίου 1909 το «Νέον Άστυ» γνωστοποιεί στους αναγνώστες του ότι «θα στοιχειοθετήται εντός ολίγου με λινοτυπικάς μηχανάς» της αγγλοαμερικάνικης εταιρείας Mergentialer Linotype.[173] Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου τοποθετούνται και συναρμολογούνται στα γραφεία του οι λινοτυπικές μηχανές και η εφημερίδα «θα στοιχειοθετήται καλλιτεχνικώτατα μόλις οι τυπογράφοι μας εκμάθουν τελείως του ευχερέστερον άλλως τε χειρισμόν αυτών».[174] Το Κίνημα του 1909 το «Νέον Άστυ» δε θεωρεί «ευχάριστον εκδήλωσιν», αλλά το κρίνει «αναγκαίον»[175] και η πολιτική της εφημερίδας απέναντι στο Βενιζέλο είναι αρνητική. Από τις 8 Μαρτίου 1915 η εφημερίδα γίνεται απογευματινή και εξακολουθεί να εκδίδεται μέχρι το 1921. Στο «Νέον Άστυ» εργάστηκαν οι δημοσιογράφοι Παύλος Νιρβάνας, Στέφανος Δάφνης, Σπύρος Μελάς, Δημήτρης Ταγκόπουλος κ.ά.

*

Σχετικά με την εμφάνιση των εφημερίδων, η ανανέωσή τους κατά την περίοδο αυτή είναι βαθιά και πολύπλευρη, ποσοτική και ποιοτική. Επικεφαλής της δημοσιογραφίας είναι προσωπικότητες που

εκσυγχρονίζουν τον ελληνικό Τύπο και τον καθιστούν πρώτο στα Βαλκάνια και εφάμιλλο του ευρωπαϊκού.[176] Κατά την περίοδο αυτή εκδίδονται πολλές νέες εφημερίδες, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει βελτίωση και ανανέωση ως προς την εμφάνιση λόγω της ραγδαίας εξέλιξης των τεχνικών της τυπογραφίας, και βελτίωση της ύλης με πληρέστερη εξωτερική ειδησεογραφία, λόγω της προόδου των μέσων επικοινωνίας και της συνεργασίας με ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία.[177] Η εικονογράφιση των εφημερίδων γίνεται σπουδαίος παράγοντας για την έξαρση της επικαιρότητας και την καλλιτεχνική εμφάνιση των σελίδων και η επιλογή της ύλης, που περιλαμβάνει εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις, γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή. Η προσπάθεια για την πλήρη ενημερότητα σε εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις δε γνωρίζει όρια και εμπόδια.[178]

Τα σχήματα των σελίδων στις αρχές είναι πολύ μεγάλα και ο συναγωνισμός των εφημερίδων είναι ποια θα αποκτήσει το μεγαλύτερο. «Όσαι δεν ηδύναντο να πραγματοποιήσουν τούτο, απεκάλουν ειρωνικώς "σινδόνας" τας άλλας».[179] Αργότερα όλες σχεδόν οι εφημερίδες προσαρμόζονται στο σχήμα 0,58x0,43μ. Τα στοιχεία αρίθμησης και χρονολόγησης του φύλλου δεν έχουν σε όλες τις εφημερίδες την ίδια μορφή και πολλές φορές δεν αναφέρεται (για τις αθηναϊκές) ως τόπος έκδοσής τους η Αθήνα. Ακόμη πολλές φορές αρίθμηση και χρονολόγηση του φύλλου επαναλαμβάνονται ίδιες ή λανθασμένες.

Η τιμή των εφημερίδων στις αρχές του αιώνα κυμαίνεται από πέντε έως δέκα λεπτά.[180] Τα πρακτορεία εφημερίδων συντελούν αποφασιστικά στην ευκολότερη διακίνηση του Τύπου με τη βοήθεια υποπρακτόρων σε όλη την Ελλάδα.[181] Ενισχύεται ακόμη κατά την περίοδο αυτή ο επιχειρηματικός χαρακτήρας του τύπου.[182]

Οι σελίδες των εφημερίδων γίνονται περισσότερες, πολύστηλες και εικονογρα-φημένες και σε μερικές εφημερίδες δεν έχουν αρίθμηση. Η ύλη πλουτίζεται με στήλες σχετικές με την κοινωνική, πνευματική και πολιτιστική ζωή, γίνονται καμπάνιες,[183] βελτιώνονται οι διαφημίσεις και το χρονογράφημα συνεχίζουν να το υπογράφουν γνωστοί λογοτέχνες. Η επιφυλλίδα,[184] συνυφασμένη με τη γαλλική μυθιστοριο-γραφία, μπαίνει στις παρισινές εφημερίδες και βρίσκει μιμητές στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Η ελληνική επιφυλλιδογραφία ακολουθεί πιστά τα διδάγματα της γαλλικής μητέρας της. Στις πρώτες ελληνικές εφημερίδες δε δημοσιεύονται επιφυλλίδες. Οι εφημερίδες της εποχής είναι απλοί φορείς εσωτερικών και εξωτερικών ειδήσεων. Την ελληνική επιφυλλίδα συστηματοποιούν το «Μη χάνεσαι» και η «Ακρόπολις» του Βλάση Γαβριηλίδη. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ο Αντρέας Καρκαβίτσας, ο Δ. Κακλαμάνος, ο Γεράσιμος Βώκος, ο Μπάμπης Άννινος γράφουν επιφυλλίδες ή δημοσιεύουν μεταφράσεις από ξένα έργα.[185] Έτσι ο τύπος γίνεται σημαντικό βήμα της ελληνικής λογιοσύνης. Παρά την πλουσιότερη τώρα ποιοτικά και ποσοτικά παρουσία της ειδησεογραφίας, η αρθρογραφία εξακολουθεί να κυριαρχεί και η γλώσσα να παραμένει λόγια.

*

Κατά την ίδια περίοδο αξιοσημείωτος είναι ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των μεγάλων εφημερίδων, γεγονός που συμβάλλει σε συνεχείς πειραματισμούς, καινοτομίες και συνεπώς στη γενικότερη ανάπτυξη και βελτίωσή τους. Γενικώς οι εφημερίδες παρουσιάζουν ουσιαστική αναμόρφωση και αναπτύσσουν αξιοζήλευτη δραστηριότητα. Εισάγονται τελευταίου τύπου κυλινδρικά ταχυπιεστήρια και λινοτυπικές μηχανές που εκτοπίζουν βαθμιαία τα στοιχεία της κάσας, ενώ τα πολυσέλιδα κατακτούν διαρκώς έδαφος.[186] Οι περισσότεροι νεωτερισμοί σε θέματα σχεδιασμού και παραγωγής υιοθετούνται από τα αθηναϊκά φύλλα, καθώς αυτά έχουν το μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό και αντιμετωπίζουν σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ τους. «Αυτός ο λόγος έκανε τις εφημερίδες της πρωτεύουσας να ασκούν μεγάλη επίδραση στις εκδόσεις της υπόλοιπης Ελλάδας. Οι περισσότερες ιδρύουν δικά τους τυπογραφεία και προσπαθούν να βελτιώσουν την εμφάνισή τους. Εισάγουν κυλινδρικά πιεστήρια από

το εξωτερικό, καλούν ξένους τεχνικούς, στήνουν τμήματα στερεοτυπίας και φωτοτσιγκογραφίας. Οι μεγάλες αλλαγές που ξεκίνησαν με την έκδοση της εφημερίδας "Εφημερίς", συνεχίστηκαν με την έκδοση της εφημερίδας "Ακρόπολις", για να φτάσουν σε ένα υψηλό επίπεδο παραγωγής με το "Άστυ", το "Σκριπ", το "Εμπρός" και την "Εστία", που καθόρισαν τον χαρακτήρα της ελληνικής εφημερίδας του επόμενου αιώνα».[187]

Θα αναφέρουμε τις βελτιώσεις του «Χρόνου» και τον ανταγωνισμό του με το «Εμπρός». Ο «Χρόνος» γνωστοποιεί στους αναγνώστες του ότι «ένεκα της καταπληκτικής του κυκλοφορίας μετ' ολίγας ημέρας θέλει αρχίσει εκτυπούμενος επί μεγάλου καλλιτεχνικού γερμανικού πιεστηρίου επίτηδες τώρα στηνομένου».[188] Μετά την εγκατάσταση του πιεστηρίου ο «Χρόνος» αναγγέλλει ότι «προβάλλει σήμερον υπό την νέαν αυτού μορφήν, στοιχειοθετούμενος εις τα ίδιά του τυπογραφεία και τυπωμένος εις το μέγα καλλιτεχνικόν ταχυπιεστήριον»,[189] τη φωτογραφία του οποίου διαφημίζει στο φύλλο του.[190] Τι εντυπώσεις από την εγκατάσταση του νέου πιεστηρίου του «Χρόνου» περιγράφει ο Στέφανος Γρανίτσας σε άρθρο του στο «Χρόνο». Γράφει ο Στέφανος Γρανίτσας: «Η πρώτη εντύπωσις, αίσθημα μάλλον, το οποίον ησθάνθην εις το θέαμα της δοκιμαστικής λειτουργίας του νέου πιεστηρίου του "Χρόνου" ήτο μία παιδική έκπληξις κατ' αρχάς ήτις σιγά – σιγά κατέληγεν εις ένα ερύθημα αιδούς, εις κάποιαν αόριστον στενοχωρίαν ολονέν αυξανομένην καθόσον επλησίαζα το πιεστήριον και παρηκολούθουν την λειτουργίαν του λεπτομερέστερον. – Πως σου φαίνεται; με ερωτά κάποιος συνάδελφος ευρισκόμενος παραπλεύρως μου. –Πως να μου φαίνεται ... Δεν αισθάνεσαι κάποιαν στενοχωρίαν να γράφης πλέον όταν βλέπης αυτό το πράγμα; ... Μου φαίνεται πως θα σταματά η πέννα μου, οσάκις θα το ενθυμούμαι ή θα ακούω εκ του γραφείου μου τον κρότον του. Πως θα γράψης όταν συλλογίζεσαι ότι όσα θα γράψης θα περάσουν από αυτόν τον κολοσσόν όχι απλής εργασίας, αλλά του πνεύματος του αιώνος μας του εκτελούντος εργασίαν εκατόν χειρών το ολιγώτερον, άνευ μιας τοιαύτης, του συντομεύοντος ένα μήνα εις εν δευτερόλεπτον; Προ πεντήκοντα ετών, σας παρακαλώ, πόσοι άνθρωποι θα εχρειάζοντο και πόσας ημέρας θα ήθελον δια να σου παραδώσουν ετοίμους προς διανομήν τριάκοντα χιλιάδας εφημερίδας οκτασελίδους; Πριν υπολογίσης σκέψου ότι αυτήν την εργασίαν την εκτελεί το μηχάνημα αυτό, άνευ της βοηθείας μιας χειρός εντός 1 1/2 ώρας..... Ευτυχώς δια τον συνάδελφόν μου και δι' όσους θα έχουν την υπομονήν να αναγνώσουν αυτάς τας γραμμάς, εις τον κατήφορον αυτόν της φιλοσοφίας με εσταμάτησε ο Γάλλος μηχανικός του πιεστηρίου κ. Λεζίρ, φέρων προς εμέ ένα φύλλον οκτασέλιδον: -Βοαλά, μεσσιέ ν' ες πα τρε μπιέν; Το επήρα και μόλις ήρχισα να το αποφυλλίζω, μου ήλθεν εις τον νουν μία σκηνή η οποία συνέβη πέρυσι αυτήν την εποχήν εις τα γραφεία μιας εφημερίδος. Μίαν νύκτα ο διευθυντής της εφημερίδος αυτής φεύγων εκ του γραφείου, ηθέλησε να διέλθη εκ των γραφείων της διεκπεραιώσεως δια να αφήση εις τον διεκπεραιωτήν μίαν παραγγελίαν. Μόλις ήνοιξε την θύραν είδε εις το μέσον του δωματίου ένα όγκον λευκόν, σιγοκινούμενον. Πλησιάζει και ενώ προσπαθεί να ερευνήση δια της ράβδου του τον λευκόν εκείνον όγκον, βλέπει αναδυόμενον εξ αυτού τον βοηθόν του διεκπεραιωτού ένα μικρόν νεοσύλλεκτον βιοπαλαιστήν. – Βρε ποιος είναι συ;.... –Εγώ κύριε ... – Ποιος; ... – Εγώ ο ... –και τι κάνεις εδώ; -Τι να κάμω ... κοιμάμαι... –Θα πεθάνης από το κρύο παιδί μου πως κοιμάσαι εδώ; -Μακάρι να είχες και συ τέτοιο κρεβάτι ... κάνω πενήντα εφημερίδες στρώμα ...σκεπάζομαι με άλλαις τόσαις ... Ωρισμένως τώρα με τα οκτασέλιδα των εφημερίδων θα ελεεινολογή και αυτόν τον Ρόσχιλδ εις το ζήτημα το ύπνου».[191]

Την πρόοδο αυτή του «Χρόνου» στον αριθμό των σελίδων και την εγκατάσταση του πιεστηρίου χαιρετά ο Σουρής στο «Ρωμηό»:

«Νέα πρόοδον ο τύπος έκαμε σημαντικήν ...
κι' ο του Χαιροπούλου "Χρόνος" αύριον Κυριακήν
εξασέλιδος προβάλλει κι' οκτασέλιδος ακόμα,
που καθένας θ' απορήση και θ' ανοίξη χάσκον στόμα.
Έφερε κι' ο "Χρόνος" τώρα μέγα πιεστήριον,
της προόδου της μεγάλης θαυμαστόν μαρτύριον».[192]

Ο «Χρόνος», κατά διαστήματα, διαφημίζει στα φύλλα του την έκδοσή του με πέντε χρώματα.[193] Σε άλλο φύλλο της εφημερίδας παρουσιάζονται οι βελτιώσεις της. Ο «Χρόνος», γράφει, «είνε η τελειοτέρα ελληνική εφημερίς. Τυπώνει τριάκοντα χιλιάδας φύλλων ημερησίως εις 4, 6 και 8 σελίδας. Δις της εβδομάδος δημοσιεύει εικόνας με εξ χρώματα αμιμήτου καλλιτεχνικής εκτελέσεως. Μόνιμος συντάκτης εν Ρώμη ο κ. Θάνος Κωνσταντινίδης. Απεσταλμένοι συντάκται εις Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην και Θεσσαλονίκην. Τηλεγραφήματα καθημερινώς από όλον τον κόσμον. Ο "Χρόνος" έχει το τελειότερον εν τη Ανατολή πιεστήριω(ο)ν, δημοσιεύει δε καθ' εκάστην θαυμασίας εικόνας επί όλων των γεγονότων της ημέρας».[194]

Μεγάλος ανταγωνισμός και αντιδικία υπάρχει μεταξύ «Χρόνου» και «Εμπρός». Η εφημερίδα «Εμπρός», γράφει ο «Χρόνος», «η οποία έχει την πρώτην κυκλοφορίαν μετά τον "Χρόνον" τους "Καιρούς", το "Σκριπ", την "Πατρίδα", την "Ακρόπολιν" και την "Φωνήν των Κυκλάδων", εις το χθεσινόν φύλλον της[195] ηθέλησε να ελέγξη την ανακρίβειαν των ειδήσεων της εφημερίδος ημών» και αφού παρέθεσε τρεις ειδήσεις του «Χρόνου», τις χαρακτήρισε ανακριβείς.[196] Μετά το σχόλιο του «Χρόνου» για τις κατηγορίες του «Εμπρός», αναφέρει ότι «η γνώμη του "Χρόνου" είνε, ότι το "Εμπρός" δεν διακρίνεται δια την ακρίβειαν την ειδήσεών του. Τοιαύτην δεικνύει το «Εμπρός» μόνον εις τας Μακεδονικάς προμηθείας, είθε δε αντί των τηλεγραφημάτων του να εδημοσίευσεν εις την Τελευταία Ώραν καθ' εκάστην κάπες, τσαρούχια και φουστανέλλες ανταρτών, διακρινόμενα όλα, ως γνωστόν επ' ακριβεία».[197] Συνεχί-ζοντας, ο «Χρόνος», αναφέρει ότι το «Εμπρός» είχε δημοσιεύσει θεατρικό άρθρο για την παράσταση της κωμωδίας τα «Απρόοπτα του Κινηματογράφου», στο οποίο θαυμαζόταν η χάρη και η κομψότητα της ηθοποιού κ. Μαρά. Η σχολίαση αυτή προϋποθέτει βέβαια να παιχτεί το έργο, το οποίο βέβαια είχε αναβληθεί την ημέρα που το σχολίαζε ο Ψευτοθόδωρος («Εμπρός»), «η δε κ.Μαρά έπαιρνε τον τέταρτον ύπνον καθ' ην στιγμήν το "Εμπρός" εθαύμαζε την χάριν και την κομψότητα αυτής». Ακόμη ο «Χρόνος», παραθέτει τηλεγραφήματα που δημοσίευσαν «Χρόνος» και «Εμπρός» για την πριγκήπισσα Κλημεντίνη. «Εκ της παραθέσεως των χθεσινών τηλεγραφημάτων», γράφει «βλέπει ο αναγνώστης ποία εφημερίς έχει τηλεγραφήματα από το εξωτερικόν και ποία δημοσιεύει ότι της κατέβη. Καθ' ην στιγμήν η ατυχής Κλημεντίνη εξέπνεε, το τηλεγράφημα του "Εμπρός" κατεγίνετο να μετρά την περιουσίαν της και να την παριστά ως ταξιδεύουσαν!». Και συνεχίζει ειρωνικά ο «Χρόνος»: «Περίεργον πως το τηλεγράφημα του "Εμπρός" δεν ανέφερεν, ότι κατά το ταξείδιόν της η Κλημεντίνη έπαιζε και πιάνο, τρώγουσα συγχρόνως σαλιγκάρια γιαχνί! Πρέπει όμως να εξηγήσωμεν πως συνέβη το πράγμα: Το "Εμπρός" λαμβάνει μίαν ή δύο λέξεις την ημέραν τηλεγραφικώς από την Βιέννην. Με τας δύο αυτάς λέξεις παίρνει είδησιν τι γίνεται και προσπαθεί να μάθη τας λεπτομερείας από τα τηλεγραφήματα των άλλων φύλλων. Δηλαδή λαμβάνει "Κλημεντίνη" μόνον και κατόπιν ... Κλέβεν. τίνη οι συντάκται».[198]

Η εφημερίδα «Σκριπ» κάνει ανάλογες βελτιώσεις στο τυπογραφείο της. Στις 15 Αυγούστου 1904 αναγγέλλει ότι «εκομίσθη χθες εξ Ευρώπης Νέον Μέγα καλλιτεχνικόν ταχυπιεστήριον του Σκριπ», το οποίο θα εκδίδεται «προσεχώς εξασέλιδον και οκτασέλιδον».[199] Ύστερα από λίγες μέρες, στις 20

Αυγούστου 1904, ανακοινώνονται «μεγάλαι μεταρρυθμίσεις του Σκριπ»,[200] για να γίνει αυτό «η μεγαλοσχημοτέρα η μάλλον κομψοτυπωμένη η μάλλον πυκνοτυπωμένη ελληνική εφημερίς».[201] Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου γνωστοποιείται ότι «εντός της εβδομάδος το Σκριπ εξασέλιδον και οκτασέλιδον με καλλιτεχνικάς χρωματιστάς εικόνας και γελοιογραφίας. Εκτυπούμενον επί του κομισθέντος εξ Ευρώπης νέου μεγάλου καλλιτεχνικού ταχυπιεστηρίου εγκατασταθέντος ήδη εις τα τυπογραφικά εργοστάσιά μας».[202] Η διαφήμιση του ταχυπιεστηρίου επαναλαμβάνεται στις 29 Οκτωβρίου: «Το Σκριπ εξασέλιδον και οκτασέλιδον με χρωματιστάς καλλιτεχνικάς εικόνας και γελοιογραφίας. Νέα ζωή, νέα πρόοδος, πρωτοφανείς μεταρρυθμίσεις, γενικαί βελτιώσεις. Απαράμιλλος εκτύπωσις επί του τελειοτάτου ταχυπιεστηρίου μας».[203] Και φτάνουμε στις 6 Νοεμβρίου 1904 όταν αναγγέλλεται ότι «αύριον το Σκριπ οκτασέλιδον γεμάτον από καλλιτεχνικάς εικόνας χρωματιστάς και μη ... γίνεται εφάμιλλον των σπουδαιοτέρων ευρωπαϊκών εφημερίδων».[204]

Μεταξύ «Σκριπ» και «Εμπρός» (Κουσουλάκου και Καλαποθάκη) αναπτύχθηκε μεγάλος ανταγωνισμός που κράτησε χρόνια. Ο συναγωνισμός αυτός ωφελεί πολύ την ελληνική δημοσιογραφία, η οποία σημειώνει μεγάλα άλματα προόδου. Ο ανταγωνισμός αυτός αρχίζει με τα αναγνώσματα και τις ειδήσεις, όπως διαβάζουμε στο «Σκριπ» της 25ης Απριλίου 1903.[205] Σχετικά με τον ανταγωνισμό του «Σκριπ» και του «Εμπρός» γράφει ο Δημήτριος Λαμπίκης στη σειρά των άρθρων του «Παλαιαί φιλολογικαί ημέραι» στην εφημερίδα «Πολιτεία»: «Μοναδικαί εις την ιστορίαν της δημοσιογραφίας θα μένουν οι σχετικαί αγώνες του "Σκριπ" του Κουσουλάκου, και του "Εμπρός" του Καλαποθάκη. Ήσαν ο Έκτωρ και ο Αχιλλεύς των δημοσιογραφικών αγώνων. Δεν τας εχώριζε τόσον η πολιτική ιδεολογία, όσον η επαγγελματική αντιζηλία. Άμα η μία προέβαινεν εις καμμίαν καινοτομίαν επροσπαθούσε να την μιμηθή και η άλλη. Κάποτε το «Σκριπ» απέκτησε περιστροφικόν πιεστήριον με απόδοσιν 30.000 φύλλων την ώραν θεωρητικώς, αλλά με 3-4.000 πραγματικώς. Μ' όλα ταύτα έκανε θαυμάσια την δουλειά του. Ήτο περίφημον εκείνο πιεστήριον δια το οποίον έλεγεν ο Κουσουλάκος, ότι άμα το ε-διώρθωνεν εχαλούσε και άμα το έδενε με σπάγγους ελειτουργούσε σαν ρολόι. Το "Εμπρός" ... μη δυνάμενον να υποφέρη τας προόδους του «Σκριπ» έσπευσε να προμηθευθή ένα καινούργιο πιεστήριο με πραγματικήν απόδοσιν 40.000 φύλλων την ώρα. Την καινοτομίαν αυτήν το "Εμπρός" την διεφήμισε με τον ίδιον τρόπον καθ' ον διεφημίζοντο τότε τα «συναρπαστικά μυθιστορήματα» - τα οποία σήμερον έχουν επισκιάσει τα πολυώνυμα απομνημονεύματα, - ηθοποιών, αυτοκρατόρων, μαγείρων, κληρικών, κατασκόπων και άλλων σπουδαίων προσώπων που εκλήθησαν από τον Θεόν δια να ωφελήσουν την ανθρωπότητα. Την έναρξιν της λειτουργίας του λαμπρού μηχανήματος η Διεύθυνσις της εφημερίδος εσκέφθη να την πανηγυρίση με ένα πλούσιον γεύμα επί τόπου κατά τας μεσονυκτίους ώρας που θα άρχιζε η εκτύπωσις του φύλλου – με πολλούς και εκλεκτούς προσκεκλημένους. Έβαλαν το ρόλο το χαρτί εις το πιεστήριον και εν μέσω βαθυτάτης σιγής των προσκεκλημένων εδόθη το παράγγελμα παρά του, δια τας εγκαταστάσεις μετακληθέντος Γερμανού μηχανικού, εις τον πιεστήν να βάλη εμπρός.[206] Όταν με τον ρυθμικόν κρότον του άρχισε την εργασίαν του το πιεστήριον πετών με αστραπιαίαν ταχύτητα δεξιά και αριστερά διπλωμένα τα φύλλα της εφημερίδος και οι κεκλημένοι είχον καθίσει εις το τραπέζι, σηκώνεται ο Διευθυντής δια να εκφωνήση τον χαιρετιστήριον προς το μέγα γεγονός του δημοσιογραφικού του θριάμβου λόγον. Οι κεκλημένοι όρθιοι και αυτοί επερίμεναν την στιγμήν δια να χειροκροτήσουν και να πυροβολήσουν .... την στέγην με τα πόματα της σαμπάνιας καρντόν-ρουζ! Δεν είχε προχωρήσει πέραν των τυπικών προοιμιακών λέξεων ο ρήτωρ, όταν ένα απότομο σταμάτημα του πιεστηρίου κατετάραξεν όλους τους προσκεκλημένους. Εκόπη και ο λόγος του ρήτορος. Ο Γερμανός μηχανικός καταφοβισμένος μήπως το μηχάνημα έπαθε καμμίαν βλάβην απρόβλεπτον έτρεξε πλησίον του πιεστού, - ο οποίος και αυτός έμεινεν έκπληκτος δια την έκπληξιν των

άλλων, οι οποίοι είχαν μείνει σαν κεραυνόπληκτοι. –Τι συνέβη; ρωτά με ανησυχίαν ο Γερμανός τον πιεστήν. –Ετελειώσαμε! Πέντε χιλιάδες φύλλα τυπώνουμε. Έχουμε δέκα λεπτά που αρχίσαμε – και πήγαινε και σιγά μάλιστα. Ώστε ... – Και για τόσα φύλλα που μπορεί να τα προφθάση και χειροκίνητη SPECCA, κύριε Διευθυντά εφέρατε ένα τέτοιο πιεστήριο; Για να δουλεύη δέκα λεπτά το εικοσιτετράωρο; Δεν επροφθάσαμε ούτε τη μπύρα μας να πιούμε. – Έχουμε και μέλλον μπροστά μας, κύριε μηχανικέ. Του είπεν ο Διευθυντής, ο οποίος πάντα απέβλεπε προς την πρόοδον! Γρήγορα το "Εμπρός" εμεγάλωσε το σχήμά του. Έγεινε περίπου με τας διαστάσεις που έχει σήμερα. Το «Σκριπ» έπρεπεν εκ λόγων συναγωνισμού ν' ακολουθήση. Το εμεγάλυσε και ο Κουσουλάκος αν και του άφηνε ζημία καθημερινή, αυτή η άμιλλα. Ευρυστότερος οικονομικός οργανισμός ο αντίπαλος. Μια ημέρα ο Κουσουλάκος εμπήκε με κάποιον φίλον του εις ένα από τα μεγάλα ζαχαροπλαστεία της εποχής, όπου τα ταψιά με τα γλυκίσματα ήσαν σκεπασμένα με εφημερίδες για τις μυίγες. Μια μεγάλη λαμαρίνα με κανταΐφι ήταν σκεπασμένη με ένα φύλλο του «Σκριπ». Κυττάζοντας με μελαγχολία ο Κουσουλάκος την απλωμένη εφημερίδα του είπε χαμογελώντας: - Από τότε που εμεγάλωσε το σχήμα του το "Σκριπ" δεν τρώνε κανταΐφι η μυίγες, αλλά δεν τρώει και ο ιδιοκτήτης του...».[207]

Ο Κουσουλάκος, γράφει ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, αποθανάτισε το πιεστήριο του παλιού τυπογραφείου Τρίμη. «Ήτο από τα "νεώτερα" εις τον καιρόν του, αρκετά πολύπλοκον κι' εκείνο, ταχύ σχετικώς, από τα πρώτα "ταχυπιεστήρια" που είχαν έλθει εις τας Αθήνας. Τα "μυστήριά" του δεν ήσαν πολύ γνωστά εις τους τότε πιεστάς και τους μηχανικούς μας και, κάθε φοράν που εχαλούσε, το επιδιόρθωναν εκ των ενόντων, εκ του προχείρου, με τρόπον εντελώς ιδικόν των ή, αν θέλετε, ρωμέικον. Με τον καιρόν, -διηγείτο ο Κουσουλάκος δεν υπήρχε αρμός εις το πιεστήριον εκείνο που να μη τον υπεστήριζεν ένα κομμάτι ξύλου ή τενεκέ, δεμένον με σχοινί! Έτσι και το σύνολον είχε καταντήσει στραβόν και τα μέρη του. Αλλά το στράβωμα εφαίνετο κάπου-κάπου ευκολοδιόρθωτον και κάποιος, που δεν εχώνευε τα στραβά, άπλωνε το χέρι του να το ισιώση. "Μη! μη!" του εφώναζαν ευθύς όλοι. "Γιατί; ... καλέ, σταθήτε να το σιάξουμε αυτό εδώ, που είνε στραβό...". "Όχι! όχι! αν κάνης να το σιάξης, το πιεστήριο θα σταματήση αμέσως. Για να δουλεύη, πρέπει να είνε έτσι στραβό". Πολύ φυσικά! Αφού τόσον καιρόν το πολυπαθές πιεστήριον εδιορθώνετο στραβά, έφθανε να ισιώσης ένα μόνον του στράβωμα, δια να το κάμης να χαλάση όλο και να σταματήση. Και ο Κουσουλάκος παράβαλλε το ιστορικόν αυτό πιεστήριον με το Ρωμέικο. Έτσι και στο Ρωμέικο, έλεγε. Μην κάμης να διορθώσης τίποτε στραβό, γιατί σταματά αμέσως όλη η μηχανή! Ας ελπίσωμεν, ότι και το Ρωμέικο που εσυμβόλιζε το παλαιόν πιεστήριον, ανήκει πλέον εις το αγύριστο παρελθόν, όπως και το σύμβολόν του».[208]

Στον ανταγωνισμό «Πρωίας» και «Σκριπ» αναφέρεται και το παρακάτω γεγονός το οποίο περιγράφει ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου στο περιοδικό «Παναθήναια». Γράφει ο Χάρης Ημερινός (Ζαχαρίας Παπαντωνίου): «Η ημέρα της 5ης Απριλίου του 1897 έτυχε να με εύρη συνεργάτην εφημερίδος, ένα εξ εκείνων από τους οποίους έβριθεν η δυστυχής εκείνη εποχή. Διότι αναλόγως προς τα άλλα, έγεινε τότε και κλήσις των δημοσιογραφικών ηλικιών, και δεν ενθυμούμαι άνθρωπον μη δημοσιογραφούντα. Γέροι, παλίμπαιδες και παιδία είχον δράξει από μίαν πέννα, υπό τους νυγμούς της οποίας το έθνος ωθείτο προς τον πόλεμον, εντρεπόμενον να σταματήση απέναντι τόσων σοβαρών καλάμων. Ήτο λαμπρά εποχή. Ουδείς δε ησθάνετο ελέγχους συνειδήσεως, εκτός του Γουτεμβεργίου, ο οποίος εφεύρε την τυπογραφίαν. Εις την οδόν Πραξιτέλους υπήρχε το αείμνηστον τυπογραφείον του Τρίμη, εις το οποίον ετυπώνοντο δύο εφημερίδες. Το "Σκριπ", ανεξάρτητον, και η "Πρωία", ημιεπίσημον όργανον του Πρωθυπουργού Δηλιγιάνη. Το "Σκριπ" ήτο φιλοπόλεμον. Η "Πρωία" βεβαίως όχι. Εν τούτοις αι δύο αντιθέσεις ετυπώνοντο εις το αυτό πιεστήριον, το οποίον έτριζε δια τα παράδοξα ταύτα. Ήτο το ιστορικόν πιεστήριον του Τρίμη, εκείνο το οποίον ο Κουσουλάκος είχε παραβάλει με το ελληνικόν

κράτος, δια τον λόγον ότι χαλασμένον ηδύνατο να λειτουργή, αλλά μόλις του διόρθωνες μίαν βίδα, έπαυε να κινήται. Την νύκτα της 5 Απριλίου ήλθεν είδησις ότι αι συμπλοκαί που ήρχισαν αιφνιδίως εις την Άνω Ανάληψιν του Νεζερού εξακολουθούν. Το πράγμα ήτο σοβαρόν διότι το όνειρον των φιλοπολέμων εξεπληρούτο. Εξάπλωσις του πυρός θα έφερε βεβαίαν διακοπήν σχέσεων και κήρυξιν του πολυποθήτου πολέμου. – Λοιπόν το πυρ εξακολουθεί. Είπεν ένας εις το καφενείον του Ζαχαράτου. Τα πρόσωπα εφαιδρύνθησαν, το δόμινο εσταμάτησε, οι καφέδες ερουφήχθησαν απνευστί μέχρι πυθμένος, και οι ξύλινοι ίπποι εις το σκάκι το οποίον έπαιζαν οι θαμώνες, ώρθωσαν τους καμπύλους λαιμούς των. Κατέφθασαν δύο τρεις ακόμη καλώς πληροφορημένοι. Τότε διεδόθησαν αι πρώται ειδήσεις και αι πρώται συγχύσεις. Κάποιος μας έλεγεν ότι ο τάδε λοχίας απήγαγε τέσσαρα τουρκικά κανόνια. Από τότε εγράφετο η ιστορία. Αι ειδήσεις ήρχοντο ανακατωμέναι, αλλά γεμάται πυρ, το πρώτον παρθένον πυρ. Ώρμησαν εις το καφενείον, το ανεστάτωσαν, εχύθηκαν εις τους δρόμους, επτερύγισαν εις τα τυπογραφεία .... Εκεί ευρέθην εις τας 2 της νυκτός γράφων με ένα τρέμον μολύβι τον τίτλον "Ώρα 2α πρωινή. Το πυρ εξαπλούται. Οι Τούρκοι απωθούνται". Μόνον η "Πρωία" χωρίς να απασχολήται με τίποτε εξ αυτών, εστοιχειοθετείτο εις το βάθος βραδέως, σοβαρώς και ημιεπισήμως ... Την 3ην πρωινήν ένας κλητήρ του πρωθυπουργού εμπήκεν εις το τυπογραφείον και εζήτησε τον αρχιεργάτην της "Πρωίας". Τον εκάλεσεν εις μίαν σκοτεινήν γωνίαν, του παρέδωσε μετ' ευλαβείας ένα μικρόν κομμάτι χαρτί, εψιθύρισαν κάτι τι, και έφυγε. Ο αρχιεργάτης της "Πρωίας" εξηκολούθησε την εργασίαν του, υποκρινόμενος τον αδιάφορον, αλλά μέγα μυστήριον τον είχε σκεπάσει, και κατέστη αδύνατον να κρύψη ότι παίζονται την στιγμήν εκείνην αι τύχαι του Ελληνισμού. Τι ήτον εκείνο το χαρτί; Διεκόπησαν λοιπόν αι σχέσεις; Ελύθησαν τα γόνατά μας. Ένα μυστήριον επλανάτο μέσα εις το τυπογραφείον, ως νυκτερίδα. Ήτο τρομερά στιγμή αγωνίας. Επλησίασα τον αρχιεργάτην του "Σκριπ" τον οποίον έτρωγεν η υποψία. – Τι σκέπτεσαι; - Ό,τι σκέπτεσθε και σεις – Να κλέψωμεν την είδησιν;* (*Η κλοπή ειδήσεως εις τοιαύτας περιστάσεις είνε πράξις εις την οποίαν αν δε προβή ο δημοσιογράφος, πρέπει να πάρη σχοινί και να κρεμασθή). Εμπρός. Αλλά πως να γίνη η κλοπή; Βία δεν ήτο δυνατή. Απάτη καμμία. Και όμως ήτο είδησις, ήτο πιθανώς η αγγελία του πολέμου ... Μία κορυφαία και μοναδική στιγμή εις ολόκληρον αιώνα. Ω αγία κλοπή! Επεκαλέσθημεν με τον αρχιεργάτην όλα τα πνεύματα των διασήμων λωποδυτών του παρελθόντος και του μέλλοντος. Ουδέν έκρινε καλόν να επιφοιτήση. Επεράσαμεν αρκετάς στιγμάς κατ' αυτόν τον τρόπον σιωπηλοί σκεπτόμενοι βαθέως, μηχανευόμενοι όλας τας μεθόδους μέχρις εκείνης του παππά. Μετά δέκα λεπτά σιωπής και σκέψεως ο αρχιεργάτης μου λέγει: - Την εκλέψαμε. – Πώς; Το πως εκλάπη η είδησις είνε ένα εκ των θαυμάτων της τυπογραφίας, και μόνον άνθρωπος εισελθών κάποτε εις τυπογραφείον ημπορεί να εννοήση το μεγαλείον τοιαύτης κλοπής. Ενώ εις το βάθος δηλαδή εις δεκαπέντε βημάτων απόστασιν, ο εργάτης της "Πρωίας" εστοιχειοθέτει μετά φόβου Θεού το πολύτιμον χειρόγραφον, ο αρχιεργάτης του "Σκριπ" παρηκολούθει από μακράν τας κινήσεις της χειρός του. Είνε κάτι απίστευτον, αλλά έγεινε. Από τας κινήσεις της χειρός η οποία κατηυθύνετο εις ωρισμένα σημεία του στοιχειοθετηρίου, ο αρχιεργάτης του "Σκριπ" κατώρθωσε, στοιχείον προς στοιχείον, αργά και με υπομονήν, να εννοήση την είδησιν, να την διαβάση, ημπορεί να ειπή κανείς, εις μιμικήν. Η είδησις εκλάπη πανηγυρικώς, χωρίς η "Πρωία" να υποπτευθή ότι ένα τρομερόν βλέμμα την απάγει δια του αέρος εις άλλην εφημερίδα. Το αντιγραφέν με την μαντικήν αυτήν χειρόγραφον της "Πρωίας" είχεν ως εξής: "Αργά καθ' ην στιγμήν τίθεται το φύλλον υπό το πιεστήριον ήλθεν είδησις ότι η Πύλη έδωκε τα σχετικά διαβατήρια εις τον εν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτήν μας κ. Μαυροκορδάτον και εκοινοποίησε την διακοπήν των σχέσεων". Δεν χρειάζεται βέβαια ιδιαιτέρα σημείωσις δια να πληροφορηθήτε ότι το χειρόγραφον ήτο του αειμνήστου Δηλιγιάννη, αφού το φανερώνουν και μόναι των αι απλαί αυταί γραμμαί, κλείουσαι όλην την επιμέ-

λειαν, την προσοχήν, την περίσφιγξιν του ύφους των ανακοινώσεων του τότε πρωθυπουργού. Είχε ξημερώσει η 6 Απριλίου. Αι Αθήναι πρωιναί, λευκαί, κοιμώμεναι ακόμη, έπλεον εις αθωότητα και εις άγνοιαν του ωραίου –τότε- μηνύματος. Μερικοί εργάται με τον πρωινόν των βήχα, εβάδιζαν με βήμα ταχύ. Από μακράν, από κάποιον στρατώνα, ηχούσεν η διάνα, όλη αγαλλίασις και αναστάσεως προφητεία. Ο ανασασμός της αυγής, ήτον όλος άρωμα Απριλίου. Έπειτα φύλλα αναρίθμητα, ως ορνέων πτερά, εκάλυψαν την πόλιν. – Εφημερίδες και η κήρυξις του πολέμου ... Είθε να μην είχε ξημερώσει. Τίποτε άλλο δεν ενθυμούμαι από την μικράν αυτήν ιστορίαν, παρά μόνον την σύστασιν ενός δημοσιογράφου προς ένα εκ των δύο κλεπτών, μετά την ήτταν: -Φρόντισε να κλέβης ειδήσεις καλλιτέρας από αυτήν...».[209]

Ανταγωνισμός υπάρχει και μεταξύ των εφημερίδων «Χρόνος» και «Σκριπ».[210] Ο «Χρόνος» επιτίθεται εναντίον του «Σκριπ» με άρθρο του στις 14 Απριλίου 1909 στο οποίο αποκαλεί το «Σκριπ» «προδοτική εφημερίδα» και «Ικδάμ» της οδού Σοφοκλέους.[211]

Να δούμε τις μεταρρυθμίσεις στην έκδοση της εφημερίδας «Το Άστυ»: «Δύο εφημερίδες με 10 λ. μόνον. Το "Μικρόν Άστυ" οκτασέλιδον. Εφημερίς ΔΩΡΕΑΝ διδομένη εις τους αναγνώστας και συνδρομητάς μας. Η πλήρης μεταβολή των όρων της εκδόσεως των ημερησίων αθηναϊκών φύλλων, ήτις αφήκε το «Άστυ» το μόνον δεκάλεπτον εν Ελλάδι φύλλον, επέβαλλε και εις ημάς ριζικάς μεταρρυθμίσεις, εις τας οποίας θα προβώμεν εντός ολίγων ημερών. Μη θεωρούντες την ελάττωσιν της τιμής του φύλλου συμφέρουσαν ή και δυνατήν, με τας δαπάνας συντάξεως, τηλεγρα-φημάτων, χάρτου κτλ., τας οποίας έχει το «Άστυ», απεφασίσαμεν να προβώμεν εις άλλην καινοτομίαν. Ιδρύομεν νέαν οκτασέλιδον εικονογραφημένην εφημερίδα το «Μικρό Άστυ» ήτον θα δίδεται δωρεάν μετά του «Άστεως» εις αναγνώστας και συνδρομητάς άνευ εξαιρέσεως. Η εφημερίς αυτή, χωρίς να έχη τον χαρακτήρα περιοδικού, αποτελούσα δε συνέχειαν του τακτικού φύλλου, θα είνε όλως ανεξάρτητος, τυπωμένη δ' επί χρωματιστού χάρτου με εικόνας και γελοιογραφίας θα αποτελή εις το τέλος εκάστου έτους τόμον 2500 – 3000 σελίδων (σελίδων) σχήματος κομψοτάτου, περιέχοντα ύλην παντοίαν και ενδιαφέρουσαν. Δια το φύλλον τούτο, πράγματι, εκτός της τακτική συντάξεως του φύλλου, ήτις μετ' ιδιαιτέρας ευνοίας θ' αφοσιωθή εις αυτό, εξησφαλίσαμεν ολόκληρον επιτελείον εκτάκτων συνεργατών. Ούτω το "Μικρόν Άστυ" θα περιλαμβάνη:

1) Ποικίλα άρθρα κοινωνικά, φιλολογικά, καλλιτεχνικά, (χι)ουμοριστικά κτλ.

2) Διηγήματα ελληνικά πρωτότυπα ή τ' άριστα των ξένων φιλολογιών, ιδίως εκ της αγγλικής, της ρωσσικής, των ρωμαλέων φιλολογιών των σκανδιναυϊκών χωρών, της αμερικανικής, ήτις διατελεί άγνωστος σχεδόν παρ' ημίν, και εκ της γαλλικής ό,τι παρέχει αύτη νεωτεριστικόν και ασύνηθες.

3) Επιφυλλίδας περί παντοίων επιστημονικών θεμάτων.

4) Εικόνας και γελοιογραφίας.

5) Διαγωνισμούς με χρηματιστικά βραβεία.

6) Ποιήματα.

7) Τέλος πνευματικάς ασκήσεις με διάφορα δώρα δια τους λύτας.

Ούτω νέον φύλλον εντελώς προσφέρομεν ΔΩΡΕΑΝ εις τους αναγνώστας μας, το Άστυ δε θα παρέχη ύλην διπλασίαν σχεδόν από πάσαν άλλην συνάδελφον, ανταποκρινόμενον εις την εύνοιαν του κοινού, ήτις, παρά την κατά το ήμισυ υποβίβασιν της τιμής των άλλων δεκαλέπτων εφημερίδων, εξακολουθεί αμείωτος να περιβάλλη το "Άστυ".»[212]

Αργότερα το «Νέον Άστυ» που προήλθε από το «Το Άστυ» κάνει καινοτομίες στα χρόνια που ακολουθούν. Το 1904 αναγέλλει «μετ' ολίγας ημέρας πλήρης τυπογραφική ανακαίνισις του "Νέου Άστεως". Νέαι θαυμάσιαι καλλιτεχνικαί εικόνες. Πυκνή πολιτική, οικονομική, κοινωνική αρθρογραφί-

α».[213] Από το Νοέμβριο του 1908 το «Νέον Άστυ προβαίνει σε μεταβολή της σελιδοποίησης «η οποία και ζωηροτέραν μορφήν δίδει εις το φύλλον και περισσοτέρας ύλης επιτρέπει την δημοσίευσιν, πράγμα απαραίτητον πλέον ένεκα της από τινος μεγάλης πυκνώσεως της τηλεγραφικής ημών υπηρεσίας... Το νέον σύστημα της σελιδοποιήσεώς μας, το οποίον εφαρμόζεται επιτυχώς από ετών υπό της συναδέλφου "Εστίας" και πολλών ευρωπαϊκών εφημερίδων, είνε απλούστατον και σχεδόν διόλου δεν μεταβάλλει την τάξιν της ύλης».[214]

Ακόμη η ίδια εφημερίδα από τις 18 Οκτωβρίου 1909 κυκλοφορεί και σε εσπερινή έκδοση ανεξάρτητα από το πρωϊνό φύλλο.[215]

*

Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι οι κυκλοφορίες των εφημερίδων, οι οποίες αυξάνονται κατά την περίοδο αυτή.[216] Δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία για την κυκλοφορία των εφημερίδων εκτός από του αριθμούς κυκλοφορίας που μας δίνουν οι ίδιες οι εφημερίδες. Κάποιες από αυτές ισχυρίζονται ότι είναι πρώτες σε κυκλοφορία, υπερτερούν σε κυκλοφορία άλλων στις οποίες αναφέρονται ειρωνικά και καταφεύγουν σε στοιχήματα για να δικαιολογήσουν τους ισχυρισμούς αυτούς.

Η «Αστραπή» διαβεβαιώνει τους αναγνώστες της ότι «υπερβαίνει καθ' εκάστην εις την πώλησιν κατά 3000 φύλλα την πρώτην κυκλοφορούσαν εφημερίδα εκ των πρωινών».[217] Το «Σκριπ» γράφει ειρωνικά τον ίδιο χρόνο για την κυκλοφορία της «Αστραπής»: «Κατά τα επίσημα δελτία της κυκλοφορίας των εφημερίδων η Αστραπή επώλησε κατά το μήνα τούτον 279.456 ... ψεύματα εις τους αναγνώστας της. Τα επώλησε δε ως ειδήσεις αυθεντικάς, τηρούσα απαρεγκλίτως τας αρχάς του Ψευτοθοδώρου, ο οποίος έβαψεν άλλοτε τους σπίνους και τους επώλησεν ως καναρίνια. Εις την κυκλοφορίαν ταύτην ημείς θα παρουσιάσωμεν επίσημα δελτία των αναγνωστών μας ότι καθυστερούμεν καταπληκτικώς».[218]

Και το «Σκριπ» ισχυρίζεται ότι «έχει την πρώτην κυκλοφορίαν».[219] Μια ανακοίνωση του «Σκριπ» της 26ης Απριλίου 1903 δείχνει τη σύγχυση και τον ανταγωνισμό των αθηναϊκών εφημερίδων σχετικά με την κυκλοφορία τους, αφού σύμφωνα με το «Σκριπ» η εφημερίδα «Εμπρός» για να αποκτήσει την πρώτη κυκλοφορία (στα χαρτιά!) αγοράζει ... από το ταμείο της 500 φύλλα κάθε μέρα τα οποία γράφει ως πωληθέντα![220] Στις 20 Μαρτίου 1904 ο «Χρόνος» δημοσιεύει την παρακάτω ανακοίνωση σχετικά με την κυκλοφορία των εφημερίδων: «Κατά τα συγκεντρωθέντα εν τω Πρακτορείω των Εφημερίδων αποτελέσματα της πωλήσεως εν Αθήναις και ταις Επαρχίαις του μηνός Φεβρουαρίου, ο "Χρόνος" και το "Εμπρός" είχον την μεγαλειτέραν κυκλοφορίαν από όλας τας άλλας αθηναϊκάς εφημερίδας. Ειδικώτερον δε η υπεροχή του "Χρόνου" απέναντι των κατόπιν αυτού ερχομένων εφημερίδων ήτο η εξής: "Χρόνος" πωληθέντα φύλλα 232.773. "Καιροί" πωληθέντα φύλλα 219.455. "Σκριπ" πωληθέντα φύλλα 181.156. Εννοείται ότι εις τας άνω πωλήσεις δεν συμπεριλαμβάνονται τα φύλλα των εν Αθήναις, Επαρχίαις και τω Εξωτερικώ συνδρομητών, ούτε τα φύλλα των Επιστασιών, ανερχόμενα και ταύτα εις ετέρας 150 χιλιάδας δια την εφημερίδα ημών».[221]

Στην ανακοίνωση του «Χρόνου» απαντά την επομένη το «Σκριπ»: «Μία πρωϊνή εφημερίς διαφημίζουσα κατά παλαιοτάτην μέθοδον την κυκλοφορίαν της δια να προσελκύση τους εκ της κενότητος του περιεχομένου της φεύγοντας αναγνώστας, εδημοσίεσε χθες φανταστικούς αριθμούς παριστώντας την κυκλοφορίαν άλλων εφημερίδων και του "Σκριπ" και ειλημμένους δήθεν εκ του Πρακτορείου των εφημερίδων. Την αστείαν όμως ταύτην απόπειραν προς παραπλάνησιν του κοινού έσπευσε να καταγγείλη το Πρακτορείον των εφημερίδων δια της εξής επισήμου δηλώσεώς του:

ΔΗΛΩΣΙΣ

Το Κεντρικόν Πρακτορείον των Εφημερίδων και άλλοτε πολλάκις εδήλωσε και σήμερον αναγκάζεται να επαναλάβη την δήλωσιν ταύτην, ότι εις ουδένα επιτρέπει να λάβη γνώσιν εκ των επισήμων βιβλίων του περί της πωλήσεως των εφημερίδων και ότι οι εκάστοτε δημοσιευόμενοι αριθμοί περί του ποσού της πωλήσεως αυτών δεν είνε επίσημοι ούτε εκ του Πρακτορείου εξηγμένοι. Ταύτα άπαξ δια παντός.

ΣΠΥΡΟΣ ΤΣΑΓΓΑΡΗΣ[222]

Εννοείται ότι δι' ημάς ήτο όλως περιττή η ανωτέρω δήλωσις του Πρακτορείου, διότι ουδέποτε εσκέφθημεν να συναγωνισθώμεν με την εν λόγω εφημερίδα, της οποίας η κυκλοφορία και διπλασία αν είνε της διαφημιζομένης δεν δύναται να επηρεάση ημάς. Και ο "Παληάνθρωπος"[223] ο μακαρίτης είχε κυκλοφορίαν φύλλων υπερτέραν πάσης άλλης εφημερίδος, αλλ' ουδεμία ποτέ εσκέφθη να συναγωνισθή μετ' αυτής. Δια τούτο ουδεμίαν ουδέποτε θα δώσωμεν προσοχήν ή απάντησιν εις παρομοίου είδους ψευδοδιαφημίσεις, αι οποίαι έχουν τον αυτόν λόγον, τον οποίον και αι φωναί των ντελάληδων εις τας θύρας των υπό διάλυσιν κενών καταστημάτων».[224]

Η εφημερίδα «Πατρίς» αναγράφει σχεδόν καθημερινά από τον Ιανουάριο μέχρι τον Απρίλιο του 1909 «ημερησία κυκλοφορία της εντός και εκτός της Ελλάδος 25.000 φύλλα»,[225] τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1909 «ημερησία κυκλοφορία της 30.000 φύλλα»[226] και από τον Ιούλιο μέχρι το Σεπτέμβριο του 1909 ότι «εξ όλων των ελλ. εφημερίδων εντός και εκτός της Ελλάδος έχει την μεγαλειτέραν κυκλοφορίαν»,[227] «έχει αδιαφιλονείκητον την πρώτην κυκλοφορίαν καθ' όλην την Ελλάδα την Ανατολήν και το Εξωτερικόν εν γένει»[228] και «έχει αδιαφιλονείκητον την πρώτην κυκλοφορίαν καθ' όλην την Ελλάδα την Ανατολήν και το Εξωτερικόν».[229] Η «Ακρόπολις» το 1897 κυκλοφορία 18.000 φύλλα[230] και στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα αναγράφει στην πρώτη σελίδα της κυκλοφορία 40.000 φύλλα.[231]

Η κυκλοφορία του «Εμπρός» σύμφωνα με όσα αναγράφονται στην πρώτη σελίδα του ανέρχεται σε υψηλά επίπεδα. Το Φεβρουάριο του 1897 η κυκλοφορία του ανέρχεται σε 14.000[232] και 15.000[233] φύλλα. Τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου η κυκλοφορία του ανεβαίνει σε 17.000[234] και 20.000[235] φύλλα και συνεχίζεται κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο του 1897.[236] Το 1898 το «Εμπρός» ισχυρίζεται, όπως και οι περισσότερες από τις αθηναϊκές εφημερίδες στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, ότι «εξ όλων των ελληνικών εφημερίδων έχει την μεγαλειτέραν εν Ελλάδι κυκλοφορίαν».[237] Μεταξύ του «Χρόνου» και του «Εμπρός», όπως θα δούμε παρακάτω, αναπτύχθηκε μεγάλος ανταγωνισμός και αντιδικία μέχρι ... στοιχημάτων για την πρωτιά της κυκλοφορίας!

Στο χορό της πρωτιάς της κυκλοφορίας μπαίνει και η «Εσπερινή», η οποία σύμφωνα με δημοσίευμα του «Χρόνου» «υπερτερεί πάντοτε τας μάλλον κυκλοφορούσας εκ των εσπερινών εφημερίδων, 2000 φύλλα».[238] Η εφημερίδα όμως, η οποία διαφημίζει περισσότερο από όλες την «πρώτη» και «μεγαλείτερη» κυκλοφορία της, είναι ο «Χρόνος». «Ο "Χρόνος" έχει την μεγαλειτέραν κυκλοφορίαν» αναγράφεται στα φύλλα του «Χρόνου» το 1903.[239] Η «αληθής ημερησία κυκλοφορία "Χρόνου" 16 χιλ. φύλλα» αναγράφεται στο «Χρόνο» της 28ης Φεβρουαρίου 1904.[240] Ο «Χρόνος» έχει την πρώτη κυκλοφορία, «πωλεί κατά μήνα 40000 φύλλα περισσότερα από όλας τας άλλας εφημερίδας», αναγράφεται στην ίδια εφημερίδα το 1905.[241] Απαντώντας στην εφημερίδα «Εμπρός» που ισχυρίζεται ότι έχει την πρώτη κυκλοφορία,[242] ο «Χρόνος» γράφει: «Καίτοι από πολλού η υπεροχή των αθηναϊκών εφημερίδων ανήκει εις τον "Χρόνον", όπως μαρτυρούσι τα καθημερινά αθηναϊκά και επαρχιακά δελτία του Πρακτορείου των Εφημερίδων, εν τούτοις η συνάδελφος "Εμπρός" εξακολουθεί δημοσιεύουσα ότι την πρώτην κυκλοφορίαν εν Ελλάδι και Ανατολή έχει αυτή και μόνη. Η τοιαύτη επιμονή της

συναδέλφου μας εξαναγκάζει άπαξ δια παντός να κανονίσωμεν το ζήτημα τούτο και να καταστήσωμεν γνωστόν εις τους κ.κ. εμπόρους, επιστήμονας και βιομηχάνους, τους δημοσιεύοντας αγγελίας εις εφημερίδας, ότι ο "Χρόνος" όχι μόνον έχει την πρώτην κυκλοφορίαν μεταξύ όλων των αθηναϊκών φύλλων, αλλά και ότι υπερτερεί κατ' αριθμόν, ο οποίος έχει καταπλήξει και αυτούς τους διευθύνοντας το Πρακτορείον των Εφημερίδων, ουδέποτε ενθυμουμένους παρομοίαν δημοσιογραφικήν επιτυχίαν. Ειδικώτερον όμως και ίνα ομιλήσωμεν δι' αριθμών: Ο Χρόνος υπερτερεί ημερησίως: Το Εμπρός 1500 φύλλα Τους Καιρούς 2000 φύλλα Το Σκριπ 4500 φύλλα Την Ακρόπολιν 7000 φύλλα και τας άλλας κατά πολύ περισσότερα. Δια να μη θεωρηθή δε ότι πρόκειται περί συνήθους ρεκλάμας ή περί αβασίμων γεγονότων, κατεθέσαμεν χθες εις το έναντι των Γραφείων μας εργοστάσιον του κ. Διαμαντή Διαμαντοπούλου δραχμάς τρεις χιλιάδας τας οποίας δεχόμεθα να λάβη εκείνος, όστις ήθελεν αποδείξει δια των επισήμων δελτίων του Πρακτορείου των Εφημερίδων, ότι από 1ης Μαΐου και εντεύθεν δεν είνε μέχρι κεραίας ακριβείς οι ανωτέρω αριθμοί, οι ορίζοντες την υπεροχήν ημών απέναντι όλων ανεξαιρέτως των άλλων αθηναϊκών εφημερίδων».[243]

Ο «Χρόνος» συνεχίζει τη δημοσίευση ότι «έχει την πρώτην κυκλοφορίαν εξ όλων των ελληνικών εφημερίδων».[244] Παράλληλα συνεχίζεται και η αντιδικία μεταξύ «Χρόνου» και «Εμπρός» για την πρώτη κυκλοφορία. «Δεν έχομεν την ιδέαν», γράφει ο «Χρόνος», «ότι προορισμός της εφημερίδος είνε να πωλή φύλλα. Αλλ' επειδή από μηνών τώρα η συνάδελφος "Εμπρός", θέλουσα να προσελκύση αγγελίας, δημοσιεύει στερεοτύπως, ότι έχει την πρώτην κυκλοφορίαν εν Ελλάδι και Ανατολή,[245] χθες δε Αγαθοπουλικώτατα επεζήτησε να αποδείξη τούτο δια της παραθέσεώς τινων δελτίων αθηναϊκής πωλήσεως, δηλούμεν άπαξ δια παντός, ότι την πρώτην κυκλοφορίαν εξ όλων ανεξαιρέτως των ελληνικών εφημερίδων και καθ' όλην την Ελλάδα έχει ο "Χρόνος". Προς εξακρίβωσιν της αληθείας των γραφομένων μας και δια να γνωσθή επί τέλους τίνες εμπαίζουν το κοινόν και τίνες το σέβονται, δηλούμεν επίσης, ότι δεχόμεθα να καταθέσωμεν σήμερον εις το Πρακτορείον των Εφημερίδων πέντε χιλιάδας δραχμών να καταθέση δε και η συνάδελφος "Εμπρός" ετέρας πέντε χιλιάδας και να παρακληθή η Διεύθυνσις του Πρακτορείου να δώση επίσημα δελτία των πωλουμένων φύλλων από 1ης Μαΐου και εντεύθεν. Εάν εκ των δελτίων τούτων αποδειχθή, ότι ημείς δεν υπερτερούμεν το "Εμπρός" κατά πολλάς χιλιάδας φύλλων μηνιαίως, την εκ 5 χιλιάδων δραχμών κατάθεσίν μας δεχόμενα να λάβη αμέσως η Διεύθυνσις της συναδέλφου».[246] Η «Πρόκλησις» του «Χρόνου» δημοσιεύεται εκ νέου μαζί με τη δήλωση ότι «η Διεύθυνσις του "Χρόνου" κατέθηκε σήμερον εις το ταμείον του Πρακτορείου των Εφημερίδων δραχμάς πέντε χιλιάδας (αριθ. 5.000). Αθήνησι 23 Μαΐου 1905 Σ. Τσαγκάρης Διευθυντής του Πρακτορείου των Εφημερίδων».[247]

Ύστερα από την «Πρόκληση» του «Χρόνου» και η διεύθυνση του «Εμπρός» καταθέτει 5.000 δραχμές,[248] «όπως τας δραχμάς ταύτας λάβη εκ των δύο εφημερίδων "Χρόνου" και "Εμπρός" η έχουσα πράγματι, από της 1ης Μαΐου και εντεύθεν, την πρώτην κυκλοφορίαν, αποδεικνυομένην εκ των επισήμων δελτίων του Πρακτορείου των Εφημερίδων. Μετά την και από μέρους του "Εμπρός" κατάθεσιν ταύτην των 5000 δραχμών, ωρίσαμεν χθες επιτροπήν εκ των κ.κ. Διαμαντή Δημοπούλου εργοστασιάρχου, Ηλία Αλτηγού τραπεζομεσίτου και Δ. Ανδρονίκου εμπόρου και προσκαλούμεν την διεύθυνσιν του "Εμπρός" να ορίση τριμελή επίσης επιτροπήν εκπροσώπων της επιλογής της, όπως αι δύο Επιτροπαί, συνερχόμεναι, εξελέγξωσιν από κοινού τα επίσημα του Πρακτορείου των Εφημερίδων δελτία, και αποφανθώσι ποία των δύο εφημερίδων έχει πράγματι, από της 1 Μαΐου και εντεύθεν, την πρώτην κυκλοφορίαν».[249]

Την 1η Ιουνίου 1905, σύμφωνα με τη γνωστοποίηση του «Χρόνου», η κυκλοφορία του είναι 40.000 φύλλα.[250] Στη διάρκεια από Ιούνιο μέχρι Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ο «Χρόνος» γράφει

σχεδόν καθημερινά ότι έχει «την πρώτην κυκλοφορίαν εξ όλων των ελληνικών εφημερίδων».[251] Ο «Χρόνος» συνεχίζει να θριαμβολογή ότι, σύμφωνα με τα δελτία πώλησης του Πρακτορείου των Εφημερίδων, υπερτερεί σε μηνιαία κυκλοφορία τις άλλες αθηναϊκές εφημερίδες στην επαρχία «κατά 90000 φύλλα την αμέσως μετ' αυτόν ερχομένην κατά σειράν κυκλοφορίας Εφημερίδα "Καιρούς" πάσας δε ανεξαιρέτως τας λοιπάς Αθηναϊκάς Εφημερίδας υπερτερεί άλλας μεν κατά 100000 άλλας δε κατά 150000 φύλλα. Δηλαδή ο "Χρόνος" κυκλοφορεί εις τας επαρχίας εις καταπληκτικώς μέγιστον αριθμόν φύλλων».[252] Σύμφωνα με άλλη δημοσίευση του «Χρόνου», «κατά τα συγκεντρωθένα επίσημα δελτία, κατά τον μήνα Ιούνιον επώλησαν εν Αθήναις, Πειραιεί και ταις Επαρχίαις (πλην συνδρομητών και επιστασιών) ο Χρόνος φύλλα 402.217 το Εμπρός φύλλα 377.103 οι Καιροί φύλλα 369.488 το Σκριπ 211.569 η Ακρόπολις 108.337. Πάσαι αι άλλαι πρωιναί αθηναϊκαί εφημερίδες κατά τον παρελθόντα μήνα επώλησαν κάτω των εκατόν χιλιάδων φύλλων».[253] Κατά το μήνα Ιούλιο 1905 «αι πωλήσεις των Αθηναϊκών εφημερίδων των εχουσών την μεγαλειτέραν κυκλοφορίαν υπήρξαν οι εξής: "Χρόνος" φύλλα 400790 "Καιροί" φύλλα 329940 "Εμπρός" φύλλα 321.712. Εις τας ανωτέρω πωλήσεις δεν συμπεριλαμβάνονται τα φύλλα των συνδρομητών Αθηνών, Επαρχιών και Εξωτερικού, ούτε τα πωλούμενα εις τα ιδιαίτερα Πρακτορεία τα οποία έχει εκάστη εφημερίς».[254]

Επειδή συνεχιζόταν η αντιδικία «Χρόνου» – «Εμπρός» για την πρωτιά της κυκλοφορίας, ο «Χρόνος» δημοσιεύει την παρακάτω δήλωση: «Καίτοι από επτά ολοκλήρων μηνών ο "Χρόνος" έχει την πρώτην κυκλοφορίαν, μεταξύ όλων των ελληνικών Εφημερίδων, η συνάδελφος εν τούτοις "Εμπρός", προσποιουμένη Αγαθοπουλικήν άγνοιαν, εξακολουθεί εισέτι δημοσιεύουσα, ότι την πρώτην κυκλοφορίαν εν Ελλάδι και Ανατολή έχει αυτή.[255] Χάριν των ολίγων απλοϊκών, τους οποίους δύναται να εξαπατήση η συνάδελφος βεβαιούσα τ' ανωτέρω ψευδέστατα, δηλούμεν δια της παρούσης, ότι την πρώτην κυκλοφορίαν από όλας τας αθηναϊκάς Εφημερίδας έχει ο "Χρόνος", υπερτερών το "Εμπρός" κατά εκατόν χιλιάδας φύλλα μηνιαίως, ότι δε την αλήθειαν του γεγονότος αυτού δυνάμεθα να αποδείξωμεν, επιδεικνύοντες εις πάντα έχοντα την περιέργειαν τα επίσημα δελτία μας του Πρακτορείου των Εφημερίδων».[256]

Κατά το έτος 1907 συνεχίζεται η αντιδικία «Χρόνου» - «Εμπρός» για την πρώτη κυκλοφορία. «Ο "Χρόνος" έχει την πρώτην κυκλοφορίαν εξ όλων των ελληνικών εφημερίδων» αναγράφει ο «Χρόνος» από τον Ιανουάριο μέχρι το Σεπτέμβριο του 1907.[257] Στο φύλλο της 5ης Φεβρουαρίου 1907 ο «Χρόνος» αναφέρεται ειρωνικά στο «Εμπρός» ότι «έχει την πρώτην κυκλοφορία μετά τον "Χρόνον", τους "Καιρούς", το "Σκριπ", την "Πατρίδα", την "Ακρόπολιν" και την Φωνήν των "Κυκλάδων"».[258] Στις 6 Φεβρουαρίου 1907 ο «Χρόνος» επανέρχεται στα στοιχήματα με την παρακάτω δήλωση: «Ο "Χρόνος" έχει την πρώτην κυκλοφορίαν. Υπερτερεί την αμέσως μετ' αυτόν κυκλοφορούσαν εφημερίδα "Εμπρός" κατά 100000 φύλλων μηνιαίως. Δια τους αμφισβητούντας την τοιαύτην υπεροχήν μας ο "Χρόνος" δέχεται να καταθέση στοίχημα είκοσι χιλιάδων δραχμών».[259] Με την ευκαιρία της Πρωταπριλιάς του 1907, ο «Χρόνος» εμφανίζει ως «αληθή είδηση» ειρωνευόμενος, ότι «το "Εμπρός" έχει την μεγαλειτέραν κυκλοφορίαν εν Ελλάδι και Ανατολή».[260] Το Σεπτέμβριο ο «Χρόνος» επανέρχεται στη δημοσίευση της πρώτης κυκλοφορίας και των αυξημένων τώρα στοιχημάτων του: «Ο Χρόνος έχει την πρώτην κυκλοφορίαν. Υπερτερεί την αμέσως μετ' αυτόν κυκλοφορούσαν εφημερίδα κατά 100 χιλιάδας φύλλων μηνιαίως. Προς βεβαίωσιν της υπεροχής του ταύτης ο "Χρόνος" δέχεται να καταθέση στοίχημα 25.000 δραχμών».[261] Τον Οκτώβριο[262] και το Νοέμβριο του 1907[263] ο «Χρόνος» επανέρχεται ότι έχει την πρώτην κυκλοφορίαν και «υπερτερεί την δευτέραν μετ' αυτόν ερχομένην εφημερίδα κατά 100 χιλιάδας φύλλων μηνιαίως». Στην ίδια δήλωση επανέρχεται στο διάστημα από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1908.[264]

Στο φύλλο της 18ης Ιουλίου 1908 ο «Χρόνος» εκτός από τη μεγαλύτερη κυκλοφορία του αναφέρεται και σε όλα τα άλλα πλεονεκτήματα της έκδοσής του: «Ο "Χρόνος" είνε η τελειοτέρα ελληνική εφημερίς. Τυπώνει τριάκοντα χιλιάδας φύλλων ημερησίως εις 4, 6 και 8 σελίδας. – Δις της εβδομάδος δημοσιεύει εικόνας με εξ χρώματα, αμιμήτου καλλιτεχνικής εκτελέσεως. – Μόνιμος συντάκτης εν Ρώμη ο κ. Θάνος Κωνσταντινίδης. – Απεσταλμένοι συντάκται εις Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην και Θεσσαλονίκην. – Τηλεγραφήματα καθημερινώς από όλον τον κόσμον. – Ο "Χρόνος" έχει το τελειότερον εν Ανατολή πιεστηρίων, δημοσιεύει δε καθ' εκάστην θαυμασίας εικόνας επί όλων των γεγονότων της ημέρας».[265] Αλλά και σε ολόκληρη τη διάρκεια του 1909 ο «Χρόνος» δεν έπαψε να δηλώνει ότι «έχει την πρώτην κυκλοφορίαν και υπερτερεί την δευτέραν μετά από αυτόν εφημερίδα κατά 100000 φύλλα μηνιαίως».[266]

*

Το κουπόνι προσφοράς για «Το σερβίτσιο των ονείρων σας» με την ενδεικτική ημερομηνία «1η Απριλίου» απευθυνόταν στην πελατεία που αγοράζει μια εφημερίδα για τις προσφορές της και όχι για την ύλη και την εγκυρότητά της, γράφει η Ελένη Μπίστικα στο «Σημειωματάριο» της Καθημερινής.[267] Στο ίδιο Σημειωματάριο δημοσιεύεται και το παρακάτω ποίημα του «Πρόμαχου» με τίτλο «Τα δώρα των εφημερίδων»:

«Άλλες μοιράζουνε Τι – Βι
άλλες τάζουν ... τριάρια
και τρέχουνε κουτσοί – στραβοί
και δίνουν διακοσάρια.
Μα σοβαροί σεις, στη δουλειά
και δίχως τέτοια βίτσια
μοιράζετε –πρωταπριλιά-
τα ονειρευτά σερβίτσια!...»

Το ποίημα αυτό και οι σημερινές προσφορές των εφημερίδων μας μεταφέρουν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, όταν τα δώρα και οι παροχές καθιερώνονται ως σύστημα από τις περισσότερες εφημερίδες της εποχής.

Από το 1895 η εφημερίδα «Σκριπ» αρχίζει να δίνει δώρα στους αναγνώστες της. «Δώρον εις τους αναγνώστας μας δραχμών τριακοσίων με μίαν πεντάραν (10 λαχνοί, συνολικής αξίας 300 δραχμών)».[268] «Το Άστυ» προσφέρει το 1897 στους συνδρομητές του εξωτερικού που προπληρώνουν τη συνδρομή τους το «Ρωμηό» ή το εικονογραφημένο βιβλίο του Τζων Γκραν Καρτερέ «Η γελοιογραφία και η Κρήτη», στους ετήσιους συνδρομητές του εσωτερικού το μυθιστόρημα του Ψυχάρη «Το όνειρο του Γιαννίρη» και στους εξαμήνους τον «Εκφυλισμόν» του Μαξ Νορδάου σε διασκευή του Άγγελου Βλάχου.[269] Την προσφορά του «Το Άστυ» στους συνδρομητές του εξωτερικού συνεχίζει και τα επόμενα χρόνια. «Όλοι οι συνδρομηταί του εξωτερικού όσοι έχουν πληρώσει την συνδρομήν των λαμβάνουν δωρεάν τον "Ρωμηόν" του Σουρή αρκεί να το ζητήσουν δι' απλού δελταρίου από την Διεύθυνσιν. Όσοι είνε ήδη συνδρομηταί εις τον "Ρωμηόν" ημπορούν να λάβουν αντ' αυτού ΔΩΡΕΑΝ επίσης την "Εθνικήν Αγωγήν" το άριστον περιοδικόν, όπερ διευθύνει ο ποιητής κ. Γ. Δροσίνης». [270] Στα δώρα «Του Άστεως» περιλαμβάνει το 1899 και το «Μικρόν Άστυ». «Δύο εφημερίδες με 10λ. μόνον. Το "Μικρόν Άστυ" οκτασέλιδον. Εφημερίς ΔΩΡΕΑΝ διδομένη εις τους αναγνώστας και συνδρομητάς μας... Το "Μικρόν Άστυ" θα δίδεται ΔΩΡΕΑΝ μετά του "Άστεως" εις αναγνώστας και συνδρομη-

τάς άνευ εξαιρέσεως».[271] Με τη λήξη της Α΄ εξαμηνίας του 1901 όσοι από τους αναγνώστες του «Άστεως» γράφονται συνδρομητές ή ανανεώνουν και προπληρώνουν την ετήσια ή εξάμηνη συνδρομή τους, παίρνουν δωρεάν το «Ρωμηό» του Σουρή για όλη τη διάρκεια της συνδρομής τους ή ένα από τα βιβλία, Ν. Επισκοπούλου, «Τα διηγήματα του δειλινού» ή τη μελέτη του Δ. Κακλαμάνου «Νικόλαος Γύζης», καλλιτεχνικότατο πολυτελή τόμο με 24 θαυμάσιες εικόνες.[272]

Το «Νέον Άστυ» δίνει ως δώρο στους αναγνώστες του καλλιτεχνικές φωτοτυπίες της Δόξας ή του Ολυμπιονίκη με πέντε δελτία για την κάθε φωτοτυπία ή δέκα και για τις δύο μαζί που δημοσιεύονται στην εφημερίδα.[273] Η ίδια εφημερίδα το 1904 δίνει ως δώρο το λεύκωμα των «Παναθηναίων», «περιέχον 30 θαυμασίως τυπωμένας εικόνας Ελλήνων ζωγράφων»[274] ή «μία σειρά θαυμασίων καλλιτεχνικών εικόνων σχετικών με τον πόλεμον».[275] Εκτός από τη δημοσίευση καλλιτεχνικών εικόνων σχετικών με το Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο όσοι στέλνουν στα Γραφεία της εφημερίδας «Νέον Άστυ» 5 δελτία παίρνουν δωρεάν και μεγάλο ολοσέλιδο χάρτη του θεάτρου του πολέμου «εκτυπωμένον επί πολυτελούς χάρτου».[276] Η εφημερίδα κάνει πλήρη τυπογραφική ανακαίνιση με νέες θαυμάσιες καλλιτεχνικές εικόνες.[277] Για να διευκολύνει τους αναγνώστες της διαθέτει δωρεάν τα φύλλα της με μυθιστορήματα που εκδόθηκαν μέχρι τη σχετική γνωστοποίησή της για να έχουν οι νέοι αναγνώστες τη συνέχειά τους.[278]

Τον Αύγουστο του 1904 το «Νέον Άστυ» κάνει την παρακάτω γνωστοποίηση: «Το "Νέον Άστυ" αποφάσισε να προσφέρη ΔΩΡΑ εις τους αναγνώστας του εν γένει. Οι θέλοντες να μετάσχωσι εις τα ΔΩΡΑ μας ταύτα οφείλουν να πέμψουν αποκεκομμένα και υπογεγραμμένα ευαναγνώστως 45 ΔΕΛΤΙΑ από της 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ – 30 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ δηλαδή 45 ΗΜΕΡΩΝ κατά σειράν ημερομηνίας. Ο αποστέλλων 45 εν όλω ΔΕΛΤΙΑ δικαιούται να συμμετάσχη των ΔΩΡΩΝ. Τα ονόματα των αποστολέων των ΔΕΛΤΙΩΝ θα τεθούν εις κληρωτίδα, αι δε κληρώσεις θα γείνουν εντός της Αης εβδομάδος του Οκτωβρίου τρ. έτ.».[279] Τριάντα συνολικά αριθμοί κερδίζουν τα εξής δώρα: Λαχειοφόρο Ομολογία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, ένα ποδήλατο αντρικό, ένα ρολόι γυναικείο και ένα αντρικό, μία ομπρέλα χειμερινή, έξι Τύχες Λαχειοφόρων Ομολογιών του Σιδηροδρόμου Ρωμυλίας, πέντε Τύχες Λαχειοφόρων Ομολογιών της Κτηματικής Πίστης της Γαλλίας, πέντε Τύχες Λαχειοφόρων Ομολογιών της Πόλης των Παρισίων, ένα Λεξικό Ελληνογαλλικό του Αγ. Βλάχου, ετήσια συνδρομή στο «Νέον Άστυ» (6 αριθμοί), μία ράβδο του τελευταίου συρμού, εξάμηνη συνδρομή στο «Νέον Άστυ» (6 αριθμοί), μία ράβδο του τελευταίου συρμού, εξάμηνη συνδρομή στο «Νέον Άστυ» (6 αριθμοί) 12 φωκόλ, 5 κραβάτες, ένα γαλλικό Λεξικό του Λαρούς και τρίμηνη συνδρομή στο «Νέον Άστυ» (6 αριθμοί).[280] Αριθμημένα δελτία συμμετοχής στην κλήρωση δημοσιεύονται καθημερινά στο «Νέον Άστυ».[281]

Το Νοέμβριο του 1904 το «Νέον Άστυ» αποφασίζει να προσφέρει νέα σειρά δώρων στους αναγνώστες του. «Οι θέλοντες να μετάσχωσιν εις τα ΔΩΡΑ ταύτα οφείλουν να πέμψουν αποκεκομμένα και υπογεγραμμένα ευαναγνώστως 52 ΔΕΛΤΙΑ από της 25 Νοεμβρίου – 15 Ιανουαρίου, δηλαδή 52 ημερών, κατά σειράν ημερομηνίας. Ο αποστέλλων 52 εν όλω ΔΕΛΤΙΑ δικαιούται να συμμετάσχη των ΔΩΡΩΝ. Τα ονόματα των αποστολέων των ΔΕΛΤΙΩΝ θα τεθούν εις κληρωτίδα, αι δε κληρώσεις θα γείνουν εντός του β΄ δεκαημέρου του Ιανουαρίου 1905».[282] Κερδίζουν πενήντα συνολικά αριθμοί τα εξής δώρα: Μία ραπτομηχανή, μία θερμάστρα σιδερένια, ένα ρολόι αντρικό, 1 ρολόι γυναικείο, τέσσερις φιάλες κονιάκ Καμπά, μία ομπρέλα χειμερινή, ένα ζευγάρι γαλότσες, δέκα φιάλες ζύθου Κλωναρίδου, μία σιγαροθήκη, ένα πορτοφόλι, πέντε λαχεία του Εθνικού Στόλου, διόπτρες θεάτρου, ένα Λεξικό γαλλικό του Λαρούς, ένα καμινέτο καφέ, ένα ζευγάρι κάλτσες χειμερινές, δέκα εισιτήρια ανόδου και καθόδου στο Φάληρο με τραμ, τέσσερις πλάκες σοκολάτας, ετήσια συνδρομή στο «Νέον Ά-

στυ», ένα ζευγάρι γάντια χειμερινά, μία μικρή λάμπα πετρελαίου, δώδεκα μαντήλια λινά, ένα μελανοδοχείο, ένα σουγιά αξίας, τρεις λαιμοδέτες, ένα ξυράφι, ένα κουτί πούδρα, μία φιάλη κολώνια, μία ράβδο του τελευταίου συρμού, μία πίπα, εξάμηνη συνδρομή στο «Νέον Άστυ» (10 αριθμοί) και τρίμηνη συνδρομή στο «Νέον Άστυ» (10 αριθμοί).[283] Αριθμημένα δελτία συμμετοχής στην κλήρωση δημοσιεύονται καθημερινά στο «Νέον Άστυ».[284] Δώρα προσφέρονται κατά το ίδιο διάστημα και στους συνδρομητές του εξωτερικού. «Πάντες οι συνδρομηταί του εξωτερικού, οι καταβάλλοντες την συνδρομήν των μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1904, λαμβάνουν ως δώρον εν λαχείον του Εθνικού Στόλου ή την περί του Έλληνος καλλιτέχνου Ν. Γύζη πολυτελεστάτην μελέτην κοσμουμένην από 30 θαυμασίας εικόνας».[285] Τα 50 ονόματα των αναγνωστών στους οποίους κληρώθηκαν τα δώρα, δημοσιεύονται στο «Νέον Άστυ» της Παρασκευής 18 Φεβρουαρίου 1905.[286]

Και στα επόμενα χρόνια το «Νέον Άστυ» δίνει δώρα στους αναγνώστες του. Με ειδικά αριθμημένα δελτία που δημοσιεύονται στην εφημερίδα, προσφέρονται στους αναγνώστες της «δύο αντίγραφα των εικόνων της Στοάς του Μονάχου με θέματα "ο Πλαπούτας υπερασπίζεται τα Δερβένια" και "ο Τομπάζης πυρπολεί τουρκικόν δίκροτον", ανάμνησις λαμπρά δια κάθε Έλληνα».[287] Επίσης το «Νέον Άστυ» προσφέρει κάθε Κυριακή στους αναγνώστες του φιλολογικό παράρτημα με τίτλο «Το Μικρόν Άστυ», τέλειο περιοδικό «πλούσιο σε ύλη εξαιρετικά εκλεκτή και ενδιαφέρουσα και με εικόνες».[288]

Η εφημερίδα «Αθήναι» το 1905 δίνει στους αναγνώστες της που προσκομίζουν στα Γραφεία της αριθμό φύλλων της εφημερίδας δώρα με κλήρωση, στα οποία περιλαμβάνονται εισιτήρια για το Φάληρο μετά ή άνευ λουτρού, εισιτήρια μετάβασης στην Κηφισιά και εισιτήρια θεάτρου.[289] Η διάθεση των δώρων επαναλαμβάνεται κατά τους μήνες Μάιο – Ιούνιο σε δέκα σειρές συνολικά (18 και 20 Μαΐου 1905 (2η),[290] 23 Μαΐου 1905 (3η),[291] 27 Μαΐου 1905 (4η),[292], 31 Μαΐου 1905 (5η),[293] 9 Ιουνίου 1905 (6η),[294] 14 Ιουνίου 1905 (7η),[295] 15 Ιουνίου 1905 8η),[296] 20 Ιουνίου (9η)[297] και 27 Ιουνίου 1905 (10η)).[298] Μετά ένα χρόνο (31 Μαΐου 1906) η εφημερίδα ανακοινώνει ότι «οι κομίζοντες, ως συνέβαινε και προ ενός έτους κατά την θερινήν ταύτην περίοδον, μίαν σειράν φύλλων των "Αθηνών" θα λαμβάνωσι τα δώρα ταύτα».[299] Η πρώτη[300] και η δεύτερη σειρά[301] περιλαμβάνουν πενήντα δώρα (εισιτήρια τροχιοδρόμου για το Φάληρο, εισιτήρια μετάβασης και επιστροφής στην Κηφισιά, εισιτήρια μετάβασης και επιστροφής στην Ελευσίνα, εισιτήρια θεάτρου και η πρώτη σειρά μόνο «εν εισιτήριον Φαλήρου και εν πεντάδραχμον δια να δειπνήση παρά θιν' αλός»).[302] Η τρίτη σειρά δώρων είναι για τις αναγνώστριες της εφημερίδας και περιλαμβάνει τη διανομή 40 μεγάλων ριπιδίων για οικιακή χρήση.[303]

Το Δεκέμβριο του 1906 η εφημερίδα «Αθήναι» ανακοινώνει νέα διάθεση δώρων: «Δώρον των "Αθηνών" προς τους αναγνώστας των. 200 χιλιάδες εικονογραφημένα δελτάρια. Από την Κυριακήν εις μοναδικός νεωτερισμός των "Αθηνών" χάριν όλων των αναγνωστών των. Επρομηθεύθημεν διακοσίας (αριθ. 200) χιλιάδας εικονογραφημένα επιστολικά δελτάρια. Κάθε αναγνώστης των "Αθηνών" δίδων το φύλλον, όπερ ανέγνωσε, θα λαμβάνη εν τοιούτον δελτάριον χρωματιστόν, κομψότατον, πολυτελέστατον, κατ' εκλογήν δε μεταξύ πέντε χιλιάδων διαφόρων ειδών εικόνων».[304] Η προσφορά των επιστολικών δελταρίων στους αναγνώστες των «Αθηνών» συνεχίζεται για όλους τους αναγνώστες τους χάρη των εορτών.[305]

Η εφημερίδα «Ακρόπολις» το Δεκέμβριο του 1900 δίνει δώρα στους συνδρομητές της. Με την εγγραφή τους παίρνουν αντίστοιχα δωρεάν τα φύλλα της εφημερίδας από 12 – 31 Δεκεμβρίου (ετήσια συνδρομή), το Ημερολόγιο Υγείας και τη Χριστουγεν-νιάτικη «Ακρόπολι» (εξάμηνη συνδρομή) και μία λαμπρή εικόνα του Ολυμπιονίκη του Γ(κ)ύζη ή τα Δελέρια του Ροϊλού (μηνιαία συνδρομή), με αποτέλεσμα «με τα δώρα αυτά η δεκάλεπτος "Ακρόπολις" στοιχίζει δια τους κ. συνδρομητάς μόνον 5

λεπτά».[306] Στην κλήρωση των δώρων της «Ακροπόλεως» η οποία θα γινόταν στις 15 Ιανουαρίου 1905, 300 και πλέον θα κερδίσουν διάφορα δώρα από ένα ποδήλατο έως ένα καθρεφτάκι.[307] Στην κλήρωση «δύνανται να λάβουν μέρος πλην των ήδη αποστειλάντων τας εκ 40 φύλλων συλλογάς των και όσοι από σήμερον ή από αύριον αγοράζουν πολλαπλάς "Ακροπόλεις" και σχηματίζοντες σαράντα φύλλα τα αποστέλλουν μέχρι της 14ης Ιανουαρίου εις το Γραφείον. Τα φύλλα πρέπει να είναι καθαρά. Τα 40 φύλλα δυνατόν να είνε και πολλών ημερών, αλλά και μιας και μόνης ημέρας».[308] Στις 8 Ιανουαρίου 1905 η «Ακρόπολις» γνωστοποιεί ότι «μετ' ολίγας ημέρας η κλήρωσις των δώρων μας», όπως επίσης ότι «όσοι πλην των ήδη εγκαίρως αποστειλάντων, και σήμερα και αύριον μέχρι της 18ης Ιανουαρίου μας στείλουν 40 φύλλα έστω και της αυτής ημερομηνίας ή δύο, τριών ή πλειοτέρων ημερών θα λάβουν αριθμόν και θα συμμετάσχουν εις τα δώρά μας», η κλήρωση των οποίων θα γίνει στις 28 Ιανουαρίου 1905.[309] Στον κατάλογο των δώρων περιλαμβάνονται ποδήλατο, ραπτομηχανή, ομολογίες, γυναικεία χειρόκτια, γυναικεία ρολόγια και καπέλα, γυναικείες φιούμπες, αρώματα, ποτήρια νερού και λικέρ, πιάτο φοντάν, ζώνη, πορτοφόλι, μποτίλια κονιάκ, ασημένια δαχτυλήθρα, ασημένια καρφίτσα, σπιρτοθήκη, μπρελόκ, αγγλικά σαπούνια, καθρεφτάκι, βιβλία, μολυβδοκόνδυλα κλπ.[310]

Από το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου η «Ακρόπολις» δίνει δωρεάν ρολόγια με μοναδικό προσόν να είσαι αναγνώστης της: «Έλαβες το ωρολόγιόν σου; Αν όχι, γράψε, τηλεγράφησε, τηλεφώνησε της "Ακροπόλεως" να σου το στείλη δωρεάν. Προσόντα: Το μόνον προσόν ότι είσαι αναγνώστης της "Ακροπόλεως" τίποτε άλλο».[311] Σε άλλη διαφήμιση των ρολογιών της «Ακροπόλεως» αναφέρεται: «Εντελώς δωρεάν ήτοι την "Ακρόπολιν" δι' έν έτος και το θαυμάσιον αυτό ωρολόγιον δια μίαν πεντάραν την ημέραν» ή «Μία πεντάρα την ημέρα πάντα δίδης δια μίαν εφημερίδα. Ναι ή όχι. Ναι. Λοιπόν σε πειράζει να ... συ χαρίση η Ακρόπολις, ένα ωρολόγιον δια την προτίμησιν;».[312] Οι διαφημίσεις για τα ρολόγια της «Ακροπόλεως» συνεχίζονται και τους επόμενους μήνες: «Έχετε ωρολόγιον; Σας χαρίζομεν ένα».[313]

Η «Αστραπή» δημοσιεύει στο φύλλο της 13ης Δεκεμβρίου 1903 πρόβλημα (αφορούσε τον αριθμό κόκκων σταφίδας μέσα σε κύπελλο),[314] του οποίου οι λύτες θα παίρνουν δώρα αξίας 4.000 δραχμών. Στα δώρα περιλαμβάνονται χρηματικά βραβεία 1.000, 700, 500 και 300 δραχμών, χρυσό αντρικό ρολόι (250 δρχ.), 3 μπουά από εκλεκτή γούνα (150 δρχ.), 2 γραμμάτια ραφής αντρικών ενδυμασιών από γνωστό Αθηναίο ράφτη (2x130 δρχ.), 2 γραμμάτια γνωστής Αθηναίας καπελλούς για την κατασκευή 2 γυναικείων πίλων (2x85 = 170δρχ.), δύο δωδεκάδες γυναικεία χειρόκτια (24x4,90 = 117 δρχ.), 10 βραβεία για αντρικές ενδυμασίες (10x20 = 200 δρχ.), 10 βραβεία για γυναικεία είδη (10x20 = 200 δρχ.) και 10 βραβεία σε είδη ή μετρητά (15x10,40 = 154 δρχ.) συνολικά 4.000 δρχ.[315]

Και η «Εσπερινή» δίνει δώρα στους αναγνώστες της κατά το έτος 1903. «Ενθου-σιασθείσα εκ της ενθέρμου υποδοχής της οποίας έτυχε παρά τοις πολυαρίθμοις αναγνώσταις αυτής το σύστημα της παροχής διαφόρων δώρων, απεφάσισε να προκηρύξη από της 21 Νοεμβρίου, οπότε λήγει το προκηρυχθέν ήδη πρώτον λαχείον, νέαν σειράν επιτυχών δώρων. Οι αναγνώσται μας δια να αποκτήσουν τα δικαιώματα της συμμετοχής εις το λαχείον οφείλουν να κρατούν τας "Εσπερινάς" από της 21ης Νοεμβρίου μέχρι της 21 Δεκεμβρίου. Τας σειράς δε ταύτας, αίτινες θ' απαρτίζωνται εκ τριάκοντα "Εσπερινών" δέον να παρουσιάσουν οι ημέτεροι αναγνώσται εις τα γραφεία μας από της 21ης μέχρι της 25ης Δεκεμβρίου, δια να λάβουν ούτω ένα αριθμόν συμμετοχής εις το Λαχείον. Οι επιθυμούντες να λάβουν περισσοτέρους αριθμούς, πρέπει ν' αποστείλουν πλειοτέρας σειράς εκ τριάκοντα "Εσπερινών". Οι κρατούντες δε τας συνεχείας των δύο μυθιστορημάτων, δύνανται ν' αποκόψουν τας επιφυλλίδας και να μας αποστείλουν το υπόλοιπον μέρος της εφημερίδος».[316] Μεταξύ των 30 δώρων περιλαμβάνονται ρολόγια τοίχου, μυθιστορήματα, φωτογραφήσεις φυσικού μεγέθους και καμπινέ, ανά-

γλυφα τοίχου, εισιτήρια σιδηροδρόμου Αθήνας – Πειραιά και τροχιοδρόμου για το Φάληρο, πορτοφόλια, εισιτήρια Βασιλικού Θεάτρου και εξάμηνη συνδρομή της «Εσπερινής».[317]

Στο χορό των δώρων των εφημερίδων μπαίνει και ο «Χρόνος». «Μετ' ολίγας ημέρας η αμερικανικωτέρα καινοτομία εις τον "Χρόνον". 500.000 δραχμών δώρα κατ' έτος θα διανέμωνται εις όλους τους αγοραστάς του "Χρόνου". Κάθε τακτικός αγοραστής του φύλλου θα λαμβάνη 24 μεγάλους τόμους εντός ενός έτους εκ σελίδων 250-300 έκαστον ήτοι κατά δεκαπενθήμερον έναν ογκώδη τόμον. Πρωτοφανές δώρον δι' ελληνικήν εφημερίδα. Δωρεάν καταρτισμός πλουσιωτάτης βιβλιοθήκης από εκλεκτά έργα. Μυθιστορήματα εικονογραφημένα, ιστορίας, περιηγήσεις βιβλία ωφελίμων γνώσεων λεξικά και άλλα. Οι αγορασταί του "Χρόνου" αγοράζοντες καθ' εκάστην το φύλλον ημών, μετά δεκαπέντε ημέρας θα λαμβάνουν και πάλιν οπίσω τα χρήματά των. Διότι: Ο εκ τριακοσίων σελίδων τόμος τον οποίον θα τους δίδομεν, θα στοιχίζη πλέον της δραχμής. Θα δίδουν με άλλους λόγους 360 πεντάρες εντός του έτους 360 και θα λαμβάνουν βιβλία αξίας 24 δραχμών. Αναμείνατε μετ' ολίγας ημέρας την αμερικανικωτάτην ταύτην καινοτομίαν. Δώρα – δώρα – δώρα αξίας 500.000 δραχμών κατ' έτος εις όλους ανεξαιρέτως τους αγοραστάς του "Χρόνου"».[318]

«480 τόμοι εις τους αγοραστάς του "Χρόνου" 480» δημοσιεύει γνωστοποίηση η εφημερίδα μετά από δύο ημέρες.[319] Και ενώ το θέμα των δώρων έχει γενικευτεί, ο «Χρόνος» προσκαλεί την Εισαγγελική Αρχή Αθηνών να επέμβει. «Αγνοεί ίσως η Εισαγγελική Αρχή Αθηνών», γράφει, «ότι από τινων ημερών δύο εφημερίδες της πρωτευούσης, μία πρωινή και μία απογευματινή, ήρχισαν να καθιερώνουν λαχεία, υπό τον πονηρόν τύπον δώρων διδομένων εις τους αναγνώστας αυτών. Και είχε μεν την υποχρέωσιν ο "Χρόνος" να υποβάλη μήνυσιν δια τούτο, αφού, ως γνωστόν, εν Ελλάδι υπάρχει νόμος απαγορεύων την ίδρυσιν οιουδήποτε ιδιωτικού λαχείου. Αλλ' ενομίσαμεν , ότι πρωτίστως είχεν υποχρέωσιν να περιορίση το κακόν η Εισαγγελική Αρχή, θέτουσα αυτεπαγγέλτως χείρα επί των καταστρατηγούντων τον σχετικόν Νόμον. Επειδή εν τούτοις μέχρι της στιγμής ταύτης ουδέν ενηργήθη, κρίνομεν σήμερον καλόν να συστήσωμεν εις τον κ. Λυκουρέζον όπως εντός της ημέρας απαγγείλη κατηγορίαν κατά των δύο ανωτέρω εφημερίδων και τας εισαγάγη εις δίκην δι' απ' ευθείας κλήσεως προς πρόληψιν γεγονότων, τα οποία θέλουν έχει ως αποτέλεσμα την εντελή εκμηδένισιν του πολυπαθούς Λαχείου του Στόλου. Διότι ημείς δηλούμεν απεριφράστως, ότι εάν δεν ίδωμεν να τεθή αυθημερόν φραγμός εις την δημοσιογραφικήν αυτήν λοταρίαν, θα αναγκασθώμεν μετά μεγάλης μας θλίψεως να ιδρύσωμεν δια την εφημερίδα μας μέγα λαχείον με κέρδη χρηματικά είκοσι χιλιάδων δραχμών, πράγμα το οποίον θα κάμουν δικαίως και άλλοι συνάδελφοι, δίδοντες ούτω το τελευταίον λάκτισμα εις το Εθνικόν Λαχείον, το οποίον προώρισται να οπλίση την Ελλάδα κατά θάλασσαν».[320]

Μετά δύο ημέρες από την πρόσκληση της Εισαγγελικής Αρχής, ο «Χρόνος» ανακοινώνει «Μεγάλα δώρα χρηματικά 3.000 δραχμών εις όλους τους αγοραστάς του "Χρόνου"».[321] Η σχετική ανακοίνωση έχει ως εξής: «Επ' ευκαιρία της επερχομένης Πρώτης του Έτους, ο "Χρόνος", εκδηλών την ευγνωμοσύνην αυτού προς τους αγοραστάς του, απεφάσισε να τοις διανείμη εφέτος μεγάλα δώρα χρηματικά 3.000 δραχμών. Τα δώρα ταύτα, τα οποία θέλουσι διανεμηθή μεταξύ των αγοραστών του "Χρόνου", οίτινες θα επιστρέψουν εις τα Γραφεία μας τα από χθες μέχρι της 31ης Δεκεμβρίου εκδοθησόμενα τεσσαράκοντα φύλλα της εφημερίδος, είνε τα ακόλουθα πεντήκοντα: Εν μέγα δώρον χρηματικόν δραχμών 1.000, Δεύτερον δώρον χρηματικόν δραχμών 500, Τρίτον δώρον χρηματικόν δραχμών 200, Τέταρτον δώρον χρηματικόν δραχμών 100, Πέμπτον δώρον χρηματικόν δραχμών 75, Τεσσαράκοντα πέντε δώρα έκαστον 25. Εν όλω δώρα δραχ. 3.000».[322] Στις 30 Νοεμβρίου 1907 ο «Χρόνος» εξηγεί στους αναγνώστες του πως θα γίνει η διανομή των δώρων για να μη θεωρηθεί λαχείο που απαγορεύεται από την ισχύουσα νομοθεσία και η αξία των δώρων από την πρώτη προκήρυξή τους

στις 23 Νοεμβρίου από 3000 δρχ. επταπλασιάζεται και γίνεται 20.000 δρχ. με την αποστολή από τους αναγνώστες 110 φύλλων του «Χρόνου».[323] Η προθεσμία αποστολής των φύλλων έληγε στις 10 Μαρτίου 1908[324] και η διανομή τους γίνεται στις 30 Απριλίου 1908.[325]

Η παραπάνω «πολιτική δώρων» του «Χρόνου» έρχεται σε πλήρη αντίθεση με όσα γράφει ο Στέφανος Γρανίτσας στο «Χρόνο» στις 21 Νοεμβρίου 1904. «Θα εσταματούσα εδώ αν δυστυχώς δεν περιήρχετο εις τας χείρας μου αυτήν την στιγμήν εν φύλλον εσπερινής εφημερίδος, δια να μου διαψεύση την πεποίθησιν ότι το οκτασέλιδον είνε η τελευταία πρόοδος του τύπου εις τον τόπον μας. Πιστεύω ότι θα συμφωνήσετε όλοι αν σας είπω ότι η εφημερίς αυτή είνε εκ των εσπερινών των προσφερουσών πλην την εξασελλίδων φύλλων και δώρα ακόμη εις του αναγνώστας των. Θαυμάσια! Πέντε δράμια χάρτου τηλεγραφήματα ιδιαίτερα εκ Βιέννης, Βερολίνου, Τσε – φου, Τόκιο, όλων των πρωτευουσών των Ευρωπαϊκών Κρατών(;) και των πεδίων των διαφόρων μαχών(!) δι' εκτάκτων απεσταλμένων, πέντε επιφυλλίδας και χίλια δύο άλλα πράγματα μαζί με εν δώρον από 25 δραχμών, μέχρι τριακοσίων αντί μιας ... πεντάρας! Διατί να μη αναμένομεν εις προσεχές μέλλον και την εξής δήλωσιν; Οι αναγινώσκοντες την ημετέραν οκτασέλιδον εφημερίδα, την ενημεροτέραν και πλουσιωτέραν εις ύλην εκλεκτήν ειδήσεις εξηκριβωμένας και σοβαράς, εις εικόνας θαυμασίας τηλεγραφήματα εξ όλων των μεγαλοπόλεων της Ευρώπης κλπ., θα ενδύωνται δωρεάν όπως θέλουν εις τα καταστήματα Χρυσικοπούλου, θα τρώγουν εις το "Σπλέντιτ" θα κοιμούνται εις το ξενοδοχείον της Μ. Βρεττανίας και εκάστην πρωίαν θα λαμβάνουν εκ του γραφείου μας .... 300 δραχμάς. Αναγνώσατε όλοι την εφημερίδα μας". Διατί όχι;».[326]

Είχε τόσο πολύ εξαπλωθεί το σύστημα παροχής δώρων από τις εφημερίδες για την προσέλκυση αναγνωστών στις αρχές του 20ου αιώνα, ώστε να μην είναι καθόλου κολακευτικό για τη δημοσιογραφία. Όπως γράφει ο Κώστας Μάγερ, «αι μέθοδοι αυταί προσελκύσεως αναγνωστών δεν είναι κολακευτικαί δια την δημοσιογραφίαν, αλλ' εν πάση περιπτώσει απετέλεσαν ένα σύστημα, το οποίον εφηρμόσθη ευρύτατα και αποτελεσματικά από τον Γιάνναρον και το οποίον εμιμήθησαν αι περισσότεραι κατόπιν εφημερίδες εις τοιούτον βαθμόν, ώστε το κράτος ν' αναγκασθή να απαγορεύση δια νόμου την παροχήν δώρων εις τους αναγνώστας υπό των εφημερίδων».[327]

Το «Σκριπ», αναφερόμενο στη νομική πλευρά του θέματος της μεθόδου των δώρων και των λαχείων από τις εφημερίδες, γράφει: «Απεφύγαμεν μέχρι τούδε να κάμωμεν λόγον περί της παλαιοτάτης μεθόδου των λαχείων και των δώρων την οποίαν, προς εξαπάτησιν των απλουστέρων τάξεων, θέτουν εις ενέργειαν αι εφημερίδες εκείναι, αι οποίαι καταπίπτουσι οσημέραι εις την συνείδησιν του κοινού και ουδεμίαν πλέον παρέχουσαι πίστιν δια τα γραφόμενά των, μεταβάλλονται εις Λοταρτζήδες τελευταίας τάξεως. Επειδή όμως εσχάτως το κακόν εγενικεύθη εις επικίνδυνον βαθμόν και ο τύπος υφίσταται τέλειον εξευτελισμόν, ο δε απλούς κόσμος εξαπατάται κατά τρόπον χυδαιότατον, είμεθα ηναγκασμένοι να αντεπεξέλθωμεν κατά της αγυρτικής ταύτης πενταρολογίας των λοταρτζήδων και να διαφωτίσωμεν το κοινόν περί πράξεως, η οποία καταδιώκεται κατά τον νόμον ποινικώς συνεπαγομένη όχι μόνον φυλάκισιν και στέρησιν επαγγέλματος, αλλά και την κατάσχεσιν των αντικειμένων, τα οποία δήθεν κληρούνται η δωρίζονται».[328] Η «Ακρόπολις» η οποία κατά το «Σκριπ» «κατέφυγε και αυτή εις το επάγγελμα του λοταρτζή»,[329] θέλησε απολογούμενη να οχυρωθεί πίσω από μια απόφαση του Πλημμελειοδικείου της Λίλλης, κατά την οποία ο διευθυντής μιας εφημερίδας ο οποίος χάρη διαφήμισης μοιράζει δωρεάν στους αναγνώστες των φύλλων της εφημερίδας κάποιο συμπλήρωμα, του οποίου τα αριθμημένα αντίτυπα δίνουν το δικαίωμα σε όσους τα παίρνουν να μετέχουν σε κλήρωση, εάν δε δαπάνησαν τίποτε για να τα πάρουν ή για να λάβουν μέρος στην κλήρωση, δεν έρχεται σε α-

ντίθεση με το νόμο της 21 Μαΐου 1836. Κατά συνέπεια, ισχυρίζεται η «Ακρόπολις», αφού δεν κάνει λαχείο, αλλά μοιράζει δώρα με κλήρο, δε διαπράττει πράξη απαγορευόμενη από τον ποινικό νόμο.[330]

Ο νόμος της 21 Μαΐου 1836 τον οποίο εφάρμοσε το Πλημμελειοδικείο της Λίλλης, ο οποίος μπήκε στην ελληνική νομοθεσία (άρθρο 684 Ποινικού Νόμου[331] και Διάταγμα 20 Οκτωβρίου 1836 Περί λαχείων[332]), καταργήθηκε με το νόμο ΑΧΛ΄ Περί λαχείων της 30 Δεκεμβρίου 1887,[333] με τον οποίο «απαγορεύεται η σύστασις οιουδήποτε λαχείου και πάσα έκθεσις προς πώλησιν ή κυκλοφορία τίτλων αναγνωρίσεως δικαιώματος ή αποδοχή εράνων επί λαχείου, συστηθέντος εν τη αλλοδαπή. Υπό την απαγόρευσιν ταύτην υπάγεται η έκδοσις, μεταβίβασις ή κυκλοφορία οιουδήποτε τίτλου αναγνωρίζοντος αμοιβάς (primes) επιπροσθέτους εις άλλην υποχρέωσιν ή πλεονεκτήματα εξαρτώμενα εκ κληρώσεως ή οιουδήποτε άλλου τρόπου εκκυβεύσεως».[334] Σύμφωνα με το νόμο ΑΧΛ΄ (άρθρα 1-7) οι αγοραστές των εφημερίδων χάνουν άδικα τις πεντάρες τους και όχι μόνο δε θα πάρουν τίποτε στο τέλος, αλλά διατρέχουν τον κίνδυνο να καταδιωχθούν και οι ίδιοι ως συνένοχοι· συνέπεια δε της καταγγελίας να κατασχεθούν και όλα τα αντικείμενα/δώρα και να καταδιωχθούν και οι έμποροι οι οποίοι τα χορηγούν.[335] Όπως μας πληροφορεί το «Σκριπ», στην Εισαγγελία Πλημμελειοδικών κατατέθηκε μήνυση κατά των εφημερίδων «Ακροπόλεως», «Νέου Άστεως» και «Εσπερινής», για παράβαση του περί απαγορευμένου λαχείου νόμου.[336]

Το άρθρο 35 του νόμου 5060 της 30 Ιουνίου 1931[337] αναφέρει ότι «πάσα υπό εφημερίδος ή περιοδικού δημοσίευσις περί ενεργείας υπ' αυτής οιουδήποτε λαχείου ή παροχής δώρων δια κληρώσεως τιμωρείται με φυλάκισιν μέχρι δύο μηνών και με χρηματικήν ποινήν 10.000 μέχρις 100.000 δραχμών». Τη διάταξη αυτή επαναλαμβάνει ο νόμος 5330 της 19 Μαρτίου 1932 (άρθρο 4).[338] Ο νόμος 5484 της 18 Μαΐου 1932 ορίζει ότι στην απαγόρευση «της χορηγήσεως δώρων εμπίπτει επίσης και η άνευ ουδενός όρου εκπληρωτέου υπό των αναγνωστών συνέχισις της χορηγήσεως των υπεσχημένων υπό των εφημερίδων προ της ισχύος του Νόμου 5330 δώρων».[339] Ορθώς όμως κρίθηκε ότι δεν υπάγεται στην απαγόρευση η διάταξη της ύλης κατά τρόπο που παρέχει στους αγοραστές την ευχέρεια να κόβουν από την εφημερίδα μέρος της ύλης της για τη σύνθεση ξεχωριστού βιβλίου.[340]

Μέρος δεύτερο

Ο Τύπος

1. Εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία.

Ο Τύπος[1] (εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία), όπως και τα άλλα μέσα μαζικής ενημέρωσης, έχει την ιστορία του.[2] «Ο τύπος περιλαμβάνει πάσαν έντυπον εμφάνισιν, της οποίας η εφημεριδογραφία σπουδαιότατον αποτελεί παράγοντα· είθισται δε, διεθνώς σχεδόν, δια της λέξεως του τύπου να νοήται κυριώτατα η εφημεριδογραφία».[3] Η ιστορία των μέσων μαζικής επικοινωνίας είναι ένας νέος τομέας που τέμνει όλα τα πεδία της ιστορικής έρευνας. Είναι «η ιστορία μιας ατέρμονης πολυπλοκότητας» κατά τους Fr. Barbier και Cath. Bertho Lavenir[4] Ο Τύπος είναι τέκνο της νεωτερικότητας, για το λόγο αυτό και η ιστορία του συναρτάται με την ιστορία όλων εκείνων των φαινομένων που συναποτελούν και συναρθρώνουν την αντιφατική αυτή εμπειρία του σύγχρονου ανθρώπου: με την εκκοσμίκευση της κοινωνικής οργάνωσης, την πρόοδο της τεχνολογίας, την επικράτηση του ορθολογισμού και την ανάπτυξη της επιστήμης, τη διαμόρφωση των εθνών – κρατών, τις αλλαγές της βιομηχανικής επανάστασης, τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης με το πρόσταγμα της ελευθερίας και τα δικαιώματα του ανθρώπου.

Η ανάπτυξη του Τύπου είναι ιστορικά συνδεμένη με την εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού. Έπρεπε να φτάσουμε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα για να πάρει ο Τύπος το χαρακτήρα μιας μεγάλης βιομηχανίας και η τακτική του κατανάλωση να εξαπλωθεί στο σύνολο σχεδόν του πληθυσμού στις αναπτυγμένες χώρες, όπου η ανάγνωσή του έγινε ρυθμός και συνήθεια για την ατομική ζωή, για να καταλήξει σε μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς. Η πρώτη έντυπη εφημερίδα με ξύλινα στοιχεία εκδίδεται το 911 μ.Χ. στην Κίνα με τίτλο «Αγγελιοφόρος της πρωτεύουσας (Κινγκ – Πάο). Επειδή από το 1351 μ.Χ. και εκδίδεται κανονικά, μπορεί να θεωρηθεί ως η αρχαιότερη εφημερίδα του κόσμου.[5] Αλλά μόνο με την τυπογραφία μπορεί να γίνει λόγος για Τύπο, που με την τελειοποίηση του ταχυδρομείου και την ανάπτυξη της ταχυδρομικής επικοινωνίας σημειώνεται ο πρώτος σταθμός του και η αφετηρία της εφημερίδας όπως την εννοούμε σήμερα. Η εφημερίδα είναι σήμερα ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα και έχει καταστεί ο περισσότερο απαραίτητος σύντροφος της ζωής μας.[6] Όπως γράφει ο Β. Σταματιάδης «ο ημερήσιος Τύπος απέβη ρυθμός για τη μεγαλούπολη και ρυθμός για την ατομική ζωή μεγάλης μερίδας του λαού».[7] Στη διαλεκτική σχέση της ελευθερίας με την αναγκαιότητα, ο Τύπος είναι ένας από τους μεγάλους πρωταγωνιστές: έγκυρος και έγκριτος ή «λαϊκός», περιοδικός και ημερήσιος, μαχητικός και αμφισβητούμενος, γίνεται κήρυκας ιδεών και προπύργιο πολεμικής και αγώνων, ευρισκόμενος στο επίκεντρο των εξελίξεων, των αντιφάσεων, της προόδου και του αναρχισμού. Η εφημερίδα «Φως» της 24ης Φεβρουαρίου 1860 αναφέρει, ότι «μία εξουσία, όταν θελήση να καταστρέψη τας ελευθερίας του λαού, δεσμεύει πρώτον τον Τύπον, όστις είναι ο κύων ο φυλάττων το ποίμνιον των ελευθεριών και γαυγίζει οσάκις γίνεται ες αυτό εισβολή και καταπάτησις».[8]

Ο ελληνικός Τύπος από τη εμφάνισή του «υπήρξε και παραμένει Τύπος εξόχως ελληνικός, εξαιρέτως εθνικός».[9] Καθώς ο ελληνικός Τύπος υπάρχει ως «ο πιστότερος καθρέπτης του εθνικού χαρακτήρος, του πολιτισμού, της προόδου, της πολιτικής και κοινωνικής και βιομηχανικής ζωής μιας χώρας, ο άκαμπτος δ' εν ταυτώ των λαϊκών ελευθεριών αγωνιστής και πρόμαχος, ούτω δια του καθρέπτου τούτου του ελληνικού θα απεικονίζετο με τα ζωντανώτερα χρώματα αυτή αύτη η αλματική εν πάσι πρόοδος της αναγεννηθείσης και μεγαλυνθείσης Ελλάδος, προς τη πολιτική ιστορία της ημετέρας πατρίδος».[10] Οι ιδεολογικοί αγώνες του Τύπου υπήρξαν οι ευγενέστεροι και οι

δυσκολότεροι στο στίβο των πολιτικών αντιθέσεων. Με τους αγώνες αυτούς θεμελιώνεται η δημοκρατική διακυβέρνηση, γιατί διασφαλίζεται η έκφραση της γνώμης των πολιτών για τα κοινά και η επαναστατική πολιτική τοποθετείται στο πλαίσιο του φαινόμενου της κοινωνικής παθολογίας.[11] Διαλύονται τα πάντα «και δεν ανοίγεται κανενός το στόμα», γράφει η «Ακρόπολις», «να ζητήση την ανάτασιν του λαϊκού φρονήματος, τον φωτισμόν της κοινής γνώμης, και δια του φωτισμού την έκρηξιν δημοσίας αγανακτήσεως, δια ν' αρχίσουν να τρέμουν οι υπεύθυνοι και να βάλουν γνώσιν οι Άρχοντές μας;».[12]

*

Η ιστορία του βιβλίου και των πρώτων περιοδικών εντύπων είναι το σημείο όπου συγκλίνουν η ιστορία της ανάγνωσης, της τυπογραφίας, των τεχνικών της επικοινωνίας, η ιστορία του πολιτισμού, η ιστορία των ιδεών. Χαρακτηριστικό στοιχείο της ιστορίας του πολιτισμού είναι η προοδευτική αύξηση των μέσων επικοινωνίας. Ο Τύπος που επωφελήθηκε από την τεχνική πρόοδο, αρχίζει να απειλείται από την επιτάχυνσή της, χάνει το μονοπώλιο του γεγονότος για τη μαζική μετάδοση της πληροφορίας και την πρώτη θέση στον τομέα της ψυχαγωγίας και μοιράζεται τις λειτουργίες του με τη ραδιοφωνία και την τηλεόραση. Παρ' όλα αυτά ο Τύπος ως μέσο επιρροής της κοινής γνώμης δε χάνει τη δύναμή του ύστερα από την τεράστια διάδοση του ραδιοφώνου και η δύναμή του δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι μειώνεται λόγω της έλλειψης της συνδρομής του ακουστικού παράγοντα που ευνοεί την αύξηση της συνδρομής του συναισθηματικού τόνου.[13] «Η εφημερίς συζητεί με τον λαόν ζητεί να γίνη νοητή, επιχειρηματολογεί και απευθύνεται κατ' αρχήν εις τον νουν και όχι εις το αίσθημα του λαού, αδιάφορον, εάν εις ωρισμένας περιπτώσεις επικαλήται και το αίσθημά του ή μάλλον εκμεταλλεύεται σκοπίμως και συνειδητώς το αίσθημά του».[14] Ο Τύπος επιβιώνει «χάρη στη συνεχή προσπάθεια των δομών του και των μορφών του στις τεχνικές καινοτομίες και στην εξέλιξη των τάσεων και των αναγκών των αναγνωστών».[15]

Η αυτονομία του Τύπου περιλαμβάνει δομές μέσα σε ένα ευρύ πεδίο αρκετά ιδιότυπες. Ο κόσμος του Τύπου κληρονομεί στη διάρκεια της ιστορίας του παραδόσεις που συμβάλλουν επίσης στη διατήρηση της πρωτοτυπίας του και στην ενίσχυση της συνοχής του. Αυτή η αυτονομία όμως είναι ατελής, όχι μόνο εξαιτίας της προφανούς εξάρτησης κάθε τομέα δραστηριότητας με το σύνολο του κοινωνικού σώματος, αλλά επειδή η επιρροή που ασκείται από τον Τύπο στην κοινή γνώμη προσελκύει προς την κατεύθυνσή της συμφέροντα, τα οποία για να χρησιμοποιήσουν την ισχύ του, επιδιώκουν τον έλεγχό του.[16] Ο Τύπος, εφόσον δίνει μάχες για την ελευθερία του, είναι εκφραστής πολιτικών μερίδων, πολιτευομένων και πολιτικών συλλόγων και έχει ως κύρια αποστολή του την εξυπηρέτηση ιδεών και ιδεωδών. Όταν βγαίνει νικητής, αρχίζουν τα ιδεώδη να υποχωρούν μπροστά στην ύλη. Ο ανεξάρτητος και κομματικός τύπος[17] αρχίζει να μεταβάλλεται σε εμπορική επιχείρηση, το πνεύμα να υποδουλώνεται στο χρήμα. Τότε ο Τύπος είναι πουλημένος και σκοτεινός, επηρεασμένος από την κυβέρνηση και το κεφάλαιο.[18] Αυτόχρημα αφύσικος φαίνεται ο συνδυασμός των πολιτικών εφημερίδων με τη βιομηχανία. Ο Τύπος όταν ελευθερώνεται, υποδουλώνεται στο κεφάλαιο.

Το ευοίωνο φαινόμενο της χειραφέτησης του αθηναϊκού Τύπου από την κομματική πέδη, εκφράζει το άρθρο του Σπύρου Παγανέλη «Δημοσιογράφοι και κομματισμός», δείγμα υψηλών αρχών δημοσιογραφίας, στην εφημερίδα «Εστία» στα τέλη του 19ου αιώνα. «Βεβαίως θα υπάρχωσι και πρέπει ίσως να υπάρχωσι, φύλλα στενώς κομματικά, κεκλημένα να ερμηνεύωσι μετ' αυθεντίας τας γνώμας των δρώντων κομμάτων. Η ύπαρξις όμως ανεξαρτήτου Τύπου και η ευσυνείδητος αυτού επίδρασις επί της δημοσίας γνώμης πρόκειται τανύν προυργιαιτάτη ανάγκη. Ανυσιμώτατον όπλον εν

τη συγχρόνω κοινωνία ανεδείχθη απανταχού ο Τύπος. Ο ανεπηρέαστος Τύπος, ο σχετικός ανεπηρέαστος τουλάχιστον, ο δυνάμενος να έχη ευλόγους συμπαθείας προς πρόσωπα, ο την τυχόν όμως ταύτην προσωπικήν αδυναμίαν υποκιρνών δια της συναισθήσεως της ευθύνης του δημοσιογράφου και του καθήκοντος αυτού απέναντι Πολιτείας και Κοινωνίας, ης παρίσταται ου μόνον η έκφρασις, αλλά ο οδηγός και ρυθμιστής. Στενότητα σκέψεων θα ηδύνατο να καταγνώση τις προς τον πολιτευτήν εκείνον ή τους πολιτευτάς, τους δυσφορούντας επί τη θέα και τη κραταιώσει ανεξαρτήτου Δημοσιογραφίας. Αληθής ανεξαρτησία δεν δύναται αλλ' ή επί της δικαιοσύνης να βασισθή, δεν θα ήτο δε άξιος συγχαρητηρίων ο ηγέτης κόμματός τινος, ο ορρωδών την δικαίαν των άλλων εκτίμησιν. Φίλοι φανατικοί, δημοσιογράφοι έτοιμοι το παν να δικαιολογήσωσιν ή το παν να διαστρέψωσιν, υπήρξαν ανέκαθεν κάκιστοι των κομμάτων και των κομματαρχών φίλοι, ας πιστεύσωσιν δε οι τοιούτοι Έλληνες δημοσιογράφοι, εάν υπάρχωσιν, ότι οίκτου και περιφρονήσεως αισθήματα γεννώσιν εις τας καρδίας των ειδώλων αυτών ..... Τα κόμματα δεν συντρέχει τοσούτον τυφλώς φανατική δημοσιογραφία, όσον δύναται να συντρέξη αυτά δημοσιογραφία ευσυνείδητος, ανεπηρέαστος από πάθη, ξένη προς υπολογισμούς ή συμφέροντα, έχουσα την δύναμιν ν' αρθή υπεράνω συνήθων αδυναμιών, ρυθμίζουσα δε το πηδάλιον αυτής κατά τας ενδείξεις της αναλλοιώτου πυξίδος, της εις ουδεμίαν υποκειμένης παραλλαγήν, της πυξίδος δηλονότι του δημοσίου αγαθού.... Δημοσιογραφία ανεξάρτητος και νήφουσα είνε μέγα και πολύτιμον εθνικόν κεάλαιον».[19]

Στην εφημερίδα «Το Άστυ» δημοσιεύεται το 1904 πραγματεία του Ιωσήφ Πούλιτσερ, διευθυντή του «Κόσμου» της Νέας Υόρκης, με τίτλο «Ο ιδεώδης δημοσιογράφος. Ποίος πρέπει να είνε»,[20] «καθ' όσον και εν Ελλάδι, ως εν Αμερική, ο Τύπος ανυψώθη εις τεραστίαν δημοσίαν δύναμιν, κατά της οποίας ουδέν δύναται να αντιστή και ήτις δύναται πολλά να δημιουργήση, καθ' όσον η Ελλάς και ιδίως η Ελλάς, έχει ανάγκην του ιδεώδους δημοσιογράφου, το οποίον εφαντάσθη ο κ. Πούλιτσερ - διότι και εδώ-, υπάρχει ανάγκη να ακουσθούν τα δημοσιογραφικά μαθήματα. Δεδομένου άλλως τε ότι η Ελλάς είνε η κατ' εξοχήν χώρα των εφημερίδων, ότι εις τας Αθήνας εκδίδονται 16 ημερήσια φύλλα, ότι δεν υπάρχει επαρχιακή πόλις εις την οποίαν να μη εκδίδωνται δύο ή τρεις εφημερίδες, ότι δεν υπάρχει Έλλην όστις δεν εδημοσιογράφησεν ή Έλλην όστις δεν δημοσιογραφεί, η μελέτη του κ. Πούλιτσερ εκβαίνει δια την Ελλάδα των ορίων του δημοσιογραφικού κύκλου και ενδιαφέρει ολόκληρον το ελληνικόν δημόσιον, όπερ άλλως τε πρέπει να φωτισθή περί του "καλού είδους του Τύπου", ως ορίζει τούτο ο διευθυντής του "Κόσμου"».[21]

Σχετικά με την «αρθρογραφική επίδραση», τη δύναμη των γνωμών της εφημερίδας σε αντιδιαστολή με τις ειδήσεις τις οποίες περιέχει, ο Πούλιτσερ γράφει, ότι «εξαρτάται σήμερον σχεδόν καθ' ολοκληρίαν εκ της εμπιστοσύνης του κοινού εις την εντιμότητα, το φιλελεύθερον, το ατρόμητον και τον ηθικόν σκοπόν αυτής της εφημερίδος. Ο λαός κατέστη σήμερον αρκετά οξύνους, ώστε να διακρίνει σαφώς επί του ζητήματος τούτου. Δύναται τώρα να μαντεύη υπό τας γραμμάς του φιλοκερδή συνήγορον των αρπακτικών συνδικάτων, όσον και τον επιτήδειον και εξ ίσου φιλοκερδή δημαγωγόν του Τύπου, όστις δια λόγους συμφέροντος κραυγάζει εναντίον των συνδικάτων τούτων. Δεικνύει την εκτίμησίν του και την εμπιστοσύνην του προς εφημερίδας, αίτινες είνε απολύτως ανεξάρτητοι, και αι οποίαι είνε ακάματοι εις την ένθερμον αφοσίωσίν των, προς ό,τι πιστεύουν ότι είνε αληθές και δίκαιον, αι οποίαι στιγματίζουν όλους τους δόλους και όλα τα ψεύδη και όλα τα αίσχη, και πολεμούν όλα τα δημόσια κακά και όλας τας καταχρήσεις χωρίς φόβον και άνευ ευνοίας υπέρ ουδενός. Υπάρχον πολλά και αξιοσημείωτα παραδείγματα της επιδράσεως την οποίαν έχουν αι εφημερίδες όπως οδηγούν την κοινήν γνώμην, και σχηματίζουν την κοινήν γνώμην, δια των κυρίων άρθρων των, ώστε ουδεμία υπολείπεται λογική αμφιβολία περί της εξακολουθούσης και σήμερον

ακόμη επιδράσεως της δυνάμεως ταύτης. Και η δύναμις θα εξακολουθή και θα αυξάνεται αναλόγως της αφοσιώσεως των εφημερίδων εις το ιδεώδες καθήκόν των όπως καταστήσουν τον Τύπον μεγάλην ηθικήν δύναμιν εις το Κράτος, υπηρετούσαν και αγωνιζομένην υπέρ του λαού, με αληθή ειλικρίνειαν, αφιλοκέρδειαν, αγάπην προς την ελευθερίαν και γενναιότητα».[22]

Ένας Άγγλος δημοσιογράφος την ίδια εποχή σε μια θαυμάσια σελίδα ορίζει τι θα πει δημοσιογράφος. Η μετάφραση της σελίδας αυτής, γράφει το «Νέον Άστυ»,[23] «αξίζει να δημοσιευθή και ελληνιστί. Όσοι εγεννήθησαν με την δημοσιογραφικήν ιδιοφυίαν θα εννοήσουν την παλλομένην και ζωντανήν αλήθειαν της σελίδος. Οι άλλοι θα μάθουν τι θα ειπή δημοσιογράφος». Κατά τον Άγγλον πάντοτε δημοσιογράφον, «η δημοσιογραφία δεν είνε επάγγελμα. Είνε ή ιδιοφυία, ή σχολείον, ή νεκροταφείον – συνηθέστερα το τελευταίον. Έπειτα δεν ημπορείτε ν' ασπασθήτε την δημοσιογραφίαν. Πρέπει να είσθε γεννημένος δι' αυτήν. Εάν έχετε την δημοσιογραφικήν ιδιοφυίαν, δεν θα είσθε κατάλληλος δια τίποτε άλλο και δεν θα ημπορέσετε να κάμετε τίποτε άλλο. Όπως η θάλασσα, θα σας τραβά, οπουδήποτε και αν ευρίσκεσθε. Εάν δεν έχετε το ένστικτον τις ειδήσεως, ποτέ δεν θα γείνετε δημοσιογράφος, και καλλίτερα ν' αυτοκτονήσετε, ή ν' αφιερωθήτε εις καμμίαν άλλην εργασίαν».

Στον επικήδειο που εκφωνεί ο διευθυντής της εφημερίδας «Αθήναι» Γεώργιος Πωπ στην κηδεία του Πέτρου Κανελλίδη ιδρυτή, ιδιοκτήτη και διευθυντή των «Καιρών», είπε τα παρακάτω, χαρακτηριστικά για την αποστολή των δημοσιογράφων, λόγια: «Θέλουσιν αι κοινωνίαι τους δημοσιογράφους υπερτέρους πάσης ανθρωπίνης αδυναμίας. Τους γνωρίζουν βιοπαλαιστάς, εργαζομένους νυκτός τε και ημέρας, αλλά δεν συγχωρούσιν εις αυτούς ουδεμίαν αδυναμίαν. Αξιούσιν αι κοινωνίαι από τους δημοσιογράφους το αδέκαστον, και την ακεραιότητα των δικαστών, την τόλμην και την ορμητικότητα των μαχομένων, την υπερούσιον σχεδόν λήθην του ατομισμού των απέναντι οιασδήποτε ξένης υποθέσεως. Και όμως οι άνθρωποι των εφημερίδων είνε πάντοτε το κέντρον πάσης κολακευτικής προσοχής ενώ συγχρόνως τα ξένα συμφέροντα ζητούσι να εκμεταλλευθούν πάσαν ανθρωπίνην αδυναμίαν αυτών. Και ενώ η εφημερίς αποβαίνει η ασπίς της πολιτικής αμύνης, ο διαθέτων ταύτην δημιουργεί περί εαυτόν πάντοτε περιβάλλον δυσπιστίας. Και αγωνιζόμενος υπέρ τρίτων πολλάκις υποχρεούται ν' αμυνθή υπέρ εαυτού. Δύναταί τις ούτω ευχερώς να κατανοήση τας δυσχερείας ας υπερενίκησεν αγωνιζόμενος και ο πολύκλαυστος συνάδελφός μας.... Αλλ' είνε κοινή των δημοσιογράφων η τύχη. Δια ν' αξιώσιν όμως παρ' αυτών αι κοινωνίαι υπεράνθρωπον αρετήν και ηρωισμόν εν παντί κατανοούσι την σημασίαν της αποστολής του τύπου. Και αν λησμονώσιν, ότι ο δημοσιογράφος κατεδιώχθη, εφυλακίσθη, υπέστη κινδύνους και διωγμούς χάριν ενός σκοπού πάντοτε γενικωτέρου, δεν πρέπει να λησμονή ο λαός ότι εν τη απολύτω ελευθερία του τύπου έγκειται η δύναμις και η πρόοδος των κοινωνιών. Δεν ανήκουσιν εις εαυτούς οι δημοσιογράφοι. Είνε στρατιώται κεκλημένοι ν' αμύνωνται υπέρ της ισότητος και του δικαίου. Η αγωνιώδης δε πολλάκις συμπλήρωσις του ημερησίου έργου, όπως εύρη απήχησιν η καθημερινή και αδιάπτωτος προσπάθεια υπέρ μιας ευγενούς ιδέας είνε η μόνη ικανοποίησις των μαχητών τούτων, οίτινες ευρίσκοντες την ανάπαυσιν μόνον εν τω θανάτω έχουσι κατά την υπερτάτην ταύτην στιγμήν δικαιώματα επί της ευγνωμοσύνης των λαών υπέρ των δικαίων των οποίων ηγωνίζοντο. Είνε βωμός της ελευθερίας, πάσα οιαδήποτε και παρ' οιουδήποτε εκδιδομένη εφημερίς. Είνε εκάστη στήλη αυτής μικρός προμαχών από του οποίου και αν προς στιγμήν ανακύψη ανθρωπίνη τις αδυναμία, πάντοτε όμως θα εξορμήση και ευγενής ιδέα υπέρ γενικού αγαθού και πάντοτε εντός αυτού, ο ασθενής, ο απροστάτευτος, ο διωκόμενος θα εύρη την άμυναν και την συνηγορίαν. Διότι ο δημοσιογράφος, ο έχων καθ' ημέραν ν' αντιπαλέση κατά παντός πειρασμού, κατά πάσης ανθρωπίνης αδυναμίας, ευρίσκει την υπερτάτην γαλήνην της ψυχής

αυτού μόνον την στιγμήν καθ' ην εξυψών την εθελοθυσίαν μέχρις ηρωισμού προσέρχεται εις τον βωμόν της πίστεώς του. Και ούτω διαχειριζόμενος το τιμαλφέστερον των δώρων της ανθρωπότητος: την ελευθερίαν της σκέψεως και της συνειδήσεως είνε αληθής μυσταγωγός όστις πολλάκις έρχεται να προσφέρη θύμα εις τον βωμόν της πίστεώς του, την γαλήνην και την ευημερίαν του βίου αυτού».[24]

Υπάρχει διαφορά μεταξύ των ελληνικών εφημερίδων και των εφημερίδων του Λονδίνου; «Αντιθέτως προς τας εφημερίδας του Λονδίνου, κατά τας ημέρας ταύτας της "ειδησεογραφικής" δημοσιογραφίας αι ελληνικαί εφημερίδες είνε πρωτίστως πολιτικαί δια τον ευνόητον λόγον, ότι η πολιτική το κυριώτερον ενδιαφέρον των αναγνωστών των. Προ τινων μηνών μία εκ των κυριωτέρων ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων πικροχόλως παρετήρει: "Εάν εδημοσιεύαμεν άρθρα περί του εμπορίου της χώρας, της αναπτύξεως των προσόδων της, της αναδασώσεως των φαλακρών ορέων της και της βελτιώσεως των υλικών συνθηκών της θα επωλούμεν μόνον πενήντα αντίτυπα. Αλλ' εάν δώσωμεν εις τους αναγνώστας μας τας τελευταίας φήμας περί επικειμένης πολιτικής κρίσεως, των πιθανοτήτων της διαλύσεως της Βουλής, ή των συνεννοήσεων μεταξύ δύο αρχηγών πολιτικών κομμάτων η κυκλοφορία μας ανέρχεται αλματικώς. Της ελληνικής πολιτικής αποτελούσης ζήτημα προσώπων μάλλον ή αρχών τα πολιτικά άρθρα των εφημερίδων ενδιατρίβουν κυρίως εις κομματικάς μεταστάσεις και την δυσαρέσκειαν τούτου ή τας διαψευσθείσας ελπίδας εκείνου του βουλευτού και εκ της συσκέψεως των πιστών οπαδών εις τον οίκον τούτου ή εκείνου του πολιτικού αρχηγού. Αλλά καίτοι κατ' ουσίαν πολιτικός ο ελληνικός τύπος όσον όμως επιθετικός και αν δείκνυται προς τα μέλη του αντιθέτου κόμματος ουδέποτε σύρεται προς συζήτησιν εις την δημοσιογραφικήν παλαίστραν ο ιδιωτικός βίος επιφανούς πολιτευτού. Αληθώς εξ όλων των αθηναϊκών εφημερίδων δύο μόνον συντηρούνται υπό των κομμάτων των οποίων έργον είνε να εξυμνούν, είτε ορθή είτε εσφαλμένη είνε την πολιτικήν των αρχηγών των, και να κατηγορούν, άνευ όμως προσωπικών επιθέσεων, τον αρχηγόν των αντιθέτων των. Αι εφημερίδες αύται είνε η "Πρωία" δηλιγιαννική και η "Ημερησία" θεοτοκική. Αι άλλαι εφημερίδες είνε πρόθυμοι ναλλάσωσι μετά ταχύτητος πολιτικάς γνώμας. Ο δημοσιογράφος ο εξυμνών σήμερον ένα πολιτικόν αύριον ημπορεί να τον κατακρίνη. Εν τούτοις είτε εξυμνούμενοι, είτε επικρινόμενοι οι Έλληνες πολιτικοί είνε βέβαιοι περί της διηνεκούς καθημερινής ρεκλάμας των, και δεν παρέρχεται πρωία χωρίς να παρουσιάζωνται προ του κοινού τα ονόματά των».[25]

*

Έτσι υπάρχουν εφημερίδες που αποβαίνουν καθαρά εμπορικές επιχειρήσεις και εφημερίδες που καταβάλλουν προσπάθεια να παραμείνουν στο πλαίσιο της κύριας αποστολής του τύπου, δηλαδή της προστασίας του αδύνατου, της καταδίκης της αυθαιρεσίας, της κατοχύρωσης των ατομικών ελευθεριών και της άσκησης κριτικής της πολιτικής ηγεσίας. Μόνο έτσι ο Τύπος γίνεται φρουρός των λαϊκών ελευθεριών.[26] Βλέπουμε εφημερίδες πολιτικές και ειδησεογραφικές, γνώμης και κυκλοφορίας, που εξασφαλίζουν πολλούς αναγνώστες με κάποια πολιτική ουδετερότητα που συγκαλύπτει την πραγματική γνώμη και δίνει για κύρια τροφή στο αναγνωστικό κοινό τις ειδήσεις της ημέρας. Άλλες εφημερίδες για να προσελκύσουν περισσότερους αναγνώστες, αποφεύγουν την έκφραση πολιτικής ή κοινωνικο-οικονομικής γνώμης και καταφεύγουν στα «νέα», στις καμπάνιες, στην εικονογράφηση και πολλές φορές σε άσεμνα δημοσιεύματα και σκανδαλοθηρία.[27] Γράφει ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας: «Αι εφημερίδες είναι εμπορικαί επιχειρήσεις· ίνα επικρατήσωσιν, έχουσιν ανάγκην μείζονος καταναλώσεως και πλειόνων κερδών. Άρθρα διδακτικά και επιστημονικά έχουσιν ολιγίστους αναγνώστας το δε πολύ κοινόν έχει ανάγκην διεγέρσεως των νεύρων αυτού. Αι εφημερίδες ηύξησαν τας σελίδας και επλήρωσαν ταύτας δι' ασέμνων διεγερτικών αναγνωσμάτων, περιγραφών και εικόνων των τελουμένων εγκλημάτων. Η επισκόπησις της παρ' ημίν λειτουργίας της ποινικής

δικαιοσύνης δεικνύει δυστυχώς, ότι η ποινική δικαιοσύνη από πολλού καθιέρωσεν εντελή ατιμωρησίαν των επικινδύνων τούτων ολισθημάτων του τύπου. Ο τύπος έχει προορισμόν να διενεργή εκπολιτιστικόν έργον, το μεν δια της μορφώσεως του λαού, το δε εξαφαλίζων τας λαϊκάς ελευθερίας και αποτρέπων την εχθράν πάσης προόδου τυραννίαν, ακριβώς διότι καυτηριάζει υπερβασίας και παραβάσεις των αρχόντων. Ώστε όρος απαραίτητος προς εκτέλεσιν τοιαύτης υψηλής αποστολής είναι η ελευθερία του τύπου·[28] την αποστολήν δε ταύτην ο τύπος εκπληροί τοσούτω καλύτερον, όσω πλειότερον δύναται να επιδρά επί την κοινήν γνώμην. Αλλά τότε ακριβώς και λεπτότερον πρέπει να ελέγχη το περιεχόμενον αυτού».[29]

Με την ύπαρξη εφημερίδων καθαρά εμπορικού χαρακτήρα δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επισκιάζεται το έργο της υγιούς μερίδας του Τύπου για την ποιοτική βελτίωση της κοινής γνώμης, η οποία κυρίως επιτυγχάνεται με την πνευματική επικοινωνία των λαών. Ο Τύπος φέρνει τον αναγνώστη στο διεθνή στίβο των αντιμαχόμενων γνωμών και αναπτύσσει σε αυτόν την ικανότητα άσκησης κριτικής σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια. Με τη δημιουργούμενη μέσα από τον Τύπο πνευματική επικοινωνία η κλιμάκωση των πολιτισμών αποβάλλει με το πέρασμα του χρόνου τα έντονα διαχωριστικά της και το κοινωνικό περιβάλλον ως διαπλαστικός παράγοντας της προσωπικότητας επεκτείνεται σε παγκοσμιότητα.[30] Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον Τύπο ως το προϊόν της πνευματικής κίνησης του λαού,[31] παράγοντα που κατατοπίζει και μορφώνει τους λαούς.[32]

*

Η εφημερίδα[33] αποτελεί την καταγραφή του εφήμερου της κάθε ημέρας που περνά και προστίθεται στον παρελθόντα χρόνο. «Η ιστορία μιας εφημερίδος ανατέλλει την πρωίαν και λήγει την εσπέραν».[34] Υπηρετεί ωστόσο τη διάρκεια, συντηρεί τη συλλογική μνήμη, υπερβαίνει το χρόνο, άρα «ποιεί ιστορίαν» για τα ανθρώπινα πράγματα ασήμαντα ή σημαντικά, μεγάλα ή μικρά.[35] «Αι δημοσιογραφικαί ορμαί υπό τας οποίας πάλλει μία οποιαδήποτε ιδέα και καμμία ταπεινότης, είνε απλαί στιγμαί. Αλλ' η σημασία του αξιοπρεπούς και ριζωμένου εν τη κοινωνία τύπου είνε διάρκεια εις την ζωήν ενός έθνους».[36] Να δούμε μια φωνή από μέσα, από δημοσιογράφο εφημερίδας, για ποιον γράφουν, ιδίως αυτοί που έχουν ξεπεράσει τον πρώτο στόχο της υπογραφής και βλέπουν τα γραπτά τους να ταυτίζονται με τη γνώμη της εφημερίδας. Γράφουν, μας λέει εκλεκτή δημοσιογράφος αθηναϊκής εφημερίδας, «γι' αυτόν που θέλει, το διάλεξε και το ζητά, μια εφημερίδα που διαρκεί. Με την έννοια ότι έχουν ανατραφεί και μεγαλώσει οικογένειες διαβάζοντάς την. Μπορεί όλοι να μη συμφωνούν με την πολιτική της γραμμή και τοποθέτηση, αλλά κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη συνέπεια και την εντιμότητά της».[37]

Ας θέσουμε την ερώτηση: Τι διαβάζουν οι Έλληνες; Την απάντηση παίρνουμε από αθηναϊκή εφημερίδα του 1906. «Πρώτον και κύριον τας εφημερίδας. Δεν υπάρχει άλλη χώρα όπου ο τύπος να παίζη τόσον σπουδαίον μέρος εις την ζωήν του λαού του οποίου ο προς τα ημερησίας εφημερίδας πόθος αποδεικνύει ότι αι κλίσεις των Ελλήνων δεν μετεβλήθησαν από των ημερών καθ' ας ο συγγραφεύς των Πράξεων των Αποστόλων ετόνισε την μανίαν ην είχον οι Αθηναίοι "να μανθάνωσι νέα". Αφ' ότου προ ογδοήκοντα ετών ο "τυπογράφος συνταγματάρχης" του Βύρωνος Λέισεστερ Στάνωπ ίδρυσε την πρώτην ελληνικήν εφημερίδα εις το Μεσολόγγιον, η δημοσιογραφία προήχθη μεγάλως εις την Ελλάδα».[38] Κατά την ίδια περίοδο «καθημερινώς αι νεώτεραι Αθήναι δημοσιεύουν δεκατρείς εφημερίδας – δέκα πρωινάς και τρεις απογευματινάς. Κατά τινα περίστασιν ο ολικός αριθμός των ημερησίων φύλλων ανήρχετο εις δέκα πέντε – αριθμός ελάχιστα μικρότερος του αριθμού των πρωινών και εσπερινών εφημερίδων του Φλήιτ – Στρήιτ του Λονδίνου, των προωρισμένων δια

πρωτεύουσαν ασυγκρίτως πολυανθρωποτέραν ολοκλήρου της Ελλάδος. Ενώ εις το Λονδίνον ο άνθρωπος διαβάζει μίαν ή το πολύ δύο εφημερίδας, ο Αθηναίος καταβροχθίζει πάσαν εφημερίδα περιερχομένην εις χείράς του».[39] Είναι τόσο μεγάλη η σημασία της εφημερίδας για τη μόρφωση του λαού, αφού ο Κοραής επιθυμεί «να μεταφράζωσιν οι διδάσκαλοι και άλλοι λόγιοι κεφάλαιά τινα εκ των αρχαίων συγγραφέων και να τα καταχωρίζωσιν εις τας εφημερίδας, να μεταφέρωσιν ακόμη εις αυτάς και αυτοί οι εφημεριδογράφοι από τας εφημερίδας των αλλογενών, όσα λέγονται και πράσσονται καλά και δίκαια μεταξύ των φωτισμένων εθνών και εξαιρέτως των ελευθέρων και των έτι υπέρ ελευθερίας πολεμούντων Αμερικανών. Η τυπογραφία, εφώτισεν, ηλευθέρωσεν, εβελτίωσε τα έθνη. Τα αυτά εξ αυτής καλά έχομεν να προσμένωμεν και ημείς, αν οι εφημεριδογράφοι σπουδάζωσι να φυτεύωσιν εις τας ψυχάς των ομογενών ό,τι συνεργή εις την ευδαιμονίαν αυτών· αν συλλογισθώσιν ότι το έργον των είνε έργον θείον, έργον αληθώς ιεροκήρυκος και το πιεστήριον των τύπων γίνεται ι(ε)ρός άμβων, όταν υπ' αυτό σκορπίζωνται εις όλον το έθνος ηθικής και πολιτικής διδάγματα. Τούτο μάλλον διαφέρει ή μάλλον υπερφέρει από τον ιεροκήρυκα ο εφημεριδογράφος, ότι διδάσκει εν αυτώ έθνος ολόκληρον, ενώ του ιεροκήρυκος η διδαχή ακούεται μόλις από δύο χιλιάδας ανθρώπων κάθε φοράν».[40]

Η εικόνα του αναγνώστη πρωινής εφημερίδας που παίρνει το πρωινό του ή πηγαίνει με το τρένο στην εργασία του είναι κοινή σε όλες τις χώρες. Οι απογευματινές εφημερίδες μόνο ως συμπληρωματικά φύλλα των πρωινών εφημερίδων μπορούν να χαρακτηριστούν.[41] Τη συνήθεια αυτή, τόσο της ανάγνωσης της εφημερίδας όσο και της ακρόασης του ραδιοφώνου, ο H. Huxley παραλληλίζει προς τον εθισμό, ο οποίος δημιουργείται στο άτομο από τη χρήση καπνού, ναρκωτικών και οινοπνευματωδών ποτών.[42] Ο εθισμός αυτός δεν περιορίζεται μόνο στην ανάγνωση της εφημερίδας, αλλά και στη σχετικά σταθερή εκλογή από το άτομο της ίδιας εφημερίδας για πολύ μακρά χρονικά διαστήματα της ζωής του.[43] Φανταστείτε λοιπόν τι θα γινόταν αν αναστελλόταν για λίγο η έκδοση των χιλιάδων πολιτικών εφημερίδων που εκδίδονται και κυκλοφορούν καθημερινά σε όλο τον κόσμο![44]

Η αντίθεση μεταξύ εθνικών και περιφερειακών τύπων εφημερίδων εκφράζει δύο συμπληρωματικές τάσεις της δημοσιογραφίας. Η πρώτη αναφέρεται στην ποικιλία του περιεχομένου της και στην ποιότητα των εθνικών και διεθνών πληροφοριών, ενώ η άλλη επιδιώκει να ικανοποιήσει την ανάγκη της γνώσης των ειδήσεων της περιφέρειας και της περιοχής. Η έλξη για τοπικές ειδήσεις αποτελεί αιτία προσκόλλησης του αναγνώστη στην εφημερίδα του και αυτό επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού τοπικών εφημερίδων από ημερήσιες έως εβδομαδιαίες, που περιορίζουν το πεδίο πληροφόρησης μόνο στα γεγονότα της συγκεκριμένης ζώνης μετάδοσης και μόνο στις ανησυχίες της καθημερινής ζωής των αναγνωστών. Από τη φύση του ο ημερήσιος Τύπος είναι γενικής πληροφόρησης, ωστόσο υπάρχουν και κατηγορίες εξειδικευμένων εφημερίδων.

*

Ο περιοδικός Τύπος έχει την πελατεία του σε μια καθορισμένη κοινωνική ομάδα, ενώ η πελατεία του ημερήσιου Τύπου αναμειγνύεται με το σύνολο του ενήλικα πληθυσμού. Ενώ η εφημερίδα έχει από τη φύση της την τάση προς το παγκόσμιο, το περιοδικό έχει αυτή του ιδιαίτερου.[45] Παρά το γεγονός ότι σε μεγάλο μέρος του περιεχομένου του το ημερήσιο έντυπο χάνει την ιδιαιτερότητά του σε σχέση με το εβδομαδιαίο, εν τούτοις παραμένει απαραίτητο στο επίπεδο της μικρής επικαιρότητας και των καθημερινών υπηρεσιών που παρέχει, διευκολύνοντας καθημερινά πάρα πολλές διαδικασίες της ζωής. Αυτό το θέλγητρο της μικρής επικαιρότητας και η χρησιμότητα των καθημερινών πληροφοριών ισχύουν κύρια για τα τοπικά ημερήσια φύλλα.

Οι ιδιότητες της εφημερίδας είναι η διαρκής έκδοση, η δημοσιότητα της έκδοσης και το επίκαιρο του περιεχομένου.[46] Η επικαιρότητα είναι το αίμα της εφημερίδας. Χάρη στην επικαιρότητα ο Τύπος υποβάλλεται σε κολοσσιαίες δαπάνες και χρησιμοποιεί όλα τα τεχνικά και δυνατά μέσα, αφού όλες οι νεότερες εφευρέσεις διατελούν στην υπηρεσία της δημοσιογραφικής επικαιρότητας. Η σε ορισμένη σταθερή ώρα εμφάνιση της εφημερίδας προς την οποία έχουν εξοικειωθεί οι αναγνώστες, κάνει την εφημερίδα αγαπητή. Φανταστείτε πόσο θα δυσφορήσει ο τακτικός αναγνώστης εάν με τον πρωινό καφέ του δε βρει την εφημερίδα του, εάν δε χρησιμοποιήσει τη μεσημβρινή έκδοση «δίκην ναρκωτικού» για την απογευματινή του ανάπαυση ή εάν το βράδυ δεν υπάρχει στο οικογενειακό τραπέζι το εσπερινό φύλλο.[47] Είναι περιττό, γράφει ο Νικόλαος Σαρίπολος, να αναφερθούν επιχειρήματα για τα ωφελήματα που προσφέρονται από τον Τύπο σε όλους, καθώς και το ότι ο Τύπος «κατέστη νυν το αναγκαίον προς διάδοσιν του πολιτισμού όργανον, ότι εστίν η εστία αφ' ης η αγαθοποιός σοφία εκπέμπει το θάλπος αυτής, ότι εστί λαμπάς η φωτίζουσα ανθρώπους πάντας, δεσμός συνδέων την όλην ανθρωπότητα και το παλλάδιον απάντων των δημοσίων, αστικών, πολιτικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων παντός ελευθέρου έθνους.»[48]

Παραδοσιακά, το ημερήσιο φύλλο είναι η ευγενής μορφή δημοσιογραφίας. Αυτή η υπεροχή διαστρέφει τις προοπτικές για τον Τύπο, γιατί οδηγεί στην ελαχιστοποίηση των περιοδικών, που παρουσιάζουν ωστόσο μια αγορά πιο σημαντική από αυτή των εφημερίδων. Ο ρυθμός εμφάνισης του ημερήσιου φύλλου προσαρμόζεται βέβαια πάντοτε σε αυτόν της μικρής επικαιρότητας των διαφόρων γεγονότων και των τοπικών νέων που εξελίσσονται μέρα με τη μέρα και πρέπει φυσικά να εξιστορούνται σε καθημερινή βάση. Η είδηση πρέπει να δοθεί «φρέσκια» στους αναγνώστες με τα επεισόδια που ακολουθούν από τη μια μέρα στην επόμενη. Αυτή δεν περνάει βέβαια στον αφηρημένο κόσμο των κοινωνικών ή πολιτικών προβλημάτων, αλλά στον καθημερινό κόσμο του ατόμου ή της μικρής ομάδας και ανταποκρίνεται σε μια στοιχειώδη περιέργεια που μόνο το καθημερινό μπορεί να ικανοποιήσει, χωρίς να υπάρχει λόγος να φοβάται τον ανταγωνισμό του περιοδικού, του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης.[49]

Στον κόσμο των εφημερίδων και των περιοδικών κάθε προσπάθεια τυπολογίας είναι αυθαίρετη. Τα κριτήρια ταξινόμησης είναι πολλά.[50] Έτσι έχουμε το κριτήριο της περιοδικότητας και των τυπικών χαρακτηριστικών που καταλήγουν σε κατατάξεις πολύ αποκαλυπτικές για τη φύση των εκδόσεων, ενώ η κατάταξη ανάλογα με την κατηγορία του περιεχομένου ή της απήχησης, που χρησιμοποιείται, είναι από τις λιγότερο αντικειμενικές. Τα περιοδικά τα διακρίνουμε σε γενικής πληροφόρησης και περιοδικά αναγνωσμάτων.[51] Στα πρώτα περιλαμβάνονται τα τοπικά (εβδομαδιαία, διμηνιαία, τριμηνιαία κτλ.), οι κυριακάτικες εφημερίδες, τα εικονογραφημένα περιοδικά, τα δογματικά περιοδικά, ο Τύπος ηχούς (προσφέρει εύκολες ευκαιρίες ψυχολογικής αντεκδίκησης με το γελοίο που αποκαλύπτει ή με την αγανάκτηση που προκαλεί για τους μεγάλους αυτού του κόσμου) και ο παράλληλος Τύπος. Στα περιοδικά εξειδικευμένης πληροφόρησης ανήκουν τα γυναικεία περιοδικά, τα εβδομαδιαία τηλεοπτικά περιοδικά, τα περιοδικά κουλτούρας, ψυχαγωγίας, τα οικονομικά και τα αθλητικά. Τέλος στα περιοδικά αναγνωσμάτων περιλαμβάνονται τα περιοδικά διασκέδασης, ο Τύπος αναγνώσματος και τα περιοδικά ειδικής ενημέρωσης.

Η φύση του γραπτού λόγου είναι διττή: είναι συγχρόνως βιομηχανικό προϊόν και πνευματική δημιουργία. Η εφημερίδα στην ουσία είναι μια υπηρεσία και δεν είναι βιομηχανικό προϊόν παρά τον όγκο κεφαλαίων που κινεί, τον αριθμό των μισθωτών υπαλλήλων και τη σπουδαιότητα των επενδύσεων σε υλικό και ακίνητα.[52] Την πραγματική επιβεβαίωση της ενότητάς του ο Τύπος βρίσκει μόνο από τον καθορισμό των κοινωνικών λειτουργιών, τις οποίες καλύπτει σε διάφορα επίπεδα η

καθεμιά από τις εκδόσεις του. Ο Τύπος αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα μέσα υποβολής και κατά συνέπεια μορφοποίησης της κοινής γνώμης.[53] Ο Tonnies θεωρεί την εφημερίδα ως κύριο όργανο της κοινής γνώμης.[54] Ο σπουδαιότερος ρόλος του Τύπου στη μορφοποίηση της στάσης που αποβαίνει ρυθμιστική της συμπεριφοράς των ατόμων, συνίσταται στο ότι δημιουργεί μια σταθερή πνευματική επικοινωνία μεταξύ τους και με αυτή την έννοια παρουσιάζεται απαραίτητος για την οργάνωση του κοινωνικού πνεύματος.[55] Από το λόγο αυτό προκύπτει η ιστορική αποστολή του Τύπου στη σύγχρονη δημοκρατία, όπως διατυπώνεται από το Νικόλαο Σαρίπολο και αναφέρεται παραπάνω.[56]

Στον Τύπο λοιπόν, εφημερίδες αλλά και βιβλία και περιοδικά, οφείλεται κυρίως ο σχηματισμός και η καθοδήγηση της κοινής γνώμης. Όπως γράφει ο Νικόλαος Σαρίπολος, ο Τύπος «εστί τετάρτη τις πράγματι εν τω Κράτει εξουσία, ως δι' αυτής μορφουμένης της κοινής γνώμης, ην δει είναι εν ελευθέρα πολιτεία τον γνώμονα καθ' ον χρη τους κυβερνώντας πράττειν τα κοινά».[57] Ο Τύπος δεν είναι τόσο παλιός όσο η κοινή γνώμη, της οποίας αποτελεί όργανο.[58] Ιδιαίτερα τα βιβλία (δοκίμιο, πεζογραφία, ποίηση) ως πνευματική δημιουργία, πέρα από τον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, είναι μέσο διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και έρχονται να καλύψουν ιδιαίτερες πνευματικές ανάγκες και αναζητήσεις των αναγνωστών με την καλλιέργεια του νου και της ψυχής τους, για να τους οδηγήσουν μέσα από νοητικές και ψυχικές διεργασίες στην κατάκτηση νέων δρόμων και οριζόντων. Η συνήθεια της καθημερινής ανάγνωσης των ημερήσιων φύλλων κατά την ώρα του πρωινού, στο διάλειμμα και στο ταξίδι επεκτείνεται και στο βιβλίο, που ασκεί τη δική του επιρροή με την καλλιέργεια του νοητικού και ψυχικού κόσμου του αναγνώστη στον τρόπο έκφρασης, στη σκέψη, στη συμπεριφορά και στο χαρακτήρα του.

2. Πληροφόρηση, κοινή γνώμη.

Η πρώτη λειτουργία του Τύπου είναι όχι μόνο η πληροφόρηση[1], δηλαδή η μετάδοση, η ερμηνεία και το σχόλιο των νέων μικρής και μεγάλης επικαιρότητας, αλλά επί πλέον η έκφραση κρίσεων, ιδεών και απόψεων.[2] Το πεδίο της πληροφόρησης αυτής είναι κατ' αρχήν απεριόριστο, αλλά στην πραγματικότητα πολύ στενό λόγω της περιέργειας του κοινού που δεν κατανέμεται εξίσου σε όλα τα θέματα της ζωής του κόσμου, αλλά και λόγω της φύσης της δημοσιογραφίας που παραμένει για πολλούς περιγραφή του επιφανειακού, του γραφικού, του τυχαίου.[3] Μια εφημερίδα αποβλέπει όχι στο να ενημερώνει, αλλά στο να προκαλεί το ενδιαφέρον. Η μεγάλη κυκλοφορία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί δείκτη της κοινής γνώμης, γιατί ως επί το πλείστον επιτυγχάνεται από εφημερίδες που αποτελούν εμπορικές επιχειρήσεις. Έτσι οι εφημερίδες τη μεγάλη κυκλοφορία τους δεν την οφείλουν στο κύρος τους κατά την έννοια ότι εκπροσωπούν την κοινή γνώμη, αλλά στην εκμετάλλευση της περιέργειας των αναγνωστών και γενικά της πρόκλησης του ενδιαφέροντός τους γι' αυτές.[4]

Ο Τύπος προσφέρει πολλαπλές πρακτικές υπηρεσίες στους αναγνώστες του, βοηθώντας τους στο να κατανέμουν καλύτερα το χρόνο τους, διευκολύνοντας τις πολυάριθμες διαδικασίες της καθημερινής ζωής και συμβουλεύοντάς τους στην ατομική τους δραστηριότητα. Αυτός ο ρόλος της πληροφόρησης είναι βασικός σε μια κοινωνία όπου οι συνθήκες της ζωής καθιστούν συνεχώς πιο περίπλοκες τις σχέσεις του ατόμου με τον κοινωνικό περίγυρο.[5]

Η ψυχαγωγία είναι η τρίτη από τις μεγάλες ιδιότητες του Τύπου. Ο Τύπος είναι ανάγκη να παρέχει ύλη η οποία να ενδιαφέρει όλες τις κοινωνικές τάξεις, ύλη ποικίλη και γενικού ενδιαφέροντος. Ο καθένας να βρίσκει ύλη που να τον ενδιαφέρει, αυτή είναι η ιδανική εφημερίδα. Μια εφημερίδα ή ένα

περιοδικό είναι μια συλλογή κειμένων και εικόνων, όπου ο καθένας μπορεί ελεύθερα να διαλέξει ανάλογα με τις ανάγκες του, τις επιθυμίες του και τη διάθεση της στιγμής, τον τρόπο να ικανοποιήσει την περιέργειά του. Η ανάγνωση του γραπτού είναι πριν από όλα μια πράξη ατομικής επιλογής.[6] Κανένας δεν εξαντλεί ποτέ την ύλη μιας εφημερίδας. Μια ραδιοφωνική εκπομπή ή ένα δημόσιο θέαμα παρακολουθείται από όλους με τον ίδιο τρόπο, αφού η εξέλιξή του στο χρόνο έχει επιβάλλεται· επίσης ένα βιβλίο διαβάζεται σχεδόν από όλους από την αρχή μέχρι το τέλος με τη σειρά που θέλει ο συγγραφέας.[7]

*

Ο όρος «γνώμη» προϋποθέτει πάντοτε μια άποψη οπωσδήποτε για το τι ταιριάζει να γίνει, προπαντός όταν πρόκειται για δημόσια υπόθεση. Έτσι η γνώμη τείνει να ταυτιστεί με τη στάση που υπαγορεύει.[8] Η «κοινή γνώμη» σημαίνει πρώτιστα «γνώμη» και η γνώμη σημαίνει από μόνη της κάτι το οποίο είναι σωστό ή λάθος και το οποίο ζητεί να είναι σωστό.[9] Γνώμη ονομάζουν οι αρχαίοι Έλληνες τα φανερωμένα συμπεράσματα της διάνοιας μερικών ανθρώπων αναγνωρισμένου κύρους που με την πείρα τους έχουν εξακριβώσει την ορθότητα και την αλήθεια των συμπερασμάτων αυτών όχι μόνο για μία αλλά για κάθε περίπτωση.[10] Κοινή ή δημόσια γνώμη είναι η εντύπωση ή η γνώμη που σχηματίζει για κάποιο πρόσωπο ή γεγονός η κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα, χωρίς να μπορεί όμως να προσδιορίζει με ακρίβεια και το φορέα της. Η κοινή γνώμη δεν είναι δυνατόν να αποκρυσταλλωθεί με ψηφοφορία, γιατί δεν είναι άθροισμα όμοιων γνωμών πολλών ατόμων, αλλά σύνθεση από διαφορετικές γνώμες που συντελείται με τη συνομιλία στις πρωτόγονες πολιτείες, σήμερα δε με τον Τύπο και με τα άλλα μέσα μαζικής επικοινωνίας.[11]

Ως κοινή γνώμη μπορούμε να θεωρήσουμε τις απόψεις, τις δοξασίες και τις πεποιθήσεις του συνόλου των ατόμων για ζητήματα ευρείας δημοσιότητας ή για αυτά που αφορούν το δημόσιο συμφέρον. Αν στις υπανάπτυκτες κοινωνίες το πλήθος, οι μάζες και οι ηγέτες παίζουν αποφασιστικούς ρόλους πότε για το καλό της κοινωνίας και πότε για την καθυστέρηση της προόδου της, στις αναπτυγμένες κοινωνίες είναι το κοινό και η κοινή γνώμη που ρυθμίζουν ως ένα πολύ μεγάλο βαθμό τα κοινωνικά πράγματα.[12] Αποτελεί λοιπόν η κοινή γνώμη μια οργανική λειτουργία στο σύνολο των ατόμων και όχι μια κατάσταση που εκφράζει απλά τις απόψεις του κοινού για τα ζητήματα της ημέρας που αναφύονται τυχαία. Μπορούμε να πούμε γενικά ότι η γνώμη έχει την ιδιοτροπία να σμίγει με τις όμοιές της ή με αυτές που θεωρεί όμοιές της και να αντιμάχεται ή να μη δέχεται τις γνώμες εκείνες που δε συμφωνούν μαζί της.[13] Η ικανοποιητική λειτουργία της κοινής γνώμη σε μια δημοκρατία δεν εξαρτάται μόνο από την επαρκή προβολή των εναλλασσόμενων γνωμών και από το βαθμό απουσίας υψηλού συναισθηματικού τόνου από τα άτομα, αλλά και από το βαθμό μέχρι του οποίου οι πολίτες πληροφορούνται επί του θέματος.[14] Προσταγή της κοινής γνώμης χαρακτηρίζουμε «την στάσιν την οποίαν λαμβάνει ο απρόσωπος φορεύς της απέναντι προβλημάτων επικαίρων και εξαιρέτως παροδικών».[15] Η όλη διάρθρωση του δημοκρατικού πολιτεύματος βασίζεται στην προϋπόθεση, ότι ο λαός έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει με ακρίβεια τα γεγονότα.[16]

Η έκφραση «κοινή γνώμη» φέρνει αμέσως στο νου την έννοια της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Για ορισμένους μάλιστα ταυτίζεται με το δημοκρατικό καθεστώς, μια και η κοινή γνώμη αντιτίθεται σε κάθε μορφή απολυταρχικής και ολοκληρωτικής διακυβέρνησης.[17] Από τις αρχές του 20ου αιώνα υπάρχει η άποψη ότι «πάσα εξουσία απορρέει σήμερον από την κοινήν γνώμην. Και ουδεμία εξουσία υπάρχει άνευ της κοινής γνώμης. Και η βασιλική και η κυβερνητική και η δικαστική. Το "ελέω Θεού" έγειναν οριστικώς εις τας νεωτέρας κοινωνίας, "Ελέω της Κοινής Γνώμης"».[18] Η κοινή γνώμη «είνε ιδία η γνώμη των μεσαίων λαϊκών τάξεων και αναπτύσσεται εις

τον ελεύθερον λαϊκόν βίον. Δεν είνε εξουσία, αλλά δύναμις· και επειδή ακριβώς είνει δύναμις πνευματική δεν επιτρέπεται να περιφρονήται».[19] Η κοινή γνώμη είναι έκφραση του κοινωνικού σώματος[20] και ο Τύπος το όργανο του τη διαμορφώνει.[21] Χωρίς τον Τύπο η κοινή γνώμη ακολουθεί τη φωνή μεγάλων ανδρών.[22] Παρουσιάζεται ως εκδήλωση της ομαδικής βούλησης που διαμορφώνεται με δέσμη ψυχικών επαφών, που παράγονται με πνευματική επικοινωνία, δημιουργεί μια ταυτότητα εντυπώσεων από ομαδικές παραστάσεις και ασκεί μέγιστη επιρροή στη διαμόρφωση της όλης νοοτροπίας του ατόμου. Τα εκφραστικά μέσα των ενεργειών του ήχου, του χρώματος και του σχήματος που οι ποικίλες αντιδράσεις τους στο εσωτερικό του ανθρώπου δίνουν τη γνώμη στον άνθρωπο, με την ασταμάτητη δράση τους σε ένα σύνολο ανθρώπων διαφοροποιούν και διαμορφώνουν συνεχώς αυτό που λέγεται κοινή γνώμη. Η έννοια της κοινής γνώμης συνδέεται με την ιστορία των συλλογικών νοοτροπιών. Μια πολύπλοκη διαλεκτική αναπτύσσεται, διαφορετικά σε κάθε εποχή και σε κάθε χώρα, μεταξύ της πληροφορίας και των αντιδράσεων των αποδεκτών της.[23]

Η κοινή γνώμη ορισμένου χώρου ως σύνολο από μεμονωμένες γνώμες έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκείνου του είδους της γνώμης που επικρατεί και εκφράζεται από την πλειοψηφία. Στον Τύπο η σύνθεση όλων των γνωμών της σύνταξης συγκροτεί τη γνώμη της εφημερίδας. Για πολιτικά ζητήματα, η κοινή γνώμη δεν είναι αναγκαστικά η συνισταμένη των ατομικών γνωμών, ούτε καν της πλειοψηφίας τους για ένα δεδομένο θέμα. Μια τέτοια ετυμηγορία πετυχαίνεται μόνο με ένα περιορισμένο δημοψήφισμα. Αν οι περισσότερες γνώμες δεν είναι ομοιογενείς, αν είναι φανερά διαιρεμένες οι απόψεις, είναι δύσκολο να μιλήσουμε για κοινή γνώμη. Στην έκφραση «η κοινή γνώμη είναι διαιρεμένη», έχουμε εναλλαγή των υφέσεων και των ενστάσεων που διαμορφώνουν ένα ρεύμα κοινής γνώμης που τάσσεται ξεκάθαρα σχετικά με μια ενέργεια με αυτή ή εκείνη την άποψη.[24]

Είναι πρόσφορο να διακρίνουμε σταθερές τάσεις κοινής γνώμης και ρεύματα κοινής γνώμης. Έχει σημασία για τα άτομα να είναι κατατοπισμένα για κάθε ρεύμα κοινής γνώμης όχι για να το ακολουθήσουν τυφλά, αλλά να το αντιμετωπίσουν και να προφυλαχτούν από αυτό. Τα ρεύματα κοινής γνώμης δημιουργούνται ύστερα από καινούργια γεγονότα, ελάχιστης καμμιά φορά σημασίας καθ' εαυτά ή μπορεί να πρόκειται για απλή ωρίμανση ιδεών που συντελείται σιγά – σιγά και καταλήγει σε βίαιες επιπτώσεις.[25] Το κύρος, η ποιότητα και η αντοχή της κοινής γνώμης εξαρτάται πάντοτε από το είδος της γνώμης που κυριαρχεί ή από το βαθμό ωριμότητας που υπάρχει στις μεμονωμένες γνώμες που την αποτελούν. Το κυρίαρχο είδος γνώμης καθορίζει πάντοτε το βαθμό ωριμότητας της κοινής γνώμης.[26]

Η καλλιέργεια του «κοινού» συμβαδίζει γενικά με την κοινωνική ανάπτυξη. Αν ένα κοινό είναι λιγότερο ή περισσότερο φωτισμένο, αυτό εξαρτάται από το βαθμό που η πολιτεία σέβεται τα βασικά δικαιώματα του ατόμου· από την παιδεία· από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Δηλαδή όσο πιο πλατιά και αντικειμενικά πληροφορημένοι είναι οι πολίτες (το κοινό), τόσο πιο σωστές είναι οι κρίσεις των πολλών (πλειοψηφίας) γύρω από τα προβλήματα που απασχολούν μια δυναμική κοινωνία (εθνικά, οικονομικά, πολιτικά κτλ.) και όσο πιο σωστή είναι η κρίση τους, τόσο πιο αποφασιστικά και ευεργετικά επιδρούν στις σκέψεις των κυβερνώντων ή των ηγετών στους διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής.[27] «Η παντοδυναμία της εφημερίδος συνίσταται εις τούτο: ότι δεν επιβάλλει την θέλησίν της δι' επιτάξεως, αλλά εξ υποβολής· κατά το φαινόμενον επαγγέλεται την χειραφέτησιν της κοινής γνώμης, αλλά πράγματι ενεργεί την υποδούλωσίν της. Οπως δήποτε, καλός ή κακός, ψευδόμενος ή φιλαλήθης, πρόξενος διαφθοράς ή υπέρμαχος του δικαίου, ο τύπος εις έθνη ελεύθερα είναι σήμερον πανίσχυρος. Ισοδυναμεί προς είδος καθολικής ψηφοφορίας, μη υποκειμένης εις έλεγχον άλλου παρεκτός του προερχομένου παρ' αυτού του ιδίου. Ο τύπος διαπλάττει την κοινήν

γνώμην, δηλαδή τα ήθη, δημιουργεί και υποσκάπτει την υπόληψιν των ατόμων, ανυψοί και ανατρέπει τας Κυβερνήσεις, διεκδικεί δε την εξάσκησιν της ισχύος του μέχρι και αυτού του υπερτάτου σημείου της Ειρήνης ή του Πολέμου!... "Εάν, λέγει ο Max Nordau, η εφημερίς διασπείρη το ψεύδος και την διαφθοράν, εάν δηλητηριάζη και εξευτελίζη τα ήθη, δεν πταίει η εφημερίς, πταίει το κοινόν. Ως πρόξενος καλού ή κακού, η εφημερίς ζη και υπάρχει δια των αναγνωστών της. Ούτοι υποστηρίζοντες την εφημερίδα την καθιστούν, εάν είνε κακή, κίνδυνον δημόσιον. Εις τα ελεύθερα Κράτη η Κυβέρνησις δεν έχει την ισχύν να καταργήση επιβλαβή εφημερίδα, χάριν του δημοσίου καλού. Την τοιαύτην όμως ισχύν έχει το κοινόν. Ας μη αγοράζη την εφημερίδα και η εφημερίς αμέσως θα εκλείψει". Το συμπέρασμά του είνε ότι έκαστος λαός έχει τον τύπον του οποίου είνε άξιος».[28] Ίδιες απόψεις εκφράζει μια εφημερίδα ένα χρόνο πριν. Θα θέλαμε, γράφει «Το Άστυ», τους χιλιάδες ευϋπόληπτους πολίτες, την αληθινή Κοινή Γνώμη, «να τους εβλέπομεν αποδοκιμάζοντας τας εφημερίδας εκείνας, αι οποίαι εξώθουν το έθνος εις τον όλεθρον και την αναρχίαν, επιδοκιμάζοντας δι' εκείνας, ων την μετριοπάθειαν και την σωφροσύνην και την συντηρητικότητα εξελάμβανον εν ταις ημέραις εκείναις της μέθης (εννοεί την περίοδο πριν από την έναρξη του Πολέμου του 1897) και της αλλοφροσύνης ως προϊόν συναλλαγής ή συμμετοχής εις προδοσίας».[29]

Σήμερα, εποχή που χαρακτηρίζεται από την τεράστια εξάπλωση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας και οι δημοσκοπήσεις χρησιμοποιούνται τόσο στο πολιτικό πεδίο όσο και στα κοινωνικά θέματα, ο όρος «κοινή γνώμη» έχει κυριολεκτικά κατακλύσει την καθημερινότητά μας. Για μερικούς η χρήση της έννοιας «κοινή γνώμη» δεν αμφισβητείται και θεωρείται δεδομένη, ενώ για τους περισσότερους η διαμόρφωσή της είναι αποτέλεσμα χειραγώγησης και η επίκλησή της συνήθως σημαίνει συγκάλυψη και νομιμοποίηση οργανωμένων κοινωνικών συμφερόντων.[30] Έτσι η κοινή γνώμη αρχίζει να αμφισβητεί την αξιοπιστία της ενημέρωσης. Ενδεχομένως η αρνητική αυτή εικόνα έχει να κάνει με το ότι τα Μέσα Ενημέρωσης καθορίζουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τις διαδικασίες δια μέσου των οποίων οι πολίτες αξιολογούν την κοινωνική πραγματικότητα.[31] Ο χαμηλός βαθμός αξιοπιστίας ενδεχομένως να οφείλεται στο ότι ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης θεωρεί ότι τα Μέσα Ενημέρωσης έχουν υπερβολικά μεγάλη δύναμη σε σχέση με άλλους κοινωνικούς θεσμούς.[32]

Με άλλα λόγια η φωτισμένη κοινή γνώμη είναι στις ελεύθερες ανοικτές δημοκρατικές κοινωνίες πολυσήμαντος παράγοντας για την πρόοδο. Αυτός ακριβώς ο λόγος επιβάλλει στην Πολιτεία το ηθικό, το πολιτικό και το νομικό χρέος να διαφωτίζει την κοινή γνώμη και να τη σέβεται.[33] Ο ίδιος λόγος επιβάλλει στα Μέσα Ενημέρωσης και ιδιαίτερα στον Τύπο, στον οποίο οφείλεται ο σχηματισμός και η καθοδήγηση της κοινής γνώμης,[34] να δίνουν στο κοινό ακριβείς πληροφορίες γύρω από τα θέματα που το απασχολούν και ελκύουν το ενδιαφέρον του και, να φροντίζουν, όταν διατυπώνουν «κρίσεις» να το κάνουν με τη μεγαλύτερη δυνατή αντικειμενικότητα.[35] Ενδιαφέρουσες για τη σχέση Τύπου – κοινής γνώμης στην Ελλάδα, όπου η πραγματικότητα είναι διαφορετική από την ευρωπαϊκή, είναι οι απόψεις του Στέφανου Δραγούμη στις αρχές του 20ου αιώνα που δημοσιεύονται σε αθηναϊκή εφημερίδα. Στην Ευρώπη (Αγγλία), υποστηρίζει ο Στέφανος Δραγούμης «υπάρχει δημοσία γνώμη μορφωμένη, η οποία γνωρίζει τι θέλει και η οποία επιβάλλεται.... Ημείς εδώ ουσιωδώς δεν έχομεν δημοσίαν γνώμην. Ο λαός φέρεται εική και ως έτυχε, την δε δημοσίαν γνώμην μορφώνει ή, μάλλον αποτελεί ο τύπος μόνον. Αυτός λοιπόν κινεί τα ζητήματα. Μη υπαρχούσης τοιουτοτρόπως δημοσίας γνώμης μεταβάλλεται αύτη και ποικίλει αναλόγως των τοπικών και ατομικών συμφερόντων».[36]

*

Πολλές προσπάθειες έγιναν από πολλούς για την κατάταξη των ειδών γνώμης.[37] Υπάρχουν τρία είδη γνώμης: Α΄ προσωπική φανερή ή μη φανερή γνώμη, που έχει σχέση με τα άμεσα πραγματικά συμφέροντα και τις πραγματικές επιδιώξεις μας. Β΄ διαφημιστική γνώμη, το προσωπικό συμπέρασμα μη πραγματικών καταστάσεων, το έντονα φανερό προσωπικό συμπέρασμα εσωτερικών φανταστικών καταστάσεων που έχει σχέση με την αυτοδιαφήμιση και τη διαφήμιση της προσωπικότητας. Γ΄ η ορθή γνώμη, η γνώμη του σοφού και γενικά εκείνες οι γνώμες που η ορθότητα και η αλήθειά τους ισχύει σε κάθε περίπτωση. Αυτές οι γνώμες αποτελούν την πρωτογενή σοφία κάθε λαού, χρησιμεύουν για να καθοδηγούν τη ζωή των ανθρώπων, γι' αυτό επαναλαμβάνονται από στόμα σε στόμα στις επερχόμενες γενιές. Ονομάζονται καταχρηστικά παροιμίες, γνωμικά, αποφθέγματα , για να ξεχωρίζουν από τις προσωπικές γνώμες των άλλων ανθρώπων που ισχύουν κάθε φορά.[38] Αν λοιπόν βρούμε ποιο είδος γνώμης κυριαρχεί σε μια ομάδα ανθρώπων, αν δηλαδή βρούμε το είδος της γνώμης της πλειοψηφίας, θα γνωρίζουμε τότε το είδος της κοινής γνώμης της ομάδας αυτής και το βαθμό ωριμότητας του κοινωνικού σώματος που την εκφράζει. Θα γνωρίζουμε το κύρος, την ποιότητα και την αντοχή της κοινής γνώμης της ομάδας αυτής.[39]

Με τη σφυγμομέτρηση της κοινής γνώμης[40] και με τις προβλέψεις που στηρίζονται στα αποτελέσματά της, οι διάφοροι οργανισμοί σφυγμομέτρησης σε κοινή δράση με τη διαφήμιση, προσπαθούν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη της χώρας τους προς τις επιδιώξεις κυρίως του πολιτικού, άλλοτε του κοινωνικού και άλλοτε άλλου τομέα.[41] Ο μόνος τρόπος να απαλλαγεί κανείς από την επίδραση της κοινής γνώμης είναι η δημιουργική αδιαφορία που στηρίζεται στη σωστή εκτίμηση των πραγμάτων. Η κοινή γνώμη δεν αντιμετωπίζεται, σύρεται, ελκύεται.[42] Η ομαδική λογική γίνεται αφορμή για πολυάριθμες έρευνες, προπαντός μετά την «Ψυχολογία του πλήθους» του Gustave le Bon, έργο μεγαλοφυές, εξαιρετικής απλότητας. Το έργο επικρίνεται ωστόσο συχνά σήμερα για τα φανερά βέβαια ελαττώματά του, ενώ θα πρέπει, όπως και για κάθε καινοτομία, να μην πάρει κανείς από αυτό παρά μόνο το «θρεπτικό χυμό».[43] Ο ήχος, το χρώμα, το σχήμα έχουν τη δική τους αυτοδύναμη, μια ιδιαίτερη πυκνότητα, το δικό τους περιεχόμενο. Δανειζόμαστε την αυτοδύναμη του ήχου, του χρώματος, του σχήματος στις διάφορες μορφές του για να παρασύρουμε μεμονωμένες γνώμες και να διαφοροποιήσουμε την κοινή γνώμη. Η δύναμη της κοινής γνώμης είναι παρόμοια με τη δύναμη του χρήματος. Όποιος το έχει θεωρείται δυνατός, όποιος δεν το έχει αδύνατος. Και έτσι κάποιος γίνεται δυνατός γιατί κερδίζει με το μέρος του την κοινή γνώμη, ενώ αργότερα ή την ίδια ώρα κάποιος άλλος τη χάνει και γίνεται αδύνατος.[44]

3. Τύπος και κοινωνία.

Με δεδομένη και προφανή την οργανωμένη σχέση του Τύπου με το ιστορικό γίγνεσθαι,[1] η ιστορία του Τύπου ανήκει σε έναν ευρύ χώρο, όπου συναντώνται η κοινωνικοπολιτική και οικονομική ιστορία με την ιστορία των νοοτροπιών. Η εμφάνιση του σύγχρονου γεγονότος, οι παγκόσμιες συρράξεις, οι συνθήκες κοινωνικοπολιτικής και εθνικής κρίσης καθιστούν καθοριστικό το ρόλο του Τύπου στη διαμόρφωση σχημάτων σκέψης, νοοτροπιών και κοσμοθεωριών.

Η ισότητα οδηγεί στην ελευθερία, αλλά προσωπικά καθιστά τον καθένα ασθενέστερο. Ο Τύπος πολλαπλασιάζεται ανάλογα με την ισότητα και την ελευθερία οι οποίες αναπτύσσονται με αυτόν.[2] Ο Τύπος «συνενοί, ως τις δε μεσίτης των μεν προς τους δε τους αλλήλων διαβιβάζων πόθους και κοινόν το σχέδιον της ενεργείας ποιών φέρει αυτούς εις ομόφρονα γνώμην τοσούτω ευκολώτερον ασθενέστεροί εισι κατά μέρος».[3] Οι εφημερίδες και ο Τύπος είναι καθοριστικοί παράγοντες της ζωής

των εθνών, αποφασιστικοί της κοινωνικοποίησης των ατόμων και όργανα απαραίτητα για τη μετάδοση ειδήσεων και ιδεών. Έτσι εκπληρώνουν μια πραγματικά δημόσια υπηρεσία που σπάζει την απομόνωση των ατόμων και παρακινεί στο να συμμετέχουν στις διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες.[4] Η κανονική ανάγνωση εφημερίδων και περιοδικών βοηθά το άτομο να απαλλάσσεται από τα πάθη του ή να ικανοποιεί ορισμένες ανάγκες του. Έτσι ο Τύπος ασκεί έμμεσα μια επίδραση ρυθμιστική στο κοινωνικό σώμα λόγω των ψυχοθεραπευτικών ιδιοτήτων του. Ταυτιζόμενη η επίδραση αυτή με τα πρόσωπα της επικαιρότητας, προσφέρει επίσης πρότυπα συμπεριφοράς. Η επικαιρότητα, όπως παρουσιάζεται, δεν είναι βέβαια υποδειγματική, αλλά η παρουσίασή της βοηθά με τον τρόπο της τα άτομα να απελευθερώνονται από το όνειρο ή την αγανάκτηση και τους προσφέρει θέματα για συζήτηση. Η ανάγνωση του Τύπου βοηθά επίσης την ενσωμάτωση του ατόμου στο κοινωνικό σώμα. «Η ανάγνωση της εφημερίδας είναι ένα είδος διαλόγου με τον κόσμο αφού επιτρέπει στους αναγνώστες του καλύτερη τοποθέτησή τους στο τοπικό, περιφερειακό και εθνικό περιβάλλον. Ενισχύει την προσάρτησή τους στον επαγγελματικό χώρο ή στις διάφορες επαγγελματικές ή πνευματικές κοινότητες».[5]

Για να έλθει σε επαφή ο Τύπος με το αναγνωστικό κοινό, γράφει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «πρέπει να συμβιβασθή προς το κοινόν, πρέπει να κατέλθη κατά το μάλλον και ήττον εις το επίπεδον, το οποίον συμβολίζει τον μέσον όρον της πνευματικής οντότητος του κοινού τούτου».[6] Ο γραπτός Τύπος είναι τελικά σε μεγαλύτερο βαθμό η ηχώ των ιδεών και των επιθυμιών των αναγνωστών του, παρά αυτή των γνωμών και επιλογών των συντακτών του. «Και εκείναι ακόμη αι εφημερίδες αι οποία ζητούν να κατευθύνουν και να επηρεάσουν το αναγνωστικόν των κοινόν, επηρεάζουν, επηρεαζόμεναι ταυτοχρόνως υπ' αυτού», γράφει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.[7] Όταν ομιλούμε για την κατάσταση του Τύπου διερωτώμενοι «τι φταίει το κοινό όταν οι δημοσιογράφοι του σερβίρουν ό,τι θέλουν», να έχουμε υπόψη μας ότι οι δημοσιογράφοι θα ζητούσαν άλλο επάγγελμα αν μια μεγάλη μερίδα του κοινού δεν είχε ιδιαίτερη όρεξη για τα σερβιρίσματα αυτά, γράφει σε χρονογράφημά του δημοσιογράφος στις αρχές του 20ού αιώνα. Και συνεχίζει ο ίδιος: «το κοινόν εμόρφωσε τον Τύπον της αρεσκείας του, η δε μερίς εκείνη του Τύπου συνεμορφώθη προς τα γούστα και την πνευματικήν κατάστασιν των αναγνωστών του».[8]

Οι ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες, καθώς και το επίπεδο των συλλογικών νοοτροπιών και οι ισχύουσες πολιτικές και πνευματικές παραδόσεις, επηρεάζουν την ανάπτυξη του Τύπου, ο οποίος αντανακλά το μεταβαλλόμενο χαρακτήρα κάθε κοινωνίας. Η χρυσή εποχή της δημοσιογραφίας, ο 19ος αιώνας, είναι η εποχή κατά την οποία οι εφημερίδες, οι μόνοι συλλογικοί μεσάζοντες μεταξύ των ατόμων και των πολιτικών ομάδων ή των οικονομικών συμφερόντων που τους εμπνέουν, απευθύνονται σε όχι πολύ μορφωμένες μάζες και επομένως πολύ δεκτικές. Ο Τύπος συνεχίζει να αποκαλύπτει ορισμένα σκάνδαλα και να τα εκμεταλλεύεται, αλλά είναι ανίκανος να δημιουργήσει τις μεγάλες κινήσεις της κοινής γνώμης που διατάραξαν την ιστορία του 19ου αιώνα. Η εκμετάλλευση ζητημάτων από τον Τύπο κρίνεται ολέθρια, με αποτέλεσμα «την σύγχυσιν των φρενών, την απέλασιν πάσης νηφαλιότητος και πάσης ψυχραιμίας, την εγκαθίδρυσιν της εμπαθείας και της προκλήσεως εν ταις συζητήσεσι», γράφει εφημερίδα στα τέλη του 19ου αιώνα.[9] Και συνεχίζει: ο Τύπος «έχει καθήκον να κατευνάση, ουδέποτε όμως να επιτείνη. Συντελών δια της γλώσσης του και της εν γένει πολιτείας του εις το να δίδη διαστάσεις εις το επεισόδιον τούτο[10] απεργάζεται νέας βλάβας, από των οποίων δεν θ' αθωωθή νυν προβάλλων την γενικώς κρατούσαν σύγχυσιν. Σύγχυσιν μόνον φέρει και ερεθισμόν η γλώσσα της μερίδος εκείνης του Τύπου, ήτις δια της πολεμικής και της αντιλογίας είτε υπερασπίζουσα είτε κατακρίνουσα, δεικνύει, ότι ούτε εκείνον σέβεται, ούτε τούτον αγαπά».[11] Όσον αφορά την εκμετάλλευση στην ειδησεογραφία, οι ίδιες οι εφημερίδες

αυτοκαταδικάζονται. «Η επιπολαιότης και η ακρισία δεν είνε τα μόνα προσόντα τα χαρακτηρίζοντα την νεοελληνικήν ειδησεογραφίαν. Ο επαγγελματικός συναγωνισμός, η σπουδή περί την συλλογήν πληφορορίων, η κακή διατύπωσις των γεγονότων, όχι μόνον του Τύπου το γόητρον καταρρίπτουν, αλλά και πολλάκις τα εθνικά συμφέροντα εκθέτουν εις κινδύνους σοβαρούς. Προκειμένου μάλιστα περί ζητημάτων αφορώντων ύψιστα συμφέροντα της Πατρίδος, αυτήν την ενότητα της ελληνικής φυλής, η συζήτησις και μελέτη τούτων πρέπει να γίνεται μετά περισκέψεως και άκρας προσοχής, αναλόγου προς την σοβαρότητα του θέματος».[12] Ακόμη στις μέρες μας, ο Τύπος δεν έχει πλέον την τάση να κινητοποιεί τις δυνάμεις της πολιτικής, κοινωνικής ή οικονομικής διεκδίκησης, ακόμη όταν διευκολύνει την έκφρασή τους.[13]

Η επιρροή του Τύπου δεν παύει να είναι λιγότερο σημαντική και η ανάλυση των λειτουργιών του δείχνει πόσο απαραίτητος παράγοντας είναι για την ισορροπία της κοινωνικής ζωής, τόσο επειδή βοηθά τα άτομα να εξαλείψουν τα πάθη τους, όσο και επειδή ενισχύει τους δεσμούς με τις διάφορες κοινωνικές ομάδες και με την εθνική και την παγκόσμια κοινότητα. Σήμερα ο Τύπος ασκεί στην καθημερινή ζωή των αναγνωστών του μια επιρροή που γίνεται ολοένα μεγαλύτερη και αντισταθμίζει σε μεγάλο βαθμό αυτή που χάνει στην πολιτική ζωή με την ευρεία έννοια. Ο Τύπος παραμένει μια δύναμη, αλλά η δράση του είναι ωστόσο ιδιαίτερα συγκεχυμένη για να είναι ακόμη μια εξουσία.[14] Ρητά ή με έμμεσο τρόπο, ο Τύπος σε όλες τις χώρες και κάτω από όλα τα καθεστώτα μέσω των διαφόρων οργάνων του μεταδίδει στην κοινή γνώμη τις ηθικές, πολιτιστικές και πολιτικές αξίες που ενισχύουν την εθνική συνοχή και την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης. Η παραδοσιακή δύναμη του Τύπου «έγκειται στη δυνατότητα που έχει ο αναγνώστης να συγκροτήσει μέσω αυτού άποψη. Στόχος της κάθε εφημερίδας θα πρέπει να είναι ο προσδιορισμός του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνεται και ο καθορισμός των μέσων με τα οποία θα καλύψει τις απαιτήσεις του και θα επανακτήσει την αξιοπιστία της».[15]

Ο Τύπος παίζει επίσης έναν ουσιαστικό πολιτικό ρόλο: έργο του είναι η πληροφόρηση των πολιτών επάνω στα μεγάλα προβλήματα της επικαιρότητας και η έκθεση λύσεων που τους προτείνουν κόμματα και κοινωνικές ομάδες, έτσι ώστε να διαφωτίζει τις πολιτικές τους επιλογές και τις γνώμες τους.[16] Η πολιτική δύναμη του Τύπου «δεν βρίσκεται τόσο στο επίπεδο της παρέμβασης στην ίδια την εξέλιξη του γεγονότος, που παρέχει στα άλλα μέσα η ταχύτητα της μετάδοσης αυτού όσο στο επίπεδο του επηρεασμού της κοινής γνώμης από την εκδοχή του γεγονότος που προτείνει και αυτό καθιστά τη σημασία του τεράστια».[17]

*

Στα πλουραλιστικά πολιτικά καθεστώτα, ο Τύπος περιβάλλεται από την τέταρτη εξουσία.[18] Οι άγγλοι αποκαλούν επιδέξια τους δημοσιογράφους «the fourth estate of the gentlemen of the press». Η δημοσιογραφία παραμένει το «το διηνεκές όπλον προς άμυναν κατά του δεσποτισμού και της απολυταρχίας».[19] Ο Κοραής προειδοποιούσε πως μένοντας ο Τύπος και η τυπογραφία ελεύθερα, η κάθε αλλαγή συντελείται αναίμακτα και χωρίς βία.[20] Ο Τύπος οφείλει να επιβλέπει τη λειτουργία των τριών άλλων, να καταγγέλλει τις αυθαιρεσίες τους, να διαφωτίζει τις αποφάσεις τους εκφράζοντας τις γνώμες και τις επιθυμίες των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Αυτή η περίπλοκη ιδιότητα του ελέγχου και της κριτικής, της διεύρυνσης των συζητήσεων ιδεών ή της μεσολάβησης σε συγκρούσεις συμφερόντων, προϋποθέτει προφανώς την ανεξαρτησία αυτής της «αντιεξουσίας» σε όλα τα όργανά της καθώς και την ελευθερία έκφρασής τους.[21] Ο Τύπος «δεν έχει βεβαίως την δύναμιν να νομοθετήση· δεν έχει την δύναμιν να παρατάσση κεφάλαια πλειονοψηφιών· αλλ' εν τω έργω αυτού τω όλως ακαδημαϊκώ τελεσιουργείται δια το κριτήριον της εθνικής συνειδήσεως εργασία προπαρασκευαστική πολύ αρτιωτέρα και πολύ

λυσιτελεστέρα των σπασμωδικών συζητήσεων της Βουλής ... σήμερον όσον ουδέποτε επιβάλλεται εις τον Τύπον η επί πάντων των θεμάτων, εφ' ων δέον να χωρήση η νομοθετική μεταρρύθμισις ή ο ανακαινισμός, ενδελεχής και αναλυτική του Τύπου προεργασία».[22]

Για τη σημασία του Τύπου γράφει η εφημερίδα «Σκριπ» στις αρχές του 20ού αιώνα: «Δεν είνε μόνον η σάλπιγξ, δι' ης ακούεται η Βουλή είτε ελέγχουσα είτε νομοθετούσα, ο τύπος· δεν είνε μόνον το όργανον, δι' ου επικοινωνεί και αυτή μετά της δημοσίας γνώμης και η δημοσία γνώμη μετ' αυτής· δεν είνε μόνον το στόμα δι' ου λαλεί και το ους δι' ου ακούει· είνε και αυτός ο τύπος η Βουλή. Βουλή δε διηνεκής, πάντοτε ελέγχουσα και πάντοτε νουθετούσα. Βουλή, από του βήματος της οποίας ομιλεί ο Λαός. Του οποίου συνήθως είνε γνησιώτερος αντιπρόσωπος η εφημερίς από τον βουλευτήν. Τύπος άνευ Βουλής δύναται να υπάρχη, όχι όμως και Βουλή άνευ τύπου. Ούτος αποτελεί το βάθρον εκείνης· και εννοούμεν βέβαια την ιδέαν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, όχι και τα ομοιώματα των Βουλών, άτινα βέβαια δεν δύνανται να βλέπουν ευαρέστως προαγομένην και επιβαλλομένην την δύναμιν του τύπου».[23] Δεν είναι τυχαίο ότι όλα τα ελληνικά συντάγματα ρητά εξασφάλιζαν την ελευθερία του Τύπου.[24] Η ελευθερία του Τύπου «δεν είναι απεριόριστος και δεν δικαιολογεί πλήρως τον χαρακτηρισμόν του τύπου ως "τετάρτης εξουσίας του κράτους". Το Σύνταγμα θέτει ρητώς ως όριον της ελευθερίας ταύτης "την τήρησιν των νόμων του κράτους" γενικώς, ήτοι ου μόνον των ποινικών, αλλά και των ρυθμιζόντων την άσκησιν της συνταγματικής ελευθερίας ταύτης, οίτινες, εφ' όσον δεν καθιερούσι προληπτικά μέτρα, ουδαμώς είναι δυνατόν να θεωρηθώσιν ως αντιβαίνοντες εις το Σύνταγμα».[25] Δικαστικές παρεκτροπές οι οποίες περιορίζοντας την ελευθερία του Τύπου οδηγούν σε αποτελέσματα τα μοιραία για το πολιτικό καθεστώς «αναιρούσι πράγματι του τύπου την ελευθερίαν, διασαλεύουσι δε του πολιτικού καθεστώτος τα θεμέλια».[26]

Εκατό χρόνια μετά, γράφει «Η Καθημερινή», πρωτοσέλιδο που γράφει ιστορία παραμένει το φλογερό «Κατηγορώ» του Εμίλ Ζολά για την υπόθεση Ντρέιφους και διατηρεί αναλλοίωτη την οικουμενική του επικαιρότητα. Η καταλυτική επιρροή της παρέμβασης του Ζολά οδηγεί πολλούς στη Γαλλία να θεωρούν ότι το «Κατηγορώ» σημαδεύει τη γέννηση του σύγχρονου διανοούμενου, του πνευματικού ανθρώπου που συμμετέχει ενεργά στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι της εποχής του, προασπίζοντας τις αξίες της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, χωρίς να διστάζει να εναντιωθεί στην όποια εξουσία. Σε μια εποχή όπου η αποδυνάμωση των οραμάτων κοινωνικής δικαιοσύνης οδηγεί σε αναζωπύρωση των εθνικιστικών και θρησκευτικών παθών, το ανθρωπιστικό και δημοκρατικό μήνυμα του «Κατηγορώ» παραμένει ένα σύμβολο όχι μόνο της αδικημένης αθωότητας, αλλά και της ηθικής ακεραιότητας. Ποιός θα ήταν σήμερα αρκετά τολμηρός, ώστε να δημοσιεύσει ένα κείμενο όπως το «Κατηγορώ», αψηφώντας τους νόμους περί Τύπου και μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, για να υπερασπιστεί έναν ασήμαντο αξιωματικό; Ποιος θα τολμούσε να καταγγείλλει επωνύμως, όπως έκανε ο Ζολά χρησιμοποιώντας την πένα του σαν ξίφος, κατά τους γελοιογράφους, στις 13 Ιανουαρίου 1898;[27]

Ο Τύπος, συμπερασματικά, κατά το Νικόλαο Σαρίπολο, εκπληρώνει τέσσερις κύριους και σαφώς ξχωριστούς μεταξύ τους σκοπούς, αφού: διαπλάσσει την κοινή γνώμη για το ποια είναι τα προσφορότερα μέτρα για την εύρυθμη διακυβέρνηση του Κράτους· προτείνει τα μέτρα αυτά και ταυτόχρονα υποδεικνύει στους κυβερνήτες τη γνώμη του κυρίαρχου λαού για αυτά· χρησιμεύει στην Κυβέρνηση ως όργανο των εθνικών στόχων και ως διερμηνευτής της κοινής γνώμης· διαβιβάζει με ασφάλεια αδέκαστες τις κρίσεις του έθνους για κάθε ζήτημα. Τέλος, παρέχει το ευχερέστερο μέσο για τη διάδοση νέων αληθειών στους έμπειρους σκαπανείς των ιδεών.[28]

Μέρος τρίτο

Ιδεολογία, Εθνική Ιδέα, Μεγάλη Ιδέα.

1. Ιδέα, ιδεολογία.

«Φτάνει μια ιδέα να στο πει, μια ιδέα να στο προστάξη
κορώνα ιδέα, ιδέα σπαθί, που θα είν' απάνου απ' όλα».[1]

Μεταφυσική ουσία ενός πράγματος η ιδέα στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη δεν υπάρχει χωριστά από τα πράγματα, ωστόσο ο Αριστοτέλης παραδέχεται μια αντικειμενική ενότητα στα πολλά. Ο κόσμος είναι μια αντικειμενική ενότητα ακαθόριστης ύλης που υπάρχει στα πράγματα και μορφής που την προσδιορίζει. Η ύλη στην οποία ενοικεί η ιδέα είναι δύναμη και η μορφή η πραγματοποίησή της. Ο νεοπλατωνισμός θεωρεί την ιδέα ως ακτινοβολία της ανώτατης κοσμικής αρχής, ο μεσαιωνικός χριστιανισμός ως ιδέα το Θεού. Έπειτα από τον Καρτέσιο (René Descartes) και το Λοκ (John Locke), ιδέα σημαίνει μόνο την εικόνα που σχηματίζει το πνεύμα από ένα πράγμα, την παράστασή του. Κατά τον Πλάτωνα οι ιδέες είναι η πραγματική ουσία των αισθητών πραγμάτων, η αιτία για την ύπαρξή τους. Τα αισθητά πράγματα είναι μόνο απομιμήσεις, είδωλα των ιδεών, κατασκευασμένα σύμφωνα με τα αρχέτυπα, τις ιδέες. Οι ιδέες δεν εξαρτώνται από το χώρο και το χρόνο. Είναι αιώνιες, τέλειες και άφθαρτες ουσίες, απρόσιτες στις αισθήσεις, τα θεία πρότυπα των αισθητών πραγμάτων. Το πράγμα μετέχει στην ιδέα, «το πραγματικόν ον» είναι σε αυτή παρόν. Ο ιδεαλισμός είναι γνωσιολογική, μεταφυσική, ιστορικοφιλοσοφική κατεύθυνση, η οποία θεωρεί την αντικειμενική πραγματικότητα ως ιδέα, πνεύμα, λόγο και την ύλη ως μορφή εμφάνισης του πνεύματος.[2]

Η μεταφυσική θεωρία των ιδεών αποκτά πάλι σημασία στο γερμανικό ιδεαλισμό. Για τον Κάντιο (Immanuel Kant) οι ιδέες είναι απαραίτητες έννοιες του καθαρού λόγου με τις οποίες σκεφτόμαστε ένα απόλυτο, που ωστόσο δεν υπάρχει σε καμμιά εμπειρία. Η ιδέα του Θεού, της ψυχής, του κόσμου είναι, σε αντίθεση με τις κατηγορίες, μόνο ρυθμιστικές αρχές του θεωρητικού λόγου, έπειτα αιτήματα του πρακτικού λόγου. Για τον Έγελο (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) η ιδέα είναι το απόλυτο, το οποίο εξελίσσεται διαλεκτικά. Ο ιστορικός υλισμός υποστηρίζει ότι η ιδέα προσδιορίζεται από τις οικονομικές σχέσεις. Η ιδεαλιστική αντίληψη της ιστορίας θεωρεί τις ιδέες ως τις κινητήριες δυνάμεις των ιστορικών γεγονότων.[3]

Πολλά προσφέρει στην επιστήμη των ιδεών ο Βάκων (Francis, baron Verulam Bacon) με τη διδασκαλία των ειδώλων στο «Novum Organum», τα οποία διαχωρίζει σε είδωλα γένους, σπηλαίου (έχουν την αρχή τους στο μύθο του σπηλαίου του Πλάτωνα[4]), της αγοράς και του θεάτρου.[5] Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο ψυχή και συναίσθημα, αλλά και νους, πνεύμα και λογική. Στη σφαίρα της σκέψης ανήκουν και οι ιδέες του κάθε ανθρώπου. Όποιος έχει ιδέες έχει γλώσσα, γιατί αυτές είναι άχρηστες αν δεν αποταμιεύουν μέρος ενός συστήματος. Η γλώσσα κάποιου μπορεί να είναι φτωχή, όμως είναι σύστημα ιδεών. Αν και οι ιδέες δεν είναι δυνατόν να διαχωριστούν από τα συναισθήματα και από τα βουλήματα, αν και από τις ιδέες γεννιούνται συναισθήματα και από τα συναισθήματα ιδέες, αν και ο νους δε διαχωρίζεται από την καρδιά,[6] εν τούτοις συμβαίνει να γίνεται λόγος περί ιδεών χωρίς κανένα ψυχολογικό αντίκτυπο· και αντίθετα να δημιουργούνται συναισθηματικές καταστάσεις χωρίς να συντελούν στη γέννηση ιδεών ή στην αλλοίωση μονίμων πεποιθήσεων.[7]

*

Η λέξη ιδεολογία γεννιέται στη Γαλλία, σημαίνει την επιστήμη ή μελέτη των ιδεών και χρησιμοποιείται σε αναφορά προς έναν τύπο φιλοσοφίας του συρμού κατά το γύρισμα του 18ου προς

το 19ο αιώνα.[8] Η θεωρία ιδρύεται από τον Κοντιγιάκ[9] (Etienne Bonnot de Contillac), η πατρότητα όμως ανήκει στον Αντουάν Τρασύ (Antoine Louis Claude, comte Destutt de Tracy), ο οποίος θέλει την ιδεολογία ως επιστήμη με αντικείμενό της τη σπουδή των ιδεών.[10] Ο Κάρολος Μαρξ (Karl Marx) εκλαμβάνει τον όρο ιδεολογία με διαφορετική έννοια. Όλες οι ιδέες, όλα τα ιδεώδη εκλαμβάνονται ως ένα εποικοδόμημα που στηρίζεται επί των υλικών συμφερόντων μιας ορισμένης τάξης (αστικής) και επομένως οι ιδέες είναι δημιουργήματα των οικονομικών και μόνο συμφερόντων. Ο Ζακ Λε Γκοφ (Jaques Le Goff), ένας από τους μεγάλους δασκάλους της σύγχρονης ιστοριογραφίας, προκαλώντας συστηματικά την κυρίαρχη τάση του μαρξισμού[11] που προσπαθεί να μελετήσει τα συστήματα ιδεών μεταβαίνοντας σημείο προς σημείο από τις υποδομές στις υπερδομές, προτείνει τη μελέτη των νοοτροπιών.[12] Ως νοοτροπίες εννοεί ένα κοινωνικό μόρφωμα που συνεχώς βραδυπορεί σε σχέση με τα οικονομικά και άλλα κοινωνικά δεδομένα. Η ιστορία των νοοτροπιών διακρίνεται και αντιπαρατίθεται στην ιστορία των ιδεών, καθώς μελετά νοητικά νεφελώματα μάλλον παρά συστήματα φιλοσόφων και διανοητών.[13] Τέλος ο Φρειδερίκος Νίτσε (Friedrich Nietzsche) με αφετηρία την αρχή ότι η ζωή δεν είναι άλλο παρά η μεταμόρφωση της βούλησης προς δύναμη, θεωρεί κάθε ενέργεια και περιεχόμενο του πνεύματος ως προϊόν της βούλησης προς δύναμη. Στηρίζεται δηλαδή μόνο στον άνθρωπο και αγνοεί τον υπερβατικό κόσμο των ιδεών με αποτέλεσμα «ενώ επεδίωκε τον ανθρωπισμόν, επέτυχε να οδηγήση στην απανθρωπίαν, που θα αποτελέση, χωρίς κανείς να το υποπτευθή, τον πνευματικό εγκέλαδο του 20ου αιώνος».[14]

Η ιδεολογία ως πίστη σε κάτι ανώτερο καταλήγει να είναι σε τελευταία της ανάλυση συνδετικός κρίκος μεταξύ ανθρώπου και θεού, από οποιαδήποτε πλευρά και αν εξεταστεί. Διότι με το πνευματικό της περιεχόμενο σε όλες τις περιοχές του πολιτισμού επιδρά πραγματικά στη βούληση του ανθρώπου, τον ανυψώνει και τον φέρνει στο Θεό. Όταν μιλάμε για ιδεολογία έχομε στο νου μας ένα σύνολο ιδεών, δοξασιών ή στάσεων που χαρακτηρίζουν μια ομάδα. Η λέξη ιδεολογία χρησιμοποιείται πάντοτε σε αναφορά προς ένα σύστημα ιδεών ή δοξασιών, που ο χρήστης της λέξης κατά κάποιο τρόπο το θεωρεί περιορισμένο. Ακόμη και μια συνολική ιδεολογία είναι περιορισμένη· αποτελείται από ιδέες και δοξασίες ορισμένου λαού ή ομάδας λαών ή ορισμένης εποχής.[15] Το σύνολο αυτό μπορεί να συναπαντιέται και έξω από την ομάδα, καταπώς φαίνεται όμως, πολύ λιγότερο από όσο μέσα σε αυτή.[16] Η μελέτη των τρόπων με τους οποίους σκέφτεται και αισθάνεται ο λαός αρχίζει πρόσφατα· και μολονότι οι δοξασίες πρωτόγονων λαών όπως τις περιγράφουν οι ανθρωπολόγοι, είναι ανεπηρέαστες από τη θεωρία, οι λαϊκές ιδέες και τα αισθήματα σε κοινωνίες προηγμένες και εγγράμματες, επηρεάζονται βαθιά από αυτή έστω και έμμεσα.[17] Μια ιδεολογία μπορεί να έχει πλατιά εξάπλωση και να είναι ή να μην είναι πολύ περιεκτική. Δε φαίνεται να υπάρχει σταθερός συσχετισμός ανάμεσα στην εξάπλωση και στην περιεκτικότητα των ιδεολογιών. Δεν μπορούμε να πούμε ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η εξάπλωση μιας ιδεολογίας, τόσο λιγότερο περιεκτική είναι· ούτε όμως και το αντίθετο μπορούμε να πούμε.[18]

Όποιος ομιλεί περί ιδεολογίας σημαίνει ότι έχει τοποθετηθεί πνευματικά ή πολιτικά και είναι αντίθετος κάποιου άλλου που οπωσδήποτε ανήκει σε διαφορετική από τη δική του ιδεολογία. Συχνά όμως η ιδεολογία κάνει κάτι παραπάνω από το να συγκρατεί μια κοινότητα ή ομάδα δίνοντας στα μέλη της την ψευδαίσθηση ότι έχουν κοινούς σκοπούς και τους επιδιώκουν έλλογα. Επί πλέον εκφράζει και μια προτίμηση προς ορισμένους σκοπούς απέναντι σε άλλους.[19] Μια ιδεολογία δεν είναι «ιδεολογική» μονάδα από την πλευρά των ψευδών ή μη επαληθεύσιμων δοξασιών που χρησιμεύει για να συγκρατήσει μια ομάδα, να δικαιώσει τις δραστηριότητές της ή να προαγάγει τα συμφέροντά της.[20] Ένα σύστημα ιδεών είναι μη σκόπιμο προϊόν μιας ικανότητας προσώπων και

αλλάζει με τον καιρό, μολονότι βέβαια, όσον αφορά τον κάθε συγκεκριμένο άνθρωπο δεν είναι δικό του προϊόν, παρά πολιτισμική κληρονομιά που αποκτά από άλλους και εν πάση περιπτώσει αποκτά ένα μονάχα μέρος της. Μια κοσμοθεωρία δε χρειάζεται να είναι αληθινή εικόνα του κόσμου και οι άνθρωποι που την έχουν δε χρειάζεται να είναι σε θέση να την περιγράφουν· μπορεί απλώς να ενυπάρχει στον τρόπο που μιλούν και σε όλη τους τη συμπεριφορά που συνεπάγεται σκέψη. Δηλαδή οι άνθρωποι δεν μπορεί να είναι αυτοσυνείδητοι και έλλογοι, εκτός αν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν ιδέες, πράγμα που συνεπάγεται ότι έχουν μια τέτοια κοσμοεικόνα, όμως δε χρειάζεται να είναι σε θέση να περιγράψουν αληθινά την εικόνα αυτή για να μπορούν να χρησιμοποιήσουν ιδέες.[21]

Ιδεολογία μπορούμε να θεωρήσουμε το κοινό ιδανικό που συνδέει πολλούς ανθρώπους μαζί και τους ωθεί ακατάπαυστα προς πραγματοποίηση κάποιας ιδέας.[22] Η δύναμη αυτή που υπάρχει στην ψυχή μας και έχει πλάσσει ένα πρότυπο και θέλει να το φτάσει, να του μοιάσει, λέγεται ατομικό ιδανικό. Όταν συμβαίνει πολλοί άνθρωποι να συνδέονται από ένα ιδανικό που εκδηλώνεται ως μια δύναμη προς κάτι ανώτερο, αυτή η δύναμη που συνδέει τις ψυχές πολλών ανθρώπων μαζί λέγεται ομαδικό ιδανικό. Πυρήνας του ομαδικού ιδανικού είναι το ατομικό που εκδηλώνεται ως βούληση του λαού, γράφεται ως ιστορία του έθνους, διατηρείται ως παράδοση και προωθείται από γενιά σε γενιά ως πολιτισμός.[23] Πηγή του ομαδικού ιδανικού είναι η πίστη των ατόμων ή των λαών στην πραγμάτωση μιας ιδέας. Η πίστη αυτή είναι η ιδεολογία και όσοι την πιστεύουν, οι ιδεολόγοι. Πολλά ιδεολογικά σύνολα δοξασιών ή θεωριών είναι φανερά παραγγελματικά. Περιέχουν εντολές και συμβουλές προς τους ανθρώπους για το πως να συμπεριφερθούν και διατυπώνουν αξιολογικές κρίσεις. Όμως οι συμβουλές και οι εντολές υποστηρίζονται από ισχυρούς που αποσκοπούν στην περιγραφή ή εξήγηση συναφών γεγονότων. Αν δε γινόταν αυτό, το σύνολο των δοξασιών δε θα ήταν ιδεολογικό. Για να είναι ιδεολογικό πρέπει να καταφεύγει σε αυτό μια κοινότητα σε καταστάσεις ορισμένου είδους. Ίσως βέβαια άνθρωποι να καταφεύγουν σε αυτό για να εκφράσουν ή να ανακουφίσουν τα αισθήματά τους· όμως το ότι καταφεύγουν, αυτό το κάνει ιδεολογικό.[24]

2. Έθνος, εθνική ιδέα, εθνικισμός, Μεγάλη Ιδέα, Υψηλή Ιδέα.

Ο όρος έθνος σημαίνει ομάδα ανθρώπων οι οποίοι συνδέονται με μακρά παράδοση, κοινή διαβίωση που στηρίζεται σε κεντρικό φυλετικό πυρήνα.[1] Με την έννοια αυτή κύρια χαρακτηριστικά του έθνους είναι η θρησκεία, η γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, με μια λέξη η εθνική συνείδηση.[2] Για να δηλώσει την εθνική και την ηθική του κοινότητα και αυτοτέλεια ο ελληνισμός χρησιμοποιεί από τα πρώτα χρόνια της ξενικής κυριαρχίας τον όρο Γένος. Τον όρο βρίσκει ολοκληρωμένο από τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.[3]

Διαφορετική από την έννοια του λαού και του κράτους η έννοια του έθνους έχει σπουδαιότατο γνώρισμα την κοινή ιστορία της φυλής και των ιδανικών της, της οποίας οι ζώντες έχουν βαθιά επίγνωση. Εθνική πορεία είναι μια σειρά από γεγονότα που αποτελούν μια ενότητα. Εθνική ιδέα είναι ο συνδετικός κρίκος των γεγονότων αυτών. Έτσι εθνική πορεία και εθνική ιδέα αποτελούν μαζί μια ενότητα, της οποίας ύλη είναι η εθνική πορεία και μορφή η εθνική ιδέα.[4] Δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος περί εθνικής πορείας με απουσία της εθνικής ιδέας και αντιθέτως, γιατί η σύνδεσή τους γίνεται από έναν εθνικό σκοπό.

Ο εθνικός σκοπός είναι κάτι το πρωταρχικό και εν όψει του σκοπού αυτού διαμορφώνεται η εθνική ιδέα, η οποία με την ακτινοβολία της υπερφυσικής του δύναμης γίνεται κτήμα του λαού, λαμβάνοντας τη μορφή του οραματισμού, των επιδιώξεων και των προσδοκιών του. Αυτή η εθνική ιδέα εκφράζεται

σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή ως δυναμισμός του λαού. Η Ελλάδα «φύσει τε και ψυχή» διέπεται από το Απολλώνειο, είναι μια ποικιλία σε ενότητα.[5] Έτσι ότι από τη φύση διαιρείται (γεωγραφική διαίρεση) και η πολιτική τροφοδοτείται ώστε να αναπτυχθεί ο επικίνδυνος τοπικισμός της διχόνοιας,[6] αυτό έχει και το παράδοξο αντίβαρο, τη γένεση, καλλιέργεια και ανάπτυξη ενός πολιτισμού, ο οποίος συνενώνει πολλά σε ένα, με τρόπο ώστε όλα μαζί τα μικρά και τα μεγάλα βασίλεια στα οποία είναι διαιρεμένη η αρχαία Ελλάδα, να διέπονται από μια βούληση, τη βούληση της δημιουργίας του ελληνικού πολιτισμού, έκφραση του όλου που λέγεται ελληνικός λαός. Κύρια χαρακτηριστικά του λαού αυτού είναι η ζωτικότητα και η αντοχή. Αν «και τη Ελλάδι πενίη μεν αείποτε σύντροφος εστί»,[7] για τον ελληνικό λαό η ένδεια είναι αρετή, στην οποία έχουν τις ρίζες τους η ιδιοφυΐα και η ευστροφία του πνεύματος και η αγάπη προς το «αεί κινδυνεύειν», ο δυναμισμός του.[8]

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της εθνικής πορείας είναι το «πέθανε και γίνου». Η ιστορική αυτή επιταγή δημιούργησε την ενιαία ελληνική ψυχή, την πάντοτε παιδική ως προς το σφρίγος και την ανθηρότητα κατά την πλατωνική ρήση,[9] αλλά μαζί και φιλόσοφο και αποφασισμένη «κινδυνεύειν υπέρ πατρίδος» με κλήρο τον «πόνον»[10] και προνόμιο οι Έλληνες να «είμεθα εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος οι πατρίκιοι των αγώνων και των θυσιών. Είναι ο τιμητικός κλήρος τον οποίον καμμία αλλαγή μέσα εις τους χρόνους ποτέ δεν θα αλλάξη».[11] Η Ελλάδα που παρά τις εσωτερικές διχόνοιες σε στιγμές κινδύνου παρουσιάζεται και σήμερα ως μία ψυχή και θαυματουργεί περισσότερο από ό,τι στο πεδίο της ειρήνης και σήμερα, όπως στην αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική πολιτεία, βυζαντινό και νεοελληνικό κράτος και αυτό γιατί η ψυχή του έθνους παραμένει πάντοτε η ίδια, ηλεκτριζόμενη από τον ίδιο πάντοτε μεγάλο σκοπό, τη δημιουργία ενός πολιτισμού στα μέτρα του ανθρώπου.[12]

Στα νεότερα χρόνια το έθνος δεν υπάρχει αφ' εαυτού. Υποδηλώνει έναν από τους πολλούς τρόπους πολιτικής οργάνωσης της ανθρώπινης αλληλεγγύης και της εμπέδωσης συλλογικών ταυτοτήτων και σημασιοδοτείται από τον εκάστοτε εθνικιστικό λόγο. Αυτό σημαίνει ότι ο εθνικισμός είναι που ορίζει και σημασιοδοτεί το έθνος και όχι το αντίστροφο. Το τι είναι έθνος και πως αυτό βιώνεται από τα υποκείμενα εξαρτάται από το πως εκάστοτε ο εθνικισμός το ορίζει.[13] Έθνος και κράτος δεν είναι συνώνυμα. Εκφράζουν διαφορετικά πράγματα και συγκλίνουν μόνο στο πλαίσιο εκείνης της ιδεολογίας που επιχειρεί τη συνένωσή τους.[14] Το εθνικό κράτος έχει υπόσταση και νόημα μόνο δια μέσου του έθνους.[15] Η διαφορά μεταξύ έθνους και έθνους-κράτους έγκειται στο ότι το μεν πρώτο είναι ένας ιδιαίτερος τύπος κοινωνικού δεσμού και κοινωνικής ταυτότητας, ενώ το δεύτερο μια μεταπαραδοσιακή μορφή κράτους που θεμελιώνει τη νομιμοποίησή του στο εθνικό φρόνημα των πολιτών του.[16] Το έθνος γεννιέται όταν καθίσταται νομιμοποιητικός παράγοντας του κοσμικού κράτους και το περιεχόμενό του είναι κυρίως πολιτικό.[17]

*

Ο εθνικισμός είναι εκείνη η ιδεολογία που ενσαρκώνει την ιδέα της πολιτικής αυτοδιάθεσης για το έθνος, που αναγνωρίζει το εθνο-κράτος ως την ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης.[18] Με τον εθνικισμό (nationalism)[19] το έθνος υφίσταται ως μια ιστορική ασυνέχεια που φανερώνεται ως συνέχεια, ως κάτι που ήταν, είναι και θα είναι.[20] Προσδιορισμός του έθνους σημαίνει αναγκαστικά διάκριση από άλλα έθνη. Το να ορισθεί από τι συνίσταται το έθνος σημαίνει ταυτόχρονα να ορισθεί και από τι δε συνίσταται, να δοθεί και ο ορισμός του μη έθνους.[21] Ο εθνικισμός[22] αναδύεται σε σχέση διάκρισης ή και αντίθεσης με άλλους εθνικισμούς και ο καθένας εξαρτά μονίμως την ύπαρξή του από τους υπόλοιπους. Το να προσεγγίζει κανείς τον εθνικισμό ως ιδεολογία συνεπάγεται ότι διαθέτει ήδη μια κάποια θεώρηση της ιδεολογίας. Από την άλλη μεριά εφόσον οι θεωρήσεις για την ιδεολογία ποικίλλουν, δεν μπορεί να υπάρξει μια και μόνο ανάλυση του εθνικισμού ως ιδεολογίας.

Εθνικισμός είναι εξ ορισμού μια διαφορετική πολιτική ιδεολογία σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει έθνος ή εθνικό κίνημα, όσο μεγάλο και αν είναι, που να αναφέρεται ή να είναι ισοδιάστατο προς το σύνολο της ανθρωπότητας.[23]

Είναι χρήσιμη η διάκριση που κάνει η Κάθριν Βέρντερι ( ) μεταξύ εθνικισμού (nationalism) και εθνισμού (nationess). Τον εθνισμό θα μπορούσαμε να τον αποδώσουμε ως «εθνική συναίνεση». Αυτή αναπτύσσεται ακριβώς μέσα από την επαφή και το διάλογο με «μαλακά» σύμβολα[24] που μπορεί να μην εμπνέουν τον ίδιο τρόμο ή την ίδια ιερή υπερηφάνεια αλλά, ακριβώς επειδή περιβάλλονται με τη γοητεία του καθημερινού, του λαϊκού και άρα του αυθεντικού και πολιτικά ακίνδυνου, μπορούν να δώσουν λαβή σε απίστευτες παραναγνώσεις. Υπάρχουν δύο νοηματικές παράμετροι που μπορούν να κάνουν μια εντελώς ασήμαντη αντιπαράθεση το ίδιο επικίνδυνη με την πιο σκληρή εθνικιστική σύγκρουση: η πεποίθηση για το εθνικό μας δίκαιο[25] και ο φόβος ότι κάποιος άλλος καπηλεύεται την κληρονομιά μας.

Η εθνότητα είναι μια πολιτισμικής τάξης κατηγορία που αναφέρεται σε κοινωνικά μορφώματα που υπάρχουν ανέκαθεν στην ιστορία. Συνιστά το υλικό εκείνο από το οποίο ο εκάστοτε εθνικισμός αντλεί μνήμες, στοιχεία και αφηγήσεις, ώστε να κατασκευάζει κατόπιν επιλεκτικά τη δική του μυθολογία. Οι πολιτικοποιημένες για τον εθνικισμό εθνότητες μετατρέπονται σε εθνικότητες, σε ομάδες δηλαδή που επιδιώκουν να αποκτήσουν δικό τους ανεξάρτητο κράτος και να αναγνωριστούν από τη διεθνή κοινωνία.[26] Η εθνότητα με τον πολιτισμικό της χαρακτήρα είναι δυνατόν να αναβαθμιστεί πολιτικά σε έθνος, αν το κράτος την προαγάγει σε σύμβολο της νομιμότητάς του.[27]

Ο εθνικισμός έχει εξ ανάγκης πολιτικό περιεχόμενο, επειδή θεωρεί ότι η φυσική προστασία της ιδιαιτερότητας του έθνους προϋποθέτει, επάνω από όλα, την πολιτική του επιβίωση. Ο εθνικισμός είναι ένα θεωρητικό δόγμα, δηλαδή ένα σύνολο αλληλένδετων ιδεών περί ανθρώπου, κοινωνίας και πολιτικής.[28] Συνακόλουθα, όλοι οι στόχοι της εθνικιστικής ιδεολογίας υπάγονται στον πρωταρχικό στόχο της απόκτησης ή και της διατήρησης της εθνικής ανεξαρτησίας, στόχο που αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την επιβίωση και το μεγαλούργημα του έθνους.[29] Στο βαθμό που το έθνος-όραμα συνεχίζει να παραμένει απραγματοποίητο, ο εθνικισμός συνεχίζει να διαθέτει αντικείμενο και έργο, ακόμη και αν αυτά συνίστανται απλώς στον επαναπροσδιορισμό των εθνικών στόχων. Η ύπαρξη όμως εθνικού κράτους, έθνους με de facto εδαφική κυριαρχία και αυτόνομη πολιτική υπόσταση δε σημαίνει και την εξάντληση της δυναμικής του εθνικισμού.[30] Η απόκτηση εθνικού κράτους αποτελεί για τον εθνικισμό σταθμό και όχι τέρμα. Η επίτευξη της ποθούμενης πολιτικής αυτονομίας του έθνους επιφέρει ευρείς αναπροσανατολισμούς στις μέριμνές της και είναι αφετηρία για την εκ νέου επεξεργασία της έννοιας του έθνους. Ο εθνικισμός αντιμετωπίζει πλέον τη νέα πρόκληση να επαναπροσδιορίσει το όραμα και τους στόχους τους.[31]

Ο εθνικισμός δεν είναι ένα φαινόμενο που εκδηλώνεται μόνο στη σφαίρα των ιδεών, των νοοτροπιών και των θεωριών. Εκδηλώνεται μονίμως και στο επίπεδο της ιστορικής πολιτικής πράξης.[32] Στις τυπολογίες του εθνικισμού[33] η πιο γνωστή διάκριση είναι ανάμεσα στον πολιτικό και τον πολιτιστικό εθνικισμό. Ο εθνικισμός έρχεται στο προσκήνιο με τη Γαλλική Επανάσταση ως πολιτικός εθνικισμός, συνέπεια του διαφωτισμού και του πρώιμου φιλελευθερισμού.[34] Καμμιά άλλη ιδεολογία δεν έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιείται με την ίδια ευχέρεια από αντίπαλες κοινωνικές ομάδες, από ανταγωνιστικά οικονομικά συμφέροντα, από αντιμαχόμενες πολιτικές μερίδες.[35] Υπό τον όρο εθνικισμός συνωθείται μια πληθώρα ιστορικών φαινομένων, πολλά από τα οποία, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, είναι ετερόκλητα και αντιφατικά. Η Γαλλική επανάσταση γίνεται στο όνομα του

«έθνους» όπως και οι εθνικοσοσιαλιστικές θηριωδίες.[36] Ο ευρωπαϊκός εθνικισμός μεταδίδεται στην Ελλάδα από Έλληνες διανοούμενους που βρίσκουν καταφύγιο στο πολύ πιο ελεύθερο διανοητικό περιβάλλον χωρών της Δυτικής Ευρώπης, την εποχή που η Ελλάδα αποτελείσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ιστορικοί της λογοτεχνίας και των ιδεών παράγουν ένα ευρύ φάσμα σχολιασμένων πηγών[37] που αφορούν το εθνικιστικό δόγμα και τους εθνικιστές διανοητές, ιδιαίτερα τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Ιώσηπο Μοισιόδακα. Η κεντρική φυσιογνωμία στην παράδοση αυτή, ο Κ.Θ. Δημαράς, αρχίζει να εκδίδει έργα της ιστορίας των ιδεών στη δεκαετία του 1950. Τον ελληνικό εθνικισμό θέτουν σε συγκριτικό πλαίσιο ο Αντώνης Λιάκος[38] και η Έλλη Σκοπετέα.[39]

Στον αντίποδά του, ο πολιτιστικός εθνικισμός, σύμφωνα με τον οποίο το έθνος κατανοείται ως μία ενύπαρκτη δια μέσου της ιστορίας συλλογική οντότητα, η ιδιαιτερότητα της οποίας εδράζεται στην κοινή καταγωγή, τη γλώσσα, την παράδοση και τη θρησκεία.[40] Για την εθνικιστική ιδεολογία, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά γνωρίσματα καθορίζουν τη διάκριση ομαδώσεων με εθνικό χαρακτήρα: ο πολιτισμός είναι αυτός που ορίζει κατ' αρχήν το έθνος και, συνεπώς, ο προσδιορισμός της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι, επάνω από όλα, πρόβλημα ανάδειξης του πολιτισμικού χαρακτήρα του έθνους. Το ζήτημα επομένως της εθνικής ταυτότητας δεν είναι ζήτημα απλής παραδοχής πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, αλλά ζήτημα έμπρακτης πολιτικής αναγνώρισης, ζήτημα κατοχύρωσης της μοναδικότητας του έθνους σε ανεξάρτητη πολιτική οντότητα. Είτε επιδιώκει την ίδρυση εθνικού κράτους, είτε λειτουργεί στο πλαίσιο ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία διαμορφώνει την ταυτότητα του έθνους με αυτήν τη διπλή έννοια, που συνίσταται στην απόλυτη σύζευξη του πολιτισμικού με το πολιτικό στοιχείο.[41] Ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας αποτελεί πάγια μέριμνα του εθνικισμού αδιάφορα από την πολιτική υπόσταση του έθνους. Στην περίπτωση αυτή ο ρόλος της εθνικής διαπαιδαγώγησης θεσμοποιείται προσλαμβάνοντας συστηματική μορφή μέσα στο πλαίσιο και με την ενεργητική συμπαράσταση της πολιτικής εξουσίας. Είναι φυσικό, η επίσημη ιδεολογία του ανεξάρτητου έθνους να αποκρυσταλλώνεται στο εκπαιδευτικό σύστημα. Το εθνικό κράτος διαπαιδαγωγεί πρωτίστως εθνικά υποκείμενα, όμως και όλες οι άλλες πολιτισμικές δραστηριότητες, ακόμη και οι ίδιοι πολιτικοί θεσμοί, ενσαρκώνουν και απηχούν τις αρχές του εθνικισμού και, ως μηχανισμοί κοινωνικοποίησης, αναπαράγουν την προτεινόμενη από αυτόν εικόνα του εθνικού χαρακτήρα.[42]

Δεν υπάρχει άλλο κριτήριο που να δηλώνει τόσο συχνά και τόσο απόλυτα την ύπαρξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού όσο η γλώσσα.[43] Το γεγονός ότι η γλώσσα προέχει στον εθνικισμό, δεν καθιστά το γλωσσικό κριτήριο ούτε μοναδικό ούτε καν αναγκαίο.[44] Η εξαρχής χρησιμοποίηση του γλωσσικού κριτηρίου από την εθνικιστική ιδεολογία προϋποθέτει την ύπαρξη γραπτής παράδοσης στην εθνική γλώσσα, πράγμα που δε συμβαίνει σε όλες ανεξαιρέτως τις εκδηλώσεις του εθνικιστικού φαινομένου.[45] Σε μεγάλο αριθμό εθνικιστικών ιδεολογιών το γλωσσικό κριτήριο μπορεί να μη δεσπόζει ή να μην περιλαμβάνεται καν στον τρόπο προσδιορισμού της εθνικής ιδιαιτερότητας. Από την άλλη πλευρά ομόγλωσσοι πληθυσμοί όπως π.χ. Ελληνοκρήτες και Τουρκοκρήτες αποτελούν φορείς οξύτατης εθνικιστικής αντιπαλότητας χωρίς να τους απασχολεί το γλωσσικό κριτήριο, ενώ δεν είναι άγνωστες περιπτώσεις στις οποίες πληθυσμιακές ομάδες επιλέγουν να προσαρτηθούν σε εθνικά κράτη με διαφορετική από τη δική τους γλώσσα.[46] Η περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού στο σημείο αυτό είναι περίπλοκη. Από τη μια πλευρά τα παραδείγματα έμφασης στο γλωσσικό κριτήριο δε λείπουν από τον καιρό του Νεόφυτου Δούκα, ο οποίος στα 1811 προσδιορίζει την έκταση του εθνικού σώματος, ούτε καν στη διακήρυξη της Μεγάλης Ιδέας από τον Ιωάννη Κωλέττη.[48] Η γλώσσα αρχίζει να παίζει αυτόν τον ρόλο κυρίως εξαιτίας της μακεδονικής εμπλοκής και του

ανταγωνισμού με άλλους χριστιανικούς εθνικισμούς.[49] Στοιχείο που ξεχωρίζει στις αρχές του 20ού αιώνα τους Έλληνες από τους άλλους Βαλκάνιους ορθόδοξους είναι η γλώσσα. Δεν ήταν όμως πάντοτε έτσι. Η ελληνική γλώσσα υπήρξε φορέας μιας ιστορίας που διατρέχει δύο θρησκευτικές παραδόσεις και έχει πετύχει σε διαφορετικές εποχές τη ζεύξη της πολυπολιτισμικής Ευρώπης, με μία υψηλή παιδεία – την παιδεία της αρχαίας γραμματείας, της Αγίας Γραφής και των πατέρων της Εκκλησίας.[50]

Ωστόσο ο ελληνικός εθνικισμός βρίσκεται σε μειονεκτική θέση ως προς το ζήτημα της γλώσσας των διεκδικούμενων πληθυσμών, με αποτέλεσμα να δίνει τελική έμφαση στην υποκειμενική διακρίβωση της εθνικής ταυτότητας.[51] Τα παραδείγματα της εισαγωγής του γλωσσικού κριτηρίου στον εθνικιστικό λόγο στη γένεσή του είναι πάμπολλα, ιδίως σε γλωσσικά ανομοιογενείς περιοχές όπως τα Βαλκάνια, χωρίς βεβαίως να έχουν πάντοτε την ακραία μορφή της επί τούτου κατασκευής ξεχωριστής εθνικής γλώσσας για την εξυπηρέτηση των στόχων της εθνικιστικής ιδεολογίας. Εκείνο που έχει σημασία από θεωρητική άποψη είναι να εκτιμηθεί πλήρως πως η χρησιμοποίηση του γλωσσικού κριτηρίου εξαρτάται από πλήθος ειδικών ιστορικών συνθηκών, που δεν είναι πάντοτε οι ίδιες για όλους τους εθνικισμούς.[52]

Η εκμετάλλευση του γλωσσικού κριτηρίου από τον εθνικισμό προσλαμβάνει πολλές μορφές: προσαρμογή της εκπαιδευτικής διαδικασίας στις εθνικές γλωσσικές αρχές και πρότυπα, αλλαγή τοπωνυμίων επί το εθνικότερον, σύσταση φιλολογικών συλλόγων, έκδοση βιβλίων, περιοδικών και εφημερίδων στην εθνική γλώσσα, συλλογή και οργάνωση της εθνικής γραμματολογίας, αναγόρευση εθνικών ποιητών, αναβίωση νεκρών λέξεων, κατασκευή γλωσσικών υβριδίων με εθνικά αδιαμφισβήτητη ρίζα, καινούργιες ονοματοδοσίες, ίδρυση ή αποστολή δασκάλων του εθνικού ιδιώματος στις μη απελευθερωμένες χώρες κλπ. Ο εκπαιδευτικός, με την ευρεία έννοια, χαρακτήρας παρόμοιων δραστηριοτήτων καταδεικνύει, ταυτόχρονα, τη συνεκτική – εξομοιωτική φροντίδα του εθνικισμού, αλλά και τη σημασία του γλωσσικού κριτηρίου σε αυτόν.[53]

Όλες σχεδόν οι απόπειρες γλωσσικών μεταρρυθμίσεων αποτελούν εκδηλώσεις ενός γενικότερου φαινομένου, που αντανακλά τις εθνικιστικές φιλοδοξίες των εμπνευστών του.[54] Η γλώσσα του εθνικού κράτους, στο βαθμό που αποτελεί, ταυτοχρόνως, και πολιτισμική ορίζουσα και όργανο διοίκησης, δεν μπορεί παρά να είναι επίσημη, δηλαδή ενιαία, ομοιογενής, τυποποιημένη, νομική.[55] Αλλά για να γίνει αυτό, απαιτείται η ενεργητική επέμβαση στην ίδια τη γλώσσα: «η διάλεκτος θα παταχθεί», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς.[56] Από τη στιγμή που ο εθνικισμός εμμένει στη μία και ενιαία εθνική γλώσσα και αδυνατεί να την επιβάλλει, είναι υποχρεωμένος να κατασκευάζει εξαιρέσεις στον κανόνα που ο ίδιος θεσπίζει: οι Ούγγροι που δεν ομιλούν την ουγγρική, οι Ρουμάνοι που ομιλούν την ουγγρική, οι σλαβόφωνοι Έλληνες, οι ελληνόφωνοι Αλβανοί, οι τουρκόφωνοι Βούλγαροι, οι κουρδόφωνοι Τούρκοι κ.ο.κ. είναι κατηγορίες εξαιρέσεων που μαρτυρούν τις παρενέργειες της εμμονής του επίσημου ή κρατικού εθνικισμού στο ζήτημα της γλώσσας.[57]

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας είναι η θρησκεία. Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί τη θρησκεία ο εθνικισμός ως κριτήριο πολιτισμικής διαφοροποίησης απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, γι' αυτό πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες δεν αποδίδουν θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα είτε διότι αδιαφορούν για τη θρησκεία είτε διότι την αποστρέφονται.[58] Παρ' όλα αυτά η παρουσία της θρησκείας στο λόγο ορισμένων εθνικιστικών ιδεολογιών, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται οι περισσότερες βαλκανικές, όχι μόνο δεν μπορεί να αγνοηθεί αλλά είναι πρωταρχικής σημασίας.[59]

Στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού η θρησκεία αποτελεί πράγματι πηγή έμπνευσης και ενδυνάμωσης του εθνικιστικού φρονήματος και κύριο κριτήριο της εθνικής ταυτότητας από τον καιρό της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι και τον 20ό αιώνα.[60] Το πως το ελληνικό κράτος καταφέρνει να συμβιβάσει στην επίσημη παιδεία του την εκκλησιαστική παράδοση με τον ανατρεπτικό διαφωτισμό, αποτελεί ένα θέμα σοβαρής μελέτης, όπως και γιατί η Εκκλησία της Ελλάδας, υιοθετεί τα πρότυπα του 1821, συχνά σε βάρος της ορθόδοξης παράδοσης. Η επιλογή αυτή καθορίζει τελικώς την πορεία της Εκκλησίας μέσα από τις επιταγές της κρατικής ιδεολογίας. Αν η ελληνική γλώσσα αποτελεί το κύριο συστατικό της ταυτότητάς μας, η Εκκλησία διευκολύνει σίγουρα τη συντήρηση και τη διάδοση αυτού του αγαθού. Ο προσεταιρισμός όμως του θεσμού από το Κράτος και η ένταξή του στην υπηρεσία της εθνικής ιδεολογίας μειώνει την οικουμενική του αποστολή.[61]

Θρησκευτική πίστη και εθνική νομιμοφροσύνη εξισώνονται σε τέτοιο βαθμό ώστε οι έννοιες χριστιανός και Έλληνας να καταστούν συνώνυμες σε αντίθεση με το ταυτόσημο ζεύγος εννοιών μουσουλμάνος και Τούρκος. Οι εξισώσεις αυτές ισχύουν μόνο μετά την εμφάνιση των βαλκανικών εθνικιστικών ιδεολογιών και αποτελούν σε μεγάλο βαθμό παράγωγα της επεξεργασίας των αντίστοιχων εθνικών ταυτοτήτων που αυτές επιχειρούν.[62] Το πρόβλημα δεν είναι κατά πόσο ο εθνικισμός μπορεί να αποτελεί προέκταση της θρησκείας στο χρόνο, αλλά ότι συγκεκριμένες εθνικιστικές ιδεολογίες μεταχειρίζονται το θρησκευτικό συναίσθημα για τους δικούς τους, άμεσα πολιτικούς, στόχους. Η σημασία αυτής της θεωρητικής διάκρισης δεν μπορεί να μειωθεί από το γεγονός ότι εθνικισμός και θρησκευτική πίστη (ελληνικότητα – ορθοδοξία) καταλήγουν να εμφανίζονται στην ελληνική περίπτωση σε σχεδόν απόλυτη σύζευξη μεταξύ τους. Αντιθέτως, η διάκριση αυτή αποδεικνύεται εμπειρικά, όταν αρχίζουν να εμφανίζονται στη Βαλκανική χριστιανικοί εθνικισμοί που ανταγωνίζονται τον ελληνικό. Στο σημείο αυτό, η κατασκευή της σύμπτωσης εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας γίνεται απολύτως ευκρινής, καταρρίπτοντας έτσι οποιαδήποτε απόπειρα εξομοίωσης θρησκείας και εθνικισμού.[63]

Δεν είναι παράξενο που ο κάθε εθνικισμός επεξεργάζεται την έννοια του έθνους και αρνητικά, με βάση δηλαδή τη διαμόρφωση της εικόνας του μη εθνικού ή του «σημασιολογικού άλλου».[64] Η έννοια του άλλου προϋποθέτει λογικά την έννοια του ίδιου. Αυτό σημαίνει για τη μαχόμενη εθνικιστική ιδεολογία, πως η αίσθηση ότι υπάρχει έθνος δεν μπορεί παρά να προηγείται της αίσθησης ότι τίθεται ζήτημα εθνικής αντιπαλότητας. Αυτό συνεπάγεται πως αντίστοιχες αλλαγές είναι πιθανές και στην εκάστοτε εικόνα του μη εθνικού. Ο συνεχής ετεροπροσδιορισμός του εθνικού χαρακτήρα σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες καθώς και οι λειτουργίες που επιτελεί αντικατοπτρίζονται σε αντίστοιχες ανακατατάξεις στην εικόνα του μη εθνικού.[65] Αυτή η εικόνα μπορεί ακόμη να αλλάζει ριζικά περιεχόμενο και ταυτότητα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού στον ύστερο 19ο αιώνα, όταν ο βουλγαρικός κίνδυνος αντικαθιστά τον τουρκικό εξαιτίας της Μακεδονίας.[66]

Η διένεξη ανάμεσα στους χριστιανικούς εθνικισμούς των Βαλκανίων συνεχίζει να έχει και αυτή έντονες θρησκευτικές διαστάσεις. Η υποκατάσταση του παλιού αντιθετικού σχήματος ανάμεσα στους Έλληνες/χριστιανούς και τους Τούρκους/μωαμεθανούς από το αντίστοιχο ανάμεσα στους Έλληνες/ορθόδοξους και τους Βούλγαρους/εξαρχικούς στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είναι καθαρά προϊόν της διαπάλης των νέων βαλκανικών εθνικισμών, οι οποίοι διατηρούν υψηλό το θρησκευτικό τόνο της ρητορείας τους.[67] Από τη σκοπιά του ελληνικού εθνικισμού η υποκατάσταση της αρχικής αντιδιαστολής εθνικο-θρησκευτικών εννοιών (Έλληνας/χριστιανός – Τούρκος/μωαμεθανός) από ένα νέο αντιθετικό ζεύγος (Έλληνας/ορθόδοξος – Βούλγαρος/εξαρχικός),

συνεπάγεται αντίστοιχες ιστορικές και θρησκειολογικές επεξεργασίες. Πρόκειται για ανακατατάξεις που απαιτούν οι διαφοροποιημένες πλέον ανάγκες προσδιορισμού της ελληνικής ταυτότητας, εξαιτίας ακριβώς της εμφάνισης του βουλγαρικού εθνικισμού. Έτσι, ο αρνητικός θρησκευτικός προσδιορισμός του έθνους αλλάζει περιεχόμενο, επειδή έχουν επέλθει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην προέλευση του εθνικού κινδύνου και στην ταυτότητα του εθνικού εχθρού. Το πρόβλημα δεν είναι πλέον η απιστία του Τούρκου/μωαμεθανού, αλλά η αίρεση του Βούλγαρου/εξαρχικού.[68] Η προσπάθεια του βουλγαρικού εθνικισμού να βρει θρησκευτική καταξίωση, προκαλεί την αντίδραση του ελληνικού εθνικισμού, στην οποία αποκαλύπτεται ο καθαρά πολιτικός χαρακτήρας της χρήσης θρησκευτικών επιχειρημάτων, εφόσον ο ελληνικός εθνικισμός υποχρεώνεται να θεωρεί προβληματικό ένα από τα βασικά του επιχειρήματα που μέχρι τότε εκλαμβάνεται ως αναντίρρητο δεδομένο, δηλαδή την ταύτιση ελληνικότητας και ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.[69] «Η ταύτιση ορθοδοξίας και ελληνικότητας δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα για τον ελληνικό εθνικισμό για παρά πολύ καιρό, παρόλο που ορθόδοξοι δηλώνουν και άλλοι (λ.χ. οι Ρώσοι). Το πρόβλημα δημιουργείται από τη στιγμή που εμφανίζεται επί σκηνής ένας καινούργιος, άμεσος και ορατός, εθνικός κίνδυνος, η βουλγαρική εθνικιστική ιδεολογία, που διεκδικεί δυναμικά τα δικαιώματα του δικού της έθνους χρησιμοποιώντας ανάλογα με της ελληνικής επιχειρήματα. Η ιδεολογική λοιπόν πρόκληση είναι οξύτατη και η διαπάλη που προκύπτει διεξάγεται με θρησκευτικά επιχειρήματα εξαιτίας της πολιτικής διένεξης που έχει ήδη λάβει διαστάσεις».[70]

Με την πολλαπλή επεξεργασία της έννοιας του έθνους, η εθνικιστική ιδεολογία προωθεί την ιδέα ενός νέου κοινοτικού ιδεώδους μιας αδελφότητας ατόμων, που με σταθερά ερείσματα στο παρελθόν, θα αποτελεί τη βάση για τον μελλοντικό διακανονισμό των ανθρώπινων πραγμάτων. Το έθνος παράγεται από το παρελθόν και σκοπεύει στο μέλλον: είναι η υπαρκτή λύση που προσφέρεται από την κλυδωνιζόμενη παραδοσιακή κοινωνία και στοχεύει στην υπέρβαση των προβλημάτων του εκσυγχρονισμού.[71] «Το έθνος αποτελεί τον ισχυρότερο πόλο έλξης με αυτήν την έννοια, επειδή ακριβώς πρόκειται για το κοινοτικό ιδεώδες που απαλείφει τις αντιθέσεις και αναπαράγει την αίσθηση της συνέχειας με την παραδοσιακή τάξη των πραγμάτων».[72] Η τάση της επιστροφής στο παρελθόν χαρακτηρίζει κάθε εθνικιστική ιδεολογία. Η επίκληση του παρελθόντος «δεν θα πρέπει να θεωρηθεί διάθεση φυγής από την πραγματικότητα. Εάν επρόκειτο για φυγή, τότε η εθνικιστική ιδεολογία θα έπρεπε να ισοδυναμεί με άκριτη αποδοχή του παρόντος και να οδηγεί σε κοινωνική αδράνεια».[73] Το έθνος ως κεντρική έννοια της εθνικιστικής ιδεολογίας εδράζεται κατά τεκμήριο σε παρελθοντική βάση. Ο εθνικισμός προσφεύγει αναγκαστικά στην ανάπλαση της ιστορίας μιας ξεχωριστής πολιτισμικής παράδοσης και αναλώνει σημαντικές ενέργειες για το σκοπό αυτό. Ακόμη και όταν η ανασκάλευση του παρελθόντος δεν αποδίδει άμεσους καρπούς, η εθνικιστική ιδεολογία καταφεύγει στην εφεύρεση ή, συχνότερα, στην προσάρτηση και την ιδιοποίηση ιστορικών δεδομένων, για να σφραγίσει λογικά κενά στην απόδειξη της συνέχειας του παρελθόντος με το παρόν.[74]

Η εθνικιστική ιδεολογία προβάλλει την εικόνα της εθνικής κοινότητας, που θεωρείται ότι έχει βαθιά ερείσματα στο παρελθόν, ως κύριο σημείο αναφοράς για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρόντος και ως βάση για το σχεδιασμό των οραματισμών του μέλλοντος. Οι τρεις χρονικές όψεις του έθνους στοχεύουν ουσιαστικά στην υπογράμμιση του αδιαίρετου της έννοιας: αυτό που το έθνος ήταν μπορεί να μην ταυτίζεται απόλυτα με αυτό που είναι, όμως ο εθνικισμός αγωνίζεται να αποδείχνει τη συγγένειά τους και να εξασφαλίζει την ενότητά τους με αυτό που θα είναι.[75] Η εικόνα του παρελθόντος που δημιουργεί ο εθνικισμός προσπαθεί να υπάρχει στο παρόν και να προβάλλεται στο μέλλον.[76]

Η παράδοση μπορεί σχηματικά να οριστεί ότι είναι η απεριόριστη και αυθόρμητη επανάληψη πράξεων, που νομιμοποιούνται και επικυρώνονται το ίδιο αυθόρμητα και φυσικά, επειδή ακριβώς η ανέκαθεν ισχύς τους δεν έχει αμφισβητηθεί.[77] Η εξάπλωση της παιδείας είναι ο καταλύτης για την προσπέλαση του κοινωνικού υποκειμένου στην παράδοση, μα ταυτόχρονα δηλώνει και την έξοδό του από αυτήν.[78] Αντίστροφα, το πιο επίμονο εμπόδιο στην επιτυχία της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι η απόλυτη απαιδευσιά, ο αναλφαβητισμός. Αρκεί να θυμηθούμε την επιστολή του Αδαμάντιου Κοραή προς τους Σουλιώτες στα 1803, με την οποία τους νουθετεί ως εξής: «Η ανδρεία είναι βέβαια μέγα δώρον του ουρανού, αλλά πρέπει να ήναι συνωδευμένη με την φρόνησιν. Η δε φρόνησις αυξάνει μάλιστα και ενδυναμούται με την σπουδήν και την μάθησιν των γραμμάτων. Όθεν ήτο καλόν και αναγκαίον πράγμα να κάμετε παντοίους τρόπους, όταν λάβετε ολίγην ησυχίαν, να φέρετε εις την πατρίδα σας κανένα διδάσκαλον, να διδάσκη τα φίλτατά σας τέκνα την ελληνικήν γλώσσαν. Όταν των Σουλιωτών τα παλληκάρια μάθωσιν από ποίους προγόνους κατάγονται, μήτε με δόλον, μήτε με δύναμιν κανείς δεν θέλει ποτέ τους νικήσει».[79]

Η παράδοση ανακατασκευάζεται και χρησιμοποιείται ορθολογικά. Αυτό αποδεικνύεται από τη λειτουργικότητα των παραδοσιακών συμβολισμών, στους οποίους προσφεύγει η εθνικιστική ιδεολογία. Η λειτουργικότητα της κατασκευασμένης παράδοσης και των συμβολισμών της καταφαίνεται ακόμη ευκολότερα σε εκείνες τις πρόδηλες απόπειρες χρησιμοθηρίας που δε στέφονται με απόλυτη επιτυχία, είτε επειδή δεν είναι πολύ πειστικές από μόνες τους, είτε επειδή αμφισβητούνται έντονα από άλλες, αντιμαχόμενες εθνικιστικές ιδεολογίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διαφωνίες σχετικά με τα σημερινά δικαιώματα ιδεολογικής κυριότητας και χρήσης μιας αρχαιολογικής ανακάλυψης, του άστρου της Βεργίνας, μεταξύ Ελλάδας και Σκοπίων.[80]

Ο απελευθερωτικός εθνικισμός μπορεί να υπάρχει ως ενοποιητικός, αποσχιστικός και εθνικισμός της διασποράς.[81] Ο επεκτατικός εθνικισμός μπορεί να εκδηλώνεται ως αλλυτρωτισμός (irredidism), ιμπεριαλισμός και παν-κίνημα.[82] Η απόκτηση εθνικού κράτους είναι η σημαντικότερη ευκαιρία μέτρησης και εκτίμησης εθνικιστικών στόχων. Η επίτευξη της ανεξαρτησίας μπορεί να θεωρείται ημιτελές γεγονός, είτε ως μεσοστάδιο στην πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης είτε με την έννοια της ανεπαρκούς πολιτικής ολοκλήρωσης:, μέρος του έθνους εκτός των ορίων του εθνικού κράτους, εξωτερικές επιβουλές της εθνικής κυριαρχίας κ.ο.κ. Δεν αποκλείεται η εθνικιστική ιδεολογία να παραμείνει και μετά την ανεξαρτησία προσκολλημένη στους παλιούς της στόχους. Συνηθέστερη μορφή αυτού του ενδεχόμενου είναι οι αλυτρωτικοί προσανατολισμοί του εθνικισμού που εκτιμά πως η πολιτική ανεξαρτησία του οικείου έθνους είναι ημιτελής. Δεν αποκλείεται μάλιστα ο αλυτρωτισμός να καταστεί πρωταρχικός στόχος της εθνικιστικής ιδεολογίας, με αποτέλεσμα να επισκιάζει όλες τις άλλες μέριμνες και να συντηρείται με βαρύ κοινωνικό και οικονομικό κόστος.[83] Αυτό τουλάχιστον «φαίνεται να αποδεικνύουν οι περισσότεροι βαλκανικοί εθνικισμοί του 19ου αιώνα, όπως βεβαίως και ο ελληνικός, ο οποίος επί μακρότατο χρονικό διάστημα μετά την ανεξαρτησία παρέμεινε προσηλωμένος στο στόχο της λύτρωσης ομοεθνών και εδαφών εκτός του εθνικού κράτους, χρησιμοποιώντας το κράτος για τη διεξαγωγή "πολιτικής εθνικού κέντρου"».[84]

Η απόκτηση πολιτικής ανεξαρτησίας για το έθνος μπορεί να μην είναι το τερματικό σημείο στην παραγωγή της εθνικιστικής ιδεολογίας, δεν παύει όμως να της αναθέτει ανάμεσα στα άλλα και ρόλο απολογητή, αφού ο εθνικισμός καλείται να δικαιολογεί την ύπαρξη του εθνικού κράτους, αλλά και τις συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές που αυτό ακολουθεί. Κάτι τέτοιο δε σημαίνει πως η ορμή των εθνικιστικών ιδεών και η ένταση των συναισθημάτων που προκαλούν μειώνονται αναγκαστικά.

Σημαίνει πως οι συνθήκες, υπό τις οποίες παράγεται η εθνικιστική ιδεολογία αλλάζουν ριζικά και την εξωθούν στη σχετικά μειονεκτική θέση να υποστηρίζει όχι μόνο τα οράματα και τις διεκδικήσεις της, αλλά και μια υπαρκτή πλέον κατάσταση, το εθνικό κράτος.

Η σχέση του έθνους με το κράτος αλλάζει μέσα σε έναν αιώνα. Από την πλήρη ταύτιση της αφετηρίας οδηγούνται μετά το μοιραίο 1897 στην αποξένωση της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Στο σύντομο αυτό διάστημα γεννιέται το ανατολικό όραμα του Ίωνα Δραγούμη και του Σουλιώτη, ενώ το έθνος απαρνιέται το ελλαδικό κράτος για να ζητήσει αλλού βάση ύπαρξης. Η περιπλάνηση του έθνους δίχως κράτος τελειώνει με τους Βαλκανικούς Πολέμους, καθώς το κράτος βρίσκει τον άξιο ηγέτη του και ο ελληνισμός συμφιλιώνεται με το εθνικό κέντρο.[85] Ακόμη και ένας ρομαντικός εθνικιστής όπως ο Ίων Δραγούμης, που πολύ απέχει από το να είναι ικανοποιημένος με τις τύχες του ελληνισμού και την πολιτική του ανεξάρτητου εθνικού κράτους, νιώθει υποχρεωμένος να υπεραμύνεται του Μακεδονικού Αγώνα και των Βαλκανικών Πολέμων-εξελίξεων, οι οποίες προκύπτουν από επιλογές κρατικής πολιτικής και στις οποίες ο ίδιος είχε εναργώς συμμετάσχει.

Ο αλυτρωτισμός είναι ένα κίνημα που αναπτύσσεται ως επί το πλείστον σε παραμεθόριες περιοχές όμορων κρατών, στις οποίες ζουν ομάδες που θεωρούν ότι η εθνική τους ταυτότητα συμπίπτει με εκείνη των κατοίκων του απέναντι κράτους. Ταυτοχρόνως δε επιδιώκει την ένωση των περιοχών αυτών με τη μητέρα-πατρίδα. Ο αλυτρωτικός εθνικισμός των κινημάτων όμως καθοδηγείται από τον επίσημο επεκτατικό εθνικισμό των κρατών. Κλασικό παράδειγμά του είναι κατά καιρούς απώτερους και τωρινούς, όλες οι χώρες των Βαλκανίων.[86] Ο εθνικισμός είναι η κινητήρια δύναμη που τόσο κατά το 19ο[87] όσο κατά τον 20ό αιώνα εμπνέει ολόκληρους λαούς να κατακτήσουν την αυτοδιάθεση και την αξιοπρέπειά τους από αποικιοκρατικές και άλλες δυνάμεις, ενώ σήμερα φαίνεται να είναι η ίδια αυτή αρχή που κατευθύνει και νομιμοποιεί τον «εκκαθαριστικό» πόλεμο στα Βαλκάνια. Το «έθνος» είναι εκείνο που ένθεν και ένθεν σημασιοδοτεί και αναγορεύει τις ενέργειες ορισμένων ομάδων σε «εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα» και «τρομοκρατία» αντιστοίχως.[88] Με την έλευση του εθνικισμού και τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών αλλάζει και το περιεχόμενο της έννοιας του πατριωτισμού. Από μια κατάσταση συναισθηματικής αφοσίωσης στο προσφιλές, στο μικρής κλίμακας οικείο, ο πατριωτισμός στοιχειοθετείται πλέον ως αφηρημένος πατριωτισμός, αναφέρεται στο εθνικό κράτος και συναιρείται με τον εθνικισμό.[89]

*

Τον όρο Μεγάλη Ιδέα συναντάμε κάπως αργά κατά τον 19ο αιώνα, αλλά για την ύπαρξη και τη δράση της βεβαιωνόμαστε από τα πρώτα χρόνια αμέσως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης.[90] Λίγους μήνες μετά την άλωση ο άγνωστος ποιητής του θρήνου της βασιλεύουσας είναι εμπνευσμένος απόστολος της Μεγάλης Ιδέας και από τα πρώτα χρόνια μετά την άλωση επί τέσσερις σχεδόν αιώνες βλέπουμε να εμπνέονται από τη Μεγάλη Ιδέα, όχι μόνο τους πνευματικούς και λοιπούς ηγέτες του έθνους, αλλά και ολόκληρες τις λαϊκές μάζες.[91] Το δικέφαλο του Καισάριου Δαπόντε, γραμματέα του ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου στη Βλαχία τον επόμενο από την άλωση αιώνα, παραλαμβάνει, ο λαός και διατηρεί τους επόμενους αιώνες της τουρκοκρατίας σε όλες τις εκδηλώσεις του πνευματικού και ιδιωτικού βίου του, διότι «επίστευεν ότι διαιωνίζει ούτω την ελπίδα, εν μέσω των πικριών της δουλείας, την ελπίδα της αποκαταστάσεως εν τη πόλει των βασιλέων του, τον πόθον ενός αισιωτέρου εθνικού μέλλοντος... Ούτω δε επί γενεάς γενεών διετηρούντο οι εθνικοί πόθοι, αι εθνικαί ελπίδες, η μεγάλη ιδέα του έθνους. Δικαιούταί τις, κατά ταύτα να ονομάση τον βασιλικόν δικέφαλον αετόν, το σύμβολον, το αισθητόν σύμβολον της μεγάλης ιδέας».[92]

Εκείνο το οποίο περισσότερο από κάθε άλλο αποδεικνύει την πίστη των λαϊκών μαζών στη Μεγάλη Ιδέα είναι οι παραδόσεις για τα ζωντανεμένα ψάρια του Μπαλουκλί, το Μαρμαρωμένο Βασιλιά, τη λειτουργία της Αγια-Σοφιάς, την τύχη της Αγίας Τράπεζας, την Κόκκινη Μηλιά και η οπτασία του Αγαθάγγελου που πλάθονται από τις πρώτες μέρες της τουρκοκρατίας και διαδίδονται από στόμα σε στόμα στις επερχόμενες γενιές.[93] Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, μέγας μεταξύ μεγάλων, την υπέρτατη στιγμή της θυσίας του ενσαρκώνει τη Μεγάλη Ιδέα της οικουμενικής πολιτιστικής προσπάθειας. Στη θυσία του η λαϊκή φαντασία βρίσκει το υπόβαθρο, στο οποίο χτίζεται ο θρύλος του Μαρμαρωμένου Βασιλιά. «Εις κάθε χαρά και εις κάθε λύπη, εις κάθε επιτυχία και εις κάθε συντριβή, που βρίσκει την ελληνική Πατρίδα, προβάλλει πάντοτε ο λευκός, ο πανώρηος, ο πάντοτε μελαγχολικός και ανήσυχος καβαλλάρης. Τον ξέρουν όλοι όσοι ζουν εις την γην, που χιλιάδες χρόνια αμέτρητοι ήρωες τον ποτίζουν με αίμα. Είναι ο Μαρμαρωμένος Βασιληάς».[94] Από τη στιγμή που ο μύθος θερμαίνει την παγωμένη καρδιά του υπόδουλου Έλληνα, η Μεγάλη Ιδέα αρχίζει και πάλι να θερμαίνει τις ψυχές. Η πορεία είναι σκληρή και μακραίωνη. Στο δουλωμένο Γένος γίνεται σιγά-σιγά πίστη θρησκευτική η ιδέα ότι κάποτε η μεγάλη κληρονομιά θα επανέλθει στους φυσικούς κληρονόμους. Στη συνείδηση του σκλαβωμένου Έθνους η Μεγάλη Ιδέα προσλαμβάνει την υλική μορφή της απελευθέρωσης του Γένους και της αποκατάστασής του στην πατρική κληρονομιά.

Η πίστη στο Μαρμαρωμένο Βασιλιά γίνεται σιγά-σιγά ιδέα, ότι κάποτε η μεγάλη κληρονομιά θα επανέλθει στους φυσικούς κληρονόμους. Ο βάρβαρος θα φύγει πάλι μακριά πέρα από την «Κόκκινη Μηλιά», μυθικό τόπο χωρίς γεωγραφική υπόσταση. Η Μεγάλη Ιδέα λοιπόν που αποτελείται από τέτοια χαρακτηριστικά στοιχεία, μας μεταφέρει τόσους αιώνες πίσω σε αυτόν τον ιδρυτή του Βυζαντίου Μέγα Κωνσταντίνο και την Αγία Ελένη σύμφωνα με τους στίχους, στο όνειρο του Καισάριου Δαπόντε και αποδεικνύεται ως ιδέα καθαρά βυζαντιακή, ιδέα του μεσαιωνικού ελληνισμού.[95] Αλλά μόνη η ιδέα της ελευθερίας «δεν ήρκει δια να παραχθή η μεγάλη ιδέα· έπρεπε να υπάρχη εθνική συνείδησις, συνείδησις ελληνικού έθνους ότι αποτελούμεν μεθ' όλων των ομογλώσσων μας και ομοθρήσκων μας, μίαν ενότητα, έχουσα τον αυτόν πολιτισμόν, εμπνεομένην από τα αυτά ιδεώδη, έχουσαν κοινάς παραδόσεις, τας αυτάς τάσεις και σκοπούς· η δε τοιαύτη συνείδησις ελληνικής εθνότητος είναι έργον του βυζαντινού ημών κράτους. Η ενιαία διοίκησις, το ενιαίον εκείνο κράτος προήγαγε την ιδέαν του ελληνικού έθνους, του οποίου μέγα πνευματικόν και πολιτικόν κέντρον υπήρξεν η Πόλις».[96]

Η απέραντη και διαυγής ποιητική φαντασία του Ρήγα Βελεστινλή συλλαμβάνει στο σύνολό της τη Μεγάλη Ιδέα.[97] Το «θηρίο» δεν είναι μόνο ο οθωμανισμός, αλλά ο βαρβαρισμός υπό τη γενικότερη μορφή του. Η θυσία του Μαρμαρωμένου Βασιλιά θερμαίνει την ψυχή για τρεις αιώνες και διατηρεί τη συνοχή του Γένους. Η θυσία του ποιητή αναπτερώνει με τη ζωογόνο της πνοή τη θέληση του ποιητή για δράση και δημουργία. Όπως γράφει ο Νικόλαος Πολίτης, «του ελληνικού λαού οι κοινοί πόθοι και ελπίδες συγκεφαλαιούνται εις την λεγομένην μεγάλην ιδέαν, αποβλέπουσαν εις την ολοσχερή απελευθέρωσιν και την πολιτικήν αποκατάστασιν του ελληνικού έθνους. Τούτων δε κορωνίς θεωρείται η ανάκτησις της Κωνσταντινουπόλεως και η απόδοσις της αγίας Σοφίας εις την ορθόδοξον χριστιανικήν λατρείαν».[98]

*

Παράλληλα με τη Μεγάλη Ιδέα από το 1865 αναφέρεται και η Υψηλή Ιδέα.[99] Η Υψηλή Ιδέα «βασίζεται εις την ηθικήν και υλικήν πρόοδον του Ελληνισμού εντός και εκτός της Ελλάδος και εις την διατήρησιν, τακτοποίησιν και ενίσχυσιν της τότε υπαρχούσης καταστάσεως, δια της προοδευτικής του χριστιανισμού εν τη ευρωπαϊκή Τουρκία τάσεως, δι' ευστόχου και φρονίμου αναμίξεως εις τα

αναφυόμενα της ανατολής ζητήματα».[100] Ποια είναι τα πλεονεκτήματα της Υψηλής Ιδέας, μας εξηγεί ο συγγραφέας της πρότασή της: «Δια της ειρηνικής βιώσεως, θα επιταχυνθή η υλική ανάπτυξις και θα ενισχυθή η ηθικοποίησις, επαισθητότερον μεν κατά την ελευθέραν Ελλάδα, αλλά και κατά την υποτελή, ήτις ευμοιρεί σήμερον εγγυήσεων πολύ ανετωτέρας υπάρξεως και της οποίας επαρχίαι τινές απολαμβάνουσι και τινος αυτονομίας. Οι ελεύθεροι Έλληνες μεριμνώντες μόνον υπέρ της ευνομίας και ανεξαρτησίας των ,θα ενισχύωνται αφ' εαυτών εργαζόμενοι επωφελώς, πλουτούντες και ευημερούντες, εις τρόπον ώστε αληθώς να κατασταθώσιν πρότυπον των εν τη ανατολή λαών· δια της ηθικής αυτών επιρροής και της μικράς αλλά καλώς ωργανισμένης δυνάμεώς των, θα βαρύνωσιν εις την πλάστιγγα των ανατολικών ζητημάτων, προκαλούντες δια της συνέσεώς των το σέβας και την βαθμιαίαν ανάπτυξιν άπαντος του Ελληνισμού. Αι μέλλουσαι κατακτήσεις μικρού και αδυνάτου κράτους δεν δύνανται να επιτελεσθώσιν ειμή δια της βιωτικής αυτού υπεροχής, ήτις μόνη μορφόνει τα ισχυρά προσελκύσεως στοιχεία. Δια της παραδοχής της υψηλής ιδέας, αποφεύγομεν την αγυρτικήν ύπαρξιν τεταραγμένων τινών βιώσεων, αίτινες διερεθιζόμεναι υπό ατομικών επιτυχιών κατά πρόσφατον παρελθόν, και υπό απηλπισμένης τινος πολλάκις ενεργητικότητος, παρεμποδίζουσι την γενικήν πρόοδον, με μόνην την ελπίδα τροποποιήσεως επί τα κρείττω της εαυτών καταστάσεως».[101]

Ερώτημα παραμένει εάν ύστερα από δύο σχεδόν αιώνες ελεύθερου βίου του νεοελληνικού κράτους μπορούμε να απαντήσουμε θετικά ότι ο ελληνισμός προόδευσε ηθικά και υλικά.

3. Η Μεγάλη Ιδέα ως εθνική ιδεολογία.

Θεμέλιο της εθνικής συνείδησης αποτελεί προπαντός η κοινότητα ηθών και εθίμων, των δοξασιών και των παραδόσεων, της αντίληψης του εξωτερικού κόσμου και της εκδήλωσης των συναισθημάτων και επάνω από όλα η κοινότητα των πόθων και των ελπίδων.[1] Είναι τα «ομότροπα ήθη» που περιλαμβάνονται στη θαυμάσια διατύπωση της έννοιας της πατρίδας και της εθνικής αλληλεγγύης, όταν οι Αθηναίοι παραμονές της μάχης των Πλαταιών απορρίπτουν τις δελεαστικές προτάσεις του Μαρδόνιου και αποδεικνύουν στους Σπαρτιάτες ότι έχουν σαφή επίγνωση των δεσμών που τους συνδέουν με τους άλλους Έλληνες, όπως ιστορεί ο Ηρόδοτος.[2]

Η κοινότητα των ηθών και των δοξασιών εκδηλώνεται περίτρανα στον ελληνικό λαό και διατηρείται σε αδιάσπαστη συνέχεια από τα αρχαία χρόνια. Στο ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας, ως συγκεφαλαίωσης των κοινών πόθων και ελπίδων του ελληνικού λαού, αποτυπώνεται ο χαρακτήρας της νεοελληνικής εθνότητας.[3] Γιατί στους πόθους του λαού για το μέλλον συγκεντρώνονται οι αναμνήσεις του παρελθόντος, που αναπλάθεται τελειότερο με τη διόρθωση των σφαλμάτων και την παραμυθία των συμφορών. Οι εθνικοί πόθοι φανερώνουν ότι ο λαός έχει συνείδηση, γνωρίζει το παρελθόν του και τα καθήκοντα που επιβάλλει το παρόν για την παρασκευή αίσιου μέλλοντος. Όπου λείπουν οι εθνικοί πόθοι, λείπει η ιστορική συνείδηση και ο λαός που αποβλέπει μόνο στο παρόν χωρίς συνάφεια προς το παρελθόν και το μέλλον βρίσκεται σε ηθική και πολιτική νάρκη, πρόδρομο εξουθένωσης και εξαφάνισης.[4]

Άρρηκτα συνυφασμένη με την πορεία του νεοελληνικού κράτους η Μεγάλη Ιδέα έχει υποστεί πλήθος ερμηνειών,[5] από τις οποίες δύο είναι οι σημαντικότερες και προς τις οποίες συγκλίνουν οι υπόλοιπες. Η πρώτη ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας τη θέλει δημιούργημα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτή την ιστορική τάση η Μεγάλη Ιδέα θεωρείται ως επιχείρημα που στοχεύει στην ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας εκπορευόμενο από τη ρομαντική ευρωπαϊκή σκέψη.[6] Η ένταξη ή μη του Βυζαντίου στην εθνική κληρονομιά συνιστά

ερώτημα κατεξοχήν πολιτιστικής υφής και σαν τέτοιο διατυπώνεται και από τους υποστηρικτές και από τους πολέμιους του Βυζαντίου.[7] Σύμφωνα με τη δεύτερη τάση η Μεγάλη Ιδέα είναι η ίδια βυζαντινή ιδεολογία αυτή καθαυτή, όπως εξυφαίνεται επάνω στον αντιδυτικό καμβά από την εποχή των Σταυροφοριών και διαιωνίζεται στη διάρκεια της τουρκοκρατίας χάρη στις υπερεθνικές δομές του οθωμανικού κράτους.[8] Οι απαρχές της Μεγάλης Ιδέας δε βρίσκονται στο 1821 και συγκεκριμένα στο χώρο της εθνικιστικής διανόησης και πολιτικής ομάδας, που αναλαμβάνει το δύσκολο έργο της χειραφέτησης του ελληνισμού, με βασικότερους εκπροσώπους τον Αδαμάντιο Κοραή και τη Φιλική Εταιρεία.[9] Με τις απαρχές της Μεγάλης Ιδέας στο 1821, οι βασικές συνιστώσες της «προκύπτουν όχι από την υποκειμενική προβολή στην ιστορική βίβλο προσωπικών ιδεολογημάτων, αλλά από τη δράση των θεσμικών εκείνων φορέων οι οποίοι είχαν αναλάβει την υλοποίηση του "λυτρωτικού προγράμματος του ελληνισμού"».[10]

Η Μεγάλη Ιδέα ως συγκεφαλαίωση των κοινών ηθών και ελπίδων του ελληνικού λαού, γαλουχεί και ζωογονεί το μεγάλο απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Η τάση που θέλει τη Μεγάλη Ιδέα προϊόν του Ευρωπαϊκού ρομαντισμού, αγνοεί παντελώς την άρρηκτη σχέση μεταξύ του μεγαλοϊδεατισμού και της ορθολογικής διαφωτιστικής σκέψης, που οδηγεί στην επανάσταση του 1821. Η επανάσταση του 1821 αποβλέπει όχι στο να πετύχει προνόμια ή να απελευθερώσει τούτο ή εκείνο το τμήμα του ελληνισμού, αλλά να ελευθερώσει ολόκληρο το έθνος από τον τουρκικό ζυγό με τον κλονισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με την ανάκτηση της Πόλης, την εκδίωξη των μωαμεθανών από την Αγια-Σοφιά και την αναστήλωση του θρόνου των βυζαντινών βασιλέων.[11] Αν η προσπάθεια των Παλαιολόγων για την πολιτική αποκατάσταση της πολιτικής ενότητας ολόκληρου του έθνους ανακόπτεται ξαφνικά από την επικράτηση των Τούρκων, τούτο δε σημαίνει ότι άλλη είναι η Μεγάλη Ιδέα των Παλαιολόγων και άλλη των ηγετών του 21, όπως ερμηνεύτηκε[12] από ξένους ιστορικούς.[13] Η τάση που ορίζει τη Μεγάλη Ιδέα σαν ένα είδος «βυζαντινής ρωμέικης οικουμενικής ιδεολογίας» σε σύγκρουση με τη Δύση, αγνοεί ότι ο μεγαλοϊδεατισμός κινείται μέσα στα σαφώς καθωρισμένα όρια του «έθνους-κράτους» και όχι του πολυφυλετικού αυτοκρατορικού σχήματος και εφαρμόζει στην πράξη μια γεωστρατηγική σταθερά προσανατολισμένη προς τη Δύση και το φιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο της.[14] Θεωρείται ότι «από της ελληνικής επαναστάσεως του 1821 νέα περίοδος του ελληνισμού ήρχισε δια της αποδοχής του ελληνισμού εν τη χορεία των εθνών της ευρωπαϊκής συμπολιτείας και ότι η ιδιοφυής διάπλασις και διαμόρφωσις της περιόδου ταύτης είναι έργον του μέλλοντος».[15]

Ποιοί είχαν αναλάβει θεσμικά την υλοποίηση του αλλυτρωτικού προγράμματος του ελληνισμού; Το 1821 το Γένος οργανωμένο και αποφασισμένο με πίστη στη Μεγάλη Ιδέα του εισέρχεται και πάλι στο στίβο της ιστορίας. Αν το 1821 δεν πετυχαίνει πλήρως η Μεγάλη Ιδέα το σκοπό της, δε σημαίνει ότι μεταβάλλεται η ουσία, το περιεχόμενό της. Η γενιά του Μεγάλου Αγώνα έχει πλήρη συνείδηση του τέρματος στο οποίο αποβλέπει η Μεγάλη Ιδέα. Η δημιουργία ενός μικρού ελληνικού κράτους αποτέλεσε και αποτελεί την τραγωδία του Γένους, το οποίο προσπαθεί με εξορμήσεις και φωτεινές αναλαμπές να απαλλαγεί από τα πνευματικά δεσμά που του επέβαλαν για να συνεχίσει την από αιώνων αποστολή του, τη Μεγάλη Ιδέα.[16] Πιστεύεται συνήθως και γράφεται ότι ο σκοπός της Μεγάλης Ιδέας, της αποκατάστασης του ελληνικού έθνους, θα κατορθωνόταν με την κατάλυση του οθωμανικού κράτους. Και ότι κατά τούτο, διαφέρουν οι αγώνες των άλλων χριστιανικών λαών της Ανατολής, ότι αυτοί μεν έχουν να ελευθερώσουν γεωγραφικά περιορισμένες εκτάσεις, πράγμα το οποίο διευκολύνει τον αγώνα τους, ενώ οι Έλληνες μέσα στα σπλάχνα της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν να καταλύσουν ολόκληρο το οθωμανικό κράτος για να πετύχουν την απελευθέρωση των

αλύτρωτων αδελφών.[17] Πέραν όμως των εδαφών τα οποία η εθνική συνείδηση αναγνωρίζει ως τμήματα του έθνους, υπάρχουν μεγάλες εκτάσεις για την εδραίωση του τουρκικού κράτους. Οι Έλληνες δεν επιδιώκουν την κατάλυση της Τουρκίας, αλλά την απελευθέρωση των εθνικών τους εδαφών. Στην αρχή αυτή στηρίζεται η Συνθήκη των Σεβρών κορύφωμα όλων των προσπαθειών του Έθνους.[18]

*

Η Μεγάλη Ιδέα, που πολιτογραφήθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη, υπάρχει ως όρος πριν από το 1844. Για πρώτη φορά τη βρίσκουμε διατυπωμένη στα πολιτικά δράματα του Αλέξανδρου Σούτσου που δημοσιεύονται το 1843:

«Κι αν εις το Γένος ήρχετο ιδέα τις μεγάλη
Τα ναρκωμένα μέλη του εις κίνησιν να βάλη,
Κ' εζήτει την προγονικήν αυτού κληρονομίαν
Των Κομνημών προπάππων του την Αυτοκρατορίαν,
Τις τολμητίας έμελλεν αντίστασιν να δείξη,
Την πάνδημον εντός κ' εκτός φωνήν αυτήν να πνίξη;
Και σήμερον τι γίνεται; Το έσω κ' έξω Γένος
Ο Φράγκος βλέπει άψυχον κ' εμπαίζει επομένως».[19]

Ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης διατυπώνει τον όρο Μεγάλη Ιδέα στα έδρανα της Βουλής (14/26 Ιανουαρίου 1844[20]). Ως Μεγάλη Ιδέα Ο Κωλέττης χαρακτηρίζει την ιστορική υποχρέωση του ελληνικού κράτους να απελευθερώσει από τον τουρκικό ζυγό τους αλύτρωτους Έλληνες.[21] Η ιδεολογική θεμελίωση όμως της Μεγάλης Ιδέας γίνεται δύο χρόνια νωρίτερα από το Μάρκο Ρενιέρη,[22] διανοούμενο της εποχής, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου, ταυτόχρονα φιλοσοφικού και γεωπολιτικού προβληματισμού, με το έργο του «Φιλοσοφία της Ιστορίας. Δοκίμιον».[23] Από την έδρα του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και από τη θέση του διοικητή και υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, ο Ρενιέρης προσπαθεί να υλοποιήσει τη Μεγάλη Ιδέα, με βάση μια ιδιαίτερα προσεγμένη στρατηγική, εδρασμένη στη βασική γεωπολιτική αντίληψη ότι «κέντρο βάρους» του ελληνισμού είναι ο θαλάσσιος χώρος του Αιγαίου.

Ο Κωλέττης δεν κάνει κανένα λόγο για ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η Μεγάλη Ιδέα του συμπεριλαμβάνει και την Κωνσταντινούπολη, γιατί είναι τμήμα της πατροπαράδοτης εδαφικής επικράτειας του ελληνισμού και η γεωστρατηγική της σημασία την έχει καταστήσει εκ των «ουκ άνευ» για την υλοποίηση του εκσυγχρονιστικού προγράμματος του «έθνους-κράτους». Όπως γράφει ο Κ.Θ. Δημαράς, «ο λόγος του Ιωάννη Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση, στις 14 Ιανουαρίου 1844 αποτελεί, σε ό,τι εξέφρασε, τον κώδικα, ή την κωδικοποίηση των αρχών του νέου ελληνισμού. Αν, πέρα από ό,τι εξέφραζε ο αγορητής εδόθηκε πρόσθετο περιεχόμενο στην έννοια της Μεγάλης Ιδέας τούτο δεν ήταν αντίθετο προς τη σκέψη του: πρέπει να δεχθούμε ότι οι ερμηνείες του λόγου, όσες επηρέασαν τελικά, την ελληνική παιδεία, είναι, σύμφωνες με τις προθέσεις του ηπειρώτη πολιτικού».[24]

Τον ελληνικό εθνικισμό όπως εκφράζεται με τη Μεγάλη Ιδέα, ωθεί η μέριμνα για την εσωτερική κοινωνική και ιδεολογική συνοχή του ελληνικού κράτους τουλάχιστον εξίσου, αν όχι και σημαντικά περισσότερο, με τις φιλοδοξίες για την εδαφική επέκτασή του. Η σύνδεση της Μεγάλης Ιδέας με έναν υποτιθέμενο ελληνικό επεκτατισμό, που φιλοδοξεί να συνεγείρει τις εθνότητες στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, είναι έργο μεταγενέστερων επικριτών, ιδίως περιστασιακών παρατηρητών και

προπαγανδιστών.[25] Αν και οι λόγοι του Ιωάννη Κωλέττη «εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του έθνους να συνέρχωνται δια να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της Ελληνικής φυλής»,[26] προέρχονται από έναν ετεροχθονιστή,[27] η Μεγάλη Ιδέα «βρήκε ευρύτερη απήχηση στις λαϊκές μάζες. Με το δυνατό εθνικιστικό της μήνυμα πρόσφερε στο λαό την κοινή ελληνική ιδιότητα, τον εξίσωσε πολιτικά, τον συμβίβασε με το κράτος και απαιτούσε κατά προτεραιότητα την αφοσίωσή του στο εθνικό ιδεώδες. Έτσι η συνείδηση γίνεται μαζική, και το κράτος αποκτά, αν όχι πολίτες, τουλάχιστον υπηκόους. Αφού το κράτος εμπεδώνει την εξουσία του με τη βοήθεια της ιδεολογίας του Διαφωτισμού, ενσωματώνει το λαό στην εθνική κοινότητα χάρη στον μεγαλοϊδεατικό ρομαντισμό».[28]

Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αποκαθιστούν το Βυζάντιο ως αναπόσπαστο μέλος της ελληνικής ιστορίας («Ζαμπελιοπαπαρρηγοπού-λειος ιστορική σχολή»[29]) και εξασφαλίζουν έτσι την ενότητα του ελληνισμού μέσα στο χρόνο. Στο έργο του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου («Άσματα δημοτικά της Ελλάδος»[30]) «αναβαθμίζεται η βυζαντινή περίοδος και συνδέεται με την ελληνική συνείδηση».[31] Πρόδρομος, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, της μεγάλης πολιτιστικής ιδέας της αυτογνωσίας της εθνικής μας παράδοσης, που είμαστε μέτοχοι οι Νεοέλληνες, και μας οδηγεί στην απαλλαγή από το σύνδρομο του ραγιαδισμού, κατάλοιπο της τουρκοκρατίας και του ψιττακισμού, κατάλοιπο της νοοτροπίας της χώρας ως «Ψωροκώσταινας»[32] και των Ελλήνων ως «αρχοντοχωριατών» έναντι του ευρωπαϊκού πνεύματος του διαφωτισμού, γράφει το 1852: «Η ελληνική εθνικότης ανέζησεν εν τω σημείω του Σταυρού! Η Ελλάς ανέπνευσεν εν βροντή μάχης και βοή πολέμου! η Ελλάς, αντηχούσης της κλαγγής των όπλων, εν μέσω της καταστροφής και του θανάτου, κατέγραψε την αθανασίαν της, τα δικαιώματά της, την αποστολήν της εις την εξής αιμοστάλλακτον σελίδα της Βίβλου του Μέλλοντος·»[33]

Η διδασκαλία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στο Πανεπιστήμιο «ήταν ενσωματωμένη στην κοινωνική ζωή: τυπωνόταν στις εφημερίδες, σχολιαζόταν, κυκλοφορούσε προφορικά».[34] Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος «ήρθε σε μια στιγμή οπού η ελληνική συνείδηση εζητούσε έναν συγκροτημένο κορμό ιστορικών εθνικών θεωριών, μία γερά θεμελιωμένη συντήρηση, και παρουσίασε με τη μεγαλοφυΐα του και με τα συγγραφικά του προσόντα, αυτό που του εζητούσε εκείνην την ώρα το εθνικό συλλογικό σώμα».[35] Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ενώνει με την ιστορία του τον ελληνισμό σε χώρο και σε χρόνο. «Η παλιά κοσμοαντίληψη που χώριζε στα δύο τους καιρούς, Αρχαίοι και Νεότεροι, ανατρέπεται. Τη θέση - της παίρνει ένα καινούριο σχήμα τρίσημο: αρχαιότητα, βυζάντιο, νέος ελληνισμός – όπου και τα τρία μέρη κατέχουν ισότιμα σε δόξα, σημασία και αίγλη. Η ενότητα αυτή σε χώρο και σε χρόνο, θα γίνει ο κύριος μοχλός της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης· αυτή θα στηρίζει, κάτι παραπάνω, θα αποδεικνύει, τα δίκαιά-μας».[36] Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος θεωρεί την προσφορά του Βυζαντίου σημαντικότερη, γιατί τότε ενοποιείται πολιτικά ο ελληνισμός. Η προτίμηση του μεγάλου ιστορικού απηχεί την προσήλωσή του στη Μεγάλη Ιδέα που υπόσχεται την ενότητα του ελληνισμού μέσα στο χώρο.[37] Αν την ενότητα του ελληνισμού μέσα στο χρόνο την εκφράζει ο ετερόχθων Παπαρρηγόπουλος, την ενότητα μέσα στο χώρο τη σφυρηλατεί ο πολιτικός του προστάτης, ο Κωλέττης. Ενώ ο πρώτος κατακεραυνώνει τις θεωρίες του Φαλμεράυερ (Jacob Fallmerayer) που χωρίζουν τον ελληνισμό μέσα στο χρόνο, ο δεύτερος χτυπά τον αυτοχθονισμό που διαιρεί τον ελληνισμό μέσα στο χώρο.[38]

Σαν ένας εθνικιστικός στόχος η Μεγάλη Ιδέα περιλαμβάνει την κλασική και τη βυζαντινή κληρονομιά των Ελλήνων, δίνει ελπίδες μεγαλοσύνης που θα έρχονται με τη μορφή ενός μεγάλου

κράτους και θεωρείται η πρέπουσα πολιτική που θα παρουσιάζεται στις ευρωπαϊκές Δυνάμεις προς εφαρμογή κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες.[39] Η νοσταλγία του Βυζαντίου αναδύει τη βούληση του νεοελληνισμού να ξεπεράσει τα όρια του έθνους-κράτους και να ταυτιστεί, εγκαρδίως με ευρύτερες συσσωματώσεις λαών, όπου πρυτανεύει μια θέαση αγάπης και όχι κυριαρχίας του κόσμου. Συνεπώς η νεοελληνική Μεγάλη Ιδέα διηγείται τη βιωματική αναίρεση του εθνικισμού.[40]

*

Η ενοποιητική λειτουργία της ιδεολογίας του εθνικού κέντρου έντονα εθνικιστική και ρομαντική στις δεκαετίες του 1840 και 1850 εκπληρώνει έναν ιστορικό ρόλο πολιτισμικής ενοποίησης τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Η ενοποιητική της λειτουργία διεκπεραιώνεται στο εσωτερικό μέσω της εκπαίδευσης, της διοίκησης, της στρατιωτικής θητείας και όλων των μηχανισμών οικοδόμησης του κράτους.[41] Στρατός και εκπαίδευση μαζί με τη δικαιοσύνη είναι οι πιο διαδεδομένοι και αποτελεσματικοί μηχανισμοί, με τους οποίους το νέο κράτος ενώνει την παραδοσιακή κοινωνία με μια εθνικιστική παιδεία που είναι αναγκαία για την ολοκλήρωση και την επιβίωσή του. Η επέκταση του κρατικού ελέγχου επάνω στην κοινωνία μέσω της συγκέντρωσης της εξουσίας, της καταστροφής της τοπικής αυτονομίας και της αύξησης της γραφειοκρατίας, βασίζεται στους μηχανισμούς αυτούς της εθνικής ολοκλήρωσης. Μια εθνικιστική ρητορική με τη σειρά της χρησιμοποιείται ευρύτατα ως μέσο για τη νομιμοποίηση της διαδικασίας προς την κατεύθυνση της προαγωγής της ενότητας και ομόνοιας. Οι αντιθέσεις στην κοινωνία πρέπει να παραμεριστούν για χάρη της εθνικής ενότητας. Το εθνικιστικό δόγμα της Μεγάλης Ιδέας αρθρώνεται πρωταρχικά ως απάντηση σε ένα τέτοιο κρίσιμο ζήτημα εσωτερικής ολοκλήρωσης. Μολονότι η εδαφική επέκταση και η απελευθέρωση αλύτρωτων αδελφών παρέχουν τα ιδεολογικά και ρητορικά θεμέλια της Μεγάλης Ιδέας, η πανηγυρική διατύπωσή της το 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη γίνεται στο πλαίσιο μιας αντιπαράθεσης που αφορά την αντιπαράθεση αυτόχθονων και ετερόχθονων πολιτών του ελληνικού κράτους.[42]

Με την κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας ως εθνικής ιδεολογίας από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής,[43] αρχίζει και η διαδικασία ενός είδους κοινωνικού, αστικού μετασχηματισμού,[44] που παρατηρείται εντονότερος από το 1880 κ.ε. Οι αλλαγές και εξελίξεις που συντελούνται σε όλους τους τομείς της εθνικής και κοινωνικής ζωής, έχουν άμεσο αντίκτυπο στην ιδεολογία και στην πολιτική πρακτική. Εθνικές περιπέτειες, πόλεμοι, προσαρτήσεις εδαφών, οργανωτικά προβλήματα, οικονομική δυσπραγία, εμφάνιση νέας γενιάς πολιτικών και ίδρυση νέων κομμάτων, εδραίωση του κοινοβουλευτισμού, νέοι ιδεολογικοί προσανατολισμοί, αναζητήσεις, επιρροές και συγκερασμοί, ό,τι συνιστά τη ζωή ενός έθνους και της νεοελληνικής κοινωνίας, διαμορφώνει το νέο πρόσωπο του Τύπου.[45]

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η εκ νέου ανακάλυψη και αποκατάσταση του βυζαντινού παρελθόντος είναι πλήρης, καθώς οι διανοούμενοι στρέφονται τώρα περισσότερο προς τη δόξα της βυζαντινής αυτοκρατορίας παρά προς την κλασική αρχαιότητα, προκειμένου να δικαιολογήσουν τους αλυτρωτικούς στόχους της Μεγάλης Ιδέας. Το όραμα αυτό που αποβλέπει στην ενοποίηση όλων των περιοχών της Εγγύς Ανατολής όπου κατοικούν Έλληνες εντός των ορίων ενός ενιαίου κράτους με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, κυριαρχεί στο ανεξάρτητο κράτος τον πρώτο αιώνα της ύπαρξής του.[46] Βασικός φορέας της μεταλαμπάδευσης των αξιών του νεοελληνικού αλυτρωτισμού προς τους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολής είναι το Εθνικό Πανεπιστήμιο. Από την ίδρυσή του, το 1837, αποστολή του Πανεπιστημίου τάσσεται η ακτινοβολία του ελληνισμού προς την Ανατολή, η μετάδοση δηλαδή του πλέγματος ακριβώς των ιδεών που τόσο εύγλωττα και επιγραμματικά συνοψίζει ο Παπαρρηγόπουλος.[47] Η προώθηση του Τύπου στους αλύτρωτους αδελφούς μεταδίδει νέα από την

Ελλάδα, υποστηρίζει πολιτιστικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, ενθαρρύνει εκδηλώσεις εθνικής ταύτισης με την Ελλάδα και υποθάλπει τη συμβολική περιφρόνηση των οθωμανικών αρχών.[48]

Στην προσπέλαση προς τη μνημειώδη διαδικασία μεταλαμπάδευσης του νεοελληνικού εθνικισμού εντοπίζονται τρία βασικά ζητήματα: το πρώτο είναι η μελέτη της διοχέτευσης των εθνικιστικών ιδεών και της συνακόλουθης ένταξης των εξωελλαδικών ελληνικών πληθυσμών στο σύστημα των αξιών του· το δεύτερο είναι η εξέταση του περιεχομένου της ιδεολογίας που διαδίδεται με τους παραπάνω τρόπους και των εσωτερικών της μεταμορφώσεων και εξελίξεων· τέλος το τρίτο είναι η αναζήτηση των μορφών της εσωτερικής κριτικής που προκαλεί η ιδεολογία και το πολιτικό πρόγραμμα του αλυτρωτισμού.[49]

*

Ο ελληνικός αλυτρωτισμός εμφανίζεται ως πρόβλημα μαζί με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου που ορίζει τα σύνορα του νέου ελληνικού κράτους στη γραμμή Βόλου-Άρτας. Το κίνημα του ελληνικού αλυτρωτισμού νοθευμένο με απλοϊκά και απραγματοποίητα συνθήματα άκριτου μεγαλοϊδεατισμού (να πάρουμε την Πόλη, να διώξουμε τους Τούρκους στην Κόκκινη Μηλιά), δε στέκεται ποτέ ικανό να διεκδικεί τα δικαιώματα της χώρας στις υπόδουλες περιοχές.[50] Οι απόπειρες για δυναμική εφαρμογή της ενσωμάτωσης των αλύτρωτων στα όρια του βασιλείου, ως στοιχείο πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στον εξωελλαδικό, κόσμο παίρνουν δύο μορφές. Συνηθέστερα εμφανίζονται ως παροχή ενίσχυσης σε εξεγέρσεις και επαναστατικά κινήματα των αλύτρωτων εδαφών, όπως για παράδειγμα οι εξεγέρσεις στη Θεσσαλία το 1841 και το 1854, οι εξεγέρσεις στην Ήπειρο και Μακεδονία το 1853, οι επανειλημμένες επαναστάσεις στην Κρήτη και τέλος ο Μακεδονικός Αγώνας. Δε λείπουν όμως και οι απόπειρες εμπλοκής σε απευθείας πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία με ολέθρια αποτελέσματα, που δραματοποιούν την αδυναμία του ελληνικού κράτους και την έντονη αντίφαση ανάμεσα στις αλυτρωτικές φιλοδοξίες και τις πραγματικές του δυνατότητες. Τα παραδείγματα του Κριμαϊκού και του Πολέμου του 1897 είναι εύγλωττα συμπτώματα της αντινομίας αυτής.[51]

Ο μεγαλοϊδεατισμός απομακρύνει την Ελλάδα από το περιεχόμενο της φιλελεύθερης ιδεολογίας του 1789, επαγγέλλεται την εθνική αυτάρκεια και προσφέρει στους Έλληνες μια νέα εθνική αποστολή: τον εκπολιτισμό και συνεπώς εξελληνισμό της Ανατολής. Το μεγαλείο ωστόσο της Μεγάλης Ιδέας έρχεται σε αντίθεση με την αδυναμία του ελληνικού κράτους.[52] Την εποχή αυτή οι Έλληνες «αεροβατούν», ζούν στον κόσμο της φαντασίας ελπίζοντας. Το Μάιο του 1868 που βρέθηκε ο Ανδρέας Συγγρός στην Αθήνα, έγινε η βάφτιση του βασιλόπαιδα Κωνσταντίνου. «Αι εορταί της βαπτίσεως», γράφει ο Ανδρέας Συγγρός, «ήταν πράγματι μεγαλοπρεπείς, αλλά προ πάντων συγκινητικαί, διότι η Ελλάς απέκτα τέλος Βασιλόπαιδα, βαπτιζόμενον εν τη πίστει της ορθοδόξου εκκλησίας και φέροντα το όνομα "Κωνσταντίνος", το οποίον παντός Έλληνος της καρδίαν εκ παραδόσεως συγκινεί, πολύ δε μάλλον συνεκίνει τότε, οπότε οι Έλληνες έζων μάλλον δια της φαντασίας ή δια της θετικότητος. Εν τη εκκλησία ιστάμην πλησίον του πατρός Φιλήμονος, όστις διαρκώς έκλαιε δάκρυα χαράς, δοξάζων τον Θεόν, διότι τον ηξίωσε πριν αποθάνη να ίδη ένα Έλληνα βασιλόπαιδα Κωνσταντίνον, ωρισμένον υπό της Θείας Προνοίας να πληρώση τας ευχάς του όλου Ελληνισμού προς "την Μεγάλην Ιδέαν". Τότε τουλάχιστον καίτοι αεροβατούντες ηλπίζομεν και το ελπίζειν είναι πάντοτε βέλτιον του απογοητεύεσθαι».[53]

Η ποιητική ανάγκη, γράφει ο Αλέξης Πολίτης, αποτελεί το λεπτό πλέγμα που συγκρατεί τα σκόρπια μέλη σε σύστημα. Εκτονώνει το κάθε άτομο και το κοινωνικό σύνολο που καταφεύγει στην ποίηση, οπότε αισθάνεται τα χάσματα ή τις αντιφάσεις του συστήματος.[54] Έτσι όταν το «εθνικό»

βρίσκεται σε κίνδυνο από τις αντίπαλες εθνικές απαιτήσεις των βαλκανικών λαών, η ελληνική συνείδηση «προσπάθησε να οχυρωθεί πίσω από έναν λόγο ρητορικό, που θέλοντας να επιχειρηματολογήσει με ολοένα και περισσότερο πείσμα για τα εθνικά – μας δίκαια, αδιαφόρησε, φυσιολογικά για την εσωτερική λογική των όσων διακήρυσσε. Ακριβώς γιατί δεν αποσκοπούσε στην πειθώ, ακριβώς γιατί δεν αποσκοπούσε να ανατρέψει τα επιχειρήματα του αντιπάλου, παρά να ενθουσιάσει το εθνικό ακροατήριο ο λόγος του 19ου αιώνα οδηγήθηκε στη ρητορική, στα επίθετα, στην έξαρση».[55] Όταν ο Σολωμός γύρω στα 1850 γράφει τον «Πόρφυρα», όπως μας λέει ο Πολυλάς, «ένας φίλος – του "του επαρατήρησε ότι το έθνος ήθελε δεχθεί καλύτερα ένα ποίημα εθνικό. – Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικόν ό,τι είναι αληθές" απάντησε, ξέρουμε, ευθύς ο Σολωμός. Ξέρουμε όμως και με τι απογοήτευση δέχθηκε το κοινό όχι μόνον τον "Πόρφυρα" αλλά όλα τα Ευρισκόμενα του ποιητή».[56] Αντίθετα, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, που φρονεί πως «το καθήκον είναι διπλούν· επιστημονικόν άμα και εθνικόν»,[57] που δήλωνε πως «όσον θα ίσταμαι όρθιος θα έρχομαι εδώ», στο Πανεπιστήμιο, και «θα ορθοτομώ», θα ερμηνεύω «τον λόγον της εθνικής αληθείας»,[58] στέκεται από τους ηγέτες της γενιάς του.[59]

*

Εργαλείο υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας καθίσταται η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας[60] όχι με τη σύσταση στρατιωτικών και αντάρτικων σωμάτων, αλλά με τη σύσταση της Εταιρείας Ελληνικής Ατμοπλοΐας με το Νόμο ΣΠΑ΄ της 22 Απριλίου 1855,[61] που προβλέπει «αφομοίωσιν των ατμοπλοίων της Εταιρίας με τα πολεμικά και απολαυήν των αυτών με τα πλοία ταύτα δικαιωμάτων».[62] Στη δεκαετία του 1860 όταν πλέον τα πλοία της Εταιρείας μπορούν να διαδραματίζουν ρόλο ελαφρών σκαφών αν το απαιτούν οι περιστάσεις, ενεργοποιείται η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Οι Έλληνες μεγαλοϊδεάτες μένουν πιστοί στη γεωστρατηγική αντίληψη του Υψηλάντη,[63] ότι η γεωπολιτική του ελληνικού κράτους είναι αξεχώριστη από αυτή των Δυτικών ναυτικών Δυνάμεων Αγγλίας και Γαλλίας και για το λόγο αυτό δε στηρίζουν την οθωμανική κυβέρνηση στη συμπαράταξή της με τη Ρωσία εναντίον του δυτικού παράγοντα, όσο και αν αυτή καπηλεύεται ασύστολα κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο τον όρο Μεγάλη Ιδέα.[64] Η Μεγάλη Ιδέα αγκαλιάζοντας τα παράλια, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία κλείνει κάθε διέξοδο των Ρώσων προς την Ελλάδα.[65]

Οι κινήσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, περιορισμένες θανάσιμα από τον ξενικό παράγοντα, ουδέποτε είναι αδέσμευτες. Η χώρα μας από το 1833 δεν έχει συνεπή εξωτερική πολιτική.[66] Η ιδέα του ότι η Τουρκία έχει μικρότερες εθνικές δυνάμεις από όσες είχε πριν από την Αγώνα του 1821, δε δικαιολογεί ελληνική επίθεση εναντίον της. Και αν υποτεθεί ότι η Τουρκία είναι ασθενέστερη, ευχερέστερα μπορεί να επιχειρήσει εξωτερικό ή και φυλετικό πόλεμο, βοηθούμενη μάλιστα από την αδιαφορία της Ευρώπης ή και την πιθανή υποστήριξή της.[67] Όπως γράφει ο Αχιλλέας Λεβέντης, «των σκέψεων τούτων αποφράς πειραματική κατάδειξις είναι το κατά το 1854 αποτυχόν κίνημα, όπερ επέφερε κυρίως την πτώσιν της δυναστείας του Βασιλέως Όθωνος, όστις απερισκέπτως και ιδιοτελώς εξεμεταλλεύθη την εθνικήν επιθυμίαν. Εάν, αντί να φαίνεται θιασώτης της Μεγάλης Ιδέας, ενεκολπούτο την Υψηλήν Ιδέαν, η βασιλεία αυτού με άπαντα τ' άλλα αυτής ελαττώματα θα εσώζετο εισέτι».[68] Στη διαχείριση της τύχης των αλύτρωτων αδελφών το εθνικό κέντρο αναγκάζεται να περιορίζεται σε διαμαρτυρίες στις Δυνάμεις, στη συγκρότηση επιτροπών και στην οργάνωση διαδηλώσεων στους δρόμους της Αθήνας.[69] Ο ελληνικός αλυτρωτισμός σημειώνει μερικές μικρές και πρόσκαιρες αποκαταστάσεις σύμφωνα πάντοτε με τη γνώμη του ξένου επικυρίαρχου παράγοντα.[70] Στη διαδρομή των πρώτων πενήντα χρόνων της ιστορίας του το ελληνικό κράτος πετυχαίνει δύο φορές επέκταση των συνόρων του, το 1864 με την ένωση της Επτανήσου και

το 1881 με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας. Η μέθοδος αυτή της επέκτασης δε φαίνεται να υποψιάζει καθόλου τις σκέψεις των θιασωτών του ελληνικού αλυτρωτισμού. Και στις δύο περιπτώσεις οι εδαφικές προσκτήσεις έρχονται ως παραχωρήσεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις και όχι ως επιτεύγματα των αδιάλειπτων αγώνων για απελευθέρωση των αλύτρωτων. Η εξάρτηση του ελληνικού κράτους παίρνει έτσι την πιο δραματική της μορφή στις πανηγυρικότερες ακριβώς καμπές της πολιτικής ιστορίας του ελληνικού κράτους.[71]

Η μεγαλύτερη αντίδραση κατά της Μεγάλης Ιδέας δεν προέρχεται από τη Δύση, αλλά από την Ανατολή και πιο συγκεκριμένα από τον ίδιο τον ελληνισμό και ειδικότερα τους Έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης.[72] Ευόδωση της Μεγάλης Ιδέας του ελληνικού κράτους για τους τραπεζίτες σημαίνει μείωση της τουρκικής επικράτειας και συνακόλουθα μείωση του δικού τους ζωτικού χώρου. Έτσι η αντίδρασή τους είναι άμεση και επικεντρωμένη στην αφαίρεση από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας της ιδιότητας του βραχίονα άσκησης της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής.[73]

Ο ελληνικός αλυτρωτισμός προσαρμόζεται στις νέες διεθνείς εξελίξεις και γίνεται πιο ευέλικτος. Βασικός αντικειμενικός στόχος στη δεκαετία του 1860 είναι η απελευθέρωση της Κρήτης, για λόγους κατ' αρχήν γεωπολιτικούς: την εποχή εκείνη οι Δυτικοί Σαινσιμονιστές[74] αρχίζουν την κατασκευή της διώρυγος του Σουέζ, έργου που αναβαθμίζει τη γεωστρατηγική της Κρήτης.[75] Για την ευόδωση του εγχειρήματος ο Ρενιέρης και ο συνεργάτης του Γεώργιος Βασιλείου έρχονται σε συνεννόηση με Γαριβαλδινούς και Σέρβους πατριώτες.[76] Και όταν ξεσπά η Κρητική Επανάσταση του 1866 ηγούνται της εθνικής επιτροπής στήριξης του Κρητικού Αγώνα και μετατρέπουν τα ατμόπλοια της Εταιρείας σε επιχειρησιακούς βραχίονες του μεγαλοϊδεατικού προγράμματος.[77] Μετά την επανάσταση της Άρτας και της Θεσσαλίας το 1881, το φιλανατολικό οικουμενικό ρεύμα του ελληνισμού εκπροσωπείται από τον παλιό τραπεζίτη του Σουλτάνου Στέφανο Σκουλούδη, ο οποίος εγκαθίσταται στην Ελλάδα και ασχολείται ενεργά με την πολιτική (υπουργός εξωτερικών το 1898, πρωθυπουργός το 1915).[78] Η περιπέτεια του Κριμαϊκού Πολέμου και η αφύπνιση από τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου πείθει τους υποστηρικτές της προσέγγισης με τη Ρωσία ότι πρόκειται περί ανεδαφικής και επικίνδυνης γραμμής. Η Ρωσία ενδιαφέρεται για την προώθηση των σλαβικών λαών της Βαλκανικής. Οι Δυτικές χώρες εξ άλλου αποβλέποντας στο να αποτρέψουν την ρωσική έξοδο στη Μεσόγειο, είναι υποχρεωμένες να μην αγνοούν τους Έλληνες. Η σύνδεση της Ελλάδας με τις Δυτικές χώρες αποτελεί το Α και το Ω της εξωτερικής πολιτικής του Γεωργίου Α΄.[79]

*

Όταν ο ελληνικός αλυτρωτισμός παρουσιάζεται και πάλι μαχητικά στο προσκήνιο, η οθωμανική αυτοκρατορία δεν είναι ο μοναδικός του στόχος. Αντίπαλα βαλκανικά αλυτρωτικά κινήματα του κλείνουν το δρόμο.[80] Ο Χαρίλαος Τρικούπης θεωρεί την εσωτερική ανασυγκρότηση προϋπόθεση για την εθνική ολοκλήρωση και είναι αντίθετος προς τις επεκτατικές περιπέτειες που επιζητούν οι πολιτικοί του αντίπαλοι.[81] Όμως τόσο η πολιτική τους όσο και η δική του οδηγούν σε ανάλογο αποτέλεσμα. Η στρατιωτική ήττα του 1897 στερεί το ελληνικό κράτος από την αξιοπιστία του ως προμάχου του ελληνικού έθνους. Ο πόλεμος των τριάντα ημερών ματαιώνει τη Μεγάλη Ιδέα[82] και η ήττα του πολέμου οριστικοποιεί την αναβολή της.[83] Μετά το φιάσκο ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Εθνικής Οικονομίας. Τρία χρόνια μετά την αυγή του 20ού αιώνα η δυναμική παρουσία των Βουλγάρων στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία πείθει τους Έλληνες ότι η σλαβική πρόκληση απαιτεί μια δραστική αναθεώρηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.[84] Με ανοιχτά τα θέματα της Κρήτης, των νησιών, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης, η Ελλάδα ασκεί προσεκτική πολιτική απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς μάλιστα αντιμετωπίζει και το

βουλγαρικό ανταγωνισμό στη Μακεδονία. Η βελτίωση των όρων ζωής των αλύτρωτων μέσα στην οθωμανική επικράτεια και όχι η άμεση απελευθέρωσή τους γίνεται η νέα πολιτική.[85]

Ολόκληρος ο Μακεδονικός Αγώνας μαρτυρεί για τη μετάβαση της εθνικής συνείδησης ως συστατικού της νεοελληνικής ιδεολογίας από τη θεωρία στην πράξη. Στο Μακεδονικό συναντιούνται και συγκρούονται τρεις αντίπαλες εθνικές βλέψεις. Μνηστήρες κοινών οθωμανικών εδαφών Σέρβοι, Έλληνες και Βούλγαροι, ανταγωνίζονται για την αφοσίωση των κατοίκων της επίμαχης περιοχής. Ωστόσο ακόμη και μετά τη διανομή της οθωμανικής Μακεδονίας παραμένει εκκρεμές το ζήτημα της αφοσίωσης σαν μήλο μελλοντικής έριδας και ανακατανομής.[86] Ο εθνικισμός είναι μια από τις ισχυρότερες και τις πιο καταστρεπτικές συνάμα δυνάμεις που διαμορφώνουν τη ροή της βαλκανικής ιστορίας κατά το 19ο και τον 20ό αιώνα. Τα Βαλκάνια φτάνουν να γίνουν γνωστά ως η «πυριτιδαποθήκη» της Ευρώπης. Ο εκρηκτικός χαρακτήρας της πολιτικής ζωής της περιοχής οφείλεται στην αλληλεπίδραση του ιμπεριαλισμού των Μεγάλων Δυνάμεων με τις αλληλοσυγκρουόμενες διεκδικήσεις και τους πόθους των εθνοτήτων της περιοχής.[87]

*

Μια έρευνα που διεξάγεται από το περιοδικό «Το Περιοδικόν μας» του Πειραιά το 1901, αποτελεί ένδειξη των απόψεων που έχουν οι Έλληνες διανοούμενοι στις αρχές του 20ού αιώνα σχετικά με τη Μεγάλη Ιδέα.[88] Η έρευνα αυτή έχει ιστορικό και εθνολογικό χαρακτήρα. Το συμπέρασμα της έρευνας είναι να φανεί «τι δύναται να πράξη το ελληνικόν έθνος άμα ως αυτό το ίδιον ιδεώδες κατορθωθή ν' αναζητήση και να επιβληθή και να κυριαρχήση υπό διαφόρους πάντοτε συνθήκας, όπως εκδηλούνται αύται εις την σημερινήν εξέλιξιν και πρόοδον των πολιτισμένων εθνών».[89] Οι εκδότες «Του Περιοδικού μας», κατά τη διεξαγωγή της έρευνας το 1901, παρακινούνται από την ιδέα ότι το έθνος μοιάζει να έχει ξεφύγει από το δρόμο των ελληνικών ιδανικών του παρελθόντος. «Τώρα ότε η Βαλκανική Χερσόνησος συνταράσσεται πάλιν από τας ανταγωνιστικάς προσπαθείας των εθνικών αξιώσεων των αμιλλωμένων κρατών νομίζομεν ότι είνε επίκαιρος η στιγμή να ανατενίσωμεν εις τα εθνικά μας ιδεώδη ίνα ίδωμεν πως τα εννοεί το έθνος εις τους σημερινούς χρόνους κατόπιν μιας εθνικής συμφοράς, όπως ήτον ο πόλεμος, και εν μέσω τόσων δυσχερειών όπως παρουσιάζονται αι σημεριναί δια την μεταρρυθμιστικήν οργάνωσιν του Κράτους. Προς τούτο το "Περιοδικόν μας" ... θα προβή εις έρευναν, η οποία νομίζομεν, ότι από ιστορικής μεν απόψεως θα φέρη εις φως τας περιστάσεις υπό τας οποίας εμορφώθη το εθνικόν δόγμα της Μεγάλης Ιδέας, ως κάποιο όνειρον υπερανθρώπου μορφής, τον τρόπον της εκπληρώσεως αυτού του ιδεώδους και προ πάντων τας σημερινάς διαθέσεις του έθνους, τα σημερινά του πατριωτικά όνειρα, και το υπάρχον σθένος της πραγματοποιήσεώς των δια το μέλλον».[90] Επειδή «φαίνεται να είμεθα ξένοι προς όλα τα ιδεώδη, τα οποία μας επιβάλλει η εποχή μας και το πνεύμα των ημερών μας και αυτό ακόμη το ένστικτον της αυτοσυντηρήσεως», συνεχίζει «Το Περιοδικόν μας»,[91] ζητάμε τους δρόμους που «θα φέρουν εκεί πάντα όπου ένα άγιον σύμβολον ακαρτερεί αιώνας να συναθροίση τα διωγμένα τέκνα της Μεγάλης Ελλάδος».[92]

Οι απαντήσεις στην παραπάνω έρευνα είναι ποικίλες (Π. Καρολίδης, Παύλος, Νιρβάνας, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Μποέμ, Στέφανος Μαρτζώκης, Μ. Μαλακάσης, Κ. Ζάμπας, Α. Καρκαβίτσας, Δ. Δημητριάδης, Δ.Π. Ταγκόπουλος, Ν.Ι. Χαντζάρας, Γιάννης Α. Καμπύσης, Σπύρος Ματσούκας,[93] Γεώργιος Λαμπελέτ, Δ. Λιμπεράκης, Ν.Γ. Πολίτης, Κωστής Παλαμάς, Αλέξ. Πάλλης και Αργύρης Εφταλιώτης[94]). Οι απόψεις του Καθηγητή Παύλου Καρολίδη και του Δ.Π. Ταγκόπουλου, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σημείο αναφοράς: «Το ιδεώδες εν τω εθνικώ βίω του Ελληνισμού είναι και σήμερον κατ' ουσίαν ό,τι ήτο και προ της δημιουργίας του Ελληνικού Κράτους και μετ' αυτήν, ήτοι η

μεγάλη εθνική ιδέα η αποβλέπουσα κατ' ουσίαν εις την ελευθερίαν και την πολιτικήν ενότητα σύμπαντος του Ελληνικού έθνους. Η ιδέα αύτη προ της μεγάλης επαναστάσεως και μετ' αυτήν επί δεκαετηρίδας εκ του παρελθόντος μόνον εμπνεομένη είχεν ως τύπον και υπογραμμόν της εθνικής και πολιτικής ενότητος τον Βυζαντινόν Ελληνισμόν και τας Βυζαντινάς παραδόσεις. Τον τοιούτον χαρακτήρα αυτής η Μεγάλη Ιδέα δεν απώλεσεν ούτε και νυν κατ' ουσίαν ως μαρτυρεί τούτο η προς το Βυζάντιον ως θρησκευτικόν άμα και εθνικόν κέντρον αφοσίωσις σύμπαντος του Ελληνικού. Ουχ ήττον αναλόγως της μεταβολής των καιρών υπό έποψιν πρακτικήν η της Μεγάλης Ιδέας έννοια υποκύπτει εν μέρει εις την λογικήν των πραγμάτων και αποβλέπει πρακτικώτερον εις την υπεράσπισιν του απανταχού Ελληνισμού, την κραταίωσιν των ηθικών δεσμών της εθνικής ενότητος, και εις την δια πάσης θυσίας πανταχού διεκδίκησιν των εθνικών και ιστορικών δικαιωμάτων και την άμυναν εναντίον των σφετεριζομένων τα δικαιώματα ταύτα. Το μέτρον του τοιούτου εθνικού αγώνος είναι σήμερον η Μακεδονία, ένθα τον μέγιστον υφίσταται κίνδυνον η εθνική ιδέα».[95]

Ο Παύλος Καρολίδης είχε εκφράσει τις απόψεις του για τη Μεγάλη Ιδέα πριν από την έρευνα του περιοδικού στον Τύπο της εποχής.[96] «Οι κατειρωνευόμενοι της μεγάλης ημών ιδέας Φράγκοι διότι ζητούμεν δ' αυτής ν' αναστήσωμεν το Βυζαντινόν κράτος .... δεν έχουσιν έννοιαν σαφή ούτε της Μεγάλης Ιδέας των Ελλήνων, αλλ' ούτε του Βυζαντινού κράτους ... Το όνομα της Μεγάλης Ιδέας δεν είνε ούτε των Βυζαντινών χρόνων ούτε των Τουρκοκρητικών ούτε καν των της Επαναστάσεως, αλλά κυρίως των μετά την αποκατάστασιν του Βασιλείου .... διότι η Μεγάλη Ιδέα ήτο απλώς εθνική συνείδησις, εθνική ιδέα, εθνικός πόθος προς εθνικήν αποκατάστασιν, εθνική εξέγερσις, και, συνελόντι ειπείν, από το έθνος εν τη συνειδήσει της υπάρξεως και της ενότητος αυτού».[97] Ακόμη, «η Μεγάλη Ιδέα καθ' όλον τον μέχρι σήμερον βίον του Ελληνικού κράτους και τους εκτός Ελληνικού έθνους εν μέσω τοσούτων ταλαντεύσεων και απογοητεύσεων διηνεκώς παραγνωρισθείσα εις νέαν σήμερον εισέρχεται φάσιν, ης κύριος χαρακτήρ είνε η υπό θετικήν πολιτικήν εθνικήν όψιν και υπόστασιν αντίληψις και η επί του θετικού τούτου χώρου της πολιτικής και εθνικής δράσεως πραγματοποίησις αυτής».[98] Τη Μεγάλη Ιδέα και την πολιτική της Ρωσίας στο Ανατολικό ζήτημα θεωρεί, ο Καρολίδης πράγματα εκ διαμέτρου αντίθετα: «Σήμερον Μεγάλη Ιδέα και η των Ρώσσων Ανατολική πολιτική είνε πράγματα αναιρούντα άλληλα, εκ διαμέτρου αντίθετα προς άλληλα».[99]

Όπως αποδεικνύουν πολλές από τις απαντήσεις της έρευνας του 1901, ο Π. Καρολίδης εν αγνοία του διατυπώνει αυτό για το οποίο πολλές από τις νεότερες γενιές των διανοούμενων εθνικιστών είναι αντίθετες. Μια επιπόλαιη αντίληψη των εθνικών στόχων που γίνεται πλέον κοινό σημείο αναφοράς. Ενώ στο αποτέλεσμα των απαντήσεων φαίνεται συμφωνία, ως προς το γεγονός ότι η Μεγάλη Ιδέα είναι ένα αναγκαίο ιδανικό, υπάρχουν παράπονα ότι ειπώθηκαν πολλά λόγια, χωρίς να γίνονται έργα. Το λέει αυτό η απάντηση του Δ.Π. Ταγκόπουλου στην έρευνα: «Μέχρι του 97, η "Μεγάλη Ιδέα" και τα "Ελληνικά Ιδεώδη" μόνον και μόνον γιατί δεν ακούονται πλέον με κάνουν να πιστεύω πως έφυγαν από το στόμα μας κι' άρχισαν ναπλόνωνται δειλά στη ψυχή μας μέσα. Μου φαίνεται ακόμη πως ύστερ' από το 97 και αν δεν το 'κάναμε , αρχίζομεν εν τούτοις να το σκεπτόμεθα ότι καιρός πλέον να μιμηθούμε τους γνωστικούς εκείνους νοικοκυραίους οι οποίοι πρώτα στερεώνουν καλά το σπίτι κ' έπειτα ζητούν να το μεγαλώσουν.[100] Από τότε, η Μεγάλη Ιδέα θαρρώ πως έγεινε Μεγαλείτερη και τα Ελληνικά Ιδεώδη, Ελληνικώτερα».[101]

Ο Κωστής Παλαμάς από τη νεανική ηλικία του αγαπά το όραμα μιας μεγαλύτερης και ωραιότερης πατρίδας. Στην έρευνα απαντά πως η Μεγάλη Ιδέα υπάρχει «μαζί με την πρώτη μου αγάπη, το πρώτο εκστατικό ξάφνισμα μου φύσηξε. Στο σπίτι μέσα την άκουσα να ψιθυρίζεται γύρω μου σαν ένα τρανό μυστικό, σαν ένα "μελλούσης Αναστάσεως καρτέρεμα". Και την επίστεψα μ' ευλάβεια

θρησκευτική».[102] Οι πόθοι και οι προσδοκίες του έθνους ερμηνεύονται στους στίχους του, μέσα από τους οποίους βγαίνει η μεγάλη υπόσχεση, το ελπιδοφόρο μήνυμα, που είναι ταυτόχρονα έγκυρος χρησμός και βέβαιος νόμος:

«Μαρμαρωμένος βασιλιάς, και θα ξυπνώ· απ' το μνήμα
το μυστικό και το άβρετο που θα με κλιή, θα βγαίνω,
και τη χτιστή Χρυσόπορτα ξεχτίζοντας, θα τρέχω,
και καλιφάδων νικητής και τσάρων κυνηγάρης,
πέρα στην Κόκκινη Μηλιά θα παίρνω την ανάσα».[103]

Το εθνικό σύμβολο δεν πεθαίνει όταν το ορίζει το πεπρωμένο και η μοίρα. Ο Κωστής Παλαμάς ενώνει το σύμβολο του Διγενή με το θρύλο του Μαρμαρωμένου Βασιλιά:

«Και τραγουδάν οι Ακρίτες
και λένε: «Γις, κι αν το κρατάς, δεν τον έφαγες, άδη.
Δεν πέθανε. Μαρμάρωσε. Κοιμάται. Θα ξυπνήση».[104]

Ο ποιητής, ίσως σε μια έξαρση του μεγαλοϊδεατισμού πιστεύει πως η χώρα θα φτάσει, όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν, στο ύψιστο σημείο δύναμης, μεγαλείου και δόξας, όπως φαίνεται στους τελευταίους στίχους του «Δωδεκάλογου του Γύφτου»:

«θα αιστανθής να σου φυτρώνουν, ω χαρά!
τα φτερά,
τα φτερά τα πρωτινά σου τα μεγάλα!».[105]

Επαναλαμβάνοντας τη γνώμη ξένου ποιητή ο Παλαμάς, τονίζει πως «ύστερ' από την αγάπη του Θεού είναι η αγάπη της πατρίδας».[106] Ο ποιητής ομολογεί την πίστη του στον ελληνικό χώρο, ο οποίος ταυτίζεται με την πατριδολατρεία του: «Τολμώ να πιστεύω πως οι παλμοί που ρυθμίζουν την καρδιά της μεγάλης Πατρίδας μας από την Παλιγγενεσία της και πολύ προτήτερα, από τη Μεγάλην Ιδέα που άστραψε αμέσως με την άλωση της Πόλης, ίσα με την καταστροφή της Σμύρνης, οι παλμοί αυτοί αντιχτυπούνε το τραγούδι μου..».[107] Η Μεγάλη Ιδέα βρίσκει πλήρη αντίλαλο στην ποίηση του Παλαμά. Ο ίδιος γνωρίζει, ότι για να έχει απήχηση ο λόγος του στο λαό, πρέπει να ερμηνεύει τα ιδανικά και τους πόθους της εποχής και του περιβάλλοντος. Φρονεί ακράδαντα, ότι ο ποιητής είναι φρουρός και υπερασπιστής των εθνικών ιδανικών, όταν μάλιστα αυτά παραμελούνται και κινδυνεύουν: «Τα μεγάλα ιδανικά όταν ανθίζουν και ζούνε στο σπίτι του καθενός, ο ποιητής τους χτίζει παλάτια· τα μεγάλα εθνικά ιδανικά, όταν ξεπέφτουν κι ο καθένας τα διώχνει από το σπίτι του, ο ποιητής τα παίρνει στο καλύβι του και άσυλο τους δίνει».[108]

Στην έννοια της Μεγάλης Ιδέας εμπεριέχεται ως συστατικό της και ένας αποτελεσματικός αποστολικός παράγοντας. Όπως τονίζει ο Charles K. Tuckerman, τελευταίος πρόξενος των ΗΠΑ στην Αθήνα, «η Μεγάλη Ιδέα σημαίνει ότι η ελληνική σκέψη υπάρχει για την αναγέννηση της Ανατολής, είναι η μοίρα του Ελληνισμού να ελληνοποιεί την αχανή έκταση που οι Έλληνες πιστεύουν ότι από τη φύση είναι δική τους και η οποία κατοικείται κυρίως από ανθρώπους που ισχυρίζονται ότι έχουν ελληνική καταγωγή, πιστεύουν στην ορθόδοξη πίστη και μιλούν την ελληνική γλώσσα».[109] Ο

παράγοντας αυτός εκφράζεται στα κείμενα του Νικόλαου Σοφιανού, του Βενιαμίν Λέσβιου, του Κ. Οικονόμου, του Αθανάσιου Ψαλίδα[110] και στις αρχές του 20ού αιώνα από το Μανώλη Χαιρέτη,[111] τον Περικλή Γιαννόπουλο,[112] και τον Ίωνα Δραγούμη.[113] Υπό την έννοια τον αποστολικού παράγοντα στο ελληνικό κράτος υπάρχει η ανάγκη διαχωρισμού του έθνους-κράτους από το έθνος-Γένος. Η ενότητα των δύο αυτών είναι ο προσδοκώμενος στόχος, αλλά για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός πολλοί θεωρούν το κράτος εκείνο που έχει τη μεγαλύτερη διάρκεια και περιεκτικότητα από τα δύο.[114]

Ο Περικλής Γιαννόπουλος γράφει ειρωνευόμενος τους εχθρούς της Ελλάδας και του ελληνισμού που εξαχρείωναν το πνεύμα, την αξία, το χαρακτήρα, τη Μεγάλη Ιδέα: «Κάτω η Μεγάλη Ιδέα. – Η Μεγάλη Ιδέα είνε κολοκύθια των δασκάλων, των εθνορητόρων, των υστερικών πατριωτών, των ποιητών και των μουρλών. Κρήτες και Μακεδόνες και Θεσσαλονίκες και Κωνσταντινουπόλεις, είνε Όνειρα Αερολόγων. Και εμείς είμεθα Πρακτικοί! Είμεθα μικροί και είνε γελοίον να μεγαλοβλέπωμεν και μεγαλοσχεδιάζωμεν και να χάνωμεν τον καιρόν μας δι' ανύπαρκτα φαντάσματα. Ούτε Στόλος, ούτε Στρατός μας χρειάζεται. Γιούχα η Μεγάλη Ιδέα και Ζήτω το Χρηματιστήριον...».[115]

Τι επρόκειτο να κάνει η ελεύθερη Ελλάδα; αναρωτιέται ο Περικλής Γιαννόπουλος. «Επρόκειτο ένας των Κλεφτών – Ηρώων να γίνη Βασιλίσκος. Ή όλοι μαζί υποτασσόμενοι εις ένα Υψηλάντην ή ένα Καποδίστριαν να ανακηρύξουν αυτόν. Διότι από του Αλεξάνδρου ο Έλλην βασιλεύεται και αυτοκρατορεύεται! Ένας Βασιλίσκος λοιπόν δια να διευθύνη ένα Βασιλίδιον.... – Επρόκειτο, το Βασιλίδιον αυτό, να είνε ένα Σημείον του Ελληνισμού – του Ελληνικού Αυτοκρατικού Ανατολικού Χριστιανισμού - Σημείον Ελεύθερον, όπου ο Έλλην να διανοείται και ενεργεί ελευθέρως.... Επρόκειτο δηλαδή, να ανατραφή και καλλιεργηθή Λαός, έχων συναίσθησιν των βαρυτάτων του καθηκόντων, της βαρυτάτης του μοίρας, αποκτών ούτω το δικαίωμα να ίσταται εις το Χώμα αυτό, και να αντικρύζη υπερηφάνως τα Παρελθόντα και το Παρόν, να αντικρύζη τους άλλους λαούς, χωρίς να δέχεται κατάμουτρα, το δικαιότατον πτύσιμον του κάθε διαβάτου, το καθημερινόν κλωτσοπάτημα κάθε Δυνατού και κάθε Αδυνάτου. Και επρόκειτο, με λαόν ούτω ανατεθραμμένον, καλλιεργημένον, συντεταγμένον και τιθασευμένον, με τον Ελληνισμόν ηθικώς και πνευματικώς ενωμένον εις εν, με ένα κατασκεύασμα Κράτους, δυνάμενον να ίσταται μόνον, εις τους πρόποδας του Ναού της Παρθένου, χωρίς να τους καταρυπαίνη, με ένα Διπλωματικόν Σώμα, οξύτερον και πολυμηχανότερον του Βυζαντινού, διπλωματικότερον του Αγγλικού Κλήρου και φανατικότερον όλων των φλαραίων της γης, ο Βασιλάκος αυτός, είτε Έλλην είτε μη Έλλην, να εννοήση ότι είνε ο Αυτοκράτωρ εν σμικρογραφία, να ανασηκώση τα νεφρά του και τα μυαλά του προς την Ελλην. Πραγματικότητα, να φορέση τα Αυτοκρατικά πέδιλα και ενδυόμενος ολόκληρον την Παράδοσιν και την Θέλησιν της Φυλής, να ανυψώση εις την στέγην της καλύβας του, τον Δικέφαλον Αετόν, λέγων: Εγώ είμαι Αυτοκράτωρ των Ελλήνων. Και με τον Γεωγραφικόν Χάρτην εις τας χείρας να ειπή: Η Μεγάλη μου Ιδέα, είνε Μεγάλη μου Πραγματικότης».[116]

Ο Περικλής Γιαννόπουλος ιμπεριαλιστής, μεγαλοϊδεάτης όχι μόνο απελευθερωτικής αλλά και κατακτητικής μορφής, είναι προάγγελος του Ελευθέριου Βενιζέλου, που θα χειροκροτούσε με πάθος τη Μικρασιατική εκστρατεία. Ονειρεύεται την ανάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας με όρια που οι ισχυρότεροι αυτοκράτορες δεν είχαν πετύχει ποτέ. Σε ένα τέτοιο άθλο καλεί τους Έλληνες της ελεεινής ζωής του 1907. Και επειδή δεν τους βλέπει ικανούς για έργα σπουδαία, τους κεραυνώνει με ένα ύφος φρενήρες, ανοικονόμητο, ακατάστατο, πληθωρικό, κάθε άλλο παρά ελληνικό. Ωστόσο πίσω από αυτό το ύφος υπάρχει μια ψυχή σε βρασμό, που οραματίζεται μεγάλα και μαστιγώνει τα μικρά. Ένας Έλληνας μεγαλοϊδεάτης που δεν ανέχεται την μικρολογία και την ανεμελιά της παρακμής.[117]

«Το καταχρεωκοπημένον Ελλαδικόν Βλακόπνευμα», γράφει, «το ναυαγήσαν καθ' όλας του ανεξαιρέτως τας αεννάους επιχειρήσεις, απεκοκκαλώθη: Θρησκευτικός κοιλοτυμπανισμός. Πολιτικός Κραβαριτισμός. Διπλωματικός Αποστραβωμός. Στρατιωτικός Περικλετισμός. Ναυτικός Φασουλισμός. Κοινωνικός Σαπισμός. Εμπορικός Σαραφισμός. Ιδεολογικός Τσουμπεδισμός. Φιλολογικός Φουστανελισμός και Καλλιτεχνικός πανελλαδικός γκαρικτικότατος Γαϊδουρισμός».[118] Μεγαλύτερη σημασία για την κοσμοθεωρία και τις ιδέες του Γιαννόπουλου έχει το γεγονός ότι εμφανίζεται σε μια εποχή κατάπτωσης και απογοήτευσης για τον ελληνισμό, γιατί τα έργα του βλέπουν το φως της δημοσιότητας κατά τα έτη 1900 – 1907, μετά την ήττα του 1897 και πριν από την επανάσταση του 1909, η οποία παρά τις αδυναμίες της είναι πρόδρομος της κατοπινής ανόδου της Ελλάδας.[119]

Κανένας άλλος δεν αντιπροσωπεύει καλύτερα τη γενιά που δοκιμάζει την ταπείνωση του 1897 και την απειλή του 1903 από τον Ίωνα Δραγούμη και τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη. Αναζητώντας μια εναλλακτική λύση στο αλυτρωτικό πνεύμα που είχε οδηγήσει στο 1897, οι δύο άντρες στρέφονται στο εύπορο ελληνικό έθνος της οθωμανικής επικράτειας και στηρίζουν τις ελπίδες τους για τον ελληνισμό σε ένα πολυεθνικό, κράτος στο πλαίσιο του οποίου θα παρέχονται ίσα δικαιώματα σε όλους τους πολίτες, χωρίς διάκριση θρησκευτικής πίστης και φυλής.[120] Ο Δραγούμης αναφέρεται συχνά στα Ημερολόγια του στον Ταιν (Hippotyte Taine), στο Σπένσερ (Herbert Spencer) και στο Μπαρρές (Maurice Barres), αλλά από το έργο του απουσιάζει ο ρατσιστικός νόμος του Barres και των συγχρόνων του. Αντίθετα ο Δραγούμης δίνει έμφαση στη δύναμη του πολιτισμού ως πρωταρχικού παράγοντα που καθορίζει τη συμπεριφορά μιας κοινότητας.[121]

Ο Μακεδονικός Αγώνας και η εθνικιστική διαπάλη εμπνέουν στο Δραγούμη μια αίσθηση αποστολής και αποτελούν την οδό διαφυγής του από την απραξία και τη μετριότητα της απασχόλησής του στο Δημόσιο. Η έντονη ανάμειξή του στη Μακεδονία ωστόσο και η ενεργή παρουσία του σε όλα τα εθνικά ζητήματα δεν τον κρατούν σε αρμονία με την εποχή του.[122] «Μεταξύ στη μεγάλη ιδέα και στην ταπεινή ιδέα ενός κράτους μικρού και νοικοκυρεμένου χωρίς πόθους, φύτρωσε στα κεφάλια των πολιτικών η μέση ιδέα των προσθηκών», γράφει.[123] «Δεν ενδιαφέρει», λέγει, «αν λέγεται "μεγάλη ιδέα", παράδοση ή αλλοιώς εκείνο που συντηρεί, συνταράζει και ενθουσιάζει τα έθνη και τους δίνει τον πόθο να γεννήσουν και να μεγαλουργήσουν, ούτε αν πρωτεύουσα του κράτους ή του έθνους θα είναι πάντα η Πόλη ή άλλη καμιά πολιτεία. Μπορεί η "μεγάλη ιδέα" όπως τη φαντάστηκαν και την έπλασαν οι Έλληνες της Τουρκοκρατίας, δηλαδή ο ξαναγεννημός ή το συνέχισμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, να μη συνεπαίρνει πια αρκετά δυνατά όλες τις ψυχές ώστε να σηκωθεί σύμφωνά της το έθνος σύσσωμο. Μπορεί αγκαλά η "μεγάλη ιδέα" να μην είναι και τίποτε άλλο παρά η έκφραση της πολύτιμης συναίσθησης του εθνισμού φυτρωμένη στις λαϊκές μάζες. Μα δεν μπορεί να είναι σημαντικό ένα έθνος χωρίς κάποια μεγάλη ιδέα που σύμφωνα μ' αυτήν να ενεργεί, που να έχει πλαστεί από τα σπλάχνα του και να το τραβά έπειτα αυτό το ίδιο προς την εκπλήρωσή της. Τα έθνη για να μεγαλουργήσουν και να κυριαρχήσουν ανάμεσα στα άλλα έθνη σε τόπους και σε χρόνους, κάτι μεγάλο πρέπει να βάλουν με το νου τους και να το αποζητούν, αλλοιώς είναι ανάξια για μεγάλα έργα και θα απομείνουν δούλοι άλλων εθνών, δούλοι πολιτικά ή πνευματικά και ψυχικά. Όχι να μεγαλοπιάνονται, γιατί έτσι κάνουν οι μικροί, μα σύμφωνα με μια παράδοση δική τους να βλέπουν και να θέλουν μεγάλα. Αν το έθνος το Ελληνικό είναι τώρα πια ανάξιο για μεγάλα έργα – για να διπλοθεμελιώσει γερό και μεγάλο κράτος με σύνορά του τα σύνορα της φυλής, και για να πλάσει άλλη μια φορά πολιτισμό – καλήτερα να μην υπάρχει.... Λαός που δείχνεται άξιος να πολεμά και να νικά ενώ ποτέ του δεν ήταν καταχτητικός, θα είναι ικανός και να λάβει ακέρια συνείδηση της φυλής του

και να δημιουργήσει έναν πολιτισμό και κράτος όργανο του πολιτισμού αυτού. Πάστα πρόστυχη δεν είναι ο Έλληνας και ξέρει να βαστά μέσα του αναμένη τη σπίθα που κληρονόμησε από τους προγόνους του και έχει κοντά σ' αυτό στα σωθικά του τη λαχτάρα της δημιουργίας».[124]

Η θητεία του Δραγούμη στη Μακεδονία τον πείθει ότι το Κράτος, εκπρόσωπος του οποίου είναι ο ίδιος, δεν είναι σε θέση να ενοποιήσει το έθνος που κινδυνεύει και κακίζει τους αλύτρωτους Έλληνες ότι τα περιμένουν όλα από το κράτος. Αντί να επιχειρεί να αναστήσει την αρχαία Ελλάδα και τη βυζαντινή αυτοκρατορία πιστεύει ότι το κράτος οφείλει να χαράξει τα σύνορά του ως εκεί που φτάνει το έθνος.[125] Μετά το 1908 σημειώνει στο Ημερολόγιό του ότι «καταργείται τέλος πάντων η Μεγάλη Ιδέα, και πολιτική αποκατάσταση του Ελληνισμού είναι η ένωση της φυλής σε ένα κράτος πιο συμμαζεμένο από το Βυζαντινό».[126] Παρόλο που δεν είναι σαφές τι εννοεί ο Δραγούμης με τον όρο «πιο συμμαζεμένο κράτος», το βέβαιο είναι ότι αρχίζει να κινείται πλησιέστερα στο πολυεθνικό ανατολικό ιδεώδες του Σουλιώτη. Τον ανησυχεί μήπως η υπαγωγή σε ένα πολυεθνικό κράτος σημαίνει την απώλεια εθνικής συνείδησης.[127] Η φυγή του Δραγούμη από τον αλυτρωτισμό που έχει ως κινητήρια δύναμη το κράτος δεν τον οδηγεί στον εναγκαλισμό της πνευματικής εξουσίας του Πατριάρχη ως εναλλακτικού ηγετικού πόλου για τους Έλληνες. Ο σεβασμός του για την εκκλησία περιορίζεται σε μια σχέση πολιτισμικής συγγένειας, ενώ ο κοσμικός εθνικισμός του έρχεται σε αντίθεση με το οικουμενικό πνεύμα του ορθόδοξου Γενάρχη. Ο Δραγούμης, όπως και ο Σουλιώτης, πιστεύει ότι οι Έλληνες είναι περισσότερο συμβατοί με τους μουσουλμάνους Τούρκους, παρά με τους ορθόδοξους Βούλγαρους.[128]

Ο Δραγούμης πιστεύει ότι η Μεγάλη Ιδέα πρέπει να αξιολογηθεί σε σχέση με τα πρακτικά οφέλη που θα αποφέρει για το έθνος: «Πρέπει να θέλει κανείς εκείνο που μπορεί και να μη φουσκόνει τα μυαλά του με ονείρατα και στείρους πόθους μεγαλείων που δε γίνονται. Πρέπει να ξεκαθαρίζει κανείς το τι θέλει. Τα ονείρατα και οι υπερβολικοί πόθοι παραλύουν και τον άνθρωπο και τα έθνη. Αν γίνει πάλι άξιο το έθνος, είναι δική του πάλι αργότερα και η Πόλη και η Ανατολή και ό,τι άλλο θέλει».[129] Ο Δραγούμης νιώθει ότι η Ελλάδα χρειάζεται ένα ιδανικό που θα ενώνει τους Έλληνες και ταυτόχρονα θα παρέχει ένα κίνητρο για τη συνέχιση του αγώνα της εθνικής μεγαλοσύνης. Ενώ η Μεγάλη Ιδέα είναι αξιοθαύμαστη ως εθνικό ιδανικό, κατά το Δραγούμη δεν προσφέρει πλέον τα αναγκαία κίνητρα, όπως παλιότερα, για την κινητοποίηση στο Βασίλειο των Ελλήνων. «Δε συγκινεί πια τα πλήθη η μεγάλη ιδέα γιατί έπαθαν πολλές φορές απ' αυτήν και δεν αλήθεψε, και τώρα δεν την πιστεύουν πια. Κάπως περισσότερο μπορούν να νοιώσουν τώρα ένα μεγάλο κράτος που να ενώνει όλη την Ελληνική φυλή. Η πολιτική ένωση της φυλής, να ένα ιδανικό πιο πραχτικό, πιο εύκολο, πιο σύμφωνο με τις σημερινές περίστασες, πιο ταιριασμένο με την κατάσταση και του Ελλαδίτη και του Τουρκομερίτη .... Μου είναι αδιάφορο αν οι Έλληνες θα ξανακάμουν μιαν ανατολική αυτοκρατορία ή θα ενώσουν τη φυλή τους όλη σ' ένα ελλαδικό μεγάλο κράτος, φτάνει να κουνηθούν εθνικά, να μπουν στα αίματα, να αγωνίζονται, να πολεμούν όχι αναμεταξύ τους παρά με τα άλλα έθνη. Γι' αυτό θέλω εθνικό ιδανικό και όχι άλλο. Εμφύλιοι σπαραγμοί και εθνικές αιμορραγίες δε μας χρειάζονται. Σιχαίνομαι τη λιμνοθάλασσα που ζούμε μέσα της για την ώρα. Χωρίς τους μακεδονικούς αγώνες η ζωή του Ελληνικού έθνους θα ήταν ανυπόφορα πεζή αυτά τα χρόνια, ενώ έτσι είναι κάπως επική».[130]

Η έννοια ενός μεγάλου ελληνικού κράτους αντί της Μεγάλης Ιδέας μοιάζει πιο σωστή. «Αντί λοιπόν τη Μεγάλη Ιδέα που βούλιαξε και πάει, γιατί είναι αδύνατο από μας να γίνει πράγμα, να ένα ιδανικό για τους Έλληνες πραγματικό, η ένωση των περισσότερων ελληνικών τόπων σ' ένα κράτος Ελληνικό αξιοσέβαστο. Ένα τέτοιο ιδανικό που το προτείνουμε όχι μόνο στο Ελλαδικό κράτος το μικρό και στους Έλληνές του, παρά σ' όλους τους Έλληνες της γης, μπορεί να γεμίσει τις ζωές γενεών

ανθρώπων».[131] Ο Δραγούμης ισχυρίζεται ότι η ελπίδα που εδώ και πολλά χρόνια έχουν οι Έλληνες για ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, είναι όνειρο που είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί κάτω από τις πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες της εποχής. Εκεί που πρέπει να εστιάσουν το ενδιαφέρον τους οι Έλληνες είναι η δημιουργία ενός μεγάλου ελληνικού κράτους. Και για να το πετύχουν δε θα πρέπει να κάνουν ένα βήμα κάθε φορά. «Ούτε έγινε, ούτε και τώρα γίνεται ό,τι έπρεπε, για να ξεσκλαβωθούνε τα ελληνικά χώματα, και να ενωθεί όλη η Ελληνική φυλή, να κάμει ένα, μεγάλο, ελεύθερο και δυνατό Ελληνικό κράτος. Όπως είμαστε κομματιασμένοι εμείς οι Έλληνες, μένουμε αδύνατοι, δε δουλεύουν όλοι μαζί μ' ένα σκοπό, δεν πολεμούμε όπως έπρεπε τους εχθρούς μας. Κι όμως και καιρό είχαμε, και χρήματα δε μας λείψανε, για ν' αγωνιστούμε, να καταφέρουμε την ένωσή μας. Θα πει πως δεν είμαστε αρκετά άνθρωποι, αρκετά ανεξάρτητοι, για να σηκώσουμε κεφάλι κατεπάνω στον Τούρκο. Κ' έχουμε χρέος να γίνουμε άνθρωποι, γιατί γύρω μας είναι κίνδυνοι, που χρειάζονται άνθρωποι δυνατοί, αληθινοί Έλληνες, για να τους νικήσουν».[132]

Το Μακεδονικό είναι την εποχή αυτή μια υπόθεση σε εξέλιξη. Η Μεγάλη Ιδέα δεν προσφέρει την αμεσότητα που πολλοί νεαροί εθνικιστές, όπως ο Δραγούμης, αποζητούν, ώστε να ξεσηκώσουν τους συμπατριώτες τους. Αυτό βέβαια δε σημαίνει εγκατάλειψη του σκοπού της Μεγάλης Ιδέας. Ο ίδιος ο Δραγούμης εξακολουθεί να πιστεύει σε αυτό το ιδανικό, ιδιαίτερα σαν ένα εθνικιστικό σκοπό για τους Έλληνες που ζούν στη Μικρά Ασία. Υιοθετεί και τις δύο πολιτικές: αυτή της μεγαλύτερης Ελλάδας καθώς και τη Μεγάλη Ιδέα. Και στο τέλος, γράφει ο Δραγούμης, «όλοι οι Έλληνες, θα συμπληρώνουν τις σπουδές τους, όχι το σκολείο των πολιτικών επιστημών στο Παρίσι, αλλά στον Ελληνικό στρατό ή στη Μακεδονία – γιατί στην ανατροφή των Ελλήνων χρειάζονται προ πάντων οι κίντυνοι και ο πόλεμος».[133]

Ο Αθανάσιος Σουλιώτης περνά τα περισσότερα χρόνια στην ενεργό υπηρεσία ως αξιωματικός, ιδρύοντας μυστικές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη και μετά στην Κωνσταντινούπολη.[134] Τον απασχολεί κυρίως η αντιμετώπιση της σλαβικής απειλής για τον ελληνισμό και πιστεύει ότι Έλληνες και Τούρκοι θα μπορούσαν να συνεργαστούν σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία, για να ανακόψουν τη σλαβική πλημμυρίδα.[135] Η ακμή του όνειρου του Σουλιώτη για μια πολυεθνική «Ανατολική Αυτοκρατορία» είναι βραχεία και γρήγορα τη διαδέχεται μια περίοδος έξαρσης των εθνικιστικών συγκρούσεων στα Βαλκάνια. Μετά την έκρηξη του πρώτου από μια σειρά πολέμων που θα μετέβαλλαν τον πολιτικό χάρτη της περιοχής, ο Σουλιώτης γράφει στο φίλο μιας ολόκληρης ζωής, το Δραγούμη: «Είναι κρίμα. Κρίμα την τόση δουλειά μας».[136] Οι απόψεις του Ίωνα Δραγούμη και του Αθανάσιου Σουλιώτη – Νικολαΐδη δεν αποτελούν παρά την απόληξη και τη ρηξικέλευθη δημόσια διατύπωση μιας σοβαρής προβληματικής που υποβόσκει για δεκαετίες στα περιθώρια της κυρίαρχης ιδεολογίας. Οι διαφοροποιήσεις αυτές πρέπει να ανιχνευτούν και μεταξύ των περιθωριακών κινημάτων ιδεολογικής αμφισβήτησης στην ελληνική παιδεία, αλλά κυρίως μεταξύ της διανόησης και της ηγεσίας των αλύτρωτων.[137]

*

Ο αντίπαλος του Στέφανου Σκουλούδη Ελευθέριος Βενιζέλος παίρνει τη σκυτάλη από το Μάρκο Ρενιέρη[138] και ενεργοποιεί την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, ώστε αυτή να δημιουργήσει τις οικονομικές προϋποθέσεις της εποποιΐας των Βαλκανικών Πολέμων.[139] Παρά το γεγονός ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος προτού κληθεί στην Ελλάδα απο το Στρατιωτικό Σύνδεσμο δεν είναι εχθρικός προς την ιδέα της ελληνοτουρκικής συνύπαρξης, μόλις φτάνει στην Αθήνα δέχεται επίδραση από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος είχε κατευθύνει και το Στρατιωτικό Σύνδεσμο προς τη λύση Βενιζέλου.[140] Ο Παπαναστασίου είχε κυκλοφορήσει ένα εθνικό μανιφέστο το οποίο ονόμασε «Ο

εθνικισμός».[141] Στην εισαγωγή του «Εθνικισμού» συνδυάζει την έννοια του έθνους με εκείνη της δημοκρατίας μέσα στο πλαίσιο της ισχύος του κράτους.[142] Ο βενιζελισμός στην αντιπαράθεσή του με τον κωνσταντινισμό[143] αποκτά, χάρη στην αρωγή του Παπαναστασίου και των κοινωνιολόγων συνεργατών του, τα στοιχεία εκείνα που του επιτρέπουν να διαμορφώσει έναν εθνισμό ρεαλιστικό με κοινωνικό περιεχόμενο.[144] Ακόμη ο Βενιζέλος, ως ο γνησιότερος εκφραστής του μεγαλοϊδεατισμού στον 20ό αιώνα, γαλουχεί τη σκέψη του με το έργο του Θουκυδίδη, πατέρα του ορθολογισμού και εκφραστή ενός πολιτικού ρεαλισμού βασισμένου στην ταυτόχρονα οικονομική και στρατιωτική ισχύ του έθνους – κράτους[145] και μεταφράζει στα νέα ελληνικά την Ιστορία του.[146]

Το έθνος περιπλανιέται για μικρό διάστημα πριν επιστρέψει στο κράτος. Οι βενιζελικές μεταρρυθμίσεις και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αναζωογονούν τον ελληνικό αλυτρωτισμό και προσδίδουν στο κράτος μια πρωτοφανή αίγλη. Όταν οι Έλληνες Οθωμανοί, κυνηγημένοι από τον τουρκικό εθνικισμό, αναζητούν προστασία στο εθνικό κέντρο, είναι φανερό ότι η συμφιλίωση έθνους και κράτους είναι μια πραγματικότητα που όλοι οι Έλληνες αποδέχονται.[147] Στην περίοδο 1912-1922 που δίνει στην ελληνική επικράτεια τη σημερινή εδαφική της φυσιογνωμία το πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας με αρχιτέκτονα τον Ελευθέριο Βενιζέλο μπαίνει στο τελικό του στάδιο της δυναμικής διεκδίκησης των εθνικών δικαίων, που βασίζεται στο ξεπέρασμα του παλιότερου διλήμματος μεταξύ συγχρονισμού και επεκτατισμού, με το συνδυασμό των δύο στο πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος των Φιλελευθέρων. Τα επιτεύγματα της δεκαετίας διαγράφουν με σαφήνεια τα όρια των δυνατοτήτων της Μεγάλης Ιδέας και δικαιώνουν μερικώς του παλιότερους φιλελεύθερους στοχαστές, όπως τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και το Χαρίλαο Τρικούπη, που επιζητούν να την τιθασεύσουν. Συγχρόνως η τραγική απόληξη της Μεγάλης Εξόρμησης με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή των μειονοτικών πληθυσμών της Ελλάδος και Τουρκίας, δε δραματοποιεί μόνο τις αντινομίες της παλιότερης ιδεολογικής παράδοσης, αλλά πετυχαίνει και την πραγμάτωση με τον πιο οδυνηρό τρόπο της πλήρους σύμπτωσης του κράτους με το έθνος, με τη μόνη τραγική διαφορά, ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί εντάσσονται στο ελληνικό κράτος απογυμνωμένοι από τα ιστορικά εδάφη που αποτελούσαν το στόχο της Μεγάλης Ιδέας. Η Μικρασιατική Καταστροφή και οι επιπτώσεις της αναιρούν τη βάση του αλυτρωτισμού συσπειρώνοντας τον ελληνισμό μέσα στα όρια του ελεύθερου κοινωνικού κράτους. Ο ελληνισμός αυτός έχει σημαντικά συρρικνωθεί λόγω της καταστροφής, αλλά τα τμήματα που έχουν εναπομείνει επιβάλλουν την ανάγκη για τη χάραξη μιας νέας πολιτικής. Ο Βενιζέλος δε διστάζει να αναστρέψει την πορεία της ελληνικής πολιτικής κάτω από τις νέες συγκυρίες, με πρωταρχική μέριμνα τη «διασφάλιση της ακεραιότητας και εθνικής επιβίωσης του εκτός Ελλάδος ελληνισμού μέσω της διπλωματίας των καλών σχέσεων με τις δυνάμεις που ασκούσαν κυριαρχικά δικαιώματα στις ιστορικές κοιτίδες, όπου είχε επιβιώσει ο ελληνισμός έξω από το ελληνικό κράτος».[148]

Όπως γράφει ο Douglas Dakin, η απόφαση του Βενιζέλου «να πραγματοποιήσει τη Μεγάλη Ιδέα, δεν είχε καμμιά απολύτως σχέση με τη μικροπολιτική. Το όραμα αυτό αποτελούσε κοινή κληρονομιά και ποτέ δεν πέρασε σοβαρά από το μυαλό των οπαδών του Κωνσταντίνου να ανατρέψουν την πολιτική του Βενιζέλου. Τους σκοπούς που είχε τάξει τους δέχονταν γενικά όλοι οι Έλληνες εκτός από εκείνους που ευνοούσαν μάλλον την παραμονή του ελληνικού στοιχείου στο εσωτερικό της Τουρκίας παρά την επέκταση του ελληνικού βασιλείου – ιδανικό που είχε ξεφτίσει πολύ από την άνοδο των Νεοτούρκων στην εξουσία και τους διωγμούς της περιόδου 1914-18».[149] Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1/14 Νοεμβρίου 1920 (μετά τη Συνθήκη των Σεβρών 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920) που σε άστοχη στιγμή αποφασίζει να ανανεώσει τη λαϊκή εντολή, δε σημαίνει ότι

τα δύο τρίτα ή έστω ο μισός πληθυσμός της χώρας «είχαν παραιτηθεί από την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Σήμαινε απλώς ότι εκείνοι που ανήκαν τότε στην αντιπολίτευση ήθελαν τώρα να επωφεληθούν από την πραγματοποίησή της».[150] Το αποτέλεσμα ήταν «ακριβώς τη στιγμή που θα έπαιρναν στα χέρια τους τη Γη της Επαγγελίας, οι Έλληνες, πολιτικά διχασμένοι, μοιρασμένοι σε δυο στρατόπεδα, δεν ήταν ικανοί ούτε για διπλωματικούς ελιγμούς ούτε για τις απαραίτητες στρατιωτικές προετοιμασίες που δεν θα άφηναν τίποτα στην τύχη. Το αποτέλεσμα ήταν να υποστούν μια εξουθενωτική ήττα στο τέλος του καλοκαιριού του 1922».[151] Η Ελλάδα μετά την ήττα παίρνει κοντά της τα παιδιά της, όχι κατακτώντας τα εδάφη στα οποία εκείνα έχουν μοχθήσει αιώνες ολόκληρους, αλλά μαζεύοντάς τα στα εδάφη που αποτελούσαν τότε την ελληνική πατρίδα. Τέτοια γενναιότητα δεν έχει να επιδείξει κανένα έθνος. Για τις θυσίες της αυτές η Ελλάδα έμελλε να ανταμειφθεί πλουσιοπάροχα. Είναι μεγάλη και περίπλοκη η ιστορία της συγχώνευσης των προσφύγων στην πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή της Ελλάδας. Τελικά οι δύο πληθυσμοί τακτοποιούνται. Άλλωστε τους ενώνει η κοινή γλώσσα, η κοινή θρησκεία και η κληρονομιά πολλών αιώνων.[152]

*

Ανάλογη έρευνα, όπως αυτή που έγινε από «Το Περιοδικόν μας» το 1901, πραγματοποιείται το 1959 από το «Κέντρον Εθνικών και Κοινωνικών Ερευνών» της «Ελληνικής Επιμορφωτικής Εταιρίας» και το περιοδικό «Γνώσεις», έκδοση της Εταιρίας.[153] Πριν από την έρευνα αυτή είχε ανακινηθεί το θέμα αν χρεοκόπησε η άλλοτε Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού,[154] με άρθρα του Γιώργου Θεοτοκά στην εφημερίδα «Το Βήμα».[155] Στη συζήτηση μπαίνουν άμεσα ή έμμεσα υπέρ του Γιώργου Θεοτοκά ο Κ. Δεδόπουλος,[156] ο Βάσος Βασιλείου,[157] ο Ευάγγελος Παπανούτσος,[158] ο Αιμίλιος Χουρμούζιος με το λαμπρό άρθρο του περί Πάστερνακ στην «Καθημερινή»,[159] οι Μάρκος Αυγέρης[160] και Γ. Κοσπεντάρης[161] στην «Αυγή» κ.ά. Στην έρευνα των «Γνώσεων» παίρνουν μέρος ο Στρατής Μυριβήλης και ο Δημήτριος Βεζανής,[162] ο Άγγελος Τερζάκης και ο Ανδρέας Λαιμός,[163] ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος και ο Πέτρος Χάρης,[164] ο Χρ. Ευελπίδης και ο Λεωνίδας Μπουρνιάς,[165] ο Ε.Π. Φωτιάδης και ο Π. Παλαιολόγος[166] καθώς και οι Δ.Π. Οικονόμου και Γιώργος Μουρέλος.[167]

Συζήτηση για το ποιος παράγει σήμερα ιδεολογία στην Ελλάδα, ξεκινά με το άρθρο του Γεωργίου Μαλούχου «Ποιος παράγει ιδεολογία στην Ελλάδα» στην εφημερίδα «Η Καθημερινή»[168] και τις απαντήσεις του Χρήστου Γιανναρά,[169] του ΕΛΙΑΜΕΠ,[170] του Ινστιτούτου Αμυντικών Αναλύσεων[171] και του Παν. Ήφαιστου[172] στην ίδια εφημερίδα. Άποψη του Γιάννη Μαρίνου είναι, ότι σήμερα το νέα όραμα που εξελίσσεται σε ιδεολογία με αντίστοιχες πρακτικές είναι «να περνάμε καλά!».[173] Κάθε εποχή λοιπόν έχει και μια «Μεγάλη Ιδέα». Ένα όραμα, ένα σκοπό για τον οποίο ο λαός «έδινε» (τη δίνει σήμερα;) και τη ζωή του. Ανεξάρτητα με την τοποθέτηση και το σκοπό των αντιμαχομένων υπήρχε ένα «Raison d'Etre», υπήρχε μια ιδέα ανεξάρτητα αν ήταν σωστή ή όχι. Σήμερα όμως, «την εποχή της μαζοκοινωνίας και της στυγνής κομματικής νομής της εξουσίας, όπου τα πάντα έχουν ποσοτικοποιηθεί οι παρέες των "εκσυγχρονιστών" που μας κυβερνούν μαζί με τις παρέες των "χαβιαροαριστερών" πρώην "αναρχικών" και νυν "κατεχόντων", θέλουν να δώσουν στο λαό μια νέα "Μεγάλη Ιδέα".Μια ποιοτική διάσταση μέσα στη μίζερη, αγχώδη καταναλωτική κοινωνία της "αρπαχτής και της κονόμας" που ζει το ανδράποδο. Και "εφηύραν" την "Ολυμπιάδα του 2004". Και ως πρώτη "δόση" πανηγυρίσαμε την επιλογή της πόλεως των Αθηνών, την οποία την "πέταξαν" στο λαό, όπως πετάν στο σκύλο ένα κόκκαλο για να το γλείψει!... Στη χώρα όμως των "νεοσοσιαλιστών", των εκσυγχρονιστών και των "μαέστρων ορχήστρας" η νέα "Μεγάλη Ιδέα" χρησιμοποιείται και ως "μοχλός" για να γίνονται τα μεγάλα έργα που είναι υποχρεωμένη να κάνει η κυβέρνηση σε κάθε ευνομούμενη χώρα. Γιατί τώρα οι πρώην "αναρχικοί" μας λένε ότι το

"περιβάλλον" θα βελτιωθεί λόγω "Ολυμπιακών Αγώνων". Τώρα τα μεγάλα έργα του λεκανοπεδίου Αττικής θα ολοκληρωθούν λόγων της "Ολυμπιάδος".... Ποιο άραγε, θα είναι το κόστος όλων αυτών των έργων, αρκετά από τα οποία θα είναι άχρηστα; Εάν κρίνουμε από τη Θεσσαλονίκη την Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης και τις οργισμένες καταγγελίες του υπουργού Πολιτισμού για σπατάλες και κακοδιαχείριση των 100 περίπου δισεκατομμυρίων, αντιλαμβάνεται κανείς τις εκατοντάδες δισεκατομμυρίων που θα πληρώσουν οι Έλληνες φορολογούμενοι για να εκπληρωθεί η "Μεγάλη Ιδέα".[174] Έτσι φτάσαμε «στην Ελλάδα της Μεγάλης Ιδέας του 2004»,[175] αφού ο,τιδήποτε νεοελληνικό σόφισμα το «πασπαλίζουμε και με .... ολίγην "εν όψει του 2004"!».[176]

*

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η Μεγάλη Ιδέα είναι η μόνη κοινή φιλοδοξία, το μόνο κοινό αίσθημα που παρήγαγε ιστορικά το διαρκώς διχασμένο σε άλλα θέματα ελληνικό έθνος. Αυτή αποτελεί το συνδετικό κρίκο του μακραίωνου βυζαντινού παρελθόντος με το νεότερο Ελληνισμό, τη βασική προϋπόθεση της αίσθησης συνέχειας του ελληνισμού στο χρόνο. Η νοσταλγία του Βυζαντίου αναδύει τη βούληση του νεοελληνισμού να ξεπερνά τα όρια του έθνους-κράτους και να ταυτίζεται εγκαρδίως με ευρύτερες συσσωματώσεις λαών, όπου πρυτανεύει μια θέαση αγάπης και όχι κυριαρχίας του κόσμου. Συνεπώς η νεοελληνική Μεγάλη Ιδέα διηγείται τη βιωματική αναίρεση του εθνικισμού.[177] Η νεοελληνική Μεγάλη Ιδέα σκέπει την πορεία του πολιτισμού μας. Συμπεριφορές του λαϊκού βίου και δημιουργίες προσωπικές των πιο στοχαστικών, ευλαβικών και σιωπηλών, αντλούν από αυτή πολύτιμους χυμούς.[178] Με τη μελέτη κειμένων των νεοελλήνων στοχαστών και των συμπεριφορών του λαϊκού βίου κατανοούμε, ότι ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός ούτε εθνικές καθαρότητες απαιτεί, ούτε εκτεταμένη εδαφική κυριαρχία. Αν το 1922 ηττήθηκε η στρατιωτική απόπειρα δικαίωσής του, τούτο σε τίποτα δε μειώνει το εύρος της σημασίας του.[179] «Η ασάφεια, η ανεδαφικότητα, η πολυμορφία της Μεγάλης Ιδέας, η αδυναμία – της να στεριώσει σε κάποιο έδαφος, δεν οφειλόταν σε κακούς χειρισμούς ή σε ανεπάρκειες, παρά σε αίτια εγγενή. Γι' αυτό και δεν υπήρξε αντίπαλη θεωρία· όσοι την αντιπολέμησαν στηλίτευσαν απλώς τις υπερβολές – της , εσάρκασαν τις γελοιότητες, ή, μονάχα τους πολιτικούς – τους εχθρούς».[180]

Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα, σε αντίθεση με τους φυλετισμούς και τις μισαλλοδοξίες άλλων λαών, προσδιορίζεται υπερεθνικά και πολιτιστικά, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο ελληνισμός στη μακραίωνη ιστορία του. Σήμερα ο όρος Μεγάλη Ιδέα έχει μια αρνητική χροιά, αφήνει μια γεύση δυσάρεστη, στυφή· συχνά φορτώνουμε επάνω του όλες τις κακοδαιμονίες της σύγχρονης ιστορίας.[181] Η Μεγάλη Ιδέα του νεοελληνισμού ξεχασμένη, αγνοημένη, στρεβλωμένη, συκοφαντημένη, αλλά παρ' όλα αυτά διαρκώς υπάρχουσα, είναι κάτι τελείως διαφορετικό από τη μεγάλη ιδέα και τη μεγάλη αποστολή του δυτικού κόσμου. Η καθ' ημάς Μεγάλη Ιδέα σημαίνει την καθολική ταπεινότητα, την άχραντη ευτέλεια ως θεμέλιο λίθο του πολιτισμού. Αποκαλύπτει το μεγάλο μέσα στο ελάχιστο, τον πλούτο στη φτώχεια και στην ακτημοσύνη.[182]

Το Ανατολικό Ζήτημα, δηλαδή η τύχη των βαλκανικών και ανατολικών λαών τη στιγμή της διάλυσης της αχανούς οθωμανικής αυτοκρατορίας στις αρχές του 20ού αιώνα[183] θα μπορούσε να είναι η Μεγάλη Ιδέα, διότι ακριβώς η ίδια η πολυσυλλεκτική της φύση θα μπορούσε να ενώσει πληθώρα εθνοτήτων στον κοινό παρονομαστή του κατεξοχήν εκλεκτικιστικού πολιτισμού, του ελληνικού.[184] Θα πρέπει να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ εθνικισμού και Μεγάλης Ιδέας. Ο εθνικισμός, φαινόμενο μισαλλοδοξίας και φανατισμού, είναι αντίθετος με τη Μεγάλη Ιδέα, θύλακα συνύπαρξης, ποικιλίας, πολιτισμικής συναλλαγής, πολυεθνικότητας και ανεξιθρησκείας. Δεν υπάρχει νεοελληνικός εθνικισμός, αλλά μόνο η Μεγάλη Ιδέα. Αυτό οφείλεται στη διαχρονική υπόσταση και

την ποιότητα του ελληνικού πολιτισμού. Ο εθνικισμός αποτελεί επαρχιώτικο φαινόμενο του 19ου αιώνα. Η Μεγάλη Ιδέα, αντίθετα, στηρίζεται στη γόνιμη σύζευξη πολιτισμών και στη συνεργασία εθνοτήτων σε μεγάλα κρατικά συγκροτήματα υπό την αιγίδα του, από τη φύση του, πλουραλιστικού ελληνικού πνεύματος.[185] Όπως σημειώνει ο Σπύρος Κουτρούλης «η "Μεγάλη Ιδέα" συκοφαντήθηκε ή διαστρεβλώθηκε από κείνους τους ελάχιστα γνωρίζοντες την ελληνική ιστορία. Κάποτε χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει σχέδια άθλια, που φαντάζονταν μιαν Ελλάδα συρρικνούμενη με πολιτισμό μηδενισμένο. Μα αν ξύσουμε τη σκουριά, θα φέρουμε στο φως, αλήθεια ανεκτίμητη, την νεοελληνική μεγάλη ιδέα ως άχραντη ευτέλεια, ως δημιουργία του μέγιστου από το ελάχιστο».[186]

4. Μεγάλη Ιδέα και Εθνική Εταιρεία.

Η ιδεολογία στάθηκε αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης για πολλούς σκοπούς. Ένας από αυτούς είναι ότι χρησιμοποιήθηκε μέσα σε ένα κόμμα ή σε μια οργάνωση από ανθρώπους που προσπαθούν να αποκτήσουν ή να διατηρήσουν τον έλεγχό της.[1] Είναι ανάγκη να μιλήσουμε εδώ για την Εθνική Εταιρεία, όχι μόνο για την επίδραση που άσκησε στην έκρηξη του Πολέμου του 1897, αλλά και για τη μεγαλύτερη της πραγματικής σημασίας που της αποδίδεται από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Από τους υπεύθυνους πολιτικούς θεωρήθηκε ο αποδιοπομπαίος τράγος επάνω στον οποίο φόρτωσαν όλα τα δικά τους σφάλματα.[2]

Η ίδρυση της Εθνικής Εταιρείας στις 4/17 Σεπτεμβρίου 1895[3] με σκοπό, σύμφωνα με το καταστατικό της,[4] την πολεμική οργάνωση της χώρας, την ηθική ενθάρρυνση και την απελευθέρωση των σκλαβωμένων ελληνικών πληθυσμών, γίνεται από νέους αξιωματικούς. «Παν ό,τι φιλότιμον ενέκλειεν εν εαυτώ ο Ελληνικός Στρατός, στενοχωρούμενον εκ του διπλού κατ' αυτού αδικήματος από τε των αρχόντων και της παραπλανωμένης δημοσίας γνώμης, εζήτει διέξοδον από της καταθλιπτικής ταύτης δυσφορίας, ότε της κοινής απάντων βουλήσεως ερμηνεύς ανέλαβε να γίνει νεαρός αξιωματικός του Ελλ. Στρατού δια της ιδρύσεως σωματείου, ου "σκοπός είναι η αναζωπύρωσις του Εθνικού φρονήματος, η επαγρύπνησις των συμφερόντων των υποδούλων Ελλήνων και η προπαρασκευή προς απελευθέρωσιν αυτών". Την ιδέαν αυτήν ενεπιστεύθη ο αξιωματικός σε 14 συναδέλφους του όχι ανωτέρους του Υπολοχαγού τον Νοέμβριον του 1894 και στις 12 Νοεμβρίου 1894 πάντες υπέγραφον το πρώτον καταστατικόν της Εταιρίας».[5] Η ίδρυσή της είναι αποτέλεσμα της εξέγερσης που δημιούργησε την περίοδο 1894-95 η κατάπτωση του έθνους, η αδυναμία του κράτους και η πλήρης παραμέληση του στρατού.[6]

Η ίδρυση της Εταιρείας βρίσκει ευνοϊκούς απέναντί της τους διανοούμενους και πολλούς ακόμη από τους πολιτικούς που έγιναν μέλη της.[7] Έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς άνδρες της Χώρας και το Στέμμα για την καλή διαχείριση των εθνικών ζητημάτων «και υπερβολική, τυφλή δε και ανόητος εν πολλοίς, πίστις και εμπιστοσύνη προς τας ιδίας αυτών δυνάμεις υπήρξαν αι θεμελιώδεις βάσεις επί των οποίων εστηρίχθη υπό των ιδρυτών η γέννησις της Εταιρίας».[8] Η Εταιρεία «εκπηγάσασα εκ νοσηρού πατριωτισμού επέτυχε δι' εξαιρετικής τόλμης και θερμουργότητος εντός βραχέος χρόνου να αποβή κολοσσιαία δύναμις εν τω κράτει, τόσον ώστε να καταστήση την μεν κυβέρνησιν της χώρας υποχείριον των βουλευμάτων αυτής, το δε Στέμμα αιχμάλωτον της νοσηρότητος των πατριωτικών σκοπών της».[9] Λόγω της ύπαρξης καθαρών προσωπικών κομμάτων τα οποία διαλύονταν όταν εξέλιπε ο αρχηγός, ο λαός αποφαίνονταν υπέρ του ενός ή του άλλου αρχηγού για να αποσύρει μετά από 2-3 χρόνια την εύνοιά του από τον έναν και να τη δώσει στον άλλον. Τα μεγάλα εθνικά ζητήματα αφήνουν αδιάφορο το λαό, ο οποίος όμως στις εποχές των

μεγάλων εθνικών κρίσεων αφυπνίζεται από τη νάρκη του για τους ανεύθυνους από τον Τύπο και τα διάφορα σωματεία περισσότερο και λιγότερο από την αντιπολίτευση, εκδηλώνει σπασμωδικές και ανερμάτιστες φιλοπόλεμες ορμές που τον μεταβάλλουν «εις τον όχλον των ζητωπολέμων του 1878, του 1886, του 1897».[10]

*

Η απερίσκεπτη και ατυχής εισβολή του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία τον Ιανουάριο του 1878 και η ανάκλησή του λίγο αφότου περνά τα σύνορα, δίνει το σύνθημα για την αποστολή στη Θεσσαλία – Ήπειρο και τη Μακεδονία κάποιων μεγάλων ανταρτικών σωμάτων για να εξεγείρουν τους χριστιανούς κατοίκους των περιοχών αυτών. Ως αποτέλεσμα της διευθέτησης της «Ανατολικής Κρίσης» με το Συνέδριο του Βερολίνου το 1881 η Θεσσαλία παραχωρείται στην Ελλάδα και οι Έλληνες αποκτούν έναν ακόμη εθνικό εχθρό, τους Βούλγαρους, που διεκδικούν τη Μακεδονία για λογαριασμό τους. Στις επόμενες δεκαετίες η Μακεδονία έρχεται στο επίκεντρο της ελληνικής αλυτρωτικής δραστηριότητας, που γνωρίζει ιδιαίτερη έξαρση μετά το 1878 σε συνάρτηση με τις αντίστοιχες βουλγαρικές διεκδικήσεις. Οι διεκδικήσεις αυτές ευθύνονται για μια πιο μαχητική τροπή του ελληνικού αλυτρωτισμού. Παρά τις μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη στη δεκαετία του 1880 για την αύξηση των Ενόπλων Δυνάμεων και τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης και του εξοπλισμού τους,[11] ο κυριότερος αντίπαλος και διάδοχός του στη διακυβέρνηση της χώρας Θεόδωρος Δηλιγιάννης, στην περίπτωση της βουλγαρικής προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας που προκαλεί ελληνικές απαιτήσεις για εδαφικά αντισταθμίσματα, ανέχεται τη σύσταση ανταρτικών σωμάτων, που διαβαίνουν τα σύνορα ακόμη και μετά την κινητοποίηση του στρατού, τον οποίο ο Δηλιγιάννης κρατεί σε ετοιμότητα.[12]

Η επιτυχημένη διαχείριση των εξωτερικών υποθέσεων από το βασιλιά, που δεν αμφισβητείται ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Ευρώπη, προϋποθέτει κυβερνήσεις με συνείδηση ευθύνης και χωρίς σωβινιστικά πλέγματα. Τρικούπης και Θεοτόκης έχοντας συνείδηση της διεθνούς κατάστασης και των ελληνικών δυνατοτήτων και μη παρασυρόμενοι από ανεύθυνες εθνικιστικές οργανώσεις που ταλαιπωρούν τη χώρα, εξασφαλίζουν στο βασιλιά πλήρη άνεση διπλωματικών κινήσεων.[13] Ο Δηλιγιάννης «δεν ημπορούσε να υιοθετήση την αυτήν στάσιν. Το κόμμα του, το οποίον απεκαλείτο και Εθνικόν, συνεκέντρωνε τα πάσης φύσεως δυσηρεστημένα στοιχεία. Ευρεθέν, εξ άλλου, επί μακρόν εις την αντιπολίτευσιν, την χειροτέραν σχολήν προετοιμασίας δι' ανάληψιν κυβερνητικών ευθυνών, απέκτησε την συνήθειαν της υπερβολής. Δι' αυτό δεν ηδύνατο να αντισταθή εις τας πιέσεις των αλόγων εθνικιστών και να ακολουθήση πολιτικήν συνέσεως, δεχόμενος τας βασιλικάς υποδείξεις. Δύο φοράς 1886 και 1897, παρεσύρθη εις ασκόπους πολεμικάς περιπετείας. Και τας δύο φοράς από ανευθύνους εθνικάς οργανώσεις, αι οποίαι και την διεθνή συγκυρίαν δεν ελάμβανον υπ' όψιν και τον τουρκικόν παράγοντα υπετίμων».[14]

Μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί ο ρόλος που ανατίθεται στα ανταρτικά σώματα στην ελληνοτουρκική κρίση του 1896-97, που οδηγεί σε πολεμική αναμέτρηση τον Απρίλιο του 1897. Όπως γράφει ο Γεώργιος Ασπρέας, «αφελές τι σχέδιον είχε καταρτισθή μεταξύ κυβερνήσεως και Εθνικής Εταιρίας εγκριθέν υπό του Θ. Δηλιγιάννη, όπως δηλαδή εν περιπτώσει εχθροπραξιών τα ανταρτικά εκείνα σώματα αφ' ενός μεν να εξασφαλίσουν το άκρον αριστερόν του ελλ. στρατού, αφ' ετέρου δε δια ταχείας εισβολής εις Μακεδονίαν απειλήσουν το εχθρικόν δεξιόν και δι' ομάδων τολμηρών ευρεθούν κατά τα νώτα του εχθρού».[15] Η πολιτεία της κυβέρνησης Δηλιγιάννη «άτολμος απέναντι της Εταιρίας, αφ' ενός εθράσυνε ταύτην, αφ' ετέρου δε παρέσχεν εις τους εξημμένους πατριώτας έδαφος κακίστης δημαγωγίας .... Υπό των σωφρονούντων αι ενδείξεις αύται

εχαρακτηρίζοντο δικαίως ως κάκιστα συμπτώματα πολιτικής νόσου, αλλ' υπό της πλειονότητος του λαού και υπό δημοσιογραφίας εμπνεομένης υπό της "Εθνικής Εταιρίας" εχαρακτηρίζοντο ως εκδηλώσεις ζωτικότητος και πατριωτισμού δια της δυνάμεως των οποίων η κυβέρνησις θα εσύρετο έστω και άκουσα προς την εκπλήρωσιν των εθνικών πόθων».[16] Η κατάσταση που έχει δημιουργηθεί αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο διήγημα του Δημοσθένη Βουτυρά «Λεωνίδας Λαγκάς» που δημοσιεύεται το 1903. «Το όνομα της Εθνικής Εταιρίας ήταν στα στόματα όλων. Την εφαντάζοντο σαν σκέπη, φιλακτήριο από πάνω τους, από πάνω απ' την Πατρίδα! Στη βουλή των πατέρων του έθνους σκηναί όμοιαι με τον δρόμον είχαν γείνη. Η κυβέρνησις απειλήθη από επαναστάσεις με φανερά λόγια αν δεν κινηθή. Στη γενική τρέλλα καμμιά φωνή φρόνιμη δεν τολμούσε να φανή. Και αν κάποια εφάνη, σκεπάσθηκε, εθάφθηκε ευθύς με την λέξι προδότης!».[17]

Στους αλυτρωτικούς αγώνες υπάρχει το δυσυπόστατο των παρανόμων – ηρώων. Το ελληνικό κράτος διοχετεύει τους πλεονάζοντες ενόπλους της υπαίθρου στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης.[18] Η Εθνική Εταιρεία ισχυρός αλυτρωτικός σύνδεσμος αναλαμβάνει να στρατολογήσει ισχυρά σώματα και να τα κατευθύνει στη Μακεδονία το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1896. Εγκαθιστά το στραταρχείο της στην περιφέρεια Τρικάλων και «αρμονικώς πλέον συνεργαζομένη μετά της κυβερνήσεως και εξαιρετικώς μετά τινων εκ των υπουργών, συνεκέντρου και ώπλιζε συρφετούς απολέμων και αμάχων».[19] Μερίδα του Τύπου φιλικά προσκείμενη προς την Εταιρεία δημοσιεύει περιγραφές φανταστικών μαχών και μυθικών ηρωισμών· η κοινή γνώμη εξάπτεται και ο λαός αρχίζει να προσβλέπει με θαυμασμό προς αυτή.[20]

Με τη δημοσιότητα του προγράμματός της της 31ης Οκτωβρίου 1896, η Εθνική Εταιρεία «ενεφάνισεν ενώπιον των ομμάτων παντός ψυχραίμου και σωφρονούντος Έλληνος, τους κινδύνους οίτινες ήθελον εκπηγάση από μιας ανευθύνου ισχυράς και τολμηροτάτης οργανώσεως, η οποία εκμεταλλευομένη το ενθουσιώδες και φιλοπόλεμον[21] του Ελληνικού λαού και υποδαυλίζουσα τας ευφλέκτους επιπολαιότητας μιας κακίστης πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως, ήτο κίνδυνος να εξωθήσει το κράτος προς μεγάλας συμφοράς. Δια του προγράμματος αυτής η Ε.Ε. αντεποιεί το προκλητικώς δικαιώματα του κράτους και υπεκαθίστα εαυτήν θρασέως εις τα υποχρεώσεις της κυβερνήσεως και του Στέμματος ενώπιον του λαού και της φυλής».[22] Από την προκήρυξη εκείνη «ενεθουσιάσθησαν μεν οι ανόητοι και οι επιπόλαιοι ανησύχησαν δε οι ψύχραιμοι και οι σώφρονες, το Στέμμα εθορυβήθη, ήνοιξε δε το πρώτον τους οφθαλμούς αυτού ο Θ. Δηλιγιάννης».[23] Από τα πρακτικά των συμβουλίων της Εταιρείας εκτός των άλλων αποκαλύπτονται οι δεσμοί της Εταιρείας με τις υπάρχουσες ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας, η ειδησεογραφία και αρθρογραφία των οποίων εμπνέονται υπό «ειδικών εταίρων», οι οποίοι «διεκανόνιζον το μέτρον και τα όρια της επιθέσεως και της ανοχής και κατά της κυβερνήσεως και κατά του Στέμματος».[24] Εξαίρεση στον αθηναϊκό Τύπο «απετέλεσεν η εφημερίς "Ακρόπολις" της οποίας ο διευθυντής Β. Γαβριηλίδης ετόλμησε να αντιτεθή κατά της Ε.Ε., αλλ' ευρεθείς υπό την πίεσιν συγκεκριμένης απειλής, διατυπωθείσης εκ μέρους επί τούτω αποσταλείσης, τριμελούς επιτροπής αξιωματικών, έπαυσεν μεν αντιτιθέμενος κατά των ολεθρίων σκοπών της Εταιρίας, αλλ' ουδόλως υπεστήριξε το έργον αυτής».[25]

Γράφει η «Ακρόπολις»: «Τα γραπτά μένουν. Και τα γραπτά της "Ακροπόλεως" λέγουν, ότι μόνη αυτή εν μέσω της πανδαιμονίου βοής συνίστα φρόνησιν.... Όταν δε αυτά ελέγομεν, πρώτοι ημείς ανθιστάμενοι και κατακρίνοντες και την πολεμικήν αυτόβουλον ενέργειαν της Εθνικής Εταιρίας, ο τέως πρωθυπουργός κ. Δηλιγιάννης ευηρεστείτο εν τη ειλικρινεία του να ομολογή εις κύκλους φίλων του ότι: το ζήτημα έγκειται όπου λέγει η "Ακρόπολις". Μας ενεθάρρυνεν αληθώς η τοιαύτη γνώμη του κ. Δηλιγιάννη. Αλλά μας απήλπισεν η ατολμία της κυβερνήσεως εκείνης, ήτις αντί να διακηρύξη

τας πεποιθήσεις της, ηκολούθει το λαϊκόν ρεύμα!».[26] Η ίδια εφημερίδα σε άρθρο της τονίζει ότι κανένας δεν είναι αθώος για τον πόλεμο της ντροπής: «Πρέπει να θιχθή και αυτή η χορδή νομίζομεν. Της ενοχής εις τον πόλεμον όλου του έθνους. Όλοι τον ηθέλαμεν.... Αλλ' εις την διανομήν των ευθυνών οφείλομεν όλοι να λάβωμεν το μερίδιόν μας. Είναι ανανδρία των ανανδριών να τα ρίχνωμεν όλοι εις ένα. Όχι, έπταισεν ο ένας· αλλά και ουδείς εξ ημών των άλλων είναι αθώος. Η στοιχειώδης τιμιότης απαιτεί να αναγνωρισθή η αλήθεια αυτή. Εάν δε και το εθνικόν συμφέρον συμπίπτει με την αναγνώρισιν, δεύτε να γίνωμεν νηφαλιώτεροι εις τας σκέψεις μας, πολυμερέστεροι εις τας μελέτας μας, αμεροληπτότεροι εις τας κρίσεις μας, εθνικώτεροι εις τας αποφάσεις μας».[27]

*

Πραξικοπηματικές παραιτήσεις αξιωματικών,[28] διάγγελμα του Στέμματος προς το λαό και στρατιωτικά νομοσχέδια της κυβέρνησης το φθινόπωρο του 1896 που χαρακτηρίζονται από την Εταιρεία ότι δεν ανταποκρίνονται στους εθνικούς πόθους,[29] βεβαιώνουν τα μέλη των απανταχού τοπικών συμβουλίων της ότι «αγρυπνεί επί των εθνικών συμφερόντων».[30] Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ενώ επείθετο τότε ότι ξέφυγε από τα χέρια του ο έλεγχος της κατάστασης ούτε παραιτήθηκε, ούτε ζήτησε να κηρύξει αποτελεσματικό πόλεμο στην ανεύθυνη οργάνωση, αλλά «αφήκε το κακόν εν τη μοιραία αυτού εξελίξει, και επειδή ουδείς οργανισμός είνε δυνατόν να περισωθή εκ σηπτικού ή καρκινώδους νοσήματος άνευ δραστικών φαρμάκων, επισυνέβησαν τα καταστρεπτικά δια το κράτος και την φυλήν γεγονότα».[31] Την κατάσταση ενισχύει η στάση της αντιπολίτευσης του Δημήτριου Ράλλη, η οποία «ελάμβανε εν πολλοίς κακίστην κατά του Στέμματος κατεύθυνσιν καλλιεργούσαν φιλύποπτον κατά του Γεωργίου Α΄ εχθρότητα βασιζομένην επί οικτρών φληναφλημάτων κενοσπούδων και ανοήτων πολιτευομένων».[32]

Μετά τις σφαγές στην Κρήτη (23 Ιανουαρίου 1897) η ελληνική κυβέρνηση «υπό την πίεσιν της λαϊκής εξάψεως και υπό τας εκβιαστικάς απειλάς τόσον της Εθνικής Εταιρείας όσον και της αντιπολιτεύσεως και συρροής ανευθύνων φιλελληνικών ενδείξεων εκ Λονδίνου, Ρώμης και Παρισίων»,[33] αποφασίζει την κατάληψη της Κρήτης από τον ελληνικό στρατό, παρά την εμφανιζόμενη ενώπιον της ελληνικής πολιτικής σαφή ομοφωνία των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, αδιάσπαστη κατά της ενωτικής λύσης.[34] Η Εθνική Εταιρεία προσκαλεί και αυτή τους Κρήτες να κηρύξουν την ένωση με την Ελλάδα: «Κηρύξατε την ένωσιν μετά της ελληνικής πατρίδος. Θα εύρητε εις τους κόλπους αυτής την γαλήνην της στοργής. Θα εύρητε εις την όψιν αυτής το μειδίαμα της μητρός, θα εύρητε εν τη μετ' αυτή ενώσει την ανακούφισιν δεινών αδιηγήτων, την χαράν της ελευθερίας, το στήριγμα της ευτυχίας».[35]

Η χώρα με την κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη παρασύρεται σε πολεμικές περιπέτειες. Ο υπουργός Στρατιωτικών Νικόλαος Σμόλενιτς, που παραιτείται στις 19 Φεβρουαρίου 1897, χαρακτηρίζει την πολιτεία της κυβέρνησης «ως προπαρασκευάζουσαν εξ αβουλίας "αιματηράν κωμωδίαν"».[36] Ο πόλεμος του 1897 είναι έργο της Εθνικής Εταιρείας, η οποία αποτελούμενη από αξιωματικούς και διανοούμενους εκφράζει αδιάλλακτες εθνικιστικές τάσεις. Η Εθνική Εταιρεία πιστεύει ότι αρκεί η είσοδος μερικών εθελοντικών σωμάτων στο τουρκικό έδαφος για να αποσυντεθεί η οθωμανική αυτοκρατορία.[37] Αυτό την κάνει «να στρατολογή και να οπλίζη συρφετούς απολέμων και αμάχων, την δε Τουρκίαν να παρατάσση επί των Ελλ. συνόρων αξιολόγους δυνάμεις τακτικού στρατού».[38] Καπετάνιοι δεν είναι δύσκολο να βρεθούν, καθώς νέοι αξιωματικοί εξάπτονται με τη ιδέα του συγχρωτισμού τους με ατάκτους. Μοναδικό αποτέλεσμα των ανταρτικών σωμάτων είναι η επιτάχυνση της κήρυξης του πολέμου.[39] Ο στρατός της εισβολής, γράφει ο Ιωάννης Κολιόπουλος, «είχε ως προπομπό αυτό το συνοθύλευμα τυχοδιωκτών,[40] οι οποίοι ήταν οι πρώτοι που τράπηκαν σε

άτακτη φυγή, για να τους ακολουθήσει σύντομα και ο τακτικός στρατός, που αποδείχτηκε κατώτερος του καλύτερα οργανωμένου και εξωπλισμένου τουρκικού στρατεύματος».[41]

*

Για την έξοδο των ανταρκτικών σωμάτων ασκείται από τον Τύπο έντονη κριτική: «Αν τα έθνη όπως και οι άνθρωποι πρέπει να διδάσκωνται και να ωφελούνται από τα σφάλματά των, οφείλομεν να ομολογήσωμεν και ημείς και να αναγνωρίσωμεν το γενόμενον μέγα σφάλμα. Εννοούμεν την έξοδον των ανταρτικών σωμάτων. Πρέπει να μάθωμεν επί τέλους να πειθαρχώμεν. Πρέπει να μάθωμεν να κυβερνώμεθα.... Υπευθύνως προασπίζει τη εθνικήν τιμήν μόνον η κυβέρνησις. Οι ανεύθυνοι κυβερνήται να λείπουν. Που να τους βρούμε σήμερον δια να τους ζητήσωμεν λόγον δια το γενόμενον κίνημα; Πως να τους κάνωμεν ορατούς από αοράτους;».[42] Αποκαλυπτική είναι η κριτική της ίδιας εφημερίδας και μετά τον πόλεμο: «Πολλοί λογαριασμοί φαίνεται ότι θα ανοιχθούν με την Εθνικήν Εταιρείαν. Όχι μόνον οι οικονομικοί. Και δι' αυτούς περιμένομεν έλεγχον αυστηρόν, έλεγχον τίμιον, δια να μάθη η κοινωνία η δώσασα το χρήμά της ποίοι και πόσοι πετσωματάδες το διενεμήθησαν, πως διετέθησαν τα μεγάλα εκείνα ποσά, από τα οποία, αντί της ελευθερίας της Μακεδονίας εξεφύτρωσαν ολίγαι ληστρικαί συμμορίαι, δια να αρπάζουν ό,τι αφίνουν εις την Θεσσαλίαν αι τουρκικαί ορδαί. Είνε εκ των πρώτων, αν όχι η πρώτη υπαίτιος του πολέμου η εταιρία αυτή με τα σταυροφόρα μανιφέστα της και τας μεγάλας απειλάς της προς πάσαν αρχήν μη συμμεριζομένην το μεγάλο της φρόνημα και τους εθνικωτάτους σκοπούς της. Είνε η προκαλέσασα τον πόλεμον με την εισβολήν των ανταρτικών της σωμάτων τα οποία κατήρτισε περισυλλέξασα ό,τι στοιχείον κοινωνικόν της επαρουσιάζετο. Υπήρχε η ιδέα ότι η μεγάλη εκείνη εισβολή έγεινε τη συναινέσει της προκατόχου κυβερνήσεως. Η προχθεσινή "Πρωία"[43] μας δίδει να εννοήσωμεν ότι η τότε κυβέρνησις δεν είχε εγκρίνει το κίνημα, έγεινε δε παρά την θέλησίν της. Έχομεν λοιπόν πρώτον υπόδικον ενώπιον του Έθνους την Εθνικήν Εταιρείαν. Αν περιλαμβάνη στοιχεία χρηστά, αυτό μας είνε αδιάφορον. Βλέπομεν μόνον μίαν ομάδα αναλαβούσαν αυθαιρέτως εις χείράς της εξουσίαν κυβερνητικήν και Βασιλικήν και απειλήσασαν πόλεμον εντός του κράτους αν δεν εγίνετο εκτός. Η τιμωρία δέον να πέση αμείλικτος. Επροκάλεσεν ό,τι κακόν επήλθεν. Αλλά ποία κυβέρνησις θα την τιμωρήση; Το ζήτημα της τιμωρίας όλων των ενόχων απαιτεί χέρια αγνά από συνενοχήν. Και δια την Εθνικήν Εταιρείαν ημείς δεν βλέπομεν τοιαύτην ικανότητα και αρμοδιότητα εις την παρούσαν κυβέρνησιν (σ.σ. Δημητρίου Ράλλη). Αν δεν υπήρχεν η Εθνική Εταιρεία, δεν θα εγίνετο ίσως πόλεμος. Ο λαός θα εδημαγωγείτο ολιγώτερον. Θα έλειπεν η ψευδής εκείνη πεποίθησις την οποίαν διέσπειραν εις την συνείδησιν του Έθνους, ότι αυτή και χρήμα είχεν επαρκέστατον προς πόλεμον αριθμούμενον εις εκατοντάδας εκατομμυρίων, και τον υπόδουλον Ελληνισμόν είχαν οπλίσει και εθνικά πρακτορεία είχαν παντού συστήσει, και όπλων χιλιάδας είχαν σκορπίσει και με τους Αλβανούς είχαν έλθει εις μυστικάς συννενοήσεις και μπέηδες είχαν δωροδοκήσει και με τους Βουλγάρους ακόμη είχαν κλείσει συμφωνίαν, δεν απητείτο παρά μόνον η επίσημος κήρυξις του πολέμου δια να καή η Ανατολή ολόκληρος!».[44]

Η «Ακρόπολις» επανέρχεται στην αυστηρή κριτική της για την Εθνική Εταιρεία. «Μέγιστος εγκληματίας, αντεθνικώτατος κακούργος και η περίφημος Εθνική Εταιρεία, φυσικόν είνε να θελήση ν' απολογηθή. Το περιμένομεν από την τόλμην της. Δεν είνε καθόλου παράδοξον να ζητήση και στέφανον εθνομάρτυρος καμωμένον από λίγα χορτάρια, π' έχουν μείνει ... στην έρημη Θεσσαλία! ... Η ιστορία της Εθνικής είνε και γραπτή, δυστυχώς δι' αυτήν. Εδημοσιεύθησαν τα μανιφέστα της. Και πριν ή διακηρύξουν τα μεγάλα της σχέδια οι λησταντάρται της διεκοίνουν τας αρχάς της με τα περίφημα εκείνα έγγραφα, τα οποία παντού αλλού η εξουσία θα τα κατέσχε δια να στείλη εις τον Παλαιόν Στρατώνα τους συντάκτας των. ... Ποία τα αποτελέσματα των ενεργειών της; Το έμβασμα

των δύο χιλιάδων ανταρτών με αντέμβασμα των Τούρκων μέχρι Λαμίας! Αν έλειπεν η Εθνική με τα παχειά της λόγια, ότι είχε προπαρασκευάσει ούτω το έδαφος της πολεμικής ενεργείας ώστε οι Αλβανοί όλοι μέχρι Σκόδρας θα υποδεχθούν τον ελληνικόν στρατόν πανηγυρικώς και θα επαναστατήση η Μακεδονία ολόκληρος και όλα τα νησιά και της Θράκης μέγα μέρος, είνε ζήτημα αν θα εγίνετο ο πόλεμος.... Αυτή έκαμε την διπλωματίαν να πιστεύη ότι η Ελλάς ήρχισε τον πόλεμον, άρα οφείλει να υποκύψη εις τας ευλόγους απαιτήσεις του νικητού! Αυτή είνε η αιτία της πολεμικής αποζημιώσεως.... Κανείς όρος της Τουρκίας δεν θα εγίνετο δεκτός αν η Ελλάς ηδυνατο να ειπή ότι δεν εκήρυξε πρώτη αυτή τον πόλεμον. Και η αφαιρέσασα το επιχείρημα τούτο από την Ελληνικήν Κυβέρνησιν είνει η Εθνική Εταιρεία!».[45]

Μετά την ήττα του 1897 όχι μόνο από την εφημερίδα «Ακρόπολις» αλλά από τον Τύπο γενικά αποδίδεται μερίδιο ευθυνών στην Εθνική Εταιρεία·[46] πρέπει να απολογηθεί για τις καταχρήσεις της,[47] η δράση της συνδέεται άμεσα με τις ευθύνες της κυβέρνησης Δηλιγιάννη[48] και γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος για τη μεγάλη συμφορά που βρήκε τη χώρα. «Τράγος αποδιοπομπαίος κατήντησεν ήδη η περιβόητος Εθνική Εταιρεία. Πάντες αγωνίζονται να επιρρίψωσιν εις ταύτην την μεγάλην ευθύνην των Εθνικών ατυχημάτων, ηγείται δε της φοβεράς εκστρατείας ο κ. Θεόδωρος Δηλιγιάννης, πρώην πρωθυπουργός».[49] Η Εθνική Εταιρεία μέρος και αυτή «της όλης εθνικής τραγωδίας συγκατεστράφη μετ' αυτής. Συναπέτυχε μετά του Έθνους, όπως θα συναπεθεούτο μετ' αυτού και μετά της αυτής μάλιστα ευκολίας, μεθ' ης μετά την αποτυχίαν ελιθοβολήθη».[50] Οι ασπονδότεροι πολέμιοί της μετά την καταστροφή είναι εκείνοι που όταν «κατά τον Οκτώβριον του 96 εζητήθη η γνώμη πολλών πολιτευομένων επί της Εθν. Εταιρείας και εδόθη θερμοτέρα μάλιστα υπ' εκείνων, οίτινες κατόπιν εν τη γενική αποτυχία των εθνικών βλέψεων και προσπαθειών ήσαν οι ασπονδότεροι πολέμιοι».[51]

Η Εθνική Εταιρεία είναι η εικόνα της αποσύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας, γράφει η εφημερίδα «Νέα Ημέρα»: «Η Εθνική Εταιρία κυρίως ως εκ των στοιχείων, εξ ων κατηρτίσθη, ήτο εικών της προϊούσης αποσυνθέσεως της ελληνικής πολιτείας. Μυστηριώδους συνωμοσίας, ήτις απέστελλεν απειλητικάς επιστολάς εις τον Βασιλέα,[52] συμμετείχον ου μόνον ανώτεροι υπάλληλοι και δικαστικοί λειτουργοί, αλλά και αξιωματικοί. Και εφαντάζοντο οι νήπιοι ότι η Ευρώπη, ην διέπουσι τρεις αυτοκράτορες, θα ηνείχετο ν' ανατραπή δια τοιούτων ενεργειών το ανατολικόν καθεστός και να διακυβευθή η ιδία εαυτής ειρήνη και ότι το οθωμανικόν κράτος επιζήσαν σειράς όλης μεγάλων πολέμων κατά της Ρωσσίας της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας, θα κατελύετο δι' ολίγων χιλιάδων "σταυραετών" και υπό σπαθοφόρων συνωμοτών, αγωνιζομένων να μεταφυτεύσωσιν εις την Ευρώπην τας έξεις των δημοκρατιών της νοτίας Αμερικής!... Η μεγάλη ευθύνη της Εθνικής είνε, κατ' εμέ, ακριβώς ό,τι προβάλλει συνήθως ως τίτλον δυνάμεως, ότι δηλαδή "είχε τας ρίζας εν τω στρατώ". Εν πολιτεία αποσυντιθεμένη ως η ελληνική η ανάμιξις του στρατού εις μυστικόν συνεταιρισμόν παρωθούντα τας διατυπώσεις των καρβονάρων, έμελλε, φυσικώ τω λόγω, να επισπεύση και να κορυφώση την αποσύνθεσιν... Αλλ' έγκλημα της Εθνικής Εταιρίας υπήρξε και μόνον ότι υπελόγισεν επί της αβουλίας του κυβερνήτου ότι εξώθησε το έθνος εις αγώνα άνισον υπό τοιαύτην χείραν και τοιαύτην κεφαλήν».[53]

Ο «Ρωμηός» διακωμώδεί την Εταιρεία με τους παρακάτω στίχους:

«Ο Φασουλής ο παστρικός
κι ένας αντάρτης μυστικός
.....

Ιγούμ' εκείνος πούλεγα 'στα τόσ' αρματωλήκια
να μπούνε μες' στον Τούρκικο να κάνουν ασικλίκια.
Ιγούμαι κι της Εθνικής αϊτός κι Μπρούφας γέρος,
Ιγούμαι κι της Καρκαλούς αντάρτης Ρουβισπιέρος».[54]

Όπως είδαμε παραπάνω, ιδιαίτερα η «Ακρόπολις» εμφανίζει άμεση τη σχέση Δηλιγιάννη – Εθνικής Εταιρείας. Οι αποκαλύψεις του κ. Γουσίου, γράφει, «με έγγραφα αδιαφιλονεικήτου πίστεως, είνε πλέον περιττόν να γίνεται λόγος περί των σχέσεων της Κυβερνήσεως του κ. Δηλιγιάννη με την Εθνικήν... Αλ' ο κ. Γούσιος καθιστά την ευθύνην του κ. Δηλιγιάννη ακόμη βαρυτέραν, αποκαλύπτων ότι ο κ. Δηλιγιάννης εσκέπτετο όχι πως να ματαιώση τας ενεργείας της Εθνικής, αλλά πως να την εκμεταλλευθή! "Να στηριχθή επ' αυτής εν η περιπτώσει ελάμβανε την ανάγκην της, και να επιρρίψη κατόπιν επ' αυτήν τας ευθύνας του!" το οποίον και έγεινε».[55] Στις αποκαλύψεις Γούσιου απάντησε με άρθρα της η «Πρωία», όργανο του Εθνικού Κόμματος του Θ. Δηλιγιάννη.[56] Σε άλλο άρθρο της γράφει η «Ακρόπολις» με σκληρή διάθεση για την Εθνική Εταιρεία: «Το Έθνος συνετρίβει και κατέπεσεν· η δε περιφανής απόδειξις ότι η Εθνική Εταιρεία υπείκουσα ως στρατιώτης πειθαρχικώτατα εις τας διαταγάς της Κυβερνήσεως δεν συνετέλεσεν ουδέ κατά κεραίαν εις την καταστροφήν του δεν θα το ανορθώση βέβαια».[56]

Η αντιδικία των εφημερίδων «Ακρόπολις» και «Πρωία» συνεχίζεται.[57] Στρεφόμενη κατά του ελληνικού Τύπου η «Πρωία» γράφει στις 7 Ιανουαρίου 1898: «Ικανώς δε εγκλημάτισεν και ωργίασεν ο ελληνικός Τύπος προ μικρού συντελέσας όπως εξάψη την φιλοπόλεμον οργήν και αποπλανήση το έθνος εκμεταλλευθείς τα ιερώτερα αυτού αισθήματα και την φιλοπατρίαν. Μία Εταιρεία ης το όνομα επάρατον θα μείνη δι' όλων των ελληνικών γενεών, προήλθε και τότε εις το μέσον επαγγελλομένη θαύματα με τας εισβολάς του Μπρούφα και του Γιαχνή εις την Μακεδονίαν, παριστώσα την τουρκικήν επικράτειαν στρατιωτικόν ερείπιον ή μέχρι δειλίας άτολμον. Κατηχείτο και τότε ο Λαός εις την πεποίθησιν, ότι ήρκει να τολμήση, ίνα πληρώση πάντα τα εθνικά αυτού ιδεώδη, διότι και οι βραχίονες και τα εκατομμύρια των ομοεθνών θα ανεπήδων προς υποστήριξιν και προς θρίαμβον του εθνικού αγώνος, η Ευρώπη δε, ης την ειρήνην θα είχομεν εγκεκλεισμένην εντός της παλάμης μιας χειρός, θα έσπευδε περίτρομος όπως προσφέρη ημίν τα ποθούμενα, ίνα ελεήσαντες φεισθώμεν της ησυχίας αυτής..... Τα αποτελέσματα της καθολικής εκείνης παραφοράς δοκιμάζομεν σήμερον αλγεινά, κανείς δ' εκ των παραφόρων εκείνων και μεγαλοστόμων πατριωτών δεν στέργει την ευθύνην των γενομένων·».[58]

Η επίθεση του Τύπου κατά της Εθνικής Εταιρείας δε σταματά. «Δια του ατομισμού και του προσωπικού συμφέροντος μεταβάλλομεν ταύτα τα ιδρύματα εις όργανα φιλοπρωτείας και αισχροκερδείας. Απόδειξιν δια τούτο λυπηράν και αξιοθρήνητον παρέχει ημίν σήμερον η περιβόητος Εθνική Εταιρία, ης οι εταίροι κακοήθως εκμεταλλευθέντες κατά το πλείστον τα ευγενή εθνικά συναισθήματα και την μεγάλην εθνικήν ιδέαν, επεδίωξαν κυρίως την αισχροκέρδειαν και τον φατριασμόν».[59] Η ίδια εφημερίδα ομολογεί ότι δεν ευθύνονται οι ιδρυτές της Εταιρείας «οι επιζητήσαντες δια του έργου αυτών την άμυναν και υπεράσπισιν των εθνικών δικαίων».[60] Σχετικά με τις αποκαλύψεις των σκοπών της Εταιρείας από τα ίδια της τα μέλη η «Εφημερίς» γράφει: «Ιδού η πολιτεία του επαράτου σωματείου αποκαλυπτομένη υφ' ενός εκ των πρώτων και κυριωτέρων αυτού εταίρων, πιστεύσαντος, ως τόσοι άλλοι εις τον πατριωτισμόν και την ειλικρίνειαν των αρχολιπάρων και φατριαστών οίτινες, υπεισελθόντες εις την Εταιρίαν, κατέστησαν αυτήν όργανον ολεθρίων δια τον Έθνος σκοπών και επήνεγκον τας συμφοράς των οποίων τας συνεπείας επί μακρά έτη θα αισθάνεται ο

Ελληνισμός σύμπας. Και όμως, ενώ είδομεν τόσους τιμωρηθέντας δια την διεξαγωγήν του πολέμου ον προκάλεσεν η Εθνική Εταιρία, βλέπομεν ανενοχλήτους και θρασέως μάλιστα προκύπτοντας ακόμη τους προκαλέσαντας τον πόλεμον και τα εθνικά ατυχήματα ιθύντορας της Εταιρίας».[61]

Η «Εφημερίς» σχολιάζει τα παρακάτω από του βήματος της Βουλής λόγια του «ανευθυνοϋπεύθυνου» πρωθυπουργού του πολέμου: «Ευτυχώς δεν ακούω από ουδεμίαν τάξιν, από ουδέν εδώλιον να μοι αναμνήση τας ευθύνας του πολέμου· αλλ' αν δεν γίνεται τούτο, δεν πρέπει εγώ να παραλείπω να δηλώσω από του βήματος τούτου ότι αι συνέπειαι του πολέμου αι επαχθείς και κατά χρήμα και κατά την τιμήν της χώρας και του κράτους είναι βάρη λυπηρά, τα οποία αισθάνομαι και ως πολίτης Έλλην, δια τα οποία όμως δεν μ' ενοχλεί η συνείδησίς μου ως υπουργού, ως κυβερνήτου της χώρας».[62] Η «Εφημερίς» βλέπει, στην οποία ότι μόνο στη χώρα δεν υπάρχουν πολιτικές ευθύνες μπορούν να λέγονται αυτά, αλλά ο πρωθυπουργός προκαλεί, αφού οι εξεταστικές επιτροπές είναι για το θεαθήναι και οι ευθύνες του πολέμου θάβονται. «Εάν εγνώριζεν ότι η αναζήτησις των ευθυνών ήτο σοβαρά, θα ελούφαζε και τότε ίσως θα ησθάνετο και την "ενόχλησιν" την οποίαν δεν αισθάνεται τώρα».[63] Και συνεχίζει η «Εφημερίς»: «Τον πόλεμον δεν τον έκαμεν η Εταιρία, αλλ' η Κυβέρνησις Δηλιγιάννη ήτις, αντί να καταδιώξη την Εταιρείαν ή δι' άλλων μέσων εμποδίση και περιορίση τας ενεργείας της, προσέλαβεν αυτήν επίκουρον εις τας ενεργείας της, ως αποδεικνύουν αι εν γνώσει και επινεύσει της Κυβερνήσεως γενόμεναι πρώται κινήσεις των σταυραετών».[64]

Οι ευθύνες της Κυβέρνησης Δηλιγιάννη είναι γεγονός «ασάλευτον» παρά τις προσπάθειες να καλυφτεί ο αρχηγός τους. «Εν γεγονός θα παραμείνη ασάλευτον εν μέσω των καλής ή κακής πίστεως προσπαθειών των. Ότι ο αρχηγός των εκυβέρνα την χώραν και όταν ιδρύθη η Εθνική Εταιρεία και όταν ήρχισε να ενεργή εκ παραλλήλου προς το κράτος, και όταν εξερράγη ο πόλεμος... Αλλά και δεν δυνάμεθα να αρνηθώμεν ότι εις την σύστασιν της Εθνικής Εταιρείας συνετέλεσε πρωτίστως η δυσφορία του Έθνους μη έχοντος πεποίθησιν εις τους τότε κυβερνώντας. Και εις την κραταίωσιν αυτής συνετέλεσε πάλιν η ανικανότης αυτών, η χλιαρότης και η έλλειψις θελήσεως και σταθερών ιδεών..... Και τώρα έρχονται πάλιν να μας αναμασσήσουν τας ευθύνας της Εθνικής Εταιρείας, δια να λησμονήσωμεν τας ιδικάς των· και μας δεικνύουν τα χάσματα της διαχειρίσεως του σωματείου εκείνον δια να λησμονήσωμεν την πολεμικήν αποζημίωσιν και τον έλεγχον».[65]

Μεγάλος θόρυβος ξεσπά και για τα οικονομικά της Εθνικής Εταιρείας. «Δεν απέθανε λοιπόν η Εθνική Εταιρεία, διότι φαίνεται, ότι τα σωματεία αποθνήσκουν συνήθως εξ ασιτίας ενώ η περιλάληητος Εθνική έχει ακόμη δια να ζήση και φάγη!.... Λέγεται ακόμη, και τούτο βεβαίως θα εξακριβώση μόνον μία ανάκρισις, ότι τα χρήματα της Εταιρείας διαχειρίζονται υπό του συμβουλίου ωσεί να ήσαν πατρογονική κληρονομία των».[66] Ο θόρυβος περί την διαχείριση της Εταιρείας γίνεται για να «ξεχαστούν» οι πολιτικές και ποινικές ευθύνες. «Δεν εννοούμεν να γείνουν οι κατηγορούμενοι δικασταί... Και θορυβούν περί την διαχείρισιν της "Εθνικής Εταιρείας" δια να λησμονηθούν τα ιδικά των αμαρτήματα».[67] Οι πόροι της Εταιρείας που χάρη στη μυστικότητα θεωρούνται από την κοινή γνώμη μεγάλοι και ανέρχοναι σε εκατομμύρια, στην πραγματικότητα αποτελούνται από τη μηνιαία συνδρομή των εταίρων και εισφορές, κυρίως από το εξωτερικό, που γίνονται σοβαρές λίγους μήνες πριν από τον πόλεμο. Το υπόλοιπο του ταμείου της από 210.657 δραχμές δωρήθηκε μετά τη διάλυσή της στην Ελληνική Εκπαιδευτική Εταιρεία.[68]

Η προσπάθεια ανασύστασης συλλόγων και σωματείων πατριωτικού χαρακτήρα σχολιάζεται δυσμενώς από τον Τύπο, ύστερα από το προηγούμενο της Εθνικής Εταιρείας. «Η "υπέρ των πατρίων άμυνα" ην ο νεοσύστατος σύλλογος προέβαλεν ως πρόγραμμα, είνε πολύ ωραία και πατριωτική φράσις, αλλ' ως πρόγραμμα αποτελεί ίσως καθ' υπερβολήν ευρύν ορίζοντα δια τας δυνάμεις και το

κύρος ενός συλλόγου.... Ο σύλλογος αναλαμβάνει το δυσχερές έργον να μας κατασκευάση εθνικόν χαρακτήρα, διότι χαρακτήρ εθνικόν δεν έχομεν.... Και που νομίζετε ότι ευρίσκουν αυτήν την έλλειψιν εθνικού χαρακτήρος εκείνοι οίτινες θ' αμυνθώσιν υπέρ των πατρίων; Εις το ότι υπάρχουν εν Αθήναις και εις τας άλλας της Ελλάδος πόλεις άνθρωποι ομιλούντες γαλλικά, δεικνύοντες μάλιστα ιδιαιτέραν προτίμησιν εις την ξένην ταύτην γλώσσαν. Αλλά τούτο δεν νομίζομεν ότι αποτελεί έλλειψιν εθνικού χαρακτήρος».[69] Σε όλες τις πόλεις, τα κράτη και τις κοινωνίες υπάρχει τάξη μικρή με κοσμοπολίτικες τάσεις. Στη Γερμανία π.χ. υπήρξε γλώσσα του συρμού η γαλλική, χωρίς να μεταβάλλει τον εθνικό χαρακτήρα των Γερμανών. Οι Έλληνες την ξένη γλώσσα «την ομιλούν προς επίδειξιν, την ομιλούν εξ ελαφρότητος, την ομιλούν εξ ηλιθίας ματαιότητος. Έστω αλλά δεν νομίζομεν ότι σύλλογοι οιοιδήποτε και υπό οιωνδήποτε αποτελούμενοι έχουν την δύναμιν να θεραπεύσουν την ανθρωπίνην μωρίαν και ματαιότητα. Δι' αυτήν αποτελεσματικωτέρα είναι η σάτυρα του τύπου, ήτις ουδέποτε παρέλειψε το καθήκον τούτο».[70]

Τη ζοφερότερη εικόνα για την προσπάθεια ανασύστασης νέας «εθνοσωτήριας» Εταιρείας[71] μας δίνει η «Ακρόπολις» με το άρθρο της «Το ψοφίμι»: «Μόλις εγνώσθη ότι τα ηθικά και φυσικά λείψανα της επικαταράτου μνήμης Εθνικής Εταιρίας, αφού οι πρωταγωνισταί της διέφυγαν και τον λιθοβολισμόν του λαού και την τανάλιαν της δικαιοσύνης, διότι είνε μπλεγμένοι μέσα εκ των ισχυρών της ημέρας όλων των κομμάτων της ολιγαρχουμένης Ελλάδος, μόλις, λέγομεν, εγνώσθη ότι συνήλθον εις παρασυναγωγήν δια να ιδρύσουν νέαν Εθνικήν Εταιρίαν, λαβόντος μέρος εις αυτήν και ενός αξιωματικού, αν δεν απατώμεθα, και όλων εκείνων των πρωταγωνιστησάντων εις την υπό τας κατάρας ενός Έθνους ψοφίσασαν Εταιρίαν, νέον πνεύμα φρενοβλαβείας άρχισε να διαπνέη δια των στηλών αυτών εκείνων των εφημερίδων αι οποίαι διεκρίθησαν ως τα επίσημα όργανα της κακόν ψόφον λαβούσης Εταιρίας, χάρις εις την οποίαν απεκόπησαν μεν τα σύνορά μας εχάσαμεν δε την αυτοκυριαρχίαν μας, φορτωθέντες επ' ώμων των Ξενικόν Έλεγχον, ατιμάσθημεν δε και εξουθενίσθημεν ενώπιον όλου του πεπολιτισμένου κόσμου ως έθνος άνανδρον, ενώ την ανανδρίαν την εγέννησαν τα εις τρεις κατηγορίας μωρών, φιλοδόξων και κλεπτών καταταχθέντα όργανα της Εθνικής Εταιρίας. Και η μεν πραγματική πηγή του νέου φρενοβλαβείας ανέμου είνε η ιδρυθείσα νέα Εθνική Εταιρεία αδεία και ευλογία του κ. Γ. Θεοτόκη – αρνητική τουλάχιστον – αφού ουδεμία ενέργεια εγένετο δια να διαλυθή αυθημερόν; Και αι εκ της συστάσεως αυτής γεννηθείσαι νέαι ελπίδες περί θολώσεως των νερών και αλιεύσεως εντός βρωμερών τελμάτων. Ως πρόφασις δε η καθ' Έλληνος ιατρού απόπειρα δολοφονίας εκ μέρους Βουλγάρων κακούργων. Και ιδού δημοσιευθέντα ολίγας ημέρας μετά την εν κρυπτώ και παραβύστω και υπό τα ένοχα σκότη σύστασιν της παρασυναγωγής τα εξής του νέου Ρολάνδου του Φουριόζου φρενοληπτικά αποφθέγματα: "Είτε αντεκδικήσεις χρειάζονται, είτε σύντονοι στρατιωτικαί και ναυτικαί οργανώσεις της χώρας, είτε όλα ομού ταύτα, είτε ο,τιδήποτε άλλο αναγκαίον προς υπεράσπισιν των ημετέρων δικαίων, οφείλομεν να το πράξωμεν δραστηρίως και συντόνως, εξεγειρόμενοι όλοι, Λαός, Σύλλογοι, Συντεχνίαι, Βουλή, Κυβέρνησις, ως εις άνθρωπος, πρόθυμοι εις πάσαν θυσίαν. Είνε ανάγκη περικοπής των ασχέτων προς την στρατιωτικήν ανόρθωσιν δαπανών; Να το πράξωμεν αμέσως. Χρειάζονται νέοι φόροι αποκλειστικώς δι' ειδικόν ταμείον πολέμου; Να δώσωμεν και το δέρμα μας". Ερωτώμεν εάν η νέα αυτή έκρηξις της παραφροσύνης διαφέρη κατά βαθμόν ή κατά βρασμόν ή κατά σπασμόν ή κατά αφρόν από την κατά τας παραμονάς του ατίμου πολέμου μας; Αν δεν απατώμεθα, τότε προσεφέρετο μεν από τους πατριώτας της πένας και του λόγου το υποκάμισον του ελληνικού λαού, ενώ όλοι αυτοί εδιπλασίαζαν ίσως τα επανωφόριά των και ετριπλασίαζαν το δούναι και λαβείν του εντερικού των σωλήνος. Τώρα δε, αφού άφισαν αρκετήν μερίδα του Ελληνικού Λαού και δη το πλείστον των Θεσσαλών χωρίς

υποκάμισον, ιδού ότι ζητούν και το δέρμα του. Δια να το μεταβάλλουν και αυτό εις ταμπούρλο! Θα ειπήτε: κρίνετε άξια αναγραφής τα τρελλόλογα των επαγγελομένων τον φρενοβλαβή; Τα κρίνομεν και τα υπερκρίνομεν. Δεν βλέπετε τι γίνεται εις την Βουλήν μέσα; Πόσαι φωναί υψώθησαν κατά της νέας ασκόπου ασωτίας του κ. Β. Βουδούρη; Δεν βλέπετε με ποίαν αδιαφορίαν εδέχθη ο κόσμος ότι η επικατάρατος Εθνική Εταιρία – το οδωδός αυτό ψοφίμι – πρόκειται να νεκραναστηθή συμμαζευθέν μέσα εις τας χρυσοφόρους αιθούσας νεαρού πλουσίου; Εάν είχομεν λαόν πολιτισμένον ή κοινήν γνώμην σταθεράν και δυνατήν, οι προσποιημένοι αυτοί παράφρονες δεν θα ήσαν άξιοι ούτε μιας λέξεως, ούτε ενός βλέμματος. Αλλά πολιτεύεται ο λαός; Ή τον σέρνει από την μύτην η ολιγαρχία; Υφίσταται κοινή γνώμη ή είνε απλούν φάντασμα και απλή μπουρμπουλήθρα; Και αν τα συμφέροντα της Ολιγαρχίας απαιτήσουν νέαν Εθνικήν Εταιρίαν, νέαν επιστρατείαν, νέον πόλεμον και νέαν κολόβωσιν συνόρων, τις θα μας σώση; Ο Τσάρος πάλιν; Ιδού ότι ο κ. Γ. Θεοτόκης εις το άκουσμα ότι ανασυνιστάται η Εθνική Εταιρία δεν έδωσε ούτε πεντάραν· αλλ' ούτε ο Βασιλεύς· αλλ' ούτε ο Εισαγγελεύς. Ή μήπως θα είνε πάντοτε κυβερνήτης ο κ. Γ. Θεοτόκης; Αν αύριον ξημερωθή αντιπολιτευόμενος και πάρη την θέσιν του ο κ. Α. Ζαΐμης, τότε; Δεν θα χρειασθή άρά γε την νέαν Εθνικήν Εταιρίαν κατά του εκ Καλαβρύτων πρωθυπουργού, όπως την είχε χρειασθή κατά του εκ Γόρτυνος πρωθυπουργού; Διανύομεν περίοδον που ή πρέπει να νικήσουν αι νέαι υγιείς ιδέαι της αληθείας και της πραγματικότητος ή αν εξακολουθήση η μαινομένη ολιγαρχία το έργον της καταστροφής και της υπονομεύσεως της Ελλάδος, δεν θα είνε ανάγκη παρά μιας ακόμη τρέλλας δια να μην υπάρχη πλέον Ελλάς εντός μιας δεκαετίας».[72]

Η εφημερίδα «Πρωία» με την αρθρογραφία της στρέφεται εναντίον της Εθνικής Εταιρείας αντιπαρερχόμενη την αναζήτηση πολιτικών και ποινικών ευθυνών σε σχετική συζήτηση στη Βουλή με μεγάλη διπλωματία. Στη θέση που πήρε το υπουργείο Στρατιωτικών και ο Θεοτόκης καθώς και οι φιλικά προσκείμενοι, ότι πολιτικές και ποινικές ευθύνες δεν είναι δυνατόν να ζητηθούν και για όλα τα άλλα ζητήματα η κρίση ανήκει στην ιστορία, η «Πρωία» ερωτά «γιατί δεν είναι δυνατόν;».[73] Η ίδια εφημερίδα εστιάζει το ενδιαφέρον της στις παραλείψεις-σφάλματα των πολεμικών επιχειρήσεων παραβλέπουσα τις πολιτικές ευθύνες. «Αλλ' η συζήτησις περί των ευθυνών του πολέμου, η περισταλείσα εν τη Βουλή εις το πολιτικόν έδαφος, η αφήσασα έξω και μακράν τας ευθύνας των πολεμικών επιχειρήσεων, είχε και άλλο έδαφος, πλην των αφορμών εξ ων προεκλήθη ο πόλεμος· είχε τούτο το έδαφος των πολλών και ανεξηγήτων παραλείψεων και των σφαλμάτων των πολεμικών επιχειρήσεων».[74]

Και ενώ η χώρα αντιμετωπίζει ανυπέρβλητα οικονομικά προβλήματα, η Βουλή η οποία «ουδέποτε άλλοτε παρουσίασεν εικόνα αθλιεστέραν, αναίσθητος εις τας οικονομικάς στενοχωρίας της χώρας, αναίσθητος προ των εθνικών ζητημάτων, αναίσθητος ενώπιον της πενίας του Λαού κατατρίβει τον χρόνον αυτής εις αντεγκλήσεις και εξετάσεις θεμάτων, τα οποία μόνον όνειδος προσάπτουν και εις αυτήν και εις την χώραν ολόκληρον. Μετά τόσα έτη ενεθυμήθησαν δήθεν τας ευθύνας του πολέμου και έβγαλαν εις την μέσην το οδωδός πτώμα της "Εθνικής Εταιρίας"».[75] Και ακούγεται ότι ένας θα κάνει σοβαρές αποκαλύψεις, άλλος θα παρουσιάσει σωρεία εγγράφων και τρίτος θα παρουσιάσει χειροπιαστές προδοσίες που θα φρίξει η οικουμένη! Και ερωτά το Σκριπ: «Μα επί τέλους δεν είνε καιρός να παύση αυτή η αηδία; Και αφού η πλειονοψηφία αδυνατεί να καταστήση σοβαράς τας εργασίας της Βουλής, δεν είνε πρέπον να επέλθη ανωτέρα τις αντίληψις, όπως θέση φραγμόν εις τας ατασθαλίας αυτάς χωρίς εννοείται να γίνη και η θέλησις των εργατών της τοιαύτης εκρύθμου καταστάσεως; Δεν υπάρχει μέσον είτε εκ των άνωθεν είτε εκ των κάτωθεν, το οποίον να σώση αυτόν τον ταλαίπωρον τόπον;».[76]

*

Ανεξάρτητα με τα παραπάνω η στάση της υπεύθυνης κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης απαλλάσσει κατά μεγάλο μέρος της πραγματικής ευθύνης άτομα και οργανώσεις που δεν έχουν στη διάθεσή τους όλα τα στοιχεία για να κρίνουν ορθά την κατάσταση.[77] Είναι εύκολο εκ των υστέρων, αλλά και αρκετά άνανδρο να αποδίδεται το σφάλμα από τους υπεύθυνους στους ανεύθυνους. Έργο της άξιας του ονόματός της κυβέρνησης είναι να χαλιναγωγεί και να κατευθύνει τις λαϊκές ορμές, να προτιμά να θυσιαστεί παρά να υποκύπτει σε πιέσεις εκ των κάτω και να ακολουθεί χωρίς πίστη οδό που οδηγεί το έθνος στην καταστροφή. Μετά την κυβέρνηση, μεγάλη καταλογίζεται ευθύνη στην αντιπολίτευση, διότι δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι δε γνώριζε τη διπλωματική και στρατιωτική κατάσταση της χώρας, αφού είχε ασκήσει εξουσία και όφειλε να ζητήση να μάθει. Αντί αυτού, επιπόλαια και κομματικά ώθησε και απείλησε την κυβέρνηση και όταν, μετά τις πρώτες αποτυχίες παραιτήθηκε η κυβέρνηση και ανέλαβε τη συνέχιση του πολέμου, δεν έδειξε καμμιά επί πλέον ικανότητα. Η Ελληνική Κυβέρνηση ζητά να απεκδυθεί της ευθύνης της πολεμικής πράξης κήρυξης του πολέμου και ο Θ. Δηλιγιάννης στη συνεδρίαση της Βουλής στις 6 Απριλίου προβαίνει σε δηλώσεις «κατά τας οποίας ενεφάνιζε κατηγορηματικώς την Τουρκίαν ως προκαλέσασαν και ως κηρύξασαν τον πόλεμον "τον οποίον καθήκον έχομεν να τον δεχθώμεν και τον εδέχθημεν". Εξαίρετον ενθουσιασμόν και συγκίνησιν ενεφάνισε η συνεδρίασις εκείνη ήτις υπό των συγχρόνων εχαρακτηρίσθη ως ιστορική και πραγματικώς κατέχει σελίδα εν τη συγχρόνω πολιτική ιστορία από της απόψεως της παντελούς ερημίας της συναισθήσεως της πραγματικότητος την οποίαν ενεφάνισεν και η κυβέρνησις και η αντιπολίτευσις, κορυφαίοι της οποίας προέβησαν εις δηλώσεις και εις υστερικούς λυρισμούς αναξίους πολιτικών ανδρών αξιούντων να διευθύνουν τας τύχας ενός κράτους και να διαπαιδαγωγήσουν οιονδήποτε λαόν».[78]

Μόνο αφού καταμεριστεί το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης στην κυβέρνηση, το βασιλιά και την αντιπολίτευση «επιτρέπεται να ριφθή εν ποσοστόν αυτής και εις την Εθνικήν Εταιρείαν, διότι μετά της λοιπής κοινής γνώμης, εν αγνοία της πραγματικής στρατιωτικής και διπλωματικής καταστάσεως συμμετέσχε και αυτή την τελευταίαν στιγμήν της ωθήσεως προς τον πόλεμον».[79] Μεταξύ των άλλων κακών τα οποία διέπραξε η Εθνική Εταιρεία «ως μέγιστον πρέπει να της καταλογισθή και τούτο ότι συνετέλεσεν εις το να στειρεύση η πηγή των εθνικών εισφορών και εκορύφωσε την απογοήτευσιν και την δυσπιστίαν την οποίαν εδημιούργησεν εις τας ψυχάς των Ελλήνων πατριωτών η αγυρτεία και εκμετάλλευσις των εθνικών αισθημάτων».[80]

5. Εθνική ιδεολογία και εθνική ολοκλήρωση.

Η ήττα του 1897 είναι η αρχή μιας ακολουθίας γεγονότων που επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο την ατμόσφαιρα: η αναταραχή στο στρατό, τα Σανιδικά, το Κρητικό ζήτημα, το Μακεδονικό ζήτημα, οι γλωσσοαμυντορικές υστερίες των Ευαγγελιακών και των Ορεστειακών κ.ά. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η οργισμένη σάτιρα του Παλαμά μαστιγώνει κοινωνικές συμπεριφορές και αντιλήψεις. Ο ποιητής ως κοινωνικός αναμορφωτής στρέφει τα σατιρικά του βέλη εναντίον της κοινωνίας και λοιδορώντας την επιδιώκει να αφυπνίσει την αποκοιμισμένη συνείδησή της:

«Φαγοπότι, ξαπλωταριό, τα ίδια.
Τα θέατρα, τις ταβέρνες, τα πορνεία,
φάμπρικες, μπάνκες, σπίτια, αποκαΐδια,

τανταμώνει αττικώτατη αρμονία.

Και κοιμισμένη στα όνειρά της βλέπει
μουρλή γλωσσοκοπάνα Πολιτεία

τον Περικλή. Μα ο Χασεκής[1] της πρέπει».[2]

Το ζητούμενο της εθνικής ολοκλήρωσης που μόλις πρόσφατα έχει συρρικνωθεί σε ένα πικρό αίσθημα αδυναμίας και μικρότητας, θα επενεργήσει γενικά στο γλωσσικό ζήτημα, στο Κρητικό και το Μακεδονικό, στις κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις, στην εμφάνιση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και στην αναδιοργάνωση του Στρατού και του Στόλου. Η εθνική συνείδηση αφυπνίζεται από τον Τύπο, τον πεζό και ποιητικό λόγο και τα κείμενα σκέψης και ιδεολογίας, όπως θα δούμε στο τέταρτο μέρος της έρευνας και οδηγεί τον ελληνισμό στην εθνική ολοκλήρωση. Τα κυριότερα ζητήματα που προκύπτουν στην περίοδο αυτή και θα τα δούμε αναλυτικά στο πέμπτο μέρος της έρευνας, είναι:

α. Το Κρητικό ζήτημα:[3] Το Κρητικό ζήτημα είναι μία από τις δύο μεγάλες εθνικές εκκρεμότητες με τη δική του δυναμική, που μαζί με το Μακεδονικό μεταμορφώνονται αλληλένδετα σε καταλύτες των εσωτερικών εξελίξεων. Το Κρητικό ζήτημα, αναπόσπαστο μέρος του όλου Ανατολικού ζητήματος, προσεγγίζει την τελική του λύση, όταν το 1897 οι έξι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής επιβάλλουν στην Τουρκία να εκχωρήσει τα κυριαρχικά της δικαιώματα διατηρώντας την ψιλή μόνο επικυριαρχία και εγγυούνται συλλογικά την εφαρμογή αυτόνομου καθεστώτος υπό την προστασία τους, ορίζοντας ως ύπατο αρμοστή το δευτερότοκο γιο του βασιλιά των Ελλήνων. Το καθεστώς της αυτονομίας χαρακτηρίζεται από την πολλαπλότητα και τη σύγχυση στον καθορισμό της λειτουργίας των κύριων θεσμικών οργάνων του. Κάτω από τις συνθήκες αυτές εντείνεται η αίσθηση της προσωρινότητας και η εμμονή των κατοίκων της Μεγαλονήσου στην άμεση ικανοποίηση του ενωτικού ζητήματος. Η τροπή του Κρητικού ζητήματος με το γύρισμα του αιώνα όχι μόνο δίνει την ευκαιρία στο Γεώργιο Α΄ να δείξει τη σώφρονα και ευέλικτη πλευρά της πολιτικής του προσωπικότητας, αλλά κυρίως θα αναδείξει σε ηγετική μορφή υπερτοπικής εμβέλειας, ένα μαχητικό και ικανό στους ελιγμούς και στις υποχωρήσεις νέο πολιτικό: τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ανταγωνιστικές πιέσεις και αλληλοσυγκρουόμενες βλέψεις και συμφέροντα συνέχονται με τη διαμόρφωση θέσεων κατά κανόνα αντιθετικών μεταξύ των ίδιων των εγγυητριών κυβερνήσεων. Παράλληλα, ενώ η Πύλη εμμένει σταθερά στην ανθενωτική στάση της, τα γειτονικά βαλκανικά κράτη αξιώνουν ανάλογες εδαφικές ικανοποιήσεις σε αντιστάθμισμα μιας ενδεχόμενης προσάρτησης της Κρήτης στην Ελλάδα. Η Αθήνα δε διαθέτει τα απαιτούμενα ισχυρά μέσα διπλωματικής πίεσης, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ανταπόκριση στο γενικότερο αίτημα της κοινής γνώμης για ολοκλήρωση της εθνικής πορείας της Κρήτης προς την ένωση. Την εσωτερική κρίση στο Κρητικό ζήτημα επιτείνει μετά το 1901, η απόλυση του Ελευθέριου Βενιζέλου, συμβούλου επί της δικαιοσύνης, ο οποίος επανεμφανίζεται δυναμικά το Μάρτιο του 1905 στο Θέρισο επικεφαλής ένοπλης εξέγερσης. Η επαναστατική αυτή κίνηση του Βενιζέλου θα αποφέρει θετικούς καρπούς για τον ίδιο και τη Μεγαλόνησο.

Η σύσφιξη των δεσμών της αυτόνομης Κρήτης με το ελεύθερο βασίλειο έχει ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία απαλλαγή του αυτόνομου καθεστώτος από τα δεσμά του διεθνούς ελέγχου με την απόσυρση στις 15 Ιουλίου 1909 και των τελευταίων αγημάτων των Δυνάμεων. Η ανασταλτική παρεμβολή των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στην επιβολή της θέλησης του Κρητικού λαού για ένωση με την Ελλάδα επιβεβαιώνει, ότι ο γενικότερος συσχετισμός των διπλωματικών δυνάμεων στο χώρο των ελληνικών συμφερόντων, δεν επιτρέπει τη θετική προώθηση των εθνικών θέσεων. Η υποστολή της ελληνικής

σημαίας, που ανυψώθηκε με απόφαση της Κρητικής Βουλής στο λιμενοβραχίονα των Χανίων, από μικτό άγημα των προστατριών δυνάμεων, υπογραμμίζει την πραγματικότητα της αρνητικής διεθνούς συγκυρίας. Η υποταγή των Κρητών και της ελληνικής κυβέρνησης στα διεθνή κελεύσματα αντανακλά το δραματικό αδιέξοδο του Κρητικού ζητήματος, η οριστική λύση του οποίου επιτυγχάνεται όταν το 1912 ο ελληνικός στόλος κυρίαρχος του Αιγαίου καταλαμβάνει και τη Μεγαλόνησο που ενσωματώνεται στην ελεύθερη Ελλάδα.

β. Το Μακεδονικό ζήτημα:[4] Ο Μακεδονικός Αγώνας ξαναδίνει στους Έλληνες αξιωματικούς την αυτοπεποίθηση και την αίγλη που έχασαν στα θεσσαλικά πεδία των μαχών το 1897. Η Μακεδονία βρίσκεται ανέκαθεν στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, περισσότερο όμως θεωρητικά και λιγότερο στην πράξη. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα υπάρχει αρνητική διπλωματική συγκυρία για το Μακεδονικό ζήτημα και όλες οι επαναστατικές κινήσεις καταλήγουν σε αποτυχία. Εκτιμάται επίσης, λανθασμένα, ότι η Ελλάδα μπορεί να εκβιάζει την επέκτασή της στη Μακεδονία παρεμβαλλόμενη στις εκάστοτε κρίσεις με σύμμαχό της την ομόδοξη Ρωσία. Σε κάθε περίπτωση οι Σλάβοι βρίσκονται σε καλύτερη θέση, αφού η αποφασιστική διπλωματική παρουσία της Ρωσίας στα Βαλκάνια, παρά την ήττα της στον Κριμαϊκό πόλεμο, ευνοεί τις δικές τους βλέψεις (Συνθήκη Αγίου Στεφάνου Μάρτιος 1878, Μεγάλη Βουλγαρία, επέκταση της Σερβίας προς νότο). Στο Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος – Ιούλιος 1878) οι Άγγλοι πετυχαίνουν με γερμανική και αυστριακή υποστήριξη αναθεώρηση της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και παράταση της οθωμανικής κατοχής στο σύνολο της Μακεδονίας. Με δεδομένη την αλλογλωσσία του μεγαλύτερου μέρους των κατοίκων της Μακεδονίας, η πορεία της νεοελληνικής εθνικής εκπαίδευσης που βρίσκει το δρόμο της μόνο μετά την ίδρυση του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» (Αθήνα 1869), της «Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας» (Κωνσταντινούπολη 1871) και κυρίως της «Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Εκκλησίας και Παιδείας» (1887) υπό την καθοδήγηση του Υπουργείου Εξωτερικών, έχει σημαντικά επιτεύγματα και μεγάλη συμβολική σημασία, χωρίς ανάλογο εύρος και πλάτος. Πολύτιμος χρόνος χάνεται, αφού η διεύρυνση της εκπαίδευσης συνοδεύεται με οδυνηρές προσφορές με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, του οποίου οι παραδοσιακές αρμοδιότητες αμφισβητούνται από το εθνικό κέντρο.

Μετά την πλήρη αποτυχία ενός ακόμη κύκλου ελληνικής ανταρτικής δράσης (1896-97) και τον άδοξο Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, οι βουλγαρικές παραστρατιωτικές ομάδες και οι οπλισμένοι εξαρχικοί χωρικοί της Μακεδονίας έχουν κάθε λόγο να αισιοδοξούν. Τα μακροπρόθεσμα οφέλη από την εξέγερση την ημέρα του Προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου 1903 (Ιλιντεν)[5] είναι για τη σλαβική πλευρά πολλά. Σοβαρότερο και κυριότερο είναι το γεγονός ότι προκαλεί μια σοβαρή βιβλιογραφική παραγωγή σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, μέσα από την οποία η νεότερη ιστορία της Μακεδονίας συνδέεται στενά με τις σλαβικές επιδιώξεις. Βραχυπρόθεσμα όμως η εξέγερση είναι μια αποτυχία γιατί ο τουρκικός στρατός αρχίζει να καταστρέφει τα χωριά που προσφέρουν βοήθεια και οι Ευρωπαίοι σπεύδουν για λόγους «διπλωματικού ανθρωπισμού» να επιβάλουν οικονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές (πρόγραμμα Μύρστεργκ) αναμένει να αποκαταστήσουν την κοινωνική ειρήνη και να παραταθεί για άλλη μια φορά με τεχνητά μέσα η οθωμανική κυριαρχία στη Μακεδονία.

Το σοβαρότερο πλήγμα για τη Σόφια από την αποτυχημένη βουλγαρική εξέγερση του 1903, είναι η επανεμφάνιση ελληνικών ενόπλων σωμάτων στη Μακεδονία. Το άτυχο τέλος του Παύλου Μελά τον Οκτώβριο του 1904 αυξάνει κατακόρυφα την προσέλευση εθελοντών και προσδίδει στον αγώνα χαρακτήρα σταυροφορίας. Το έργο που πρέπει να επιτελεστεί από ελληνικής πλευράς είναι κολοσσιαίο. Σε πολλά ζητήματα δε δίνονται ικανοποιητικές λύσεις και πολλές φορές γίνονται τραγικά

σφάλματα. Όμως οι αδέξιοι χειρισμοί δεν αλλοιώνουν την πραγματική και τη συμβολική σημασία του Μακεδονικού Αγώνα. Μέσα σε δύο χρόνια τα ελληνικά σώματα εγγράφουν σοβαρότερη υποθήκη από ότι η ελληνική εκπαίδευση στο διάστημα δύο γενεών, αφού δείχνουν στην πράξη τι είναι διατεθειμένη να κάνει η Ελλάδα για τη Μακεδονία. Επί πλέον η συστράτευση αυτή όλων των στρωμάτων του ελληνισμού αναδεικνύει για πρώτη φορά το Μακεδονικό ζήτημα, σε πανελλήνια κλίμακα, ως ζήτημα εθνικής τιμής που πρέπει να έχει αίσιο πέρας. Ο συστηματικός αντιβουλγαρικός αγώνας με τις ποικίλες ιδεολογικές και πρακτικές ανάγκες του δημιουργεί εντός της Μακεδονίας ένα ευρύτατο πλαίσιο κοινωνικών επαφών με ποικίλες προεκτάσεις.

Παρά τη μεγάλη σημασία του ο Μακεδονικός Αγώνας δε λύνει το Μακεδονικό ζήτημα. Η αναδίπλωση της Τουρκίας με την εισαγωγή του κοινοβουλευτισμού στην οθωμανική επικράτεια ύστερα από το κίνημα των Νεότουρκων οδηγεί στην απώλεια αρκετών κεκτημένων των μειονοτήτων. Η αναδίπλωση αυτή και τα προβλήματα διεύθυνσης του Αγώνα δεν είναι άσχετα με τη δυσαρέσκεια των στρατιωτικών και το Γουδί που ακολουθεί. Η επιτυχημένη ανταρτική περιπέτεια στα έλη των Γιαννιτσών και στις οροσειρές της δυτικής Μακεδονίας δίνει στους αξιωματικούς την αυτοπεποίθηση που έχασαν στη θεσσαλική πεδιάδα και στους λόφους του Δομοκού το 1897 και σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία την πίστη ότι αξίζει κάτι περισσότερο. Οι Μακεδονομάχοι επιστρέφουν στη Μακεδονία το φθινόπωρο του 1912 κάτω από διαφορετικές συνθήκες για να δώσουν οριστική λύση, με τα νικηφόρα όπλα τώρα, στο Μακεδονικό ζήτημα.

γ. Το Γλωσσικό ζήτημα:[6] Το θέμα της γλώσσας είναι επί αιώνες επιβαρυμένο από έναν ισχυρό κοινωνικό συμβολισμό, ο οποίος έχει κληρονομηθεί από τη μακρά παράδοση της αντίθεσης ανάμεσα στη γραπτή αττικίζουσα γλώσσα και την κοινή ομιλούμενη. Με τη λήξη του 19ου αιώνα το γλωσσικό ζήτημα επανεμφανίζεται με το χαρακτηριστικό γνώρισμα των προεπαναστατικών διενέξεων: τη βαθιά σύγκρουση ανάμεσα σε αντιλήψεις που δεν αναφέρονται μόνο στη γλώσσα, αλλά στη συνολική προαγωγή της ελληνικής κοινωνίας. Η άποψη της καθιέρωσης της δημοτικής σε όλες τις μορφές του λόγου αποκτά σε θεωρητικά-γλωσσολογικά θεμέλια και ιδεολογικό εξοπλισμό με τα έργα του Ι. Ψυχάρη. Η άποψη αυτή συσπειρώνει γύρω της οπαδούς και μετατρέπεται σε μαχητικό κίνημα κατά του εξαρχαϊσμού της καθαρεύουσας του Κ. Παπαρρηγόπουλου, της βαθμηδόν επιστροφής στην ομιλούμενη γλώσσα του Δ. Βερναρδάκη και της διατήρησης και εξέλιξης της κοινής ομιλούμενης γλώσσας του Γ. Χατζηδάκη. Την άποψη του Ι. Ψυχάρη συνδράμουν για την ιδεολογική θεμελίωση του δημοτικισμού και τη διείσδυσή του στον πολιτισμικό και κοινωνικοπολιτικό χώρο ο Εμ. Ροΐδης και η Αθηναϊκή Σχολή με κύριο εκφραστή της τον Κωστή Παλαμά. Η εθνική γλώσσα πρέπει να είναι η γλώσσα του λαού, η γλώσσα της λαϊκής παιδείας, η γλώσσα του αντιπροσωπευτικού συστήματος, η γλώσσα της ισότητας. Τα στοιχεία που θα συγκροτήσουν τη μελλοντική δραματική αντιπαλότητα στο γλωσσικό πεδίο αρχίζουν να διαφαίνονται.

Το κίνημα των δημοτικιστών στην αντιπαλότητα με τους καθαρευουσιάνους υποστηρίζεται από την παρουσία και το έργο λογίων και επιχειρηματιών της διασποράς (Αλ. Πάλλης, Πέτρος Βλαστός, Αργύρης Εφταλιώτης κ.ά.) με φιλοδοξία να είναι εθνικό, πολιτικό, φιλελεύθερο και επιστημονικό. Στην προσπάθειά του να συσχετισθεί άμεσα με την εκπαίδευση δημιουργεί συλλόγους [Εθνική Γλώσσα (1905), Εκπαιδευτικός Όμιλος (1910), Φοιτητική Συντροφιά (1910)] και εκδίδει μαχητικά έντυπα [Νουμάς (1903), Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου (1911)]. Έτσι δημιουργείται το φαινόμενο της δράσης του κόσμου των λογίων της διασποράς και του κόσμου των λογοτεχνών/διανοούμενων της Ελλάδας με συνδετικό στοιχείο της ομοιογένειάς τους τη γλώσσα. Η γλώσσα είναι το πεδίο καλλιέργειας, σχέσεων εξάρτησης και επιβολής, έλξης και άπωσης, σύμπνοιας και ρήξης ανάμεσά

τους. Οι λόγιοι της διασποράς ταξιδεύουν συνεχώς και εκφράζουν μια κοινωνική ομάδα η οποία, τηρουμένων των αναλογιών, έχει πολλές ομοιότητες ως προς τη σύνθεση και τη στόχευση με τις αστικές δυνάμεις που συγκροτούν την κοινωνική βάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους. Οι άνθρωποι αυτοί παλεύουν με το λόγο τους, αλλά και με άλλα μέσα για την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης μέσα και έξω από την Ελλάδα, μέσα σε συνθήκες εθνικής κρίσης τις οποίες προκαλούν ο πόλεμος του 1897 και στη συνέχεια το Μακεδονικό ζήτημα. Στόχος τους είναι η καθιέρωση της γλώσσας του λαού και η ανάπτυξη της παιδείας του. Ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούνται είναι και η παραγωγή λογοτεχνικού έργου. Με αυτά εφοδιάζεται ο δημοτικισμός στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα κατά την οποία αποκτά διαστάσεις συλλογικού κινήματος με κοινωνικοπολιτικά αιτήματα. Την ίδια περίοδο στον ελλαδικό χώρο και από ένα σημείο και πέρα μέσα σε κλίμα αντιπαράθεσης με τους λόγιους της διασποράς γίνεται προσπάθεια σύνδεσης της δημοτικής με τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Οι πρωταγωνιστές της προσπάθειας αυτής (Αλέξανδρος Δελμούζος, Μανώλης Τριανταφυλλίδης, Δημήτρης Γληνός) χρησιμοποιούν τη γλώσσα ως σύμβολο και ως εργαλείο για την προώθηση και την καλλιέργεια σημαντικών αλλαγών στην ελληνική κοινωνία.

Η θεωρητική θεμελίωση του μαρξισμού το 1907 με «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα» του Γ. Σκληρού δημιουργεί το πρώτο σοβαρό ρήγμα στις τάξεις των δημοτικιστών και τους χωρίζει σε σοσιαλιστές και εθνικιστές, με αποτέλεσμα σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα η δημοτική γλώσσα να αντιμετωπίζεται «ως φορέας ιδεολογίας από τους ίδιους τους οπαδού της, με την πιο μεγάλη αντίφαση: από ορισμένους ως απόδειξη της εθνικής συνέχειας, από άλλους ως γλώσσα της λαϊκής βούλησης και από τρίτους ως όπλο της εργατικής τάξης».[7] Οι δημοτικιστές αποτελούν ένα σύνολο που ενεργεί εκτός κρατικών θεσμών και σκοπεύει να διεισδύει στους θεσμούς ή να τους ανατρέπει. Οι οπαδοί της καθαρεύουσας αποτελούν ένα σύνολο που υποστηρίζεται από φορείς εξουσίας και διαθέτει επομένως τα όπλα που του εξασφαλίζει η εξουσία της οποίας είναι φορέας. Αποτέλεσμα τούτου είναι «η βαθμιαία πρόσληψη της μεν δημοτικής ως συμβόλου ανατρεπτικού λόγου, της δε καθαρεύουσας ως συμβόλου αυθεντίας».[8]

δ. Κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις:[9] Ο κύριος άξονας του ιδεολογικού προβληματισμού στον ελληνικό χώρο στις αρχές του 20ού αιώνα εξακολουθεί να είναι η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Ακόμα και η αίσια έκβαση των πολέμων του 1912-13 δεν καταγράφεται στις συνειδήσεις ως οριστική εκπλήρωση των εθνικών μας αναζητήσεων. Η αντίληψη της περαιτέρω ενοποίησης των ελληνικών πληθυσμών ορίζει αμετάκλητα το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται το σύνολο των ιδεών της ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και εκείνων που αποβλέπουν στην ανατροπή του. Η συσπείρωση διανοούμενων που προκαλεί «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα» του Γ. Σκληρού, είναι ως προς την ανάγκη για ενίσχυση μιας θεωρίας του εθνικισμού εκείνη την περίοδο, καθοριστικότερης σημασίας από άλλες σύγχρονες σοσιαλιστικού περιεχομένου συσσωματώσεις, όπως η δράση του Πλάτωνα Δρακούλη και η ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας το 1907 με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η ιδεολογική αντιπαραθετική δυάδα που αναδύεται με αφορμή το έργο το Γ. Σκληρού είναι: σοσιαλισμός – εθνικισμός, κοινωνικοί αγώνες – εθνικοί αγώνες. Το σχήμα αυτό απορροφάται από το συμβολισμό του φιλοευρωπαϊσμού και ελληνοκεντρισμού. Εκείνο που έχει αποφασιστική σημασία είναι η ανάγκη ενός θεωρητικού διαγράμματος που θα πλαισιώνει την ιδέα του εθνικισμού. Τη μια φορά, επειδή γίνεται αντιληπτή η απειλή του σοσιαλιστικού διεθνισμού σε έναν χώρο όπου οι συνειδήσεις των ανθρώπων δεν έχουν ξεπεράσει το εθνικό ζήτημα, όπως είναι η περίοδος 1897-1909· Την άλλη φορά, επειδή το ελληνικό κράτος, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, πραγματώνει ως ένα

σημείο τη Μεγάλη Ιδέα, με αποτέλεσμα στο μεν ιδεολογικό επίπεδο να πρέπει να αναπροσαρμοστεί προς κάποια κατεύθυνση η επίσημη ιδεολογία, στο δε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο να κινητοποιηθούν οι δυνάμεις, οι οποίες δε συμφωνούν με την πολιτική των «προσθηκών», όπως την αποκαλούν, και επιθυμούν άλλου είδους αντιμετώπιση των αλυτρωτικών ζητημάτων, όπως π.χ. την ανασύσταση μιας ανατολικής αυτοκρατορίας.

Η δεκαετία του 1900-1910 βρίσκει την ελληνική κοινωνία και οικονομία μπροστά σε προβλήματα που ανάγονται στον προηγούμενο αιώνα. Το σταφιδικό, το θεσσαλικό,(10) το νομισματικό, η μετανάστευση και το πρόβλημα του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού, συγκαταλέγονται στα σοβαρότερα και πιο επείγοντα από αυτά. Η μετανάστευση είναι κατά βάση αποτέλεσμα σύμπτωσης αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. Στους παράγοντες απώθησης από την Ελλάδα ανήκουν οι πολιτικές συνθήκες. Η περίοδος του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος χαρακτηρίζεται από πολέμους και πολιτικές αναστατώσεις που προκαλούν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών μαζί με τη γενικότερη ανασφάλεια που προκαλεί μαζικές μετακινήσεις από την ύπαιθρο προς τις πόλεις και το εξωτερικό. Οι γαιοκτητικές συνθήκες και οι συνθήκες διαβίωσης αποτελούν τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες απώθησης από την Ελλάδα. Οι γαιοκτητικές συνθήκες σε συνδυασμό με τις καταπιεστικές συνθήκες στις περιοχές μεγάλης ιδιοκτησίας συντείνουν στην οικονομική εξαθλίωση των ακτημόνων καλλιεργητών. Οι μορφές και οι μέθοδοι καλλιέργειας και επιχειρηματικής εκμετάλλευσης της γης, οι περιορισμένες επενδύσεις για εγγειοβελτιωτικά έργα, οι συνθήκες μεταφοράς και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων, η έλλειψη αγροτικής πίστης και η αποτυχία της κρατικής πολιτικής στη στοιχειώδη και κατώτερη γεωργική εκπαίδευση χειροτερεύουν την κατάσταση. Την κατάσταση αυτή περιγράφει ο «Χρόνος» το 1908: «Ο κ. Γ. Θεοτόκης. Ο οποίος ούτε γνωρίζει τι γίνεται εις την Ελλάδα, ούτε θέλει να μάθη, και ο οποίος εις κάθε σκάνδαλον σας απαντά: Δεν το ήξευρα αυτό, δεν το έμαθα αυτό. Ο οποίος βλέπων τας χιλιάδας των Ελλήνων που έφευγαν από τας Πάτρας δια την Αμερικήν έλεγε: Δεν είνε από φτώχια που φεύγουν οι άνθρωποι αυτοί, διότι η Ελλάς ευημερεί, αλλά πάνε να γείνουν Βάνδερμπιλτ και Ροκφέλλερ! Αλλ' ο κ. Θεοτόκης δεν πταίει δι' αυτό. Τοιούτους τους θέλουν τους Πρωθυπουργούς οι Έλληνες μικροπολιτίσκοι των ρουσφετιών, των πλιατσικολογημάτων και της κομματικής εκμεταλλεύσεως, βουλευταί».(11)

Σημαντικό ρόλο στη μετανάστευση παίζει και η αδυναμία απορρόφησης του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού από το εμπόριο και τη βιομηχανία. Ακόμη ρόλο παίζουν και οι συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα οι συνθήκες συγκοινωνίας και επικοινωνίας, κατοικίας, περίθαλψης και η έλλειψη ευκαιριών ψυχαγωγίας και διασκέδασης, καθώς και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του αστικού πληθυσμού, ιδιαίτερα των εργατικών τάξεων. Οι μετανάστες ανήκουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην αγροτική τάξη ή είναι άνεργοι κάτοικοι των πόλεων ή απασχολούμενοι κάτω από απαράδεκτες συνθήκες. Υπάρχει όμως και μετανάστευση μεσαίων στρωμάτων προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, τη Ρουμανία και τη Ρωσία, όπου ασχολούνται δραστήρια με το εμπόριο και τις μεταφορές. Στη Γαλλία μεταναστεύουν εκτός από εργάτες και άτομα από άλλες τάξεις όλων των επαγγελμάτων. Στην Αίγυπτο καθώς και σε άλλες χώρες της Αφρικής μεταναστεύουν οι έμποροι και ελεύθεροι επαγγελματίες. Η δημογραφική πίεση μόνο δευτερογενώς δρα για τη μετανάστευση. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει υπερπληθυσμός σε σχέση με τις πραγματικές δυνατότητες της χώρας, γιατί πάντοτε υπάρχουν ανεκμετάλλευτοι πόροι.

Οι παράγοντες προσέλκυσης μεταναστών στις χώρες υποδοχής και οι οικονομικοί και δημογραφικοί παράγοντες που συνδέονται με την απασχόληση μεταναστών ποικίλλουν και δρουν ως

πόλος έλξης. Τα κοινωνικά και ψυχολογικά κίνητρα που καλλιεργούν την προδιάθεση για μετανάστευση παίζουν ρόλο σύμφωνα με την ιδιαιτερότητα του κάθε ατόμου. Οι παράγοντες απώθησης από την Ελλάδα παίζουν εν προκειμένω σημαντικότερο ρόλο από τους παράγοντες προσέλκυσης. Εξάλλου ούτε οι μεν ούτε οι δε συμπίπτουν με τα υποκειμενικά κίνητρα που ωθούν το άτομο στην εγκατάλειψη του τόπου του, στην παραμονή του σε άλλη χώρα ή στην επιστροφή στον τόπο του. Οι επιπτώσεις της αποδημίας στην ελληνική οικονομία είναι πολλαπλές. Οι αρνητικές επιπτώσεις είναι περισσότερες. Η μείωση των διαθέσιμων χεριών στη γεωργία έχει ως συνέπεια πολλά εδάφη να μένουν ακαλλιέργητα ή να καλλιεργούνται ανεπαρκώς από τις γυναίκες. Είναι πιθανό, η ελληνική κοινωνία να είχε ωφεληθεί πολύ περισσότερο από την εργασία των νέων που φεύγουν και η παραμονή τους στη χώρα να είχε ασκήσει δημιουργική πίεση για κοινωνικές αλλαγές. Θετικές επιπτώσεις έχουν τα μεταναστευτικά εμβάσματα που συμβάλλουν στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και ιδιαίτερα του εισοδήματος ορισμένων φτωχών νησιωτικών και ορεινών περιοχών. Αρχικά αυτά αποσκοπούν στην κάλυψη των αναγκών της οικογένειας. Ωστόσο ισχυροποούν τη μικρή οικογενειακή καλλιέργεια ως οικονομική μονάδα, βοηθούν να μην καταχρεωθεί η αγροτική οικονομία και αποτρέπουν την πώληση της γης, συμβάλλοντας στην αύξηση της αξίας της.

Οι δημογραφικές επιδράσεις της αποδημίας είναι ότι προκαλεί ανισορροπία στην αναλογία των δύο φύλλων και επηρεάζει σοβαρά τη γαμηλιότητα. Εξάλλου η αποδημία έχει επιπτώσεις στην ποιότητα του ελληνικού πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού, αφού οι μετανάστες συγκαταλέγονται ανάμεσα στα υγιέστερα, ανθεκτικότερα και πιο καταρτισμένα άτομα. Το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα θα εξαντλούσε δημογραφικά τη χώρα, αν δεν υπήρχαν οι μεταναστευτικοί περιορισμοί που έθεσαν οι ΗΠΑ και κυρίως αν δεν είχε υπάρξει η μαζική έλευση προσφύγων. Σημαντικό ρόλο στη μετανάστευση παίζει η αποφυγή επιστράτευσης. Για να αποφύγουν τη στράτευση, πολλοί, ακόμα και επιστρατευμένοι, φεύγουν για την Αμερική κυρίως. Στην απογραφή του 1907 (και σε άλλες αργότερα) παρατηρείται το φαινόμενο νέοι άνδρες να μην απογράφονται ελπίζοντας ότι θα διαφύγουν τη στράτευση. Από τους νέους αυτούς μετανάστες όμως δημιουργούνται οι εθελοντικοί λόχοι που παίρνουν μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους. Πως έγινε αυτό και ποιο ρόλο έπαιξε ο Τύπος θα το δούμε στο κεφάλαιο «Συναγερμός του απόδημου Ελληνισμού».

Η εξέγερση των αγροτών δεν αργεί να έρθει. Οι Θεσσαλοί αστοί με σοσιαλιστικές ιδέες τάσσονται στο πλευρό των κολίγων. Η εφημερίδα «Πανθεσσαλική» του Σοφ. Τριανταφυλλίδη στο Βόλο έχει προμετωπίδα το σύνθημα «Απαλλοτρίωση» και η Ελένη Καρακίτσου αρθρογραφεί για τα δικαιώματα αγροτών και εργατών στη «Μικρά» της Λάρισας με το ψευδώνυμο «Rebelle».[12] Ο Μαρίνος Αντύπας ξυπνά από το λήθαργο τους κολίγους. Μεταξύ των ετών 1904-1907 ιδρύονται οι πρώτοι Γεωργικοί Σύνδεσμοι με στόχο την απαλλοτρίωση και ο Στέφανος Δραγούμης πρόεδρος της επί του θεσσαλικού νομοσχεδίου επιτροπής με επιστολή του στις 14 Μαρτίου 1908 συνιστά στους κολίγους «κήρυγμα δικαιοσύνης, υπομονής και φρονήσεως».[13] Το επαναστατικό κίνημα στο Γουδί που ακολουθεί, ενθαρρύνει τους αγρότες. Ο Αντρέας Καρκαβίτσας αρθρογραφεί υπέρ των κολίγων λέγοντας στο Σύνδεσμο ότι «ο λαός ζητεί να τον λυτρώση από τα κόμματα και από τα ερπετά τους».[14] Οι φωνές υπέρ των καλλιεργητών πληθαίνουν. Οι Γεωργικοί Σύνδεσμοι διοργανώνουν το 1910 συλλαλητήρια στις θεσσαλικές πόλεις. Οι κινητοποιήσεις αυτές δεν ανησυχούν μόνο την κυβέρνηση Δραγούμη, αλλά και ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, που φοβάται πολεμική εμπλοκή με την Τουρκία. Τους φόβους αυτούς υποδαυλίζουν και μερικές τοπικές εφημερίδες, ενώ ταυτόχρονα μια μερίδα του αθηναϊκού Τύπου, προβάλλοντας τις θέσεις των γαιοκτημόνων, κατηγορεί τους κολίγους «ως μέθυσους και ακαμάτηδες».[15] Η κατάσταση εκτραχύνεται για να φτάσει στα αιματηρά γεγονότα του

Κιλελέρ (Κυψέλη), με τελικό απολογισμό την ημέρα εκείνη (6 Μαρτίου 1910) 5 φονευθέντες, 6 αποβιώσαντες από τα τραύματά τους και 13 τραυματίες.[16]

Τα αιματηρά γεγονότα στη Θεσσαλία απασχολούν εντονότατα το Πανελλήνιο. Οι αντιδράσεις ποικίλλουν. Ο αστικός κόσμος ανησυχεί και σε αυτό συμβάλλουν φήμες για αγορά όπλων και εξεγέρσεις χωρικών, όσο και έκτροπα σε τσιφλίκια.[17] Στο σύνολό τους οι θεσσαλικές εφημερίδες υποστηρίζουν τα αιτήματα των αγροτών και μειοψηφία τους καταδικάζει την επαναστατικότητα των κολίγων.[18] Οι πρωτεργάτες των γεωργικών συλλαλητηρίων τον Ιούνιο του 1910 αθωώνονται στη Λαμία και τη Χαλκίδα,[19] αλλά το αγροτικό πρόβλημα παραμένει, μολονότι η Αναθεωρητική Βουλή του 1911 ψηφίζει διάταξη για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, αν και αναγνωρίζει την ανάγκη μεταρρύθμισης της ιδιοκτησίας, δεν προχωρεί σε απαλλοτρίωση. Ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος στο Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο στο Βόλο το Σεπτέμβριο του 1912 κατηγορεί την κυβέρνηση Βενιζέλου ότι «δεν θέλει να λύσει το αγροτικό ζήτημα γιατί είναι με το μέρος των τσιφλικάδων».[20]

Η περίοδος 1897-1912 έχει τη δική της αξία και συμβολή στην ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα σε σύγκριση με το τελευταίο μισό του 19ου αιώνα.

ε. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος:[21] Η παρεμβολή στο δικομματικό βίο της περιόδου Τρικούπη-Δηλιγιάννη των κομματικών πυρήνων του Αλ. Ζαΐμη και του Δημ. Ράλλη, οι συσπειρώσεις γύρω από τους ανεξάρτητους βουλευτές Κ. Καραπάνο, Λεων. Δεληγεώργη και Στ.Δραγούμη και ο ρυθμιστικός ρόλος που διαδραματίζουν ανάμεσα στους μονομάχους Θ.Δηλιγιάννη και Γ. Θεοτόκη, είναι δεδομένα που πολύ συχνά τορπιλλίζουν τις εύθραυστες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, προκαλούν πτώσεις κυβερνήσεων, ευκαιριακές και παράδοξες συμμαχίες, βασιλικές παρεμβάσεις και ταραγμένες πολιτικές εξελίξεις. Η θέση της δηλιγιαννικής παράταξης που μέχρι το 1905 μάχεται από τη θέση της αντιπολίτευσης, καθορίζει την ένταση της κομματικής διαμάχης σε επίπεδο κομματικής ρητορικής, με συνθηματολογία της την εσωτερική ανόρθωση με την ενίσχυση της εθνικής παραγωγής. Από την άλλη μεριά το νεοτρικουπικό κόμμα του μετριοπαθούς Γ. Θεοτόκη, το κατεξοχήν κυβερνητικό κόμμα της περιόδου αυτής, προκρίνει ως άξονα του δημοσιονομικού του προγράμματος, ως εθνικό στόχο, τη στρατιωτική και ναυτική ανασυγκρότηση.

Οι προσδοκίες που σχετίζονται με το αλυτρωτικό ζήτημα, σε συσχέτιση με τα ανεπίσημα και οξυνόμενα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, εντείνουν τη δυσπιστία του κοινωνικού σώματος προς το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Το κομματικό σύστημα κλυδωνίζεται, καθώς οι φωνές διαμαρτυρίας πληθαίνουν, αλλά και αδυνατούν να συνταχθούν, όπως οι αποτυχημένες προσπάθειες των κομμάτων για ανανέωση στον κατάλογο των υποψηφιοτήτων στις εκλογές του 1902 και του 1905 ή οι αποτυχημένες απόπειρες ένταξης λαϊκών υποψήφιων που προέρχονται από συντεχνίες. Οι διαμαρτυρόμενοι μοιάζει να διαμορφώνουν τα αιτήματα και τη στάση τους με βασικό κριτήριο τη δυσφορία τους για την πραγματικότητα που τους περιβάλλει και τους επιβάλλεται. Ο πολιτικός αυθορμητισμός, ο οποίος κατά κανόνα εκφράζεται με επαναστατικό οίστρο, περιστασιακά στην περίοδο 1897-1905, συστηματικά και δυναμικά στην περίοδο 1906-1909, λειτουργεί ως καταλύτης του πολιτικού και κομματικού εφησυχασμού.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος και το κίνημα του 1909 γίνεται από τους νεότερους αξιωματικούς που ανησυχούν για την τύχη των εθνικών θεμάτων, την ευνοιοκρατία των ανακτόρων στο στράτευμα και βέβαια το επαγγελματικό τους μέλλον· εκφράζει εμπρός σε άμεσους εθνικούς κινδύνους τη θέληση για μια άμεση αναδιοργάνωση, η οποία αυτή τη φορά πραγματοποιείται ταχύρρυθμα και οδηγεί προς τους δύο νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους. Το κίνημα του 1909 ή προνουντσιαμέντο ή εξέγερση

των Ελλήνων αξιωματικών, ένα χρόνο μετά το κίνημα των Νεότουρκων, στις 14/15 Αυγούστου 1909 στο Γουδί, θεωρείται μονοδιάστατη ανακλαστική κίνηση στη νεοτουρκική πρόκληση. Ο αλυτρωτισμός του ελληνικού κράτους γίνεται γρήγορα στόχος των Νεότουρκων και οι απειλές που εκτοξεύονται εναντίον των Ελλήνων είναι ένας από τους λόγους που προκαλούν στην Αθήνα την οργάνωση «Στρατιωτικού Συνδέσμου». Το κίνημα των Νεότουρκων έχει ιστορική βαρύτητα που δε μπορεί να παραβλεφτεί, γιατί ενώ προς στιγμή φαίνεται να παγώνει τη ροή των βαλκανικών εκκρεμοτήτων, αντίθετα επιταχύνει δραματικά τις εξελίξεις εκδίδοντας το συνυποσχετικό θανάτου του «Μεγάλου ασθενούς», υπογεγραμμένο στις 11 Ιουλίου 1908 στη Θεσσαλονίκη από τους νεαρούς Τούρκους εθνικιστές αξιωματικούς του Κομιτάτου για την Ένωση και Πρόοδο. Το κίνημα του 1909 είναι η ορατή πλευρά των αντιδράσεων που κυοφορούνται στο εσωτερικό του κοινωνικού σώματος και του πολιτικού συστήματος της χώρας. Επανάσταση ή πραξικόπημα, κίνημα ή προνουντσιαμέντο, το Γουδί δείχνει το ειδικό βάρος του στην πορεία των πραγμάτων, όταν αμέσως την επόμενη δεκαετία η Ελλάδα βρίσκεται να διαθέτει την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, αλλά και τη βούληση και ετοιμότητα που απαιτούν οι καιροί.

Πολλοί από εκείνους οι οποίοι μέσα στον εθνικιστικό πυρετό των παραμονών του Πολέμου του 1897 συνηγορώντας στην εκστρατεία της «Εθνικής Εταιρείας» προπαγανδίζουν την λύση της πολεμικής αναμέτρησης, μετά την ήττα, μέσα στο κλίμα της απελπισίας και του μαρασμού, στιγματίζουν το άρρωστο πολιτικό παρελθόν. Μερικοί ίσως που εξύψωναν τότε τον ουδέτερο ρόλο της μοναρχίας, επαναπροσδιορίζουν τους ιδεολογικούς στόχους του εθνικιστικού οράματος, απέχοντας όμως από την καθημερινή πολιτική πρακτική, ή, πολύ περισσότερο, από την όποια επαναστατική λογική της ανατροπής των «κακώς κειμένων». Όλα αυτά καλούν «να στοχαστούμε για την περίοδο που προηγήθηκε και η οποία έθρεψε τον επαναστατικό οίστρο, έως ότου αυτός τελικά εκτονωθεί· να αναρωτηθούμε για τα παράδοξα αυτής της περιόδου· ακόμη περισσότερο να αποφύγουμε την απόλυτη και σχηματική θέση που θέλει να διαχωρίζεται σαφώς το "αποπνικτικό παληό καθεστώς" από τη "νεοελληνικήν αναγέννησιν" που έφερε το κίνημα στο Γουδί».[22]

Με τα λόγια «δεν πιστεύομεν να υπήρξέ τι περισσότερον προβλεπόμενον εις την Ελλάδα κατά τα τελευταία έτη από την Επανάστασιν, αλλά δεν πιστεύομεν επίσης, ότι η μορφή αυτής διήλθέ ποτε από την διάνοιαν κανενός», προλογίζει την έρευνα για την Επανάσταση του 1909 ο Γ. Βώκος, διευθυντής του περιοδικού, «Ο Καλλιτέχνης» τον Απρίλιο του 1910.[23] Ζητούμενο της έρευνας είναι «να μάθωμεν τας γνώμας της επιλέκτου τάξεως των Ελλήνων συγγραφέων, καλλιτεχνών και επιστημόνων επί του ζητήματος τούτου..., να ομιλήσουν δια πρώτην φοράν.... εκείνοι, οι οποίοι από ετών ειργάσθησαν δια να την ιδούν πραγματοποιουμένην και λόγω των μεταρρυθμιστικών των τάσεων την θεωρούν ιδικήν των».[24] Οι περισσότεροι από αυτούς που έλαβαν μέρος στην έρευνα (Γρηγ. Ξενόπουλος, Θωμάς Θωμόπουλος, Α. Καρκαβίτσας, Παντελής Χορν, Αριστοτέλης Κουρτίδης, Γεώργιος Λαμπελέτ-Καρούσος, Λουκάς Νάκος, Παύλος Νιρβάνας, Κ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ιωάννης Σ. Λιμπερόπουλος, Π.Ι. Ρούμπος, Θρασ. Γ. Πετιμεζάς, Σ. Νικολόπουλος, Χαριλ. Θεοδωρακάκης, Ο. Α. Ρουσόπουλος, Ευάγγελος Ιωαννίδης, Αλεξ. Π. Παπαναστασίου, Στέφανος Γρανίτσας, Σ. Μελάς, Π.Ι. Αραβαντινός) υπερασπίζονται από διαφορετική πολιτικο-ιδεολογική σκοπιά την αναγκαιότητα της στρατιωτικής επέμβασης. Ομολογούν, με ανακούφιση ή και αμηχανία, την επαναστατική δυναμική που αυτή απόκτησε στην πορεία και καταθέτουν την επιφύλαξή τους για το «κατά πόσον θα φθάση το ιδεώδες της ριζικής μεταβολής των πραγμάτων».[25]

Το κίνημα του 1909, αλλά κατά κύριο λόγο η κυριαρχία του κόμματος των Φιλελευθέρων, πραγματοποιεί, υπό την έμπνευση του αρχηγού του, Ελευθέριου Βενιζέλου, το δύσκολο αυτό στόχο:

την πειθάρχηση των διαφόρων κατευθύνσεων, συμφερόντων και προσδοκιών σε ένα πειστικό πολιτικό πρόγραμμα. «Ανάμεσα σε νέους ανθρώπους... άξιους κάθε τιμής, σαν το Μπενάκη, τον Καζάζη, το Μάνο, το Δρακούλη, και άλλους – πρώτους, ο καθένας, μέσα στον κύκλο τους, - είν' ένα πρόσωπο representative man, ο Βενιζέλος από την Κρήτη· το χαρακτηριστικώτερο αποτέλεσμα, που έβγαλε στη μέση η κατάσταση, από τον Αύγουστο της περασμένης χρονιάς. Αξίζει να το προσέξη ο στοχαστικός», σημειώνει ο Κωστής Παλαμάς στην έρευνα «Η Επανάστασις και αι εκλογαί» του ίδιου περιοδικού «Ο Καλλιτέχνης», το Σεπτέμβριο του 1910.[26]

στ. Αναδιοργάνωση στρατού και στόλου: Η ραγδαία και ταπεινωτική ήττα του 1897 τονίζει με τον πιο απόλυτο τρόπο το χάσμα ανάμεσα στις αλυτρωτικές προσδοκίες της Ελλάδας και τις μέτριες στρατιωτικές της δυνατότητες. Όπως γράφει ο Richard Clogg,[27] η Ελλάδα συνδυάζει, σύμφωνα με τα λόγια ενός παρατηρητή της εποχής, τις ορέξεις μιας Ρωσίας με τη δύναμη μιας Ελβετίας

Η αναδιοργάνωση και η ανασύνταξη του στρατού ζητείται επίμονα από τον Τύπο αμέσως μετά την ήττα: «Ο ατυχής πόλεμος, εις ον ακατασχέτως και μοιραίως το έθνος ήχθη και όστις έληξε δια της υπό του νικητού επιβολής των βαρέων αυτού όρων, ας ελπίζωμεν πάντες ότι θέλει τουλάχιστον χρησιμεύσει ως μάθημα εις το απερίσκεπτον έθνος και θέλει συντείνει εις την βελτίωσιν και ανόρθωσιν των παρ' ημίν κακώς κειμένων και ιδίως εις την επί στερρών βάσεων ανασύνταξιν και ανοργάνωσιν του στρατού... Καταρτίσωμεν άρα στρατόν εφάμιλλον προς τους ευρωπαϊκούς και η νίκη εν μελλούση συρράξει θέλει είσθαι αφεύκτως εις ημάς κατέχοντας τοιαύτην πλεονεκτικήν θέσιν και τοσαύτα άλλα προσόντα σχετικώς προς τον αντίπαλον».[28] Αλλά και η κατάσταση στο Πολεμικό Ναυτικό δεν είναι καλύτερη. «Το πολεμικόν ναυτικόν διέψευσε τας ελπίδας του έθνους κατά τρόπον αξιοθρήνητον και εφάνη εν τη πολεμική ενεργεία κατώτερον αξίας οιασδήποτε... Απεδείχθη εντελώς απόλεμον δια την έλλειψιν ευτόλμων και ικανών ανωτέρων αξιωματικών, η δε οικτρά κατάστασίς του υποχρεοί το έθνος να προβή εις μέτρα δρακόντεια αλλά σωτήρια, όπως λυτρώση εν τω μέλλοντι το πολεμικόν ναυτικόν του εκ του ηθικού βορβόρου και των αχρήστων στοιχείων, άτινα καθιστώσιν αδύνατον την μόρφωσιν αξιομάχου πολεμικού ναυτικού».[29] Έτσι η Ελλάδα βρίσκεται άοπλη στην κρισιμότερη περίοδο της εθνικής της ζωής, που διακυβεύονται τα συμφέροντά της στη χερσόνησο του Αίμου και η ανάγκη αναδιοργάνωσης του στρατού είναι επιτακτική. «Πρέπει κυρίως να διοργανώσωμεν μεγάλην στρατιωτικήν δύναμιν. Άνευ στρατού ουδείς εθνικός σκοπός δύναται να εξυπηρετηθή. Ανάγκη η στρατιωτική ιδέα να διαδοθή παρά τω λαώ... Ο στρατός, ο στρατός δημιουργεί τα μεγάλα έθνη» γράφουν οι «Καιροί».[30]

Στις 27 Δεκεμβρίου 1903 η εφημερίδα «Ακρόπολις» δημοσιεύει με αριθμούς το πολεμικό υλικό Σέρβων και Βουλγάρων.[31] Να προξενούν άραγε καμμιά εντύπωση στους Έλληνες οι αριθμοί αυτοί αναρωτιέται η εφημερίδα. «Εδώ πάντα διαβάζετε άλλη μια φορά ανατριχιάζει ολίγο το κορμί σας ή έρχεται εις τα χείλη σας καμμιά βλασφημία όταν ρίπτοντες τα βλέμματά σας εις τας ιδικάς μας αποθήκας αντικρύζετε φευ! την ιδικήν μας στρατιωτικήν γυμνότητα; Και οι υπεύθυνοι αυτής της δολοφονικής για το Έθνος κατάστασης αισθάνονται στα άψυχα κουφάρια και στα κούφια κεφάλια και στη σαπίλα της καρδιάς τους έλεγχο συνείδησης; Αν είχαν συνείδηση εθνική τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά. Εκείνοι που ματαίωσαν την εφαρμογή των στρατιωτικών μέτρων του Λυμπρίτου και ιδίως το περί Εθνικής Αμύνης Ταμείο του στρατού θα δυσκολευτούν να μας πείσουν ότι τους ενδιαφέρει το έθνος. Τώρα προσπαθούν πόσο αργότερα να φέρουν τους βουλευτές δια να συμβιβάσουν εν τω μεταξύ τα συγκρουόμενα κομματικά συμφέροντα των παλαιών και νέων φίλων των βουλευτών και λύσουν – ότι το Στρατιωτικόν – όχι το Οικονομικόν! αλλά το ζήτημα του διορισμού των είκοσι νέων νομαρχών των! Ευχόμεθα εν τούτοις αι αστραπαί, αι οποίαι από τούδε

διασχίζουν τον σκοτεινόν και βαρύν προς βορράν ορίζοντα να τους εγχύσουν ολίγον ηλεκτρισμόν εις τα βεβαρυμένα από τον κομματικόν καπνόν βλέφαρα και ν' ανανήψουν και να ίδουν! Αλλ' ευχόμεθα περισσότερον εις το έθνος, του οποίου αυτή η ύπαρξις διακυβεύεται, ν' αποτινάξη την νάρκην και να στυλώση ακοίμητον την προσοχήν του επί των διαδραματιζομένων. Αλλά θα ειμπορέση αρά γε να ξεκαθαρίση τον εγκέφαλόν του από τους ατμούς του χασίς, το οποίον του επότισαν και να διαβάση νηφάλιον, ψύχραιμον, αλλά και εναγώνιον και εξαγριωμένον προ του κινδύνου, τους εξής τρεις αριθμούς;

Σερβία όπλα 120.000
Βουλγαρία όπλα 210.000
Ελλάς όπλα 000.000!»[31]

Το στρατιωτικό ζήτημα της Ελλάδας δεν είναι μόνο ζήτημα χρημάτων, αλλά ζήτημα μυαλού, γράφει η ίδια εφημερίδα. «Νουν όμως δυστυχώς δεν βλέπομεν εις εκείνους που από τινος έχουν την τελειωτικήν λέξιν εις τα στρατιωτικά μας πράγματα. Εφ' όσον δεν θίγεται το ζήτημα της θητείας, να γίνη το πολύ-πολύ εξάμηνη, και εφ' όσον δεν θίγεται το ζήτημα των εφέδρων αξιωματικών, ώστε να μην πηγαίνουν όλα τα χρήματα εις τους βαθμοφόρους, και να περισσεύη κάτι και δια τον οπλισμόν και τας λοιπάς ανάγκας του στρατού και εφ' όσον τα της δικαιοσύνης και των εισπράξεων και της αστυνομίας δεν φεύγουν μια για πάντα από τον στρατόν, εφ' όσον αυτά δεν γίνονται στρατόν δεν θα έχωμεν. Οι δε ομιλούντες υπό άλλους όρους περί οργανώσεως στρατού ας είνε βέβαιοι ότι ουσιαστικώς κοπανίζουν αέρα».[32] Σε κύριο άρθρο της η «Ακρόπολις» καυτηριάζει τον ογδοηκονταετή φακιρισμό του ελληνικού κράτους, «ο οποίος μας έκανε τα πάντα εν τω ελευθέρω κράτει να ρυθμίσωμεν μόνον προς εξοικονόμησιν προσώπων και ουχί γενικωτέραν εθνικών συμφερόντων· να φρονώμεν ότι και στρατός και στόλος, και στολαί και γαλόνια, ένα μόνον έχουσι πρακτικόν σκοπόν, το να εξοικονομώσιν ολίγοι Έλληνες ως ισόβιοι τρόφιμοι του δημοσίου ταμείου, ουχί δε το να υπερασπίσωσι και σώσωσι τα ζωτικά γενικά του έθνους συμφέροντα κατά των πολλών και παντοίων επιβουλών μικρών και μεγάλων καλοθελητών και πολεμίων. Ο φακιρισμός μας ούτος έδωκε κάποιον δίκαιον εις πάντας να μας περιφρονώσιν, εις δε τους χθες πρώην υπηρέτας και προστατευομένους μας να μας απευθύνωσιν ασυστόλως λόγους και γνώμας οία η ανωτέρω παρατιθεμένη του Βουλγάρου πολιτικού[33]... Αν λοιπόν θέλωμεν να ζήσωμεν και ως Έθνος και πολιτεία ελευθέρα, ουχί μόνο ως φυλή· αν έχωμεν την φιλοτιμίαν να εξακολουθήσωμεν την περίλαμπρον ιστορικήν σταδιοδρομίαν των προγόνων μας, πρέπει με τα σωστά μας να επιδοθώμεν εις την στρατιωτικήν και την ναυτικήν οργάνωσιν και τάχιστα· ό,τι ημελήσαμεν να πράξωμεν επί αιώνα σχεδόν είναι ανάγκη να κατορθώσωμεν τώρα εντός βραχυτάτου χρόνου μετά σπουδής και εθελοθυσίας, αλλά και μετά μελέτης και από σχεδίου. ... Και τω όντι· τις δεν θαυμάζει και δεν καμαρώνει και δεν υπερηφανεύεται δια την εξέγερσιν της ελληνικής ψυχής πανταχού της υδρογείου; Τις δεν αποκαλύπτεται μετά σεβασμού προ του ψυχικού μεγαλείου και του φυλετικού ηρωισμού με τον οποίον οι Έλληνες της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας θυσιάζουσι τα πάντα, πλούτη, γενέθλιον χώραν, ... και προτιμώσι τον εκπατρισμόν και πτωχείαν και θάνατον παρά να αρνηθώσι την φυλήν και το Έθνος των και τας παραδόσεις και τας αξιώσεις αυτών; Τις δε συγκινείται μέχρι δακρύων δια την αυταπάρνησιν και την εθελοθυσίαν και τον ηρωισμόν με τον οποίον οι Μακεδόνες εμμένουσιν εις τας παραδόσεις της τρισενδόξου πατρίδος των,... μη διστάζοντες να μαρτυρώσιν υπέρ πίστεως και πατρίδος; Αλλά τι θα είπη τις δια την συγκίνησιν και την εξέγερσιν και την εθελοθυσίαν, ήτις παρατηρείται και εν Αμερική, και εν Αφρική και εν Αυστραλία και πανταχού της γης, όπου οικούσιν Έλληνες εν διασπορά;».[34]

Το ζήτημα της οργάνωσης του στρατού και του στόλου δεν είναι εύκολη υπόθεση και δεν είναι δυνατό σε ένα κράτος στο οποίο δικαιοσύνη, διοίκηση, ασφάλεια και κάθε δημόσια λειτουργία είναι σάπια σύμφωνα με τις καταγγελίες του Τύπου, ο στρατός και το ναυτικό να είναι κάτι διαφορετικό. Ούτε είναι δυνατό οι πολίτες του κράτους αυτού να πιστεύουν ότι ο στρατός μπορεί να είναι στρατός και όχι όμοιο και απαράλλακτο πράγμα όπως οι άλλες κρατικές λειτουργίες και να ελπίζουν στο θαύμα, ότι στα πράγματα του στρατού μία και η αυτή κυβέρνηση, ένα και το αυτό κράτος θα είναι έντιμοι, πατριωτικοί και εθνικοί, ενώ σε όλα τα άλλα θα είναι φαύλοι και θα υπονομεύουν κάθε τάξη, κάθε νομιμότητα, πειθαρχία και πάσα ιδέα εθνική και πατριωτική, γράφει η «Ακρόπολις». Και συνεχίζει η ίδια εφημερίδα. «Αυτάς τας μωρίας, επιτρέπεται βέβαια να τας πρεσβεύουν ιδιώται και να τας διατυμπανίζουν ως θούρια δημαγωγικού πατριωτισμού. Αλλ' εις άνδρας κυβερνώντας δεν επιτρέπεται ούτε να τας διαβάζουν. Το στρατιωτικόν μας ζήτημα δεν είναι ζήτημα ούτε τυχαίον, ούτε οικονομικόν, ούτε αποτελεί τίποτε το εξαιρετικόν. Είνε και αυτό ό,τι η διοίκησις, τα ταχυδρομεία, η δικαιοσύνη, η ασφάλεια, η παιδεία, η οικονομική υπηρεσία και εν γένει οι κλάδοι του δημοσίου μηχανισμού. Ένα πνεύμα κυβερνητικόν, ένα ρεύμα νόμων, μία και η αυτή επιρροή, το αυτό και ίδιον αίμα πολιτικόν και παιδαγωγικόν θα κυκλοφορή εις όλον αυτόν τον μηχανισμόν. Και δια τούτο δεν έχομεν στρατόν, διότι δεν έχομεν τίποτε. Θα ήτο θαύμα όμοιον προς τας τερατουργίας του Παρακέλσου, εάν κράτος γερό εις τον στρατόν, θα ήτο σάπιο κράτος εις την διοίκησιν, εις την δικαιοσύνην και εις όλα τα άλλα. Όπως και θα ήτο τερατώδες φαινόμενον κράτος γερό εις όλα να παρουσιάζη σαπίλαν στρατιωτικήν. Όχι. Ένα κράτος είνε το ίδιο παντού. Είτε από το πόδι, είτε από το χέρι, είτε από τον κορμόν πάρετε αίμα ενός οργανισμού θα είνε το ίδιον. Πάσχει από λυμφοκυταιμίαν; Θα το ιδήτε όπου και αν τραβίξετε μερικάς σταγόνας. Δι' αυτό μ' όλας μας τας στρατιωτικάς αποστολάς δια στρατόν και ναυτικόν, μ' όλας μας τας μεταρρυθμίσεις εις τα ταχυδρομεία, με όλα τα φουσάτα στρατού, χωροφυλακής και αστυφυλακής εις την ασφάλειαν, εκάναμε μια τρύπα στο νερό. Διατί; Διότι το κυβερνητικό αίμα που τρέφει τους θεσμούς και την κίνησιν και δίδει την υγείαν και την πειθαρχίαν και την πρόοδον και την ευρυθμίαν είνε ΧΑΛΑΣΜΕΝΟ. Είμεθα λοιπόν τόσον ερίφηδες, ώστε να μη το καταλαβαίνουμε;».[35]

Ο Τύπος καλεί τους κυβερνώντες να αλλάξουν μυαλά: «Δι' αυτό σας λέγομεν: Εάν δεν αλλάξη ο νους ο κυβερνητικός, η μέθοδος της διοικήσεως, η ηθικότης η πολιτική, εάν δεν κλεισθή το υδραγωγείον του κράτους δια να μη μπαίνη το μικρόβιον της κομματικής φαυλότητος και πάσης άλλης δηλητηριώδους επιδόσεως, ημπορείτε να εξοδεύσετε 1000 εκατομμύρια και να μαζεύσετε 200 χιλ. ανδρών, στρατόν πραγματικόν δεν θα έχετε. Θα είνε και αυτός όμοιος και απαράλλακτος, ως γνήσιος αδελφός της ασφαλείας σας, της διοικήσεώς σας, της τάξεώς σας, της αστυνομίας σας κτλ. Κακόν παράδειγμα λοιπόν εκλέγουν μερικοί ανίδεοι των πραγμάτων αυτών, φέροντες εις το μέσον την Τουρκίαν, η οποία έχει στρατόν, ενώ δεν έχει την διοίκησιν, ασφάλειαν, δικαιοσύνην. Δεν εμάθανε λοιπόν ακόμη ότι η Τουρκία κατεδικάσθη εις θάνατον ακριβώς διότι δεν τα έχει αυτά; Διότι ηθέλησε να είνε μόνον στρατόπεδον εμπνεόμενον από θεοκρατίαν, από φανατισμόν θρησκευτικόν, ξένη δε και απροσάρμοστος προς το Ευρωπαϊκόν περιβάλλον; Θέλετε και ημείς να γίνωμεν όμοιοι; Και δεν καταλαμβάνετε ότι χειρότερο και αποσβολώτερο επιχείρημα δια τας παιδαριώδεις σκέψεις σας δεν υπάρχει από το Τουρκικόν καθεστώς που επικαλείσθε; Εν τούτοις και αυτή η Τουρκία δεν ηρκέσθη εις τας δυνάμεις της. Παρέδωκε τον στρατόν εις τους Γερμανούς να τον οργανώσουν και να τον διοικήσουν. Αφού τουρκίζετε και σεις πρέπει να είσθε συνεπείς εις όλα. Όλη η ιστορία παλαιά και νέα μαρτυρεί ότι η πολεμική δύναμις εξέλιπεν όπου οι νόμοι δεν λειτουργούν και το κράτος διεφθάρη. Αι Αθήναι, η Σπάρτη, η Ρώμη μαρτυρούν τούτο πενθίμως. Η Ισπανία έχασε και την πολιτικήν και την στρατιωτικήν της σημασίαν ένεκα του φαύλου κυβερνητικού

συστήματος. Η μάχη της Άδουας έκαμε τους Ιταλούς να ρίψουν κραυγάς και να εκφέρουν κατάρας κατά του κοινοβουλευτικού των στρατηγού και των αξιωματικών του. Εννοείτε τίποτε από αυτά ή όχι; Δι' αυτό επαναλέγομεν προς τους κυβερνώντας: Εάν σκοπεύετε να εξακολουθήσετε το μεθύσι το κυβερνητικό, την κραιπάλην και την ακολασίαν την κομματικήν, στρατόν δεν ημπορείτε να κάμετε και μη σπαταλάτε αδίκως και παραλόγως το αίμα και το χρήμα λαού τον οποίον καταστήσατε δια της εγκληματικής πολιτείας σας δυστυχή, πτωχόν, ατροφικόν. Το έθνος όμως έχει ανάγκην στρατού. Και δια να τον αποκτήση πρέπει πρώτον να κάμη κυβέρνησιν αξίαν δια την όλην εθνικήν και πολιτικήν του πρόοδον. Και τούτο διότι σεις δεν έχετε το θάρρος και τον ηρωισμόν ν' αποτάξετε τον κομματισμόν και να συνταχθήτε με το έθνος. Είνε δε ευκολώτερον να εύρωμεν τον ζητούμενον κυβερνήτην από την σύνταξιν ενός στρατού. Στρατού όχι Αυλών και κομμάτων, στρατού όχι Κούτρας και 97, στρατού όχι πρυτανείον αχρήστων και φυγάδων».[36]

Σε αυτή την κρίσιμη για τα εθνικά μας θέματα δεκαετία, το πρόβλημα της χρηματοδότησης των δαπανών της επερχόμενης βαλκανικής σύγκρουσης είναι καίριο και ζωτικό για τις μελλοντικές τύχες του νεοελληνικού κράτους, το οποίο ολόκληρο τον προηγούμενο αιώνα αγωνίζεται για την ενοποίηση και εθνική αποκατάσταση των αλύτρωτων περιοχών. Η κάλυψη των αναγκών αυτών επιχειρείται με εξωτερικό δανεισμό και με επαύξηση των δημοσίων εσόδων. Θα χρειαστούν η τραπεζική δεινότητα και οι μεγάλες διασυνδέσεις του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννη Βαλαωρίτη,[37] ο οποίος δίκαια μπορεί να θεωρηθεί ο άτυπος υπουργός οικονομικών και οικονομικός στρατηλάτης, δίπλα στους στρατιωτικούς και πολιτικούς ηγέτες της εποχής. Είναι ιδιαίτερης σημασίας το κύριο άρθρο της εφημερίδας «Ακρόπολις» με τίτλο «Στρατός και Κράτος», για το τι φταίει που δεν έχει η Ελλάδα στρατό την κρίσιμη αυτή περίοδο και τι πρέπει να γίνει. Γράφει η «Ακρόπολις»: «Παραλλήλως προς την εξέγερσιν του πατριωτικού αισθήματος, την οποίαν προκαλούν αι εξωτερικαί θύελλαι, επιφέρουν και μερικούς παροξυσμούς. Πολύ δε φοβούμεθα, ότι και τώρα εν ηθικώ παροξυσμώ ευρισκόμεθα. Ο οποίος μας κάμνει να μην αντιλαμβανώμεθα κατά βάθος και κατά πλάτος ούτε τι μας λείπει ούτε τι μας χρειάζεται δια την εθνικήν μας άμυναν δια την οποίαν άλλως όλοι δεικνύουν αξέπαινον ζήλον. Παραδόξως δε διεμαρτύρετο χθες και πρωινή εφημερίς κατά των ζητούντων οργάνωσιν Κράτους, καθ' ον χρόνον – λέγει – χρειάζεται μόνον οργάνωσις στρατού! Χρειάζεται μόνον οργάνωσις στρατού! Μόνον! Έστω. Αλλά πως οργανούνται και πως δημιουργούνται οι στρατοί; Με αέρα; ή με εκατομμύρια; Και με άνδρας σεβομένους ή με άνδρας περιφρονούντας το Κράτος; Στρατόν ζητούμεν όλοι. Πρώτιστα στρατόν, δια το επείγον των καιρών, αλλ' όχι και μόνον στρατόν. Διότι δεν είνε δυνατόν να οργανωθή και να συντηρηθή στρατός, εκεί όπου δεν υπάρχουν τα υλικά και τα ηθικά στοιχεία της οργανώσεως και της συντηρήσεως. Και διότι η Ελλάς δεν καλείται να παρουσιάση μόνον στρατόν, εκεί όπου θα κριθούν τα δίκαιά της. Ανάγκη δε και εις τούτο ακόμη να εννοούμεθα. Και εξετάζομεν; Διατί ηλαττώθη η θητεία και η αριθμητική δύναμις του εν ειρήνη τακτικού ημών στρατού; Δια να οικονομηθούν 5 εκατομμύρια ετησίως. Διότι δεν έχομεν να δίδωμεν περισσότερα. Να τα εύρωμεν δι' οικονομιών και νέων φόρων – θα μας είπουν ίσως. Αλλ' όταν θίγετε ζήτημα οικονομιών και ζήτημα νέων φόρων, δεν θίγετε την Διοίκησιν; Δεν είναι η εξεύρεσις αυτών ζήτημα διοικήσεως; Τόσον ευκολώτερον ευρίσκονται τα εκατομμύρια, όσον αγαθωτέρα είναι η διοίκησις. Καταντά δε αστείον να ομιλή κανείς περί ευρέσεως πεντάδων και δεκάδων εκατομμυρίων εκ του προχείρου, εκεί όπου κλονίζεται η όλη διοίκησις από έλλειψιν ασφαλείας και έλλειψιν δικαιοσύνης, η δε οικονομική διαχείρισις γεννά και Αποστολάκους και την άλλην ομοταξίαν των δραπετευόντων ταμιών, προς εμπαιγμόν και σαρκασμόν των νόμων δι' ων εξασφαλίζεται ο μηδέποτε ενεργούμενος έλεγχος εν ω τα όργανα του ελέγχου αυτού, τα υπεύθυνα, τρίβουν την κοιλία τους περιφρονούντα παν

καθήκον και πάσαν υποχρέωσιν νομικήν και ηθικήν! Στρατόν και μόνον στρατόν! Έστω. Αλλά πώς; Ο στρατός απαιτεί έδαφος οικονομικόν, θεμέλιον δε στερεού εδάφους οικονομικού είνε στερεά Διοίκησις. Και βεβαίως είνε εκτός πάσης λογικής το να φαντασθή κανείς ύπαρξιν στρατού εκεί όπου δεν υπάρχει Κράτος! Τα πάντα είνε αλληλένδετα και ουδέν ουδέποτε Κράτος εφαντάσθη, ότι δύναται να είνε ωργανωμένον στρατιωτικώς, χωρίς να είνε ωργανωμένον διοικητικώς, ωργανωμένον οικονομικώς. Ούτε ο Μέγας Ναπολέων ακόμη ησχολείτο μόνον δια τον στρατόν του, διότι τον στρατόν του έδιδεν η Γαλλία και δια να υπάρχουν Γάλλοι στρατιώται, έπρεπε να υπάρχη η Γαλλία δίδουσα άνδρας και χρήματα. Δια τούτο εις τας κρισιμωτέρας των πολεμικών του περιστάσεων επρυτάνευεν εις τον νουν του και εις τας αποφάσεις του η μέριμνα της οργανώσεως της διοικήσεως και της δικαιοσύνης του Κράτους του. Αλλ' εν Ελλάδι δεν έχομεν ανάγκην οργανώσεως διοικητικής μόνον δια την υλικήν υπόστασιν του στρατού· έχομεν και δια την ηθικήν. Και όταν μας παραπέμπουν εις την Τουρκίαν δια να μας είπουν: "Κράτος είνε η Τουρκία; και όμως αντλεί την δύναμιν της υπάρξεώς της από τον στρατόν που έχει", λησμονούν οποίον είνε το Κράτος το τουρκικό. Από ποίους αντλεί τα εκατομμύρια και πως κυβερνάται. Λησμονούν και την ηθικήν κατάστασιν του Τούρκου, την περί πατρίδος αντίληψίν του, τον θρησκευτικόν φανατισμόν του, την πολιτικήν(;) ανατροφήν του. Λησμονούν ακόμη ότι ο Τούρκος φοβείται το Κράτος του, και εις τον θρησκευτικόν του φανατισμόν προστίθεται ο σεβασμός του προς τον Μέγαν Πατισάχ του. Όλα δε αυτά είνε στοιχεία ηθικής συνοχής, ψυχικής αφοσιώσεως, πειθαρχίας. Ζητούν οι Τούρκοι αδείας εν ώρα πολέμου; Ή μεταθέσεις ευνοϊκάς; Ή απαλλαγάς εν επιστρατεία; Ή αθωώσεις όταν απειθούν; Και αν ο στρατός της Τουρκίας είνε οποίος είνε – δεν εξετάζομεν το ζήτημα της τεχνικής και επιστημονικής του οργανώσεως, ήτις απήτησεν εκατομμύρια – τι άλλο μαρτυρεί τούτο ή ότι δια να έχετε στρατόν δεν απαιτείται μόνον οργάνωσις υλική, αλλά και οργάνωσις ηθική, αφοσίωσις, αυταπάρνησις, πειθαρχία. Αυταί δε αι αρεταί δεν δύνανται ποτέ να υπάρχουν εάν δεν τας εμπνέει, δεν τας εμπεδώνη, δεν τας αναπτύσση, δεν τας εκτρέφη το Κράτος. Διδάσκεται ο Έλλην πολίτης να αγαπά την πατρίδα του; να σέβεται το Κράτος του; να ευλαβήται τους άρχοντάς του; Πάρετέ τον αφ' ον χρόνον γνωρίζει την Πολιτείαν ως υπέχων στρατιωτικήν υποχρέωσιν. Μάθημα πρώτον! Πως να αποφύγη την υποχρέωσιν αυτήν! Και αν δεν την απέφυγε, μάθημα δεύτερον! πως να είνε τύπω μόνον στρατιώτης! Και αν ούτε τούτο κατορθώνη, ιδού η Πολιτεία στέλλουσα αυτόν να καταδιώκη φυγοδίκους, να συλλαμβάνη οφειλέτας του Δημοσίου και να τρώγη τα κοτόπουλα και τα αρνιά των δευτέρων. Από ούτω ανατρεφομένους και ούτω πειθαρχουμένους γίνονται στρατοί; Τι δε άλλο είνε η θεραπεία όλων αυτών των καρκίνων αν μη ζήτημα διοικήσεως! Πάρετε κατόπιν τον απόφοιτον αυτόν του στρατού ως πολίτην. Τώρα αντιμετωπίζει πλέον το Κράτος εις τον εισπράκτορα, τον χωροφύλακα, τον ταμίαν, τον ειρηνοδίκην, τον έφορον, και όλην την άλλην συνομοτοξίαν του Κράτους; Μανθάνει άρά γε να τους σέβεται; ή να τους αγαπά; Εις αυτάς δε τας σχέσεις δημιουργείται το ηθικόν του πολίτου ως πολίτου. Και από αυτούς τους πολίτας προέρχονται οι στρατιώται. Μήπως είνε ανάγκη να θίξωμεν και το ζήτημα των κατεχόντων ανωτέρων βαθμίδα από τον στρατιώτην εν σχέσει προς την Διοίκησιν; Αλλ' η ανάγκη διοικητικής οργανώσεως, οργανώσεως χρηστής, στερεάς, θεμελιωμένης, υγιούς χωρίς μούχλας και χωρίς έμπυα, δεν επιβάλλεται μόνον δια την ύπαρξιν στρατού, δεν προαπατείται ή, τουλάχιστον, προσ-απαιτείται μόνον δια να μας εξασφαλίση τα υλικά μέσα της υπάρξεως στρατού και τα ηθικά της ανταξίας της αποστολής του υπάρξεως· η διοικητική οργάνωσις του Ελληνικού Κράτους επιβάλεται και διότι αποτελεί στοιχείον ισοδύναμον με τον στρατόν, με οιονδήποτε και οσονδήποτε στρατόν, δια την εξασφάλισιν της τύχης της Ελλάδος. Η Τουρκία με όλους της τους στρατούς διαλύεται δια το είνε αυτήν Τουρκίαν! Και διαδέχονται αυτήν άλλα Κράτη, όχι μόνον διότι έχουν ιστορικά δικαιώματα

κληρονομίας, αλλά διότι θεωρούνται και ως στοιχεία πολιτισμού και προόδου. Και όσοι μας παραπέμπουν εις το παράδειγμα του τουρκικού στρατού, παραλογίζονται λησμονούντες και τα αποτελέσματα της τουρκικής διοικήσεως. Που οφείλει τας συμπαθείας της η Ελλάς; Εις μόνην την ιστορίαν της Ακροπόλεως και της Ολυμπίας; Και εις μόνον το κλέος του 21; Ή δεν εκινδύνευσε με το Δήλεσι να καταδικασθή εις στιγματισμόν; Ή δεν μορφούνται τα αισθήματα και τα φρονήματα των Ευρωπϊκών λαών από τας προόδους του παρόντος και τας ελπίδας μείζονος εις το μέλλον εκπολιτισμού; Ή δεν αξιούμεν διαδοχήν εις τας υποδούλους Ελληνικάς Χώρας προβάλλοντες ότι αποτελούμεν το εκπολιτιστικώτερον Έθνος της Ανατολής; Και ότι η Ελλάς, μόνη αυτή εξ όλων των κρατών του Αίμου δύναται να εξασφαλίση εις τα εκατομμύρια εκείνα ισοπολιτείαν, δικαιοσύνην, πρόοδον, ευημερίαν; Ή δεν αποπειρώνται να μας λέγουν οι εχθροί μας συκοφαντικώς ότι δήθεν δεν ηδυνήθημεν να εξασφαλίσωμεν ισότητα και δικαιοσύνην εις τους Τουρκοκρήτας. Πάντα δε ταύτα είνε ζητήματα διοικήσεως, ζητήματα δικαιοσύνης, ζητήματα πολιτικής ηθικής. Εις την πλάστιγγα όπου θα ζυγισθούν τα δίκαια της Ελλάδος δεν θα βαρύνη μόνον η σπάθη του Βρέττου. Ούτε μόνη η λόγχη των μικρών θα διαγράψη τα όρια των αξιώσεων εκάστου. Εις την συνείδησιν εκείνων οίτινες θα είπουν την τελευταίαν λέξιν θα βαρύνουν πολύ και αι εγγυήσεις τας οποίας παρέχει ο οργάνωσις εκάστου εκ των αντιζήλων Κρατών. Καλούμεθα δε και οφείλομεν να υπερβάλωμεν εις την άμιλλαν αυτήν τουλάχιστον τους αντιπάλους μας. Βεβαίως θα παρελογίζετο όστις δεν θα ανεγνώριζε την ανάγκην στρατού αξίου του ονόματος, αξίου και των δικαίων της Ελλάδος. Αλλ' ούτε μόνος ο στρατός θα κρίνη την τύχην των πόθων του Ελληνισμού, ούτε και αν τούτο ήτο, επετρέπετο εις κανένα να ελπίζη στρατόν χωρίς μέσα οικονομικά, και μέσα οικονομικά χωρίς διοίκησιν, ούτε και ποιόν στρατού άνευ διοικήσεως. Αφίνομεν ότι, χάρις εις την από ετών διοίκησίν μας, οι Έλληνες στρατεύσιμοι, ευρίσκονται οι ημίσεις εις την Αμερικήν! Ίνα ούτω μας στερή η διοίκησις και τους άνδρας ακόμη. Μη δεν εδαπανήθησαν εις το παρελθόν τόσα εκατομμύρια; Αλλ' ουδέποτε είχομεν στρατόν· διότι ουδέποτε είχομεν διοίκησιν και οργάνωσιν στρατού· διότι ουδέποτε είχομεν διοίκησιν και οργάνωσιν Κράτους. Δια να πτωχεύσωμεν και στρατιωτικώς και οικονομικώς! Και σήμερον το επιζητούμενον δάνειον δια τον στρατιωτικόν εξοπλισμόν δεν προσκόπτει εις τους οικονομικούς όρους του Κράτους; Και δεν είνε ούτοι αποτέλεσμα των όρων των διοικητικών; Ευρίσκομεν και δις και τρις τα αναγκαιούντα εκατομμύρια, αν άλλη ήτο η πίστις του Κράτους. Τι δε άλλο σημαίνει η πίστις ενός Κράτους ή την διοίκησιν αυτού; Μη πλανώμεθα λοιπόν. Και ο στρατός απαιτεί αγαθήν διοίκησιν. Αυτή δίδει τα νεύρα τα υλικά. Αυτή δίδει τα νεύρα τα ηθικά. Αυτή δίδει και τους άνδρας, και πολλούς και υγιείς και ρωμαλέους. Και άνευ αυτής ουδέν εγένετο».[38]

*

Την κατάσταση του στρατού κατά το έτος 1907 στηλιτεύει ένα άρθρο της εφημερίδας «Χρόνος» με τίτλο «Που είνε ο στρατός σας». Γράφει ο «Χρόνος»: «Εωρτάσαμεν και το Πάσχα του 1907 όπως και τα προηγούμενα. Ο Βασιλεύς ημών και προχθές, όπως πάντοτε, επεσκέφθη τους στρατώνας, όπως συγκρούση ωά μετά των στρατιωτών υπηκόων του. Αλλ' έως πότε θα είνε οι στρατώνες αυτοί κενοί, δύσθυμοι και μελαγχολικοί; Πότε θα έχωμεν και ημείς στρατόν πραγματικόν στρατόν πειθαρχίας, στρατόν ησκημένον, στρατόν εθνικής υπερηφανείας και εθνικού μεγαλείου; Από πεντήκοντα ετών περιμένομεν το θαύμα αυτό και δεν το βλέπομεν. Θαύμα μόνον δι' ημάς, θαύμα εξαιρετικώς δια την Ελλάδα μόνην. Κατά τα πεντήκοντα αυτά έτη εδαπανήσαμεν πολλάς εκατοντάδας εκατομμυρίων δια στρατόν και όμως στρατόν ούτε είχαμεν ούτε έχομεν. Με τα δυστυχισμένα αυτά εκατομμύρια του ελληνικού Λαού, όπου ημπορούσαμεν να στρώσωμεν την Ελλάδα με χρυσούς δρόμους και να μεταβάλωμεν αυτήν εις επίγειον παράδεισον, τι νομίζετε, ότι εκαρπώθημεν έως τώρα; Δωδεκάδας

στρατηγών, δωδεκάδας υπεραρίθμων συνταγματαρχών, δωδεκάδας υπεραρίθμων άλλων κατωτέρων αξιωματικών.[39] Ένα τάγμα ολόκληρον δεν είδεν η δυστυχισμένη Ελλάς. Μίαν στρατιωτικήν παρέλασιν από 5 χιλιάδας ανδρών, ησκημένων και καταρτισμέναι(ων), δεν ητένισεν ο σύγχρονος Έλλην. Οι στρατώνες πάντοτε κενοί, τα τάγματα και τα συντάγματα πάντοτε με τα εξ αξιωματικών και υπαξιωματικών στελέχη των ως οδοντοστοιχίαι χωρίς οδόντας! Σήμερον, εις τα 1907, η κατάστασις αυτή είνε ακόμη χειροτέρα παρά άλλοτε. Και του χρόνου φοβούμεθα, ότι θα είνε ακόμη χειροτέρα. Και όμως όλοι στρατεύονται, όλοι παρασκευάζονται γύρω μας, όλοι καταρτίζονται όσον ημπορούν καλλίτερα πολεμικώς. Είνε όλοι ωπλισμένοι μέχρις οδόντων, όλοι έτοιμοι στρατιωτικώς εκτός ημών. Ημείς πάντοτε ανέτοιμοι και απαράσκευοι από 40 ετών.[40] Απαρασκεύους μας εύρον τα γεγονότα του 1876 προ 31 έτους, ανετοίμους τα γεγονότα του 1885, ανετοίμους το 1897, ανετοίμους και εις τα 1907. Τι κατάρα λοιπόν είνε αυτή; Τα εκατομμύρια δια τον στρατόν δεν λείπουν, αξιωματικούς έχομεν περισσοτέρους από ό,τι μας χρειάζονται, διατί να μην έχωμεν στρατόν; Εις κάθε άλλην Χώραν η αγανάκτησις και η κατακραυγή θα ήσαν τοιαύται, προ τόσον επονειδίστου καταστάσεως, ώστε και 20 Κυβερνήσεις να έχουν αναποδογυρισθή, δια να ευρεθή η θεραπεία. Αλλ' ημείς καταντήσαμεν Έθνος γελοίον και κωμικόν το οποίον σηκώνεται και φωνάζει όταν κυριεύεται η Πλεύνα, όταν παίρνεται η Φιλιππούπολις ή όταν καίεται η Αγχίαλος! Και κατόπιν; Ύπνος βαρύς και ατελείωτος. Ας σηκωθή λοιπόν εις το πόδι ο λαός αυτός, κατά το δικαίωμα που έχει, να ερωτήση που είνε αυτός ο στρατός, δια τον οποίον του ζητούν κάθε χρόνον 20 εκατομμύρια;».[41]

Οι αναβολές και οι απαλλαγές δεν είναι σημερινά εφευρήματα για τον ελληνικό στρατό. Χιλιάδες στην περίοδο εκείνη οι απαλλαγέντες και οι αποσπασμένοι κάθε είδους, χρόνια πληγή και ασθένεια του ελληνικού στρατού και μία από τις αιτίες του ξεχαρβαλώματός του. Η οργάνωση της Γενικής Διοίκησης του Στρατού, γράφει ο «Χρόνος», από την οποία ελπίσαμε τη σωτηρία μας, διέψευσε τις ελπίδες μας: «Η σημερινή Γενική Διοίκησι, από την οποίαν ηλπίσαμεν την σωτηρίαν, διότι ο στρατός απηλάσσετο δήθεν της κατηραμένης μικροπολιτικής, διέψευσεν όλας τας ελπίδας μας. Ο στρατός δεν εχειροτέρευσεν, αλλά και δεν εβελτιώθη ούτε κατά κεραίαν. Αλλά δεν ημπορούμεν να είπωμεν, ότι η σημερινή Γενική Διοίκησις έφερε την νέκραν, την παραλυσίαν, την ανυπαρξίαν στρατού. Τα ευρήκε λειτουργούντα και δεν τα εδιόρθωσε, δεν τα υπερενίκησεν, αυτή είνε η πικρά αλήθεια. Υπήρξεν ένας τροχός, προστεθείς εις εσκωριασμένην και ακινητούσαν μηχανήν. Και η Ελλάς, η απειλουμένη από Βουλγάρους, η μυκτηριζομένη από Ρουμάνους, η ταλανιζομένη από όλον τον κόσμον, πληρώνει ετησίως 20 εκατομμύρια δια την κωμωδίαν, δια την αιματηράν ειρωνείαν, η οποία λέγεται στρατός με κενούς στρατώνας, ενώ οι 5-6 χιλιάδες στρατιώται σπουδάζουν εις τα σχολεία της χωροφυλακής τα ωραία μαθήματα των αποσπασμάτων ή διδάσκονται οικιακάς υπηρεσίας, ως υπηρέται αξιωματικών. Άρά γε κοινωνία άλλη και Κράτος άλλο έφθασάν ποτε εις τοιαύτην ταπείνωσιν, εις τοιαύτην πώρωσιν, εις τοιούτον ξεχαρβάλωμα; Και σημειώσατε καλά, ότι αυτοί οι 5-6 χιλιάδες απαλλαγέντες άλλου είδους – διότι ο απεσπασμένος ως υπηρέτης ή χωροφύλαξ απαλλαγέντας είνε – είνε ο στρατός που ο κ. Θεοτόκης υπέσχετο, δια να κάμη το δάνειον των 20 εκατομμυρίων, ότι θα είνε ο στρατός του μέλλοντος! Στρατός που ούτε γυμνάσια διμοιρίας δεν ημπορεί να κάμη, διότι δεν υπάρχει αριθμός – όλοι είνε κωλυόμενοι – ή δεν προφθάνει να κάμη διότι τον παίρνει η χωροφυλακή. Και το ηλίθιον Έθνος περιμένει στρατόν! Και ο κ. Θεοτόκης ετοιμάζει στρατώνας, παραγγέλλει όπλα, δοκιμάζει κανόνια, φέρνει άλογα χωρίς δόντια και αρβύλλαις όμοιαις. Δια ποίον προς Θεόν; Που είνε οι στρατιώταί σας; Όχι μόνον δεν έχετε, αλλ' ούτε θέλετε να έχετε. Όχι μόνον δεν έχετε στρατόν, αλλ' ούτε εσκέφθητε να έχετε ούτε δύνασθε να έχετε όπως κυβερνάτε και διοικείτε. Δεν λυπάσθε τουλάχιστον τα εκατομμύρια αυτού του Λαού;».[42]

Η κατάσταση στο στρατό έχει φτάσει στο απροχώρητο. Η Επιτροπή της Βουλής για τον προϋπολογισμό επικυρώνει τις καταγγελίες του Τύπου για την άθλια κατάστασή του. Άρθρο του «Χρόνου» με τίτλο «Καμαρώστε στρατόν» καταγγέλει την άθλια κατάσταση στα στρατιωτικά πράγματα της Ελλάδας: «Δι' όσα εγράψαμεν περί της αθλίας καταστάσεως, εις την οποία ευρίσκονται τα στρατιωτικά μας πράγματα, δια τα οποία ο ελληνικός λαός δίδει 20 εκατομμύρια τον χρόνον και 10 χιλιάδες παιδιά του να υπηρετούν έρχεται τώρα, η μόλις τυπωθείσα έκθεσις της επιτροπής της Βουλής επί του προϋπολογισμού να τα επικυρώση με το παραπάνω. Πρέπει δε να σημειωθή, ότι η επιτροπή αυτή αποτελείται από κυβερνητικούς βουλευτάς και όχι της Αντιπολιτεύσεως. Αλλά και αυτοί ηναγκάσθησαν να είπουν την αλήθειαν και να διατυμπανίσουν προς γνώσιν όλων, ότι στρατόν δεν έχομεν. Εις την έκθεσίν της η επιτροπή καταφέρεται πικρότατα κατά της καταστάσεως ταύτης και λέγει: "Πόλεμος ατυχής διεξήχθη, τα αίτια των στρατιωτικών αποτυχιών εξηκριβώθησαν, αλλά τίποτε δεν εδιδάχθημεν". Είδατε σεις πουθενά να παραδοθή ο στρατός μετά την καταστροφήν του πολέμου εις τους χειροτέρους αξιωματικούς, εις εκείνους δηλαδή οι οποίοι απεδείχθησαν άχρηστοι; Εν τούτοις αυτό συνέβη παρ' ημίν. Ιδού τι λέγει περί αυτών η Επιτροπή: " Η πλειοψηφία των σωματαρχών αποτελείται τώρα από ανωτέρους αξιωματικούς, οι οποίοι ή δεν έλαβον μέρος εις τον πόλεμον, ή έλαβον, αλλά δεν έτυχον ευφήμου μνείας εν αυτώ!". Και προσθέτει ακόμη η Επιτροπή: "Αν εξακολουθήση η κατάστασις αύτη, απόλλυσι πάσαν ελπίδα ο ελληνικός στρατός, ότι θέλει αποκτήσει εν μέλλοντι χρόνω καλλίτερα στελέχη". Ημείς νομίζομεν, ότι εις μάτην λέγονται όλα αυτά. Οι αρμόδιοι τα γνωρίζουν πολύ καλά, αλλά τους αρέσει η κατάστασις αύτη. Και η Επιτροπή, αντί ευχών και προτάσεων, το καλλίτερον που έχει να κάμη είνε να προτείνη εις την Βουλήν αντίδρασιν λυσσαλέαν κατά πάσης παροχής στρατιωτικών πιστώσεων εν όσω δεν προσκληθούν ξένοι ανώτεροι αξιωματικοί οι οποίοι ν' αναλάβουν την διοίκησιν, την οργάνωσιν και την εκπαίδευσιν του στρατού».[43]

*

Ένα από τα οξύτερα προβλήματα της Πολιτείας που έφερε στο προσκήνιο το Γουδί είναι η παντελής έλλειψη των Ενόπλων Δυνάμεων της Χώρας πέρα από τη διοικητική τους διάρθρωση και τη στελέχωση είναι καθυστερημένη και ο οπλισμός τους απαρχαιωμένος. Όπως γράφει ο «Χρόνος», την περίοδο αυτή «οι ζωοκλέπται εις την Ηλείαν είνε καλλίτερον ωργανωμένοι από τον ελληνικόν στρατόν».[44] Και ενώ πλησιάζουμε στο Γουδί, ο Τύπος καταγγέλλει τους πολιτικούς της «αμεριμνομέριμνας» σχετικά με την οργάνωση και τον εξοπλισμό του στρατού: «Εις τας διασκεδάσεις των, τας απολαύσεις των και τας ιδιαιτέρας των ασχολίας τας γνωστάς καταγινόμενοι οι υπουργοί του δυστυχούς αυτού Κράτους, ούτε καιρόν ούτε όρεξιν έχουν να μάθουν ποία είνε η κατάστασις της διοικήσεως. Κατά τον κ. Θεοτόκην και Σαν, η Ελλάς πρέπει ν' απελπισθή από καλλιτέραν διοίκησιν, διότι αυτή που έχει σήμερον της έλαχεν ως μοίρα της Θείας Προνοίας! Και εφ' όσον μεν περί στρατού ο λόγος, ο κ. Θεοτόκης, ως γνήσιος αντιπρόσωπος της πολιτικής της αμεριμνομερίμνης, σας λέγει, ότι εφ' όσον δεν του δώσετε 800 εκατομμύρια εις το χέρι, η Ελλάς δεν ημπορεί παρά να έχη αυτά τα σημερινά συντάγματα με 100 άνδρας και τα τάγματα με 40 και αυτά όχι πάντοτε. Και ναι μεν εξοδεύομεν τον χρόνον 20 εκατομμύρια δια τον κωμικόν και αξιοθρήνητον αυτόν στρατόν, αλλά και κοστίζουν εδώ δεκαπλάσια τα προς συντήρησίν του, διότι έτσι χρειάζεται».[45]

Η ρητορική και τα φουσκωμένα λόγια δε σώζουν τα έθνη· αντίθετα χρησιμεύουν για να σκεπάσουν ένα ψέμα και ποτέ για να αποκαλύψουν μια αλήθεια. Η Μεγάλη Ιδέα που οδηγεί τους Έλληνες να ονομάζουν έτσι και τα ξενοδοχεία τους,[46] είναι σε κίνδυνο. Αυτόν τον κίνδυνο επισημαίνει η εφημερίδα «Το Άστυ» το 1907 με την ευκαιρία του εορτασμού της εθνικής επετείου. «Σήμερον, καθώς πέρυσι, καθώς προπέρυσι, καθώς πάντοτε, θα ανέβουν εις βήματα και εις εξώστας και κάτω εις

τον δρόμον και εις τας πλατείας άνθρωποι, δια να σας είπουν ό,τι και πέρυσιν, ό,τι δεν είνε δυνατόν να είνε αληθές. Θα ριφθούν προς υμάς ασκοί φουσκωμένοι από φαντασιοπληξίας και θα πλεχθούν ενώπιόν σας, με ηχηράς μπουρμπουλήθρας, ονειροφαντασίαι και θα σας δοθή το ρητορικόν κρασί όχι αρκετόν δια να χορτάσετε μόνον, αλλά και δια να μεθύσετε ακόμη. Από αυτό το μεθύσι πρέπει να φυλαχθήτε. Σκεφθήτε ότι κατ' αυτόν τον τρόπον δεν γεννάται Πατρίς, αλλά μόνον το δείγμα εκφυλισμού εσχάτου, ο πατριωτικός αλκοολισμός: Έλληνες! Σκεφθήτε ότι δεν αρμόζουν εις την αληθινήν πατρίδα ρητορικά σχήματα, διότι ακριβώς την στιγμήν κατά την οποίαν ενομίσατε ότι η αγάπη της φθάνει έως την άτονην ζητωκραυγήν του μνημοσύνου των ελευθερωτών της, την στιγμήν εκείνην την είδατε να ζητιανεύη εμπρός εις τα καταστήματα της οδού Σταδίου την πρώτην του έτους δια να κατασκευάση ένα αντιτορπιλλικόν! Σκεφθήτε ότι αυτό ήτο μία απόδειξις ότι έχομεν μεθύσει, ότι έχομεν τόσο ρηχόν το αίσθημα προς την Πατρίδα, ώστε να νομίσωμεν ότι η επαιτεία εκείνη ήτο εκδήλωσις φιλοπατρίας! Σκεφθήτε πόσον οι καπνοί των λόγων μας απεμάκρυναν από την αλήθειαν, από την υγιά έννοιαν της Πατρίδος, από το αληθινόν αίσθημα και ότι μας μετέβαλον εις αεροπλάνους και αεροτραφείς αισιοδόξους, ελπιδοτραφείς, ονειροπόλους, οι οποίοι βαδίζοντες προς τον θάνατον ονειρεύονται την ζωήν! Έλληνες! Αφήσατε τα όνειρα και τους φωνασκούς των πλατειών οι οποίοι ανακαλύπτουν, εις την αμφίβολον ωραιότητα των λόγων των, το μεγαλείον της Ελλάδος· αφήσατέ τους διότι είνε ίδιοι, οι περυσινοί. Θελήσατε όμως να κλείσετε εντός σας ολόκληρον την πραγματικότητά Σας, την πραγματικότητα της Πατρίδος Σας, διότι τα όνειρα αποχαυνώνουν, παραλύουν την δράσιν, και δημιουργούν ρήτορας μόνον. Αλλά δεν είνε η ρητορική η οποία σώζει τα Έθνη, διότι αυτή εχρησίμευσε σπανίως μεν δια να αποκαλύψη μίαν αλήθειαν, συχνότατα δε δια να σκεπάση ένα ψεύδος. Θελήσατε σήμερον να σταθήτε επάνω εις την πραγματικότητα της Νέας Ελλάδος και εορτάζοντες την ελευθερίαν της από τον βάρβαρον ζυγόν, προσέξατε ότι υπάρχει και τώρα δούλη ημών των ιδίων. Πιστεύσατε εις αυτό και ενθυμούμενοι τους Διάκους και τους Ανδρούτσους θελήσατε να αποτινάξητε την νέαν και φοβερωτέραν αυτήν δουλείαν. Σκεφθήτε ότι εκείνο το οποίον ωνομάσαμεν Μεγάλην Ιδέαν, το σημείον προς το οποίον εμάθαμεν να βλέπωμεν από μικροί, δεν είνε φως ονείρου, δεν είνε ίνδαλμα ρωμαντικόν, αλλά μία πελωρία πραγματικότης, την οποίαν όσον την ονειρευόμεθα μόνον, τόσον την απομακρύνομεν αφ' ημών... Οπίσω υπάρχει ωραίον παρελθόν, αλλ' είνε παρελθόν· και εμπρός δεν πρέπει να υπάρχη όνειρον, αλλά πραγματικότης. Αυτό είνε η Μεγάλη Ιδέα».[47]

Ο Μακεδονικός αγώνας και η επανάσταση του 1909 αποτελούν, μαζί με την καταγγελία της αθλιότητας του πολιτικού συστήματος από τον Τύπο, αποδείξεις της ζωτικότητας του λαού και της αφύπνισής του με τον Τύπο. Η εξέγερση του 1909 είναι αναπόφευκτη, γιατί με αυτή γίνεται η αλλαγή και τερματίζεται η πριν από το 1897 νοοτροπία· οδηγεί το έθνος στους ένδοξους Βαλκανικούς Πολέμους που αποτελούν την πραγματική μεταβολή. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913 οδηγούν στην εκδίωξη Τούρκων και Βουλγάρων από τη Μακεδονία και επιβεβαιώνουν την υπεροχή των όπλων απέναντι σε ιδεολογικές μεθόδους προσηλυτισμού.[48] Οι πολεμικές προετοιμασίες στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων γίνονται με ζηλευτή δραστηριότητα. Εξοπλισμός και οργάνωση του στρατού και του στόλου δίνουν στο έθνος θάρρος και αυτοπεποίθηση με τη νικηφόρα έκβαση των πολέμων, απαλλάσουν την Ελλάδα από την απομόνωση και την εδαφική καχεξία και συνθέτουν νέα εικόνα αισιοδοξίας και δύναμης για τον ελληνισμό. 1897 και 1912 δίνουν γερό σκούντημα στον τροχό της ελληνικής ιστορίας. Το 1897 η Ελλάδα του χειρότερου ξυπνά από το λήθαργο και το 1912 η Ελλάδα του καλύτερου μεγαλουργεί.

Μέρος τέταρτο

Από την ντροπή των όπλων στην ανθοφορία του λόγου

1. Πολιτική φαυλότητα και αποσύνθεση.

Ο Τύπος κατά την εξεταζόμενη περίοδο προσπαθεί να φέρει στην επιφάνεια και να αποκαλύψει στην κοινή γνώμη το πνεύμα του προσωπικού ενδιαφέροντος και της συναλλαγής που επικρατεί στην πολιτική του τόπου. «Τας κοινοβουλευτικάς γνώμας δεν δυνάμεθα να προσδοκώμεν ελευθέρας όταν αντιτίθενται προς του συμφέροντος τας επιταγάς», γράφει το «Το Άστυ».[1] Οι τίτλοι των άρθρων των εφημερίδων είναι χαρακτηριστικοί της αγανάκτησης της κοινής γνώμης για την πολιτική ζωή και φράσεις όπως «την κατά τα άλλα σάπιαν εποχήν μας»[2] ή «η επονείδιστος κατάστασις παραταθείσα ήδη επί ικανά έτη, υποτραφείσα δε υπό της πολιτικής φαυλότητος και της αισχράς κυβερνήσεως των δημοσίων, εδημιούργησεν απελπιστικόν και απαίσιον ηθικόν, πολιτικόν και εθνικόν εκφυλισμόν»[3] είναι συνηθισμένες στις στήλες των εφημερίδων.

Τη δεινή προφητεία «προ ολίγων ετών επτώχευσε το κράτος· τώρα απειλείται να πτωχεύση ο λαός», εξεστόμισε ο Θ. Δηλιγιάννης την περασμένη Κυριακή στο Βόλο, γράφει η «Ακρόπολις» στις 30 Σεπτεμβρίου 1902,[4] όχι βέβαια για να κερδίσει ψήφους. Ο κόσμος γνωρίζει πολύ καλά ότι εάν ο λαός απειλείται να πτωχεύσει αιτία είναι το κράτος το οποίο τον πτωχεύει και το κράτος τα τελευταία 30 χρόνια το κυβερνά ο Δηλιγιάννης «μετά πολλών άλλων ηγετών υπέρ δε τον Γ. Θεοτόκην και Α. Ζαΐμην αυτός ούτος ο Θ. Δηλιγιάννης και ως Πρωθυπουργός και ως υπουργός Οικονομικών.Ως δε το εκυβέρνησε μετ' αμαθείας, μετά ρουτίνας, μετ' ανεπιστημοσύνης, και με τάσεις ολιγαρχικάς και αντιλαϊκάς, δεν ηδύναντο ή να φέρουν τον υπήκοον λαόν εις το χείλος της πτωχεύσεως, του εκφυλισμού, της παρακμής και της πείνας, ανίκανον να τρέφη εαυτόν επαρκώς, ανίκανον να επαρκή εις τας δαπάνας του Κράτους, ανίκανον να εκπληρώση τα πολιτειακά της Ελλάδος ιδεώδη. Όλα τα σημεία και όλα τα φαινόμενα εξαγγέλλουν την κατάστασιν αυτήν και την μεγαλοφωνούν ... η ηθική ολοέν χαλαρούται .... ο πόλεμος ανέδειξε τους ριψάσπιδας κατά μυριάδας. Και η ειρήνη αναδεικνύει τους μη υποτασσομένους εις την καθολικήν στρατολογίαν κατά χιλιάδας. Ηθική και οικονομική και πολιτική κατάπτωσις! .... Και η Ανωτάτη Βασιλική αρχή εξίσταται πως ο Γ. Θεοτόκης δεν τα έβγαλε πέρα, πως ο Α. Ζαΐμης εναυάγησε και πως ο Λαός ελπίζει ακόμη εις τον Θ. Δηλιγιάννην. Ίδε η εικών της εθνικής μαλακίας».[5] Και το Κράτος πως κινείται; «Σκοτάδι. Τύφλα. Μωρία. Εμπάθεια. Ασυνειδησία. Αφιλοπατρία. Αναισθησία. Ιδού τα ελατήρια των δημοσίων και υπευθύνων οργάνων, τα οποία κινούν την εκνευρισμένην και λιποψυχισμένην ζωήν αυτού του Κράτους και αυτού του Έθνους. Και έχει το ελληνικόν έθνος δυνάμεις ακόμη ψυχής και πνεύματος τοιαύτας αι οποίαι να προκαλούν τον θαυμασμόν γενναίων και αφιλοκερδών καρδιών εις τον έξω κόσμον και να εμπνέωσιν ενθουσιασμόν και φιλελληνισμόν εις διαπρεπείς άνδρας και την πεποίθησιν ότι η Ελλάς θα είνε ο μέγας εκπολιτιστικός παράγων της Ανατολής. Αλλά που είνε οι αρχηγοί και οι άρχοντες οι οποίοι να οδηγήσουν το Έθνος τούτο εις την οδόν της νίκης και της προόδου; Πως ωδήγησαν αυτό μέχρι τούδε και πως προσήγαγον και πως εξεμεταλλεύθησαν τας ηθικάς αυτού και πνευματικάς και υλικάς δυνάμεις; Ίδετε το γονατισμένον έθνος δια να κρίνετε την πολιτείαν των».[6]

Ο Τύπος αντιδρά στην υπομονή και δουλοπρέπεια που συνιστά ο Πατριάρχης και οι Συνοδικοί Ιεράρχες.[7] Τον πολιτικό ανταγωνισμό θεωρεί ο Τύπος αιτία πολιτικής διάλυσης και εξουθένωσης του έθνους. «Αληθώς χάνει τις τον νουν του, βλέπων εις ποίαν ακρότητα εξωθεί τους πολιτευομένους ο πολιτικός ανταγωνισμός. Συντελεί ασυνειδήτως και ασυναισθήτως το διαβολικόν του έργον της

πολιτικής του Έθνους διαλύσεως..... διαρπάζων μεν τα δημόσια ως συμπολιτευόμενος, εξωθών δε τον λαόν εις την αταξίαν, την αναρχίαν, την παρανομίαν την αλογιστίαν, την παραφροσύνην, ως αντιπολιτευόμενος, ίνα δημιουργήση την εθνικήν καταστροφήν και δεσπόση αναβαίνων εις σωρόν ερειπίων.... Αμέριμνος, προς την κακοδαιμονίαν του Έθνους ουδέ την ελαχίστην ποιούνται σπουδήν μετά φιλοπάτριδος βουλήσεως υπέρ οικονομικής ανορθώσεως, στρατιωτικής ενισχύσεως και πολιτικής σωτηρίας».[8] Το πολιτικό νόσημα είναι δυσίατο. «Τα τελευταία πολιτικά γεγονότα ή μάλλον σκάνδαλα, και ο πολιτικός ημών βίος ολόκληρος αποκαλύπτουσι πολιτικόν νόσημα δυσίατον και αληθώς ολέθριον. Αυτό το νόσημα, το οικτρώς παραλύσαν τας δυνάμεις του Έθνους και τα πολιτικά αυτού ήθη, καλείται πνεύμα ιδιωφελείας, προσωπικόν συμφέρον, φιλαυτία, ατομισμός, εγωισμός».[9]

Διαλύονται τα πάντα, γράφει η «Ακρόπολις», «και δεν ανοίγεται κανενός το στόμα να ζητήση την ανάτασιν του λαϊκού φρονήματος, τον φωτισμόν της κοινής γνώμης, και δια του φωτισμού την έκρηξιν δημοσίας αγανακτήσεως, δια ν' αρχίσουν να τρέμουν οι υπεύθυνοι και να βάλουν γνώσιν οι Άρχοντές μας;».[10] Και όμως ανοίγουν το στόμα τους βουλευτές και οι διευθυντές των «Καιρών», του «Εμπρός», της «Αστραπής», του «Κόσμου», της «Εσπερινής» και του «Άστεως» με προκήρυξη προς τον ελληνικό λαό για να ξυπνήσουν την πανελλήνια συνείδηση. «Η απογοήτευσις υπό της οποίας έχει καταληφθή το έθνος δια την κατάστασιν των πραγμάτων αυτού, απογοήτευσις, την οποίαν καθιστά οδυνηροτέραν η επίγνωσις των απειλούντων τον Ελληνισμόν εξωτερικών κινδύνων, μαρτυρεί πόσον ασθενείς ελπίδες βελτιώσεως και ανορθώσεως στηρίζονται επί του συστήματος καθ' ο κυβερνάται η χώρα. Αλλ' η απογοήτευσις υπήρξεν ο καρπός τον οποίον απεκόμισαν και όσοι εκ των κυβερνησάντων την Ελλάδα πολιτικών ανδρών ούτε θελήσεως υστερούντο, ούτε κόπων εφείσθησαν και επεχείρησαν την μεταβολήν της καταστάσεως εν η φθείρονται τα δημόσια πράγματα. Διότι πάντα τα νομοθετηθέντα κατά περιόδους μέτρα βελτιώσεως εναυάγησαν και πάσαι αι αγαθαί προσπάθειαι συνετρίβησαν και πάσα αγαθή θέλησις εκάμφθη υπό της φθοροποιού δυνάμεως των κρατούντων πολιτικών όρων. Δεν δύνανται άρα να εξαρτηθώσι βάσιμοι ελπίδες ριζικής και μονίμου βελτιώσεως από μόνης της υφισταμένης νομοθετικής εξουσίας, ενδείκνυνται δε μέτρα άλλα. Ως Έλληνες πολίται συναισθανόμεθα το εθνικόν καθήκον, όπως επικαλεσθώμεν την πατρικήν αντίληψιν της Βασιλείας και του Ελληνικού Λαού προς πραγμάτωσιν των μέτρων τούτων. Ούτε πρέπει να πλανώμεθα ότι είνε δυνατή η οργάνωσις του Κράτους ημών επί θεμελίων ασφαλών προς εκπλήρωσιν των υποχρεώσεων και της αποστολής αυτού εφ' όσον η λειτουργία της όλης διοικήσεως απομένει εκτεθειμένη εις τας κομματικάς πιέσεις, η δύναμις των οποίων εξουδετερώνει πάσαν αγαθήν προσπάθειαν, συντρίβουσα πάσαν θέλησιν και κάμπτουσα τους χαρακτήρας. Αν μετά τόσων ετών ελεύθερον βίον δεν παρουσιάζη ακόμη η Ελλάς το παράστημα του Κράτους, το οποίον αι δυνάμεις αυτής επέτρεπον να παρουσιάζη και ως παράγων δε στρατιωτικός και ως παράγων εκπολιτιστικός τίθεται εν πολύ κατωτέρα μοίρα εκείνης την οποίαν ηδύνατο και ώφειλε να κατέχη, δεν δυνάμεθα βεβαίως να ελπίζωμεν εις το μέλλον την ανόρθωσιν υπό τους όρους του αυτού κυβερνητικού συστήματος. Οι απευθύνοντες την έκκλησιν ταύτην προς τον Ελληνικόν λαόν δεν έρχονται να επιβάλωσιν ωρισμένας αποφάσεις μεταβολών εις το καθεστώς πολίτευμα, αλλ' έρχονται να επικαλεσθούν την σύμπραξιν παντός Έλληνος πολίτου εις την επιβεβλημένην ανάγκην μεταβολών, τας οποίας θα καθορίση η μελέτη και η συζήτησις, θα αποφασίση δε η εκ του Συντάγματος έχουσα το δικαίωμα τούτο Εθνική Συνέλευσις. Ότι το πολίτευμα ημών χρήζει μεταβολών και συμπληρώσεων ουδείς δύναται να αμφισβητήση. Και οι ομολογούντες, ότι "δεν εφηρμόσθη το πολίτευμα αυτό ποτέ και εκ τούτου η πολιτειακή ημών αποσύνθεσις", αποδίδουσιν εις αυτό την μεγίστην των ελλείψεων, αναγνωρίζοντες

το δυνατόν της μη εφαρμογής. Η Εθνική Συνέλευσις, προς σύγκλησιν της οποίας επικαλούμεθα την αντίληψιν της Βασιλείας και την σύμπραξιν του Ελληνικού Λαού, θα αναθεωρήση τας χρηζούσας συγκεντρώσεως ή μεταβολής διατάξεις του Συντάγματος. Προς τούτο δε απεφασίσαμεν την σύστασιν "Πολιτικού Συλλόγου" εν Αθήναις, του οποίου το Καταστατικόν έχει ως εξής: "Συνιστάται εν Αθήναις Πολιτικός Σύλλογος, όστις συγκεντρώνων πάντας τους ομόφρονας συλλόγους και πολίτας εις κοινήν ενέργειαν, σκοπόν έχει την βελτίωσιν εν γένει των κοινών δια της αναθεωρήσεως του ισχύοντος εν Ελλάδι Συντάγματος κατά τας διατάξεις όσας η κοινή πείρα υποδεικνύει ως αναθεωρητέας. Επί τούτω δε τη μελέτην ιδίως του δυνατόν της ιδρύσεως Β΄ Νομοθετικού Σώματος, της ιδρύσεως σώματος προπαρασκευαστικού των νόμων, της εξασφαλίσεως σκοπίμου οργανώσεως των στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων του Κράτους και της μονιμότητος των δημοσίων υπαλλήλων". Λαβόντες την πρωτοβουλίαν ταύτην έχομεν πεποίθησιν, ότι διερμηνεύομεν ολοκλήρου του Έθνους το φρόνημα, ταυτιζόμενον κατά πάντα και εις την συνείδησιν των δεινών ελλείψεων του Κράτους ημών και εις την εκτίμησιν των μέτρων, άτινα ενδείκνυνται προς θεραπείαν αυτών. Και απευθυνόμεθα προς πάντας τους πολίτας Έλληνας, διότι πάντες εξ ίσου οφείλομεν να ενδιαφερώμεθα δια την τύχην της Ελλάδος και είνε ανάγκη να συνενωθώσι πάσαι αι ζωτικαί αυτής δυνάμεις πασών των κοινωνικών τάξεων προς επιτυχίαν του Εθνικού σκοπού. Λαός αποδείξας τοσάκις την φιλοπατρίαν του, δεν είνε δυνατόν βεβαίως να υστερήση εις αγώνα ειρηνικόν και Συνταγματικόν, άνευ της επιτυχίας του οποίου μάταιαι θα αποβώσι και εις το μέλλον οιαιδήποτε οσονδήποτε πατριωτικαί προσπάθειαι και θυσίαι, ως απέβησαν και αι μέχρι τούδε. Απεκδεχόμενοι την τοιαύτην συνένωσιν και σύμπραξιν, ελπίζομεν ότι η φωνή ημών θα συναντήση πανελλήνιον την σνείδησιν της ανάγκης της αναθεωρήσεως του Συντάγματος, ανάγκης την οποίαν καθήκον έχομεν οι ομόφρονες πάντες να διερμηνεύσωμεν δια πάσης δυνατής ενεργείας καθ' όλην την Ελλάδα. Δ. Στεφάνου, βουλευτής πρώην υπουργός,..... Π. Κανελλίδης, διευθυντής των "Καιρών", Βλασ. Γαβριηλίδης, διευθυντής της "Ακροπόλεως", Δ. Κακλαμάνος, διευθυντής του "Ν. Άστεως", Εμ. Ρέπουλης, βουλευτής και διευθυντής του "Άστεως",..... Γρ. Ευστρατιάδης, διευθυντής του "Σκριπ",..... Κ. Χαιρόπουλος, διευθυντής του "Χρόνου",..... Δημ. Καλαποθάκης, διευθυντής του "Εμπρός",..... Κ. Γιολδάσης, διευθυντής της "Αστραπής",..... Γ. Πετροβίκης, διευθυντής του "Κόσμου",..... Π. Γιάνναρος, διευθυντής της "Εσπερινής"...».[11]

Η κατάσταση σε ολόκληρη την Ελλάδα είναι τραγική. «Περιέλθετε τας επαρχίας όσοι περιμένετε στρατόν, εθνικήν πολιτικήν, εθνικήν ζωήν, πρόοδον και πολιτισμόν. Θα εννοήσετε πολύ γρήγορα ότι τράγον αρμέγετε, ως έλεγον οι προπάτορές μας».[12] Όλα στέκουν λαμπρά μόνο για κείνους που «καλοκάθονται» στα ειδώλια και στους θρόνους τους. «Νομίζει κανείς ότι όλα τα θηρία της αβύσσου, εξαπλωθέντα και συμμαχήσαντα, εφώρμησαν εναντίον του αμνού – Ελληνισμού. Και εις τοιαύτην περίστασιν, κατά την οποίαν έπρεπε να αναστηλώσωμεν και δυναμώσωμεν το ηθικόν μας, να σφυρηλατήσωμεν τον χαρακτήρά μας, να κάμωμεν χάλυβα την γνώμην μας και ηρωικομαρτυρικήν την ψυχήν μας, ο λαός μας σαγηνεύεται εις περισσοτέραν εξαχρείωσιν και βορβορωδεστέραν διαφοράν, υπό την πλήρη απάθειαν κυβερνητών και επισκόπων, οι οποίοι νομίζουν, ότι όλα στέκουν λαμπρά, διότι αυτοί καλοκάθηνται εις τα ειδώλια και τους θρόνους των. Μ' αυτόν λοιπόν τον τρόπον θα ανεύρη η φυλή μας τον ιστορικόν της δρόμον, και με τοιαύτην σαπίλαν, πληθυνομένην ολονέν υπό την επίσημον ανοχήν και προστασίαν, θα πάρωμε την Κρήτην και θα σώσωμεν την Μακεδονίαν από τους φάρυγγας τόσων λύκων; Εις την δοξασμένην ιστορίαν μας και οι σκελετοί πολλάκις έδωκαν την νίκην. Αλλ' οι τιμημένοι σκελετοί, οι οποίοι ήσαν ιερά ολοκαυτώματα δια την Πίστιν και την Πατρίδα. Με κουφάρια όμως ζωντανά αλλά σάπια, με σάρκας και ψυχάς υποδουλωμένας εις τα

προστυχότερα πάθη, με νεολαίαν, ήτις τόσον ενωρίς εμποτίζεται την ατιμίαν, με άνδρας, οι οποίοι δίδουν το παράδειγμα της τόσης αναισχυντίας τι να σου κάμη η ταλαίπωρος Ελλάς και εις ποίαν βάσιν θα ημπορέση να στήση ο Θεός την προς το Έθνος μας υποστήριξίν του;».[13]

Με την κατάσταση αυτή η επανάσταση ως διέξοδος δεν είναι μακριά: «Όλα αυτά είνε ψυχορραγήματα μιας εκρύθμου πολιτειακής καταστάσεως, η οποία, εστέ βέβαιοι, δεν θ' αργήση να ζητήση την διέξοδον, όπως εγένετο κατ' αυτάς εν Ρωσσία. Εκεί ο λαός επανεστάτησε προς απόκτησιν ελευθεριών. Εδώ θα καταφύγη ίσως και εις το μέσον τούτο όπως ζητήση την ανάκτησιν των καταπατηθεισών ελευθεριών του. Το πράγμα έχει φθάσει εις το απροχώρητον και μοιραίως βαίνει προς την αναζήτησιν της διεξόδου εκείνης. Εύχομαι να διορθωθούν τα κακώς κείμενα πριν ή επέλθη η άρδην ανατροπή αυτών, η οποία δεν είνε απίθανον να επιφέρη την καταστροφήν», είπε σε συνέντευξή του ο Σ. Δραγούμης.[14] Και το αποτέλεσμα της νωθρότητας και της αδιαφορίας μας; ερωτά η «Ακρόπολις»: «Το βλέπομεν όλοι. Καταδιωγμός και καταστροφή εν Ηπείρω, Μακεδονία, Αλβανία και Θράκη, καταδιωγμός πανταχού και εγκληματίαι όχι οι εγκληματούντες αλλά τα θύματα του εγκλήματος. Διότι τούτο θέλει το υπουργείον των Εξωτερικών. Τούτο θέλει η ελληνική Κυβέρνησις. Ήτις είχεν όλα τα μέσα, όπως αποδείξει τα δίκαιά της και τας αδικίας των άλλων. Αλλά δεν θέλει. Αλλά δεν την μέλει. Διότι έχει εξασφαλισμένην την ψήφον του λαού. Διότι οι εκλογείς δεν ψηφίζουν δι' εθνικά ζητήματα. Διότι η εξουσία εν Ελλάδι εξησφαλίσθη ως προνόμιον ολίγων πλουσίων και ελαχίστων δημοκόπων. Διότι οι διοικούντες δεν καλούνται εις την διοίκησιν επί τη βάσει της ικανότητός των. Ευτυχώς οι έξω Έλληνες κατ' ανάγκην προσφεύγουσιν εις την Ελλάδα. Ας κατηχήσωσι τον λαόν εθνικώς και ας εξεγείρωσιν αυτόν κατά των νωθρών διοικητών του. Έχομεν όλα τα μέσα να επιβάλωμεν τα δίκαιά μας επί των Χωρών μας και εάν δεν εννοούν τούτο οι διοικούντες ας αποσυρθούν εκ της εξουσίας και ας παύσωσι πολιτευόμενοι. Άλλως θα τους εξαναγκάση το Έθνος. Το Έθνος ολόκληρον και όχι μόνον οι ψηφοφόροι. Το Έθνος όπερ θέλει να ζήση και επομένως απαιτεί ζωντανούς τους εξουσιάζοντας αυτό. Δεν μένει καιρός πλέον δια αδράνειαν και τούτο ας σκεφθούν καλώς οι αρμόδιοι πριν ή το επιβάλλη το Έθνος».[15] Και τι μπορεί πλέον να περιμένει ο τόπος «από βουλευτάς, οι οποίοι, ενώ έφερον άνω κάτω τον κόσμον δια να γείνουν βουλευταί, δεικνύουν τοιαύτην αδιαφορίαν δια την εκπλήρωσιν του καθήκοντός των και τοιαύτην πανηγυρικήν περιφρόνησιν προς τον λαόν, τας ανάγκας αυτού, όσον και προς τα συμφέροντα του Έθνους;».[16]

*

Και η λύση από το αδιέξοδο της πολιτικής φαυλότητας και αποσύνθεσης; «Να αφυπνισθή η Κυβέρνησις!». Με αυτό τον τίτλο γράφει σε άρθρο της η «Ακρόπολις»: «Τα εν Βουλγαρία γεγονότα κατετάραξαν τους εν Ελλάδι. Έπρεπεν όμως τα πράγματα να φθάσωσιν εις τοιούτο σημείον καταστροφής, όπως αφυπνισθήτε η δημοσιογραφία και ο λαός, διότι δια την Κυβέρνησιν, δεν δυνάμεθα ακόμη να είπωμεν ότι αφυπνίσθη!! Και εν τούτοις αύτη ώφειλε προ πολλού να εγρηγορή. Να μη σας είπω, αφ' ης εποχής ήρπασαν οι Βούλγαροι την εν Βάρνα μονήν του Αγίου Κωνσταντίνου. Να μη αναφέρω, ότι ώφειλε η χαριτωμένη ελληνική Κυβέρνησις να υπερασπισθή τα κινδυνεύοντα συμφέροντα του Ελληνισμού, αφ' ης εποχής ηρνήθησαν εις τους εν Βουλγαρία Έλληνας κατοίκους δικαιώματα... Αφ' ης στιγμής εννοήσαμεν, ότι η βουλγαρική απληστία εστράφη κατά της ελληνικής περιουσίας, ώφειλεν αύτη να μετασχηματισθή εις χρήμα και ασφαλισθή εις ελληνικάς Τραπέζας. Αλλά ποίος να σκεφθή περί τοιούτων; Εν Αθήναις είχομεν εκλογάς και κομματικούς πολέμους επικρατήσεως. Εν Κωνσταντινουπόλει είχομεν αλλαξοπατριαρχείας και αγώνας εμφυλίων διαπληκτισμών. Εν Βουλγαρία αφέθησαν τα πάντα εις την τύχην, ως αφέθη ολόκληρος ο Έξω

Ελληνισμός, ως αφέθη η Μακεδονία, η Θράκη, η Μ. Ασία, η Αλβανία, η Ήπειρος, αι νήσοι κτλ., ως αφέθησαν εις τον εκφυλισμόν όλοι οι του εξωτερικού Έλληνες πολίται!! Και τώρα; Κάμνομεν μνημόσυνα! Απειλούμεν από τας Αθήνας! Φωνάζομεν πολύ δια να κουρασθώμεν ταχέως και πέσωμεν και πάλι εις τον βαρούχειον ύπνον, εις τον λήθαργον του θανάτου!.... Εξεπλάγητε, διότι τοιαύτην ψυχρολουσίαν ελάβομεν εν τω αγγλικώ Κοινοβουλίω δια της επερωτήσεως του κ. Νιούτων και της απαντήσεως του Άγγλου υφυπουργού. Δεν εξεπλάγητε όμως, διότι ο εν Λονδίνω πρεσβευτής κ. Μεταξάς παρεκάθησεν εις γεύμα, δοθέν εις τιμήν του Ρουμάνου υπουργού κ. Τάκη Ιωννέσκου, όστις μετέβη εις Λονδίνον, όπως μεταδώση εις όσους δυνηθή επισήμως όσα οι εχθροί του Ελληνισμού έπλασαν υπέρ των σχεδίων των και κατά των αμυντικών μακεδονικών σωμάτων και άτινα, γενόμενα πιστευτά, επανελήφθησαν επισημότερον από του βήματος του αγγλικού Κοινοβουλίου. Διότι δεν εφρόντισεν η Ελλάς να αναιρέση όλα τα τερατώδη ψευδολογήματα, άτινα δημοσιευόμενα πρώτον εις τα εγχώρια των πολεμίων της Ελλάδος φύλλα, αναδημοσιεύονται εις όσα ευρωπαϊκά φύλλα η ύλη προτιμάται της αρετής, μεταδίδονται επισήμως δια των διπλωματικών υπαλλήλων εις τας ξένας Κυβερνήσεις και γίνονται πιστευτά, αφού η Ελληνική Κυβέρνησις δεν τα διαψεύδει, τα παραδέχεται σιωπώσα και οι αντιπρόσωποί της παρακαθήμενοι εις την τράπεζαν των συκοφαντησάντων το έθνος των, πιστοποιούσιν εν πλήρει αναισθησία τους λόγους εκείνων. Επί τοσούτον χρόνον η Ελλάς κατηγορείται ψευδώς δια πράξεις, τας οποίας ακριβώς οι κατηγορούντες διαπράττουσιν εις βάρος των Ελλήνων και διαπράττουσι ταύτας επί του εδάφους των, καταπατούντες πάντα θείον και ανθρώπινον νόμον και εν τούτοις η αθλία Ελλάς θεωρείται ένοχος, διότι δεν αναιρεί τους συκοφάντας, δεν αποδεικνύει τας παρανομίας των εχθρών της, διότι κοιμάται, διότι εναρκώθη, διότι φυγοπονεί. Φαντασθήτε τι θα εγίνετο εάν επί ελληνικού εδάφους εδολοφονούντο υπήκοοι ή ομογενείς των εχθρών του Ελληνισμού. Φαντασθήτε οποίος θα εξηγείρετο θόρυβος εάν διηρπάζετο η περιουσία ατόμων ανηκόντων εις το έθνος των πολεμίων της Ελλάδος. Φαντασθήτε οποία ταραχή και οποίος αναβρασμός του πεπολιτισμένου και απολιτίστο κόσμου θα εγίνετο εάν εξωρίζοντο εξ Ελλάδος αναιτίως και δια γελοίας αλλά και ψευδεστάτας αφορμάς άνθρωποι ήσυχοι και ξένοι προς την πολιτικήν και τας εθνικάς αντεγκλήσεις. Φαντασθήτε εάν εντός 24 ωρών δεν θα είχομεν "κατοχήν" κατόπιν "θυέλλης" εάν διεπράττετο εν Ελλάδι το πολλοστημόριον των γενομένων εν Βουλγαρία. Και ταύτα διότι οι άλλοι εργάζονται και ημείς καθεύδομεν. Οι άλλοι έχουσι διπλωμάτας και ημείς μαμμόθρεπτα. Και δια τούτο, ενώ ημείς υφιστάμεθα τα πάνδεινα, ημείς κατηγορούμεθα υπό του πεπολιτισμένου κόσμου και ενώ οι αντίπαλοι του έθνους ημών διαπράττουσι τα αίσχιστα, αυτοί εν τούτοις απολαύουσι συμπαθειών! Διότι έχουσιν υπουργείον των εξωτερικών και ημείς δεν έχομεν. Διότι έχουσι πρέσβεις, προξένους, πράκτορας, γραμματείς και φαρισαίους και ημείς έχομεν να τους μισθοδοτούμεν μόνον χωρίς να εκπληρώσιν ουδένα σκοπόν. Υπάρχουν και εξαιρέσεις ολίγαι. Αλλ' ημάς δεν ωφελούν αι εξαιρέσεις εις το ενεργητικόν μας, αύται έπρεπε να ανήκουν εις το παθητικόν. Να είχομεν δηλαδή υπουργεία και προξενεία της προκοπής και αντάξια της αποστολής των και που και που να παρουσιάζετο και κανείς νωθρός ξυλοσχίστης...χάριν του κόμματος!».[17]

*

Ιδού και η πολιτική του ελληνικού κράτους προς τους πρόσφυγες. Η Θεσσαλία και άλλα μέρη έχουν απόλυτη ανάγκη χεριών και γεωργών για να αναπτυχθούν. Αν ακολουθούσαν στο συνοικισμό των έξω Ελλήνων κάποιο σχέδιο μελετημένο, η Χώρα θα μπορούσε να αναγεννηθεί. «Από τοιούτου είδους ανθρώπους και πολιτικούς δια τους οποίους και το Κράτος και το Έθνος είνε ένα κεφαλοτύρι, το οποίον πρέπει να το τρώγουν τα σκουλήκια αυτά, ήτο φυσικώτατον να τους ίδωμεν αγρίους και απανθρώπους προς τους πρόσφυγας. Όχι σήμερον μόνον, αλλά πάντοτε και από ετών. Τους

Καυκασίους τους αφήσαν και απέθανον από την πείναν. Τους εκ Ρουμανίας τους ερρήμαξαν εις τα βάσανα παίζοντες οι αλιτήριοι με την δυστυχίαν των. Και τι ήσαν οι Καυκάσιοι; Πεντακόσιοι άνθρωποι! Και τι ήσαν οι εκ Ρουμανίας; Το πολύ-πολύ άλλοι τόσοι! Έφυγαν όσοι δεν απέθανον και έφυγαν καταρώμενοι, ότι ήσαν και ελέγοντο Έλληνες. Δεν πρόκειται λοιπόν περί λεπτομερειών. Πρόκειται περί κεφαλαιώδους ζητήματος, ότι αυτοί οι ερχόμενοι ως Υπουργοί και Πρωθυπουργοί, με την δύναμιν του αρπάξαι και ξεσχίσαι τα δημόσια, δεν αναγνωρίζουν ούτε εθνισμόν, ούτε πατριωτισμόν, ούτε τίποτε ιερόν και όσιον».[18]

Ο «Χρόνος» καταγγέλλει ότι η διαφθορά των βουλευτών καταστρέφει όχι μόνο το παρόν, αλλά και το μέλλον του Ελληνισμού. «Εις την έκθεσιν της πλειονοψηφίας και εις την έκθεσιν της μειονοψηφίας του προϋπολογισμού επισήμως εβεβαιώθησαν και κατηγγέλθησαν δωροδοκίαι εκατομμυρίων εις δρόμους ψεύτικους, εις γεφύρια ανύπαρκτα, εις έργα δημόσια τιποτένια. Αυτά πως έγειναν παρά δια δωροδοκίας μηχανικών, εργολάβων, Υπουργείων και όλης της κουστωδίας των αρμοδίων; Αλλ' η μεγάλη, η φοβερά, η εθνοκτόνος δωροδοκία των υπουργών και των βουλευτών καταστρέφει το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού όλου. Αυτή η δωροδοκία και η διαφθορά των πάντων που εισάγει εις όλα, όχι μόνον πυροβόλα και οβίδας καθιστά περιττά και άχρηστα πράγματα, αλλά και αυτά τα 125 εκατομμύρια του Προϋπολογισμού κάθε χρόνου τα ρίπτει εις την θάλασσαν. Η δια της ψήφου δωροδοκία των υπουργών και δια των ατίμων ρουσφετίων δωροδοκία των βουλευτών είνε το πούλημα της Ελλάδος με την τιμήν της, την ιστορίαν της και τον Παρθενώνα της... Έπρεπε λοιπόν οι Έλληνες να ήμεθα πραγματικώς ηλίθιοι δια να παίζουν το έργον αυτό της εθνικής προδοσίας και δωροδοκίας, αφού ο τόπος αυτός δεν καταλαμβάνει τι του γίνεται».[19]

*

Ο ραγιαδισμός των πολιτών είναι η δύναμη των ρέμπελων βουλευτών και του ρέμπελου Κράτους. «Εις κανένα τόπον του κόσμου δεν συμβαίνει βουλευταί καλούμενοι εις εργασίαν να λείπουν ποτέ από την Βουλήν. Μόνον οι Έλληνες βουλευταί αποτελούν αυτήν την εξαίρεσιν. Μόνο εις αυτό το ρέμπελο Κράτος ο βουλευτής νομίζει ως μόνην εργασίαν του τα ρουσφέτια και την λεηλασίαν των δημοσίων, την δε εργασίαν του εις την Βουλήν την θεωρεί ως μίαν αγγαρείαν... Εις Κράτος του οποίου τα πολιτικά ήθη και η δημοσία ηθική έφθασαν εις τοιαύτην κατάστασιν, υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι περιμένουν προκοπήν, περιμένουν οργάνωσιν και πρόοδον. Ημείς βλέπομεν το πράγμα αδύνατον, εάν ο Λαός δεν κατορθώση να φέρη εις θεογνωσίαν όλας τας εξουσίας του. Σήμερα καμμία εξ αυτών δεν δίδει μίαν πεντάραν δια το Έθνος και μόνον περί του εαυτού της φροντίζει... Εάν ο ελληνικός Λαός ήξευρε τα δικαιώματά του και τας υποχρεώσεις του, αυτήν την κατάστασιν δεν θα την ηνέχετο ούτε εικοσιτέσσαρας ώρας, διότι είνε μία πανηγυρική περιφρόνησις δι' αυτόν και δια τα συμφέροντά του. Εάν οπουδήποτε των επαρχιών έβλεπε βουλευτήν λυμαινόμενουν τα πάντα αντί να έλθη εις την Βουλήν, τον εγιουχάιζεν ο Λαός ως προδότην των καθηκόντων του, θα εβλέπατε, ότι δεν θα ετόλμων αυτοί οι κύριοι να παραλύουν ούτω πως τας εργασίας της Βουλής. Αλλ' εις την Ελλάδα κατηντήσαμεν χειρότερα και από τους Αιγυπτίους Φελλάχους οι Έλληνες, μικροί και μεγάλοι. Και αυτός ο ραγιαδισμός των πολιτών είνε η δύναμις όλων των πολιτικών και κυβερνητικών λυμεώνων, αυτός δίδει το θάρρος κάθε παρεκτροπής και αυθαιρεσίας εις τους βουλευτάς».[20] Πως λοιπόν να μη γίνονται καταχρήσεις, ατασθαλίες και όργια κακοδιοίκησης, αφού «εις την Βουλήν δεν αποκαλύπτονται καθημερινώς παρά καταχρήσεις, ατασθαλίαι και ανεκδιήγητα όργια κακοδιοικήσεως. Μετά την απερίγραπτον κατάστασιν της δημοσίας ασφαλείας, ομοίαν και απαράλλακτον με την της Μακεδονίας. Προχθές ήλθεν η σειρά της οδοποιΐας και των εν τω στρατώ προβιβασμών, όπου επίσης ανάγλυφος παρίσταται ο αφηνιασμένος φατριασμός οργιάζων και καταστρέφων. Ο κ.

Πρωτοπαπαδάκης απέδειξε τρανότατα, ότι όλη αυτή η ιστορία της οδοποιΐας με το τμήμα των Δημοσίων Έργων και με τα πολλά εκατομμύρια δεν είνε τίποτε άλλο παρά μία ατελειοποιημένη απάτη του Λαού, υπό τον τύπον πιστώσεων εικονικών προϋπολογισμών και ψευδών σχεδίων. Ηνάγκασε και αυτόν τον υπουργόν των Εσωτερικών να ομολογήση, ότι προς ψήφισιν των πιστώσεων αυτών απατάται συστηματικώς η Βουλή και ότι αι εν τω Προϋπολογισμώ αναγραφόμεναι πιστώσεις συνήθως διατίθενται δι' άλλους σκοπούς παρά δι' εκείνους, δι' ους εψηφίσθησαν! Ούτω πως εκατομμύρια εδαπανήθησαν κατά τον δόλιον αυτόν τρόπον αναγραφόμενα από το 1901 χωρίς να ψηφισθή ειδικός νόμος όπως προκειμένου περί κατασκευής εθνικής οδού. Το τμήμα όμως των Δημοσίων Έργων και οι εκάστοτε Υπουργοί εύρον τον τρόπον να παραβιάσουν τον νόμον δια της εξής μεθόδου: Ο νόμος υποβάλλεται δια ποσόν άνω των 10 χιλ. δραχμών, ενώ αι πιστώσεις, τας οποίας αναγράφει ο Προϋπολογισμός, διατίθενται δια τμήματα οδών αξίας μέχρι 9.999 και 99 λεπτών! Δια της μεθόδου ταύτης, η οποία υπενθυμίζει εκείνην του παππά, η υπηρεσία των Δημοσίων Έργων κατώρθωσε να είνε έξω και υπεράνω των νόμων και να καταβαραθρώνη ανευθύνως το δημόσιον χρήμα. Και είχε πληρέστατα δίκαιον ο εκ Νάξου βουλευτής, εν αγανακτήσει διακηρύξας, ότι πρέπει να τεθή τέρμα εις την κατάστασιν ταύτην δι' οριστικής αρνήσεως της Βουλής δια την παροχήν οιασδήποτε πιστώσεως προς κατασκευήν οδών, πριν ή κανονισθή δια νόμου ο τρόπος της εις το μέλλον κατασκευής των αναγκαίων οδών του Κράτους, μετά σοβαράν υπό Επιτροπής μελέτην ποίαι οδοί πρέπει να κατασκευασθώσι, ποίαι αι πλέον αναγκαίαι και ποίαι αι λόγω κατεπείγοντος προτιμητέαι. Έτι φρικαλεώτερα είνε τ' αποκαλυφθέντα ως διαπραττόμενα εις τον στρατόν με την μέθοδον της ευμενείας και της δυσμενείας των εκάστοτε Υπουργών! Όποιος έχει τα μέσα προβιβάζεται ως ευεργετικός ή υπό άλλην ιδιότητα την οποίαν εφευρίσκει η τελειοποιηθείσα πονηρία και σατανική τέχνη περί την καταστρατήγησιν των νόμων και την διασπάθισιν του δημοσίου χρήματος. Ότι τούτο καταστρέφει τον Στρατόν και καταβαραθρώνει του Κράτους δεν ενδιαφέρει διόλου εις το πνεύμα αυτών των οικτρών και απαισίων πρακτόρων μιας σάπιας και αχρείας μικροπολιτικής, τους οποίους λέγομεν Υπουργούς».[21]

*

Πως αντιμετωπίζουν όμως τον Τύπο Ράλλης και Θεοτόκης, αρχηγοί πολιτικών κομμάτων την περίοδο αυτή; Ας δούμε τι γράφει σχετικά ο Χρόνος: «Κατά την προχθεσινήν συζήτησιν της Βουλής ο κ. Θεοτόκης προέβη και μίαν εξομολόγησιν, η οποία τον χαρακτηρίζει περισσότερον από κάθε άλλο πράγμα. Απαντών εις τον κ. Ράλλην, όστις εμαίνετο κατά του Τύπου, είπεν, ότι αυτός δεν πειράζεται δια τα γραφόμενα εις τον Τύπον. Και ο κ. Θεοτόκης δεν το είπεν αυτό από εμπάθειαν, όπως συνήθως κάμνει ο κ. Ράλλης, ο οποίος άλλοτε είχεν ειπεί, ότι ο Τύπος λιβανίζει και δοξολογεί πάντοτε τους εν τη Κυβερνήσει. Σήμερον αναγκάζεται να λέγη άλλα αντ' άλλων, ως κάθε άνθρωπος που θέλει να υβρίση. Αλλ' ο κ. Θεοτόκης λέγει την αλήθειαν! Όχι όμως ολόκληρον. Διότι ο κ. Θεοτόκης έπρεπε να προσθέση, ότι δεν πειράζεται από τον Τύπον, διότι και ποτέ του δεν διαβάζει εφημερίδας. Ημείς το γνωρίζομεν αυτό και το εγράψαμεν άλλοτε, προσθέσαντες μάλιστα ότι ο κ. Θεοτόκης εάν επρόκειτο να διαβάση κάτι τι, θα εζήτει ένα γαλλικόν μυθιστόρημα του ελαφροτέρου είδους. Δεν πειραζόμεθα, ούτε βλαπτόμεθα, ούτε λογαριάζομεν ημείς τον Τύπον, εάν ο κ. Θεοτόκης αναγιγνώσκη τας εφημερίδας του τόπου, τον οποίον κυβερνά. Μεταξύ των πολιτικών αυτών και του τύπου, ημείς πολάκις είπομεν την γνώμην μας! Ότι ο Τύπος είνε ανώτερος, προοδευτικώτερος, ηθικώτερος, πατριωτικότερος από αυτούς. Εργάζεται ο Τύπος, υπηρετεί ο Τύπος, θυσιάζει δυνάμεις ο Τύπος, δια να φανή αντάξιος των αναγνωστών του. Δεν συντηρείται και αυτός ούτε με την πώλησιν και καπηλείαν των νόμων, ούτε με την διαφθοράν των συνειδήσεων και των ηθών, ούτε με την

κατασκαφήν και καταστροφήν της Χώρας. Δεν αγοράζει βουλευτάς, ούτε πωλεί νόμους, ούτε εκπορνεύει Διοίκησιν και Δικαιοσύνην. Δεν έχει λοιπόν ο Τύπος ανάγκην να τον διαβάζη ο κ. Θεοτόκης. Αλλά κυβερνήτης ενός τόπου, ένας Πρωθυπουργός μιας Χώρας τι πράγμα πρέπει να είνε δια να μη διαβάζη και όταν δεν διαβάζη εφημερίδας; Να σας το είπωμεν τι πρέπει να είνε. Ο κ. Γ. Θεοτόκης.... Αλλ' ο κ. Θεοτόκης δεν πταίει δι' αυτό. Τοιούτους τους θέλουν τους Πρωθυπουργούς οι Έλληνες μικροπολιτίσκοι των ρουσφετιών, των πλιατσικολογημάτων και της κομματικής εκμεταλλεύσεως, βουλευταί. Αυτοί εις ένα πράγμα και μόνον θέλουν να βλέπουν τον κομματάρχην τους ενήμερον και πρόθυμον. Εις το να δίδη λάφυρα, να παρέχη άφθονα ρουσφέτια. Και η φάμπρικα αυτή πηγαίνει περίφημα και όλοι οι συντρόφοι μένουν ευχαριστημένοι».[22] Ο «Χρόνος» επανέρχεται στο ίδιο θέμα, αφού ο Τύπος δεν αρέσει ούτε στο Θεοτόκη, ούτε στο Ράλλη, ούτε στα 7/8 των βουλευτών. «Χαράδρα ανοίγεται μεταξύ του τύπου της Χώρας και των μικροπολιτικών και λυμεώνων της Χώρας. Χαράδρα ανοίγεται δια να χωρίση τον τύπον από αυτούς τος αφηνιασμένους φιλάρχους και εκμεταλλευτάς της Ελλάδος, οι οποίοι αφού την επτώχευσαν εις τα 1893, αφού την ατίμασαν εις τα 1897, αφού της εφόρτωσαν τον Ξενικόν έλεγχον εις τον σβέρκον της, οργιάζουν τώρα επί των ναυαγίων της πατρίδος. Ο Τύπος τι άλλο είνε παρά η εθνική συνείδησις, η δημοσία γνώμη, αυτός ο ελληνικός λαός ζωντανός;..... Μήπως ο Τύπος θέλη να σας πάρη το πρωθυπουργιλίκι ή το βουλευτιλίκι; Αλλ' ο Τύπος δεν εννοεί να εμπορευθή την Πατρίδα, όπως την εμπορεύεσθε σεις. Δεν εννοεί να καπηλεύεται την εθνικήν και λαϊκήν δύναμιν και αποστολήν του, όπως καπηλεύεσθε σεις την κυβέρνησιν, τα αξιώματα και την δύναμίν σας.... Το κυβερνάν δια της πλαστογραφίας του Πολιτεύματος και του στραγγαλισμού των νόμων δεν είνε κυβερνάν, αλλ' εγκληματείν. Και ο Τύπος έχει καθήκον να διακηρύττη τούτο και να κρούη τον κώδωνα του κινδύνου κατά των πολιτικών λυμεώνων».[23]

Την πολιτική φαυλότητα και αποσύνθεση που επικρατεί στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1897-1907 μας δίνει στο «Δελτίον της "Αληθείας"» με τίτλο «1897-1907» η εφημερίδα «Η Αλήθεια». Γράφει μεταξύ άλλων «Η Αλήθεια»: Η Ελλάδα «έσχε και έχει την ατυχίαν να κυβερνάται από ανθρώπους οι οποίοι σήμερον δέκα έτη μετά τον πόλεμον την εγονάτισαν περισσότερον, την εξευτέλισαν την εξησθένησαν και την έφεραν εις σημείον χειρότερον και του 1897 και προ αυτού. Και βεβαίως η Ελλάς θα χαντακωθή οριστικώς ο Ελληνικός λαός εξακολουθήση επ' ολίγον έτι ν' ανέχεται να κυβερνάται με τας αυτάς καταπτύστους μεθόδους, με το ίδιον φαύλον σύστημα, το οποίον το μεν 97 ωδήγησεν τον Ετέμ έξωθεν της Λαμίας, σήμερον δε νέον και χειρότερον 97 προετοιμάζει, εις τας θυέλλας του οποίου θα καταποντισθή όχι μόνον η πολιτική ύπαρξις του Ελληνικού Βασιλείου αλλ' αυτή η ύπαρξις της Ελληνικής φυλής εν τη Ανατολή».[24]

*

Τελικά ήρθε η Επανάσταση του 1909. Ο Τύπος πιστεύει ότι θα απαλλάξει το Κράτος από τη φαυλότητα και την αθλιότητα και θα ενώσει το Έθνος. «Με λέξεις εις τας οποίας μας έχει βουτήξει η άτιμη γραμματική των ατίμων σχολείων μας ένας λαός φθείρεται δεν βελτιούται. Χρειάζεται ενέργεια, μεθοδικότης και αυτάς δεν τας βλέπομεν. Οργάνωσις! Αυτή έστω η μαγική λέξις της σήμερον. Τους είδετε τους αξιωματικούς. Ειργάζοντο προ ενός έτους. Και όταν ειργάσθησαν, όταν εσυστηματοποιήθησαν, όταν ηύραν αρχηγόν, όταν κατέβαλον χρήματα, τότε έκαμαν τον σταυρόν τους και είπαν: Εμπρός. Το ίδιο πρέπει να κάνουμε και εμείς ο λαός... Τα χρήματα θα χρησιμεύσουν όλα χάριν της προπαγάνδας του κινήματος, θα μισθοδοτηθούν απόστολοι, θα διανεμηθούν κατά εκατοντάδα χιλιάδων προκηρύξεις, θα μισθοδοτηθούν γραμματείς, θα σχηματισθή ένα δίκτυον το οποίον θα περιλάβη όλην την Ελλάδα, θα γίνη κατακλυσμός νέων ιδεών, θα μελετηθούν αι ανάγκαι

των επαρχιών, θα γεμίσουν τόμοι από παράπονα, θα γεμίσουν τόμοι από καταχρήσεις, θα εξετασθούν οι λόγοι της μεταναστεύσεως, θα ενθαρυνθή ο κόσμος να μη μεταναστεύη, θα παρακληθή να μείνη, να υπομείνη έως ου ίδη τα αποτελέσματα της ειρηνικής επαναστάσεως και καταλάβη ότι μένων εδώ δύναται να κερδίζη διπλάσια, να είνε εις την Πατρίδα του και να μη διατρέχη κίνδυνον να χτηκιάση ούτε κίνδυνον να χάση την θρησκείαν του και τον Ελληνισμόν του. Θα ιδήτε ότι έως τώρα τίποτε άλλο δεν μας έπταισε παρά η βλακεία του να μην αποτελέσωμεν ένωσιν κατά των εσωτερικών εχθρών μας και η άλλη βλακεία του να νομίζωμεν ότι η καταστροφή του ενός είνε σωτηρία του άλλου, ενώ το Έθνος είνε ένα και η κοινωνία είνε μία, και υπάρχουν μεν ατομικά συμφέροντα.... υπάρχουν όμως και γενικά συμφέροντα και εθνικοί συνεταιρισμοί τα οποία πρέπει να μας ενώνουν».[25]

Το κίνημα του 1909 αμφισβητείται βέβαια από πολλούς. Ο Στέφανος Δραγούμης, παρά τα εθνικά ελατήρια του κινήματος, το χαρακτηρίζει «έκνομον» και ως εκ τούτου κατακριτέο. «Το κίνημα αυτό καθ' εαυτό και ως κίνημα είνε βεβαίως άξιον πάσης τιμής, διότι τα ελατήρια τα οποία προεκάλεσαν αυτό είνε εθνικώτατα. Είνε όμως έκνομον και ως τοιούτον δεν ημπορεί παρά να κατακριθή.... Υπάρχει και κάτι άλλο, το οποίον είνε ακόμη σοβαρώτερον δι' εμέ! Το κίνημα αυτό παρουσιάσθη ως μία επανάστασις. Αλλ' αι επαναστάσεις εις κράτη ελεύθερα όπως η Ελλάς δεν έχουν λόγον υπάρξεως.... Τα ελεύθερα και αληθώς συνταγματικά Κράτη κάμνουν τας επαναστάσεις των όπως τας κάμνει ο λαός εις την Αγγλίαν. Δεν προβαίνουν εκεί εις έκνομα κινήματα... Εκεί υπάρχει δημοσία γνώμη μορφωμένη, η οποία γνωρίζει τι θέλει και η οποία επιβάλλεται. ... Ημείς εδώ ουσιωδώς δεν έχομεν δημοσίαν γνώμην. Ο λαός φέρεται εική και ως έτυχε, την δε δημοσίαν γνώμην μορφώνει ή μάλλον αποτελεί ο τύπος μόνον».[26] Η επαναστατική ιδέα όμως είχε ωριμάσει στο λαό. «Απόδειξις του κρατούντος πνεύματος παρά τω λαώ και του μεγέθους της ωριμάνσεως της επαναστατικής ιδέας, είνε το χθες την νύκτα γενόμενον εις το θέατρον "Πανελλήνιον" κατά την πρώτην παράστασίν του υπό τον τίτλον "Εμπρός Μαρς" νέον έργον του κ. Τίμου Σταθοπούλου», γράφει η «Ακρόπολις».[27] Το έργο αυτό είναι στρατιωτικό «αναφερόμενον εις την σημερινήν επανάστασιν και φανταζόμενον μίαν κοινωνικήν και πολιτικήν επανάστασιν προς σωτηρίαν της πατρίδος, ήτις αρχίζει από το Γουδί.... Το θέατρον επί ώραν εσείετο εκ του θορύβου του ενθουσιασθέντος και εξαγριωθέντος κοινού, η δε παράστασις προσέλαβε τας διαστάσεις αληθούς διαδηλώσεως».[28] Από όπου αν αρχίζει όμως η κοινωνική και πολιτική επανάσταση για τη σωτηρία της Πατρίδας, ακόμη και από το Γουδί, «η Εθνοσυνέλευσις αυτή και μόνη ημπορεί να επαναφέρη τα πράγματα εις την θέσιν των, να νομιμοποιήση την κατάστασιν και να εξασφαλίση την ανόρθωσιν. Δια της Εθνοσυνελεύσεως όχι μόνον θα νομιμοποιηθούν τα γενόμενα παράπονα, αλλά θα εξασφαλισθούν αι μεταρρυθμίσεις εκείναι, αι οποίαι θα αποδώσουν τα ζητούμενα αποτελέσματα».[29]

2. Η εθνικής συνείδηση αφυπνίζεται από τον Τύπο.

Πριν από τον Πόλεμο του 1897 και στη διάρκειά του ο Τύπος, ιδιαίτερα οι φιλοπόλεμοι «Καιροί», καλεί τον ελληνικό λαό να θυσιάσει τα πάντα για την Πατρίδα πλέκοντας παράλογους ύμνους για το λαό αυτό. «Δεν είνε μόνον η προθυμία των εφέδρων, οίτινες εν πλήθει και μετ' αγαλλιάσεως προσέρχονται εις τας σημαίας, ουδέ ο συνασπισμός και η ανένδοτος απόφασις του λαού να θυσιάση τα πάντα υπέρ της πατρίδος του, άτινα εγείρουσι τον θαυμασμόν. Κατ' εξοχήν εγείρει τον σεβασμόν και τον θαυμασμόν ο Ελληνικός λαός σήμερον, παρέχων το θαυμάσιον παράδειγμα λαού ευκόσμου, ελευθέρου, αγαπώντος την τάξιν και την ευνομίαν, απέχοντος δε παντός εγκλήματος. Εξηφανίσθησαν ως δια μαγείας από προσώπου της Ελλάδος οι κακούργοι και τα κακουργήματα και ούτε πλημμέλημα απλούν ακούεται διαπρατόμενον καθ' όλον το βασίλειον».[1] Τα πολιτικά καθήκοντα και ο

πατριωτισμός επιβάλλουν όλοι να «αφοσιωθώσιν απερισπάστως εις τον εθνικόν αγώνα».[2] Το ιδεώδες του Ελληνισμού «απεικονίζει έθνος στρατευόμενον, παλαιόν δε μετά ηρωικής αυταπαρνήσεως υπέρ της εθνικής ενότητος και του πολιτικού μεγαλείου. Έλληνες εθελονταί συρρέουσιν ίνα συμπολεμήσωσι μετά των ελευθέρων αδελφών υπέρ της ελευθερίας των υποδούλων»,[3] με υψηλό φρόνημα και θρησκευτικό συναίσθημα.[4] Στον υπέρ της Πατρίδας αγώνα καλούνται όλοι, και εκείνοι που απαλλάχτηκαν και εξαγόρασαν τη στρατιωτική τους υποχρέωση, αφού ο πόλεμος είναι «υπέρ βωμών και εστιών, πόλεμος υπέρ αδελφών δούλων, πόλεμος υπέρ του ελληνισμού έχει ανάγκην παντός βραχίονος δυναμένου να φέρη όπλα».[5] Ο εθνικός πόλεμος διεξάγεται με έσχατες θυσίες. «Οδόν εθνικήν προς σωτηρίαν δύναται να χαράξη εις ημάς μόνος ο εθνικός πόλεμος, διεξαγόμενος δια των εσχάτων θυσιών. Δεν εποθήσαμεν ημείς τον πόλεμον. Απεναντίας συνεβουλεύσαμεν τον εθνικόν εξοπλισμόν, τον αληθή και σοβαρόν, προς αποσόβησιν του πολέμου, και λύσιν ευχερή των εθνικών εκκρεμών ζητημάτων. Αλλ' εάν επροτιμώμεν την ειρηνικήν λύσιν προ της ενάρξεως του πολέμου, ήδη προτιμώμεν τον μέχρις εσχάτων πόλεμον, ως δυνάμενον να χορηγήση εις το έθνος οδόν εθνικής σωτηρίας».[6]

Ποιος όμως είναι ο ρόλος του Τύπου για την αφύπνιση της ελληνικής κοινωνίας και για την καλλιέργεια της ιδέας των καθηκόντων και δικαιωμάτων των πολιτών μετά τον Πόλεμο του 1897 που έμεινε στην ιστορία μας με τον χαρακτηρισμό ατυχής, και πράγματι υπήρξε ατυχής, αφού η σχεδίαση, η απόφαση και η εκτέλεσή του στηρίχτηκαν σε απερίσκεπτες, επιπόλαιες και εσφαλμένες ενέργειές μας;[7] Ο Τύπος «φορείον θαυμάσιον της ιδέας αποτίθησιν αυτήν συγχρόνως εις μυριάδων ανθρώπων την διάνοιαν, χωρίς δε του αποσπάσαι αυτούς των βιοποριστικών έργων, οις έκαστοι ασχολούνται, υπάγει προς αυτούς καθημερινός κήρυξ εγέρτης και σύμβουλος και δια βραχέων περί των κοινών πραγμάτων λαλεί».[8] Αυτοκριτική και τιμή στους απόμαχους χαρακτηρίζουν μερικά από τα πρώτα δημοσιεύματα του Τύπου, ο οποίος «θα καταστήση αυτούς αντικείμενα τιμής εθνικής, επισύροντα δια της παρουσίας αυτών τον κοινόν σεβασμόν, προτρέποντα δε εις μίμησιν την νεολαίαν».(9) Στην αυτοκριτική της η «Ακρόπολις» γράφει: «Το αληθές είνε ότι ούτε σκεπτόμεθα περί της επαύριον. Παίζοντες εξωθήσαμεν το έθνος εις πόλεμον και παίζοντες εξωθούμεν αυτό και εις εσωτερικάς ανατροπάς. Παλληκαρισμόν ακίνδυνον εδείξαμεν και τότε, παλληκαρισμόν ακίνδυνον δεικνύομεν και σήμερον».[10] Την ίδια αυτοκριτική για τον αθηναϊκό Τύπο ασκεί και η «Εφημερίς»: «Ανεπιγνώστως πολλάκις ο αθηναϊκός τύπος γίνεται μεγάλου κακού πρόξενος. Συνέτεινεν ουχ' ήττον εις απροσδόκητον οξύτητα του ελαττώματος και η εισαγωγή καινών δαιμονίων. Η δημοσιογραφία κινδυνεύει παραδόξως να παρακμάση προώρως παρ' ημίν, διότι εκρίθη, ότι ευκολώτερον ασκείται το επάγγελμα όταν μεταδίδει ουχί το πόρισμα των μελετών αλλά την πρόχειρον συγκομιδήν γνωμών αβασανίστως εκφερομένων υπό ανθρώπων ήκιστα πολλάκις αρμοδίως όπως εξενέγκωσι γνώμην. Η άμιλλα περί την ενημερότητα και η ανάθεσις της συλλογής ειδήσεων εις νέους ακαταρτίστους και μη έχοντας ακριβή συνείδησιν του εθνικώς ωφελίμου και εθνικώς βλαβερού των υπ' αυτών συλλεγομένων ειδήσεων, η επιπολαιότης μεθ' ης αύται διατυπούνται και η άφθονος δόσις φαντασίας μεθ' ης διασκευάζονται, επί πάσιν όμως η έλλειψις επιβλέψεως και εξελέγξεως των δημοσιευομένων ειδήσεων υπό του ανωτέρου προσωπικού της συντάξεως των αθηναϊκών φύλλων ήγαγεν ημάς εις αληθή εκτροχιασμόν, δυσφημούντα την ελληνικήν δημοσιογραφίαν εξασθενούντα την επιρροήν αυτής και υποτιμώντα την αξίαν της. Προπάντων δε ας μη γινώμεθα δια της δημοσιεύσεως παρακινδυνευμένων γνωμών και ανακριβών ειδήσεων παραίτιοι του κακού, εάν θέλωμεν ν' ανακτήσωμεν το απολεσθέν κύρος και ν' ανέλθη και πάλιν ο ελληνικός τύπος εις περιωπήν, ανάλογον των θυσιών εις ας υποβάλλεται και των προόδων ας επετέλεσε».[11]

«Τα έθνη ηττώμενα δεν καταστρέφονται, σώζει δε ταύτα η σύνεσις», γράφουν μετά τον Πόλεμο οι «Καιροί».[12] Ο Τύπος παρακολουθεί άγρυπνα τις ενέργειες και αποφάσεις των υπευθύνων αρχών για την τιμωρία των ενόχων, για το σάρωμα των ανικάνων, των ανάνδρων και των προδοτών. «Επιτακτικώς απαιτεί το έθνος δια τα αδόκητα αυτού ατυχήματα κατά ξηράν και θάλασσαν, άτινα προσήψαν αυτώ όνειδος, υπέβαλον αυτό εις ανυλογίστους ζημίας και παρεσκεύασαν την συμφοράν της οικονομικής αυτού υποδουλώσεως, την αυστηράν τιμωρίαν των πεπωρωμένων, των ανικάνων, των ανάνδρων και των προδοτών, οίτινες φέρουσι την ευθύνην της δημιουργηθείσης απελπιστικής καταστάσεως. Ο Τύπος θα παράσχη εις το εθνικόν τούτο έργον την ενθουσιώδη συνδρομήν του, αγρύπνως παρακολουθών τας ενεργείας και τας αποφάσεις των υπευθύνων αρχών».[13] Να συνέλθει και ο Τύπος και ο λαός για να επιτευχθεί από κοινού η βελτίωση των κοινών, τονίζει σε κύριο άρθρο της η «Ακρόπολις»: «Είνε αληθώς ανάγκη να συνέλθη ο Τύπος εις εαυτόν. Να λείψουν οι ταρταρινισμοί και η δημοκοπική εκμετάλλευσις. Αλλ' είνε επίσης ανάγκη να συνέλθη και ο λαός εις εαυτόν! Όταν ο τύπος έχει που ν' απευθύνεται, δύναται, δύναται τότε να συντελέση απείρως εις βελτίωσιν των κοινών. Και σήμερον ακόμη οπότε δεν έχει που να στραφή και δια τίνων να ελπίση πραγματοποίησιν των αρχών του, και σήμερον θα δυνηθή πολλά, αν ο λαός θελήση ν' ακούση και υποστηρίξη τον αγώνα του. Τα γράμματα όμως του τύπου δεν είνε μαγικός εξορκισμός, δεν έχουν υπερφυσικήν δύναμιν ίνα αποτρέπουν τους εθνικούς κινδύνους. Ούτ' απευθύνονται εις δαιμόνια· αλλ' εις τον νουν και την συνείδησιν. Ο νους και η συνείδησις του λαού αποτελούν την δύναμιν του τύπου».[14]

Στις 28 Φεβρουαρίου 1898 γίνεται συζήτηση περί Τύπου στη Βουλή όχι άξια του Νομοθετικού Σώματος, όπως γράφει η «Εφημερίς», η οποία προσθέτει: «Ας ελπίσωμεν δε, ότι οι μέλλοντες να συντάξωσι και υποβάλλωσιν εις την Βουλήν νομοσχέδιον τοιούτο δεν θα επηρεασθώσιν εκ των κατά του Τύπου επιπολαιοτήτων, οίτινες ερρίφθησαν χθες από του Βήματος της Βουλής, αλλ' ακριβώς εκ του πόθου της ανυψώσεως του γοήτρου αυτού του Τύπου, όστις μεθ' όλας αυτού τας ελλείψεις είνε η κρηπίς των πολιτικών ελευθεριών παντός λαού».[15] Η ίδια εφημερίδα δε συμφωνεί με εκείνους που επιδιώκουν τον περιορισμό των παρεκτροπών του Τύπου με περιορισμό της ελευθερίας του.[16] Γνώμη της ίδιας εφημερίδας είναι ότι «υπάρχουσι περιστάσεις καθ' ας αι Κυβερνήσεις οφείλουσι και να τροφοδοτώσι τον Τύπον με ειδήσεις αυθεντικής προελεύσεως και να επηρεάζωσι την αρθρογραφίαν και το πνεύμα αυτού ως προς την διαχείρισιν εθνικών ζητημάτων κυρίως».[17] Ο Τύπος συνιστά την ενημέρωση του πολιτισμένου κόσμου για τα δικαιώματα του Πολιτισμού. Όταν οι Τούρκοι κατέστρεφαν ελληνικά χωριά κατά την αποχώρησή τους το 1898, όπως οι κάτοικοι της Πάργας κατά τον προεπαναστατική περίοδο έτσι και τώρα οι κάτοικοι της Κουτσούφλιανης, οδού της εισβολής ατάκτων σωμάτων της Εθνικής Εταιρείας, όταν παραδόθηκε από τους Τούρκους στις φλόγες, μεταναστεύουν στο ελληνικό έδαφος αποκομίζοντας ως ιερή παρακαταθήκη τα οστά των προγόνων τους. Η βαρβαρότητα αυτή των Τούρκων πρέπει να καταγγελθεί στην Ευρώπη, γράφει η «Εφημερίς». Και ο πολιτισμός «έχει τα δικαιώματά του, εις πάσαν σύγκρουσιν εθνών, ο δε λαός όστις δεικνύει, ότι ουδένα σεβασμόν τρέφει προς τα απαράγραπτα ταύτα δικαιώματα είνε ανάξιος της συμπαθείας και της υποστηρίξεως του πεπολιτισμένου κόσμου».[18] Κατά τη σύσκεψη στην Εταιρεία των Φίλων του Λαού στις 13 Αυγούστου 1906 ο καθηγητής Π. Καρολίδης αναπτύσσει με ωραίο λόγο και υποδείχνει τα μέτρα για την επιτυχία και ευόδωση των ελληνικών πόθων και ιδεωδών. Στο λόγο του λέει «ότι προ παντός ανάγκη η ίδρυσις συνδέσμου ή εταιρείας ης μέλη να ώσι πάντες οι έχοντες άσβεστον το πατριωτικόν πυρ εν ταις καρδίαις αυτών, και θέλοντες να εργασθώσιν υπέρ της φίλης πατρίδος. Σκοπός του συνδέσμου τούτου ή της εταιρείας να είνε η διαφώτισις της δημοσίας γνώμης της

Ευρώπης δια δημοσιεύσεων δι' άρθρων γραφομένων υπ' ανδρών γνωριζόντων καλώς τα πράγματα της Ανατολής, δι' ιδρύσεως εις τας σπουδαιοτέρας πόλεις της Ευρώπης παραρτημάτων του συσταθησομένου συνδέσμου, άτινα συντελώσι και αυτά εις την διάψευσιν των ψευδολογημάτων των εχθρών ημών κατορθούντα ούτω την διαφώτισιν του Ευρωπαϊκού κοινού».[19] Η ενημέρωση δια του Τύπου είναι σημαντική, αφού η μεταβολή των γερμανικών και αυστριακών εφημερίδων σε θερμούς συνηγόρους των ελληνικών δικαίων οφείλεται στον ελληνικό Τύπο, στη συνέντευξη του πρωθυπουργού στους «Καιρούς».[20]

· Εκστρατεία καταγγελίας της συναλλαγής ως πληγής που εμποτίζει τη σήψη στο σώμα της πολιτείας αναλαμβάνει την εποχή αυτή μερίδα του Τύπου στρεφόμενη εναντίον εκείνης που την πολεμά. Καταγγέλλοντας τις ύβρεις της «Πρωίας» κατά την «Ακροπόλεως» αναρωτιέται η «Εφημερίς»: «Προς τι ο άγριος ούτος πόλεμος εξοντώσεως καθ' όλων εκείνων, όσοι τολμώσι να καταγγέλλωσι την συναλλαγήν, ως πληγήν εμποτίζουσαν την σήψιν εις το σώμα της Πολιτείας;». Και συνεχίζει: «Οι κηρυχθέντες εναντίον της συναλλαγής έχουσι τουλάχιστον τούτο υπέρ αυτών, ότι επαγγέλλονται νυν την κατάλυσιν του κράτους αυτής, ενώ η "Πρωία" δια του πολέμου κατά παντός τοιαύτα επαγγελλομένου αποδεικνύει, ότι ουδέ το σθένος της αποκηρύξεως του ολεθρίου παρελθόντος δεν έχει».[21] Στη δίωξη της «Ακροπόλεως» ο Τύπος στο σύνολό του παίρνει θέση υπέρ του διευθυντή της, ο οποίος γράφει: «Η "Ακρόπολις" όχι ένα αλλά μυρίους διωγμούς εάν υποστή, την αυτήν θα εξακολουθήση, εφ' όσον έχει μέσα της ψυχήν, πνοήν, χαρακτήρα, αλήθειαν και ελευθερίαν, πορείαν απέναντι της Βασιλείας. Την πορείαν ήτις οδηγεί εις την ανάστασιν της Βασιλείας επί κεφαλής του υπέρ της πιστής εφαρμογής του Συντάγματος μεγάλου αγώνος, η νικηφόρος του οποίου έκβασις θα καταστήση Λαόν και Βασιλέα κάτι το αδιαχώριστον και αδιαίρετον. Την πορείαν ήτις θα καταλύση το κράτος της ανομίας και της διαφθοράς και της εξαρτήσεως της δικαιοσύνης και όλης της άλλης αντισυνταγματικότητος επί των ημερών Γεωργίου του Α΄».[22] Τα σχετικά με τη δίωξη της «Ακροπόλεως» δημοσιεύματα «δεικνύουν την περιωπήν εις την οποίαν έχει ανέλθη μεγάλη μερίς του Αθηναϊκού τύπου, είνε η σοβαρωτέρα καταδίκη του αστοχωτάτου μέτρου, το οποίον ενέπνευσε αγνοούμεν ποία στρεβλή εκτίμησις των πραγμάτων».[23] Η ίδια εφημερίδα δύο χρόνια αργότερα δημοσιεύει τους λόγους του Βασιλιά για τις παρεκτροπές του Τύπου: «Είνε βεβαίως ο Τύπος ο ελληνικός εις πολλά ζητήματα κοινωνικός διδάσκαλος, αποκαλύπτει δε και αληθείας χρησίμους κατά πολύ. Δυστυχώς όμως κατά τα άλλα παρεξετράπη του προορισμού του και αντί να βελτιούται ολονέν καταστρέφεται». Και σχολιάζει: «Οι με πόνον λεχθέντες ούτοι λόγοι της Α.Μ. του Βασιλέως είνε προωρισμένοι βεβαίως να κάμουν μεγάλην εντύπωσιν. Διότι ζωγραφίζουσι πιστότατα την κατάστασιν του αθηναϊκού Τύπου, πλην ολίγων τινων εξαιρέσεων, του Τύπου όστις, εις τας παρούσας μάλιστα περιστάσεις, έπρεπε να στέκεται πολύ υψηλά και όχι να εγκολπούται δημοκοπών τον εύκολον πατριωτισμόν των τριόδων».[24]

Ο Τύπος αναλαμβάνει και την καταπολέμηση της στείρας «προγονοπληξίας» μας. Με τη συμπλήρωση 78 ετών από το 1821 και 2 ετών από το 1897, γράφει η «Εφημερίς»: «Ας ελπίσωμεν ότι η εθνική εορτή θέλει αποτελέσει αφετηρίαν νέου βίου, με εργασίαν συστηματικήν, θετικήν, μαθηματικήν, τείνουσαν προς την μεγάλην εθνικήν αποστολήν, ουχί με υστερικούς ενθουσιασμούς βασιζομένους επί χιμαιρών, αλλά με αυτοπεποίθησιν πηγάζουσαν εκ πραγματικής αναμορφώσεως και προόδου..... Μετά 70 δε ετών ελεύθερον βίον, ευρισκόμεθα συντετριμμένοι, κύπτοντες υπό ξενικόν έλεγχον, μη τολμώντες να ομιλώμεν περί της "Μεγάλης Ιδέας" ην εκληρονομήσαμεν παρά των ανδρών του 21 και των προδρόμων αυτών».[25] Οι πρόγονοί μας άφησαν όνομα που το δόξασαν με έργα. Ζούμε με τις προγονικές παραδόσεις και ο ενθουσιασμός μας βασίζεται στα όνειρα και αρκούν

τα τρόπαια του 21 να μας προφυλάσσουν από τις αποτυχίες και να μας οδηγούν στο θρίαμβο. Άξιοι του ονόματός μας πρέπει να φανούμε με έργα.[26] Ο πατριωτισμός μας δεν πρέπει να είναι κάτι παροδικό και μάταιο όπως ο συρμός και να παρουσιάζεται ως μάταιη επίδειξη. «Ενθυμείσθε», γράφει η «Εφημερίς», «μίαν εποχήν, τους προ του πολέμου μήνας, ότε, οσάκις διήρχετο η σημαία, ανηγειρόμεθα και απεκαλυπτόμεθα μετ' ευλαβείας; Αναφέροντο μάλιστα υπό των εφημερίδων αξιωματικοί οίτινες δια τρόπου βιαίου ηνάγκασαν πολίτας, απαθώς καθημένους, να εγερθώσι και χαιρετίσωσι την διερχομένην σημαίαν ή τον ανακρουόμενον Εθνικόν Ύμνον. Και τα φαινόμενα ταύτα, μετά την χαύνωσιν του πατριωτισμού, μετά την γενικήν απογοήτευσιν και αδιαφορίαν, εθεωρήθησαν ως εκδηλώσεις νέας εθνικής ζωής, ως ενδείξεις αναρρώσεως της ληθαργούσης εθνικής ψυχής. Διατελούμεν τότε υπό το κράτος της Εθνικής Εταιρίας, ήτις τη ανοχή των κυβερνώντων ανέλαβε να διευθύνη ου μόνον την εξωτερικήν του Κράτους πολιτικήν, αλλά και την πολιτικήν και ηθικήν του Έθνους διαμόρφωσιν. Και οι περί την Εταιρίαν εχαρακτήριζον τας εκδηλώσεις ταύτας ως σπουδαία αποτελέσματα της επιδράσεως των Αοράτων επί της ελληνικής ψυχής. Οι δε απλοϊκοί πατριώται εσταυροκοπούντο εν συγκινήσει, ευλογούντες τον Θεόν και το όνομα της Εταιρίας, ήτις ανεθέρμανε και ανύψωσε το εθνικόν αίσθημα. Αλλ' ο επελθών πόλεμος εσάρωσε τας ελπίδας των αγαθών πατριωτών, ως πρωινήν ομίχλην, και ως ριπή ανέμου ανήρπασε την λινάτσαν υπό την οποίαν εκρύπτοντο οι σταυραετοί οι αποτελούντες την πατριωτικήν Καμήλαν. Η απογήτευσις ταχέως επανέφερε βαρύτερον τον λήθαργον και την απάθειαν. Και τώρα πάλιν βλέπομεν εν απαθεία την σημαίαν διερχομένην και δεν αισθανόμεθα καμμίαν ταραχήν και αγανάκτησιν, όταν την βλέπομεν κυλιομένην εις τα όργια των εκλογικών διαδηλώσεων, ως όργανον καπηλεύσεως της εθνικής συνειδήσεως, ως μέσον συναρπαγής ψήφων υπέρ των κομματικών συμμοριών. Το φαινόμενον τούτο μαρτυρεί ότι ο πατριωτισμός των πλείστων εξ ημών είνε παροδική και ματαία, ως ο συρμός, ορμή, αίσθημα μάλλον εξωτερικόν και επιπόλαιον, το οποίον εξατμίζεται άμα λείψουν τα παροδικά του ελατήρια, η μίμησις, η ματαία επίδειξις, η τεχνική αναρρίπισις. Τοιούτος όμως πατριωτισμός, τοιούτον εθνικόν αίσθημα δεν είνε σοβαρόν, ούτε δύναται να έχη σοβαρά αποτελέσματα. Ο πατριωτισμός δεν διδάσκεται ως το πα-ντε-κατρ, το οποίον θ' αφήσωμεν αύριον δια να μάθωμεν το μποστόν. Εμποτίζεται ως η θρησκεία, κατά την ανατροφήν, εις τον οίκον και το σχολείον. Και, ως η θρησκεία εγκεντρίζεται εις την ψυχήν και αποτελεί μέρος αυτής αναπόσπαστον, λειτουργίαν αυτής απαραίτητον. Εις τον οίκον και το σχολείον πρέπει να εμπνέεται ο πολίτης το ιδεώδες της πατρίδος και να διδάσκεται το απαραβίαστον αυτού. Τότε δε ο πατριωτισμός δεν έχει ανάγκην τεχνικών διεγέρσεων, αλλ' αναβλύζει μόνος του εκ της ψυχής αγνός, αληθής, συνειδώς εαυτόν και την αποστολήν του».[27] Ακόμη η ομοψυχία είναι ο εξοπλισμός του Έλληνα για την τουρκική πολιτική που καταγγέλλεται από τον Τύπο, ότι τη διαλλακτικότητα εκλαμβάνει ως αδυναμία, αφού αποθρασύνθηκε από την έκβαση του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. «Αλλ' αφ' ου η Πύλη καταχράται τόσον τερατωδώς τας φιλικάς ημών διαθέσεις και απαντά δια μέτρων εχθρικών, επιβάλλεται ν' αμυνθώμεν και να δείξωμεν τους εν Κ/πόλει ότι δυνάμεθα να τους βλάψωμεν όσον δεν φαντάζονται. Εμπιστοσύνη πλέον εις τας μεταξύ μας σχέσεις δεν χωρεί, μετά τόσας και ούτω τερατώδεις κακοπιστίας».[28] Τα θέματα εθνικής σημασίας πρέπει να αντιμετωπίζονται από τον Τύπο με σύμπνοια και ομοψυχία. Τέσσερα χρόνια αργότερα γράφει η «Ακρόπολις»: «Την αταξίαν, η οποία διέπει τας σκέψεις ημών όσον αφορά ύπατα συμφέροντα του Έθνους, εμαρτύρησε και χθες ο αθηναϊκός τύπος. Προκειμένου περί ζητήματος μεγίστης σημασίας, οία είνε η αλλαγή Πατριάρχου κατά την ενεστώσαν χαλεπήν περίοδον, η Δημοσιογραφία της πρωτευούσης εδιχάσθη. Εις άλλα μέρη ο τύπος εν παρομοίαις περιστάσεσιν υπείκει εις σύνθημα διδόμενον παρά των αρμοδίων. Δεν επιτρέπεται να παρίσταται διχονοών ή

γράφων ασύστατα. Μέχρι τοιούτου σημείου δύναταί τις να ωθήση την ανάγκην της συμπνοίας εις τοιαύτας υποθέσεις, ώστε να παραδεχθή ότι είνε προτιμότερον να παρίσταται σφαλλομένη η δημοσιογραφία, αλλά σφαλλομένη όλη εν ομοφωνία παρά να φαίνεται εστερημένη πυξίδος και γράφουσα κατά τρόπον ανερμάτιστον. Το πρώτον μαρτυρεί παρουσίαν νου, έστω και αμαρτάνοντος. Το δεύτερον αποδεικνύει εντελή έλλειψιν νου, το οποίον είνε επιβλαβέστατον εις μεγάλας υποθέσεις εθνικής σημασίας».[29]

*

Η έκδοση νέων εφημερίδων προκύπτει από την ανάγκη επιδίωξης ριζικής καταπολέμησης της αποθάρρυνσης που καταβάλλει την Ελλάδα μετά τον Πόλεμο. Γράφει η εφημερίδα «Αστραπή» στο 1ο φύλλο της την 1η Μαρτίου 1901: «Ημείς κατερχόμενοι εις το στάδιον του δημοσιογραφικού ανταγωνισμού, μίαν αισθανόμεθα υποχρέωσιν, να διακηρύξωμεν την πλήρη και τελείαν αυτοτέλειαν και ανεξαρτησίαν ημών. Θα χαράξωμεν πορείαν ακραιφνώς εθνικήν και θα επιδιώξωμεν κατά το μέτρον των δυνάμεων ημών, την ριζικήν καταπολέμησιν της αποθαρρύνσεως, ήτις φαίνεται καταλαβούσα άρχοντας και αρχομένους. Φρονούμεν εν πεποιθήσει ότι η ζωτικότης και η ακμή της Ελληνικής φυλής δεν κατεβλήθησαν εκ των συνεπειών του τελευταίου πολέμου και ότι τα ατυχήματα αυτού δεν επέδρασαν επί του μέλλοντος τόσον ολεθρίως. Τα έθνη ανορθούνται μετά της αυτής ταχύτητος, μεθ' ης κατεβλήθησαν, αλλά πάντοτε μετά μείζονος σφρίγους, το περιφανέστερον δε των ιστορικών περί τούτου παραδειγμάτων παρέσχεν η Ελλάς. Αναγνωρίζομεν, ότι η επίσημος Ελλάς, εδείχθη θλιβερώς υστερούσα εις την εκπλήρωσιν των υποχρεώσεων αυτής, προς ανόρθωσιν της καταστάσεως, ήτις εδημιουργήθη εκ των ατυχημάτων του τελευταίου πολέμου, και ότι αυτή κυρίως ενεφύσησε τας απέλπιδας περί του μέλλοντος σκέψεις, αίτινες περιπολούσιν ήδη την διάνοιαν πάντων ημών. Αλλ' οι κυβερνήται έρχονται και παρέρχονται, τους δε νάνους της σήμερον, τους συντελέσαντας την καταστροφήν, διαδέχονται οι γίγαντες της αύριον, οίτινες ανεγείρουσιν εις μεγαλοπρεπές οικοδόμημα τα σωρευθέντα ερείπια. Ο Ελληνισμός δεν είνε άξιος τοιαύτης καταδίκης, όσοι δε το πιστεύουσι και το εμπνέουσιν, βεβαίως δεν ορμώνται ούτε υπό καλής πίστεως, ούτε υπό αγνής φιλοπατρίας. Εις την έμπνευσιν δε ταύτην, την διασείουσαν εκ θεμελίων τας βάσεις του Πανελληνίου οικοδομήματος, θ' αντεπεξέλθωμεν εφ' όσον δυνηθώμεν, και ελπίζομεν ότι η ημετέρα εφημερίς θ' αποβή, υπό τοιούτων ελαυνομένη αρχών και πεποιθήσεων, ασθενές μεν ίσως, αλλ' αναμφισβητήτως ειλικρινές και πιστόν όργανον εξυπηρετήσεως του εθνικού ιδεώδους και της μεγάλης του Ελληνισμού ιστορικής αποστολής».[30]

Ο Τύπος καταγγέλλει την ξενομανία που μεταβάλλει την Ελλάδα σε «Φραγκομαχαλά», αφού οι περισσότερες επιγραφές των καταστημάτων είναι στη γαλλική γλώσσα.[31] «Δυστυχώς παρ' ημίν επικρατεί, ουχί από εκφυλισμόν, αλλ' εξ οικτράς μιμήσεως και υποβολής πνεύμα και συναίσθημα απαισιοδοξίας, εξευτελίζον εν τη εθνική συνειδήσει παν ελληνικόν, παρακευάζον δε ολεθρίαν ροπήν προς την ξενομανίαν και εμπνέον, μετά της αδρανούς βουλήσεως, φρόνημα εθνικής ταπεινώσεως, μοιραίως οδηγούν εις όλεθρον πολιτικόν και εθνικόν, εάν δεν επέλθη έγκαιρος αντίδρασις, δημιουργούσα λαόν ευέλπιδα, εμπνεόμενον ψυχής ευρωστίαν, οργώσαν εις μεγάλα κατορθώματα».(32) Άλλες εφημερίδες εξαίρουν τη σημασία της γνώσης της εθνικής ιστορίας για τη διαμόρφωση του φρονήματος της ελληνικής κοινωνίας. «Από του ατυχούς πολέμου του 1897, όστις υπήρξε τραγική κωμωδία, το Έθνος ατιμάσασα, το εθνικόν φρόνημα κατέπεσε, το συναίσθημα της φιλοπατρίας εχαλαρώθη, η εθνική αυτοπεποίθησις εξεμηδενίσθη, περιεφρονήθησαν δε εν τη συνειδήσει του Έθνους τα εθνικά και τα πάτρια, εξήρθησαν δε τα οθνεία και τα ξένα ως υπέροχα και προτιμήσεως άξια..... Ελπίζομεν ότι θα δυνηθώμεν συν τω χρόνω να συντελέσωμεν εις την ανάπτυξιν

του εθνικού διηγήματος και μυθιστορήματος, το οποίον βασιζόμενον επί των πατρίων, επί της εθνικής ιστορίας, επί των δημοσίων ηθών, θα συντελέση κατ' εξοχήν εις την διαμόρφωσιν του ήθους και του φρονήματος της ελληνικής κοινωνίας.... Η επονείδιστος αύτη κατάστασις, παραταθείσα ήδη επί ικανά έτη, υποτραφείσα δε υπό της πολιτικής φαυλότητος και της αισχράς κυβερνήσεως των δημοσίων, εδημιούργησεν απελπιστικόν και απαίσιον ηθικόν, πολιτικόν και εθνικόν εκφυλισμόν.... Κατά της τοιαύτης θανασίμου ροπής έπρεπε να εγερθή αντίδρασις ικανή να εμφυσήση εις το Έθνος υπερήφανον εθνικόν φρόνημα.... Ο ελληνικός λαός ετράπη μετά πόθου προς τα εθνικά και τα πάτρια, αναγιγνώσκων κατά προτίμησιν σήμερον ιστορικά αναγνώσματα αναφερόμενα εις την πάτριον ιστορίαν και εις τα ένδοξα εθνικά κατορθώματα».[33]

Από το διδασκαλικό έργο και την εκπαίδευση θα προέλθει η αφύπνιση και η αναπτέρωση του εθνικού φρονήματος. «Αθορύβως και ειρηνικώς αναπτύσσεται ο νεώτερος Ελληνισμός εν τη Ανατολή, βαίνων ασφαλώς μεθ' όλα τα παρεμβαλλόμενα αυτώ εμπόδια, εις το στάδιον της εθνικής υπεροχής και του πολιτικού πρωτείου»,[34] αφού «ξαφνίσματα ισχυρά και απρόοπτα διδασκαλικής εθνικής προόδου δονούν την κατά τα άλλα σάπιαν εποχήν μας. Νομίζει τις, ότι υπό λόχμας δουλεύουν οι εργάται της. Ότι, ενώ ζουν όλοι των μέσα ενός χάους, ζουν ζωήν ιδικήν των, εσωτερικήν ξεχωριστήν, πέραν του κόσμου τούτου. Εργάζονται χωρίς να βλέπουν γύρω των. Εργάζονται βλέποντες πάντοτε εμπρός, προς ένα μέλλον ευγενές και ρόδινον».[35] Πως όμως το ναρκωμένο έθνος θα αφυπνισθεί χωρίς όνειρα και πόθους; «Αλλά έθνος χωρίς όνειρα και πόθους είνε δια να δανεισθώμεν την γλώσσαν αυτού του Βαλαωρίτου.

Πέλαγος χωρίς κύματα
Που να χτυπούν σ' την άκρη,
είνε καρδιά χωρίς παλμούς,
είν' άρρωστη ελπίδα,
βραδυά χωρίς ξημέρωμα
χωρίς δροσιά ρανίδα
Αγάπη χωρίς όνειρα,
Ο Πίνδος χωρίς χιόνι,
χωρίς λαλιά τ' αηδόνι
πουλί χωρίς φτερά.[36]

Τα όνειρα του ποιητού τα μεγάλα και τους πόθους αυτού τους φλογερούς, ευχόμεθα να εξεγείρη άπαξ έτι εις το ναρκωμένον έθνος η αγγελλομένη υπό του Εκδοτικού Οίκου Γεωργίου Δ. Φέξη νέα έκδοσις των απάντων του Βαλαωρίτου. Ο ξένος ο βλέπων την σημερινήν πεζότητα του Έθνους δυσκόλως θα επίστευεν ότι το έθνος αυτό είχε προ ολίγων ακόμη ετών ένα Βαλαωρίτην. Θα έλεγέ τις ότι ο Βαλαωρίτης αποθανών επήρε μαζί του όλα τα όνειρα και όλα τα μεγάλα ιδανικά της γενναιάς, εις την οποίαν έζησεν».[37]

*

Ο ελληνικός Τύπος είναι μακρόθυμος. Αλλά και η αρετή αυτή, όταν ξεπερνά τα όρια δεν είναι πλέον αρετή και ο Τύπος δεν είναι πλέον Τύπος. Δεν είναι δηλαδή η λαϊκή και εθνική δύναμη η οποία εκπροσωπεί το δημόσιο φρόνημα και έχει ως μοναδικό οδηγό το συμφέρον της Πατρίδας. «Εάν ο Τύπος εφάνη δυσάρεστος εις πρόσωπα υψηλά ή χαμηλά και εις Εξουσίας ανωτέρας, τούτο εγένετο διότι αυτό ήτο το καθήκον του, το οποίον του επέβαλλον τα συμφέροντα της Χώρας, εσωτερικά και

εξωτερικά.... Όλοι, από τον Βασιλέα μέχρι του τελευταίου υπαλλήλου του Κράτους, υπάρχουσι δια την ανάγκην και την ευημερίαν του Ελληνικού Λαού και του ελληνικού Έθνους, όχι δε το αντίθετον τούτου. Φαίνεται όμως ότι την λογικήν αυτήν, η οποία σήμερον διέπει όλον τον κόσμον και αποτελεί τον νόμον του σημερινού πολιτισμού, δεν θέλουν μερικοί να την εννοήσουν εις την Ελλάδα, και ο Τύπος είνε δ' αυτούς ένας οχληρός κοινωνικός θεσμός με την ελευθερίαν του, τον έλεγχόν του και την τσουχτερήν του γλώσσαν.... Αλλ' ο Τύπος δεν είνε δύναμις με την οποίαν ημπορεί να παίξη κανείς, όσον ισχυρός και αν είνε. Δεν είνε πρόσωπον ο Τύπος, δεν είνε και πολιτευόμενος ή ομάς ανθρώπων, όπως τον εξέλαβον οι υβρίσαντες αυτόν. Ο Τύπος είνε αυτή η λαϊκή συνείδησις, η αδούλωτος και πανίσχυρος, της οποίας η εξύβρισις αποτελεί μίαν χονδροειδή ανοησίαν. Ο Τύπος δεν έχει ανάγκην κανενός, εκτός της λαϊκής επιδοκιμασίας και της συναισθήσεως, ότι εκπληροί το προς την χώραν του και την Πατρίδα καθήκον. Χάριν αυτού πολλάκις εφάνη συγκαταβατικός, όπου τούτο ήτο δυνατόν, χωρίς βλάβην των κοινών συμφερόντων. Αλλά γνωρίζει επίσης να επιβάλλη τον προς αυτόν σεβασμόν προς εκείνους, οι οποίοι τον λησμονούν. Αισθάνεται δε αυτός πρώτος την οδύνην, ότι ο τούτο πράξας είνε αυτός ο Διάδοχος του Θρόνου, όστις ολιγώτερον παντός άλλου εδικαιούτο να είνε οργίλος και ανευλαβής προς τον Τύπον της Χώρας, της οποίας είνε προωρισμένος να βασιλεύση».[38]

3. Ανθοφορία του πεζού λόγου.

Η αυγή του 20ού αιώνα χαρακτηρίζεται στο πνευματικό εποικοδόμημα από το τέλος του νεοελληνικού φολκλορισμού, την ασυγκράτητη εισροή ξένων πολιτιστικών στοιχείων και τη συνειδητή τάση για αφομοίωσή τους.[1] Είκοσι χρόνια μετά το 1878, όταν ο ελληνικός στρατός υποχρεώνεται σε οδυνηρή υποχώρηση, ύστερα από την επιχείρηση να καταλάβει τη Θεσσαλία και η Ελλάδα βγαίνει ταπεινωμένη και υποβάλλεται σε διπλωματικό εξευτελισμό από τις Δυνάμεις, το 1897, η ιστορία επαναλαμβάνεται με εντυπωσιακά όμοιο τρόπο. Τα γεγονότα αυτά που αποτελούν καθοριστικό πλήγμα στη Μεγάλη Ιδέα, αποτυπώνονται στα διηγήματα «Το βάπτισμα» του Μ.Α. Μητσάκη[2] και «Λεωνίδας Λαγκάς» του Δημοσθένη Βουτυρά[3] αντίστοιχα. Ο Δημοσθένης Βουτυράς ανασυνθέτει τα γεγονότα, όπως προηγουμένως ο Μ.Α. Μητσάκης, με βάση τις ειδήσεις των εφημερίδων και τις φήμες που φτάνουν στην Αθήνα. «Η χρονολογική δηλαδή διάταξη των γεγονότων και η ακρίβεια των ιστορικών αναφορών όπως και γενικότερα η ιστορικο – μυθική του μέθοδος, δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε μια αρχειακού Τύπου εργασία: συγκέντρωση δηλαδή, ταξινόμηση και έλεγχο του προ – ποιητικού ιστορικού υλικού».[4] Τα δύο αυτά κείμενα εμφανίζουν μάλιστα εντυπωσιακές θεματικές αναλογίες και ομοιότητες.[5]

Το έργο του Δημοσθένη Βουτυρά καλύπτει ολόκληρο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. «Καλλιτέχνη, εκφραστή όλων των περιπετειών της λαϊκής ψυχής στη μακρόχρονη περίοδο του αστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας», τον αποκαλεί ο Στρατής Τσίρκας. «Την παραλαμβάνει από τα ματωμένα σπάργανα της εθνικής συμφοράς του 1897, την περνά στο Γουδί, τους Βαλκανικούς Πολέμους, την άλλη εθνική συμφορά του 1922».[6] Δε στηρίζει το διήγημά του στο μύθο, αλλά κυρίως στην ψυχολογική παρατήρηση.[7] Η εντυπωσιακή πληθυσμιακή αύξηση της Αθήνας το 1900 (200.000 έναντι 50.000 στα 1860) εξυπακούει τη δημιουργία ενός εξαθλιωμένου κοινωνικού σώματος, το οποίο ζει παρασιτικά και αποτελεί μάλιστα την πλειοψηφία του αστικού πληθυσμού. Αυτός ο κόσμος φαίνεται κατ' αρχήν δεκτικός στα μεγαλοϊδεατικά κηρύγματα και εκδηλώνει μια φιλοβασιλική συμπεριφορά, παράλληλα όμως είναι και ο φυσικός φορέας μιας λανθάνουσας προσοσιαλιστικής συνείδησης και ιδεολογίας. Αυτή η αντίφαση απεικονίζεται από το

Δημοσθένη Βουτυρά στη συμπεριφορά και στις ταλαντεύσεις του κεντρικού ήρωά του, του τελειόφοιτου φοιτητή της Νομικής, Λεωνίδα Λαγκά. Του Λαγκά, ο οποίος «άλλοτε παρασύρετο απ' τα λόγια του ενός και άλλοτε απ' του άλλου. Έμοιαζε με άνθρωπον, που τον τραβούν δύο. Όταν ο ένας τον σέρνη με ορμή πάει με κείνον, όταν ο άλλος με τον άλλον!».[8] Του Λαγκά, ο οποίος βιώνει τα πολεμικά γεγονότα από την Αθήνα, άλλοτε συνεπαρμένος από ενθουσιασμό και άλλοτε με σκεπτικισμό, που εκδηλώνεται με εκρήξεις οργής απέναντι στο θρησκευτικό φανατισμό και στα φιλοπολεμικά κηρύγματα.[9] Ο Λαγκάς, γράφει ο Κωστής Παλαμάς, «δεν είνε ο άνθρωπος ο ξεχωριστός, ο ατομικός· είνε ο τυπικός άνθρωπος, όχι πια ο δίψυχος, μα ο πολύψυχος, ο φορτωμένος απάνω του τις άγνωμες και τις άψυχες ψυχές χιλιάδων άλλων Λαγκάδων. Των Λαγκάδων που είμαστε γεμάτοι και που δε θα μπορέσουμε βέβαια μπροστά να τραβήξουμεν, ανίσως δεν ξεδιαλεχτούμε και δε γλυτώσουμε από των Λαγκάδων τη φυλή».[10]

Ο πόλεμος του 1897 κορυφώνεται στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας και η οδυνηρή έκβασή του οριστικοποιείται το Μεγάλο Σάββατο. Η σύμπτωση αυτή λειτουργεί για ευνόητους λόγους δελεαστικά, καθώς ευνοούσε τη μυθική πραγμάτωση των γεγονότων και την παραβολή τους με το θρησκευτικό θέμα των παθών και της Ανάστασης. Η δυνατότητα της μεταφοράς αυτής αξιοποιείται από τον Κ. Χατζόπουλο, ο οποίος έλαβε μέρος στον πόλεμο του 1897,[11] στο διήγημα «Αντάρτης» το οποίο δημοσιεύτηκε το 1907.[12] Εάν στο «Λαγκά», γράφει ο Παντελής Βουτουρής, η αφήγηση είναι διαμεσολαβημένη, αφού ο αφηγητής από την Αθήνα που ζει καταγράφει τα γεγονότα που προσλαμβάνει από διάφορες πηγές, στο διήγημα του Χατζόπουλου η αφήγηση εμφανίζεται ως άμεση και αδιαμεσολάβητη μαρτυρία από το μέτωπο, αφού ο κ. Χατζόπουλος είχε υπηρετήσει ως έφεδρος αξιωματικός στο σύνταγμα της Άρτας.[13] Στον «Αντάρτη» εκτίθεται κατ' αρχήν η τραγελαφική κατάσταση ενός ανοργάνωτου στρατού, ο οποίος μαζί με διάφορες άτακτες ομάδες, εθελοντές «σοφτάδες» και 1000 Γαριβαλδηνούς, σύρεται στα σύνορα χωρίς όπλα και πολεμοφόδια.[14] Η ίδια κατάσταση του ασύντακτου και ανοργάνωτου στρατού καταγράφεται και στο «Λαγκά» του Βουτυρά. «Η μικροσυμπλοκές και κάτι μάχες με τους αντάρτες στα σύνορα, ήταν το προανάκρουσμα του πολέμου.... Χιλιάδες εθελονταί, ντόπιοι και ξένοι έφευγαν. Το ζήτω και τα τραγούδια έκαναν τον πόλεμο να φαίνεται πανηγύρι. Αλλά παντού σύγχυσις, παντού αταξία! Ο Λαγκάς άκουσε τον Αριδά να λέγη, ότι ήτο αδύνατο ένας στρατιωτικός καλός να μη βλέπη ήττα απ' αυτά τα μαζέματα, που άλλο δεν είχαν παρά τον ενθουσιασμό τους! Όταν ο ενθουσιασμός πέση απ' τα κακονύχτια και από πολλά άλλα, τι θα μείνη στους στρατιώτας αυτούς; Πολλοί απ' αυτούς πρώτη φορά έπιαναν τουφέκι στο χέρι τους και πολλοί πάλι είχαν χρόνια να γυμνασθούν! Επίσης στον Αριδά δεν άρεσε που πήρε την αρχηγία ο Διάδοχος».[15] Εάν στο «Λαγκά» ο σκεπτικισμός εκφέρεται για να εξισορροπήσει τον παροξυσμό και τον πολεμικό οίστρο και να προαιωνίσει κατ' επέκταση την οδυνηρή έκβαση του πολέμου, στον «Αντάρτη» όλη η κινητοποίηση εμφανίζεται ως κωμικό κακέκτυπο πολεμικής εκστρατείας. Ευθύς εξαρχής στον «Αντάρτη» σαρκάζεται τόσο η ετοιμότητα του ελληνικού στρατού όσο και η ανεδαφική αισιοδοξία των ετερόκλητων, απειροπόλεμων εθελοντών.[16]

Η «Μαριγίτσα Κρητικό διήγημα» του Αργύρη Εφταλιώτη που δημοσιεύεται το 1899,[17] αν και δεν αναφέρεται στην ήττα του 1897, «ιχνογραφεί το σύγχρονο εθνικό δράμα και την ταπείνωση της ιστορίας».[18] Η υπόθεση εκτυλίσσεται στην Κρήτη στα 1824, δηλαδή σε μια άλλη κρίσιμη στιγμή του Έθνους. Η αντιστοιχία του χρόνου της μυθοπλασίας με το χρόνο γραφής είναι φανερή. Η εθνική ταπείνωση εκφράζεται εναργέστερα μέσω των πλασματικών επεισοδίων. Οι λεπτομέρειες της αφήγησης διαμορφώνουν μια ατμόσφαιρα σύστοιχη με την ατμόσφαιρα του 1897.

Οι «Φυλλάδες του Γεροδήμου» τον Αργύρη Εφταλιώτη που κυκλοφορούν το 1897,[19] είναι καρπός της θλίψης του για το τουρκοπατημένο νησί του, την αγαπημένη του Λέσβο. «Εθνικό βαγγέλιο» τις είπαν και σαν τέτοιο διαβάστηκαν.[20] Στις «Φυλλάδες του Γεροδήμου» ο Εφταλιώτης είναι ο δάσκαλος, ο παιδαγωγός, ο δημιουργός και πλάστης της νεανικής ψυχής. Σε αυτές χτυπά τη δασκαλική σκουριά. «Εκείνοι που πολεμούσανε για τα μας, και γλύτωναν τον τόπο από τη μια τη σκλαβιά, δεν τη λογάριαζαν οι δύστυχοι αυτή την άλλη σκλαβιά του δασκαλισμού. Πες τους πως ο δρόμος που ανοίξανε με το σπαθί τους έβλεπε κατά τα μπρος, και όχι καταπίσω. Στην αληθινή την πρόοδο, όχι στη ψεύτικη τη μίμηση. Πες τους, πως για να σιάξη αυτός ο δρόμος που είνε τώρα πέτρες κι αγκάθια σπαρμένος, χρειάζεται δουλειά και ζωή, όχι ψευτοπερηφάνειες κι ανώμαλα ρήματα».[21] Ο Εφταλιώτης φιλοδοξεί να θέσει τα θεμέλια ενός νεοελληνικού πολιτισμού μακριά από την προγονολατρεία και τον εξευρωπαϊσμό. «Εγώ με θάρρος και με περηφάνεια θα το φωνάζω πως αντίκρυ στον αγήρατο του Παρθενώνα σου θα στήσουμε μια μέρα και μεις το Ναό μας – μπορεί να μην είναι αφιερωμένος στην Αθηνά, μπορεί και να μη λέγεται Φειδίας ο χτίστης του. Μέσα στα κατάλαμπρα βάθια του θα ψάλλουνται τραγούδια κ' ύμνοι, - μπορεί να μην είναι στο ξάμετρο βαλμένοι, μπορεί να μην έχουν και νεκραναστημένες λέξεις οι στίχοι τους. Ένα πράμα όμως σου το τάζω χωρίς δισταγμό, πως θα είναι ρωμαίικα τραγούδια, και ρωμαίικα πάει να πη της καρδιάς μας το αίμα. Θάρχουνται τότες οι Φράγκοι και θαπορούνε βλέποντας τέτοιο μεγάλον Ελληνισμό δίχως απαρέμφατα, δίχως ξάμετρα, δίχως δοτικές, μα θα τους λέμε και μείς τότες πως άδικο μεγάλο μας κάμνουνε να μας παίρνουν κ' εμάς γι' αντίκες, πως αν καθετίς ζωντανό στον κόσμο πρέπει ν' αλλάζη, κι αν η αλλαγή του σημαίνη πως ζη, καλλίτερη απόδειξη δε χρειάζεται πως το έθνος αυτό που ήρθε να δη είναι ταθάνατο το Ελληνικό το έθνος, κι ας το λέμε ρωμαίικο».[22] Όλη μας τη ζωή ακούμε για την περίφημη «πολιτική διαφθορά». Στη φιλολογία είχαμε τους δασκάλους της γραμματικής, εδώ της πολιτικής. «Πήρανε μερικά βιβλία, μεταφράσανε νόμους, άρθρα, συντάγματα, τάδωκαν της Βουλής, τα παίρνει η Βουλή και τα κενώνει στη χώρα, από Ρωμιωσύνη να γίνη Ευρώπη πολιτισμένη. Χάρη όμως νάχουμε στον εγωισμό μας, που οι σοφοί μας οι δάσκαλοι τηλεσκόπι δεν είχανε να τον ανακαλύψουν, αντίς Ευρώπη καταντήσαμε θηριοτροφείο».[23]

Ακόμα και ο Φιλελληνισμός, χωρίς να το θέλει, μας έκανε μεγάλο κακό, γράφει ο Αργύρης Εφταλιώτης. «Μας έκαμε να προσμένουμε απ' αλλονούς τη δουλειά μας.... Τις δουλειές του τόπου του πρέπει να τις βολέψει ο ξένος. Πως γίνεται να κινδυνέψη, όχι πια τη ζωή του, μα και το έχει του για τον τόπο του! Και τι κατάλαβε να καλοπερνάη λέει, ο τόπος, κι αυτός να στερείται! Τι καινούριες θεωρίες είναι πάλι αυτές! Βοήθεια, βοήθεια, φίλε μου. Ευρώπη, διπλωματία, πρεσβείες. Το κάτω κάτω δε γυρεύουν πια και την πίστη μας. Γυρεύουν ίσως κατιτίς πιο χειροπιαστό, μα υπομονή· αγοράζεις από τώρα ένα σπιτότοπο και παρηγοριέσαι με τα κέρδη που θα μαζέψης όταν έρθουν και θρονιαστούν εδώ πέρα. Και τούτη λοιπόν η εθνική μας ιδέα καταντάει ύστερα στο Εγώ. Εκεί καταντούν όλα μας. Εκεί είναι το φαρμάκι που μας θανατώνει κάθε ελπίδα, γιατί μας θανάτωσε και την αρετή, - δεν λέγω τη χριστιανική την αρετή που μας φέρνει στον Παράδεισο, μόνο κείνη που μας κατεβάζει στα βάθια της φτώχειας, της κακοπέρασης, της σφαγής και της φωτιάς, ώσπου να μαζευτή η στάχτη που χρειάζεται για να φυτρώση ξανανιωμένος, περήφανος, και λαμπροστόλιστος Φοίνικας».[24]

Και το αποτέλεσμα; «Τίποτις και καλά να μη μείνη δικό μας, εθνικό μας χτήμα, ως μήτ' αυτό το Κοτζαπασιλίκι, που το κάτω κάτω μας γλύτωσε από αξέχαστα βάσανα! Όλα μας από την αρχαιότητα κι από την Ευρώπη φερμένα! Και τώρα ρωμαίικο άλλο δε μένει παρά το Εγώ, λεύτερο, απαιδαγώγητο, αχαλίνωτο. Με μόνη την ελπίδα πως ίσως κ' η κοπριά που σήμερα μανιτάρια μονάχα

μας θρέφει, βγάλη και θρέψη το μεγάλο, το βαθιόρριζο, το μυριόκλωνο το δέντρο που θα μας σκεπάση με τον καλορρίζικό του τον ίσκιο».[25] Ο Εφταλιώτης αναζητεί στις «Φυλλάδες του Γεροδήμου» να συλλάβει και να εκφράσει τις καλές και τις κακές ιδιότητες του νεοέλληνα. Και το πόρισμά του είναι σαφές. Είμαστε λαός που πολλά μπορεί να κατορθώσει αν λυτρωθεί από το σαράκι που τον τρώει και το σαράκι αυτό είναι το Εγώ του Ρωμιού, «που στέκεται μέσα στην καρδιά του, πιο αψηλά από τους θεόρατους μιναρέδες».[26] Το Εγώ του Ρωμιού τον κάνει «ο ένας να τα φορτώνη του αλλονού. Ο καθένας να κυνηγάη τη δουλειά του, κ' οι μεγαλήτερες οι δουλειές εδώ γίνουνται στα πολιτικά. Ο καθένας να βγάζη το ψωμί του, και το πιώτερο το ψωμί βγαίνει από κει που έπρεπε να πηγαίνη. Στη μέση κοίτεται η εθνική η μελόπηττα, και τριγύρω σωριάζουνται οι πεινασμένες οι σφίγγες και τη βυζάνουν. Καθένας και το κεντρί του, και το κεντρί αυτό είναι το Εγώ του Ρωμιού».[27] Αυτό οδηγεί τον Εφταλιώτη στη θαρραλέα άρνηση και στη συνείδηση ότι «περί πολλά τυρβάζομεν, ενώ ενός εστί χρεία».[28] Είναι λαμπρό το μαστίγωμα των Κωνσταντινουπολιτών και προδίδει κριτικό πνεύμα βαθύ. «Έτυχε να παραβρεθώ σε τέτοια πολίτικη Συνεδρίαση μια φορά. Τα καθίσματα είταν πέρα πέρα γεμάτα· είτανε "Χημεία" το μάθημα. Καλά την ήξερε τη Χημεία ο Καθηγητής, και τους άρεζε πολύ των Πολίτιδων η Χημεία. Μιάμιση ώρα κάθουνταν εδώ και τον άκουγαν. Βλέπεις; από την ουρά έπιασε τη δουλειά κι ο Πολίτης. Αρχίζει την εθνική προκοπή από κει που την τελειώνουν οι άλλοι. Εμείς, που τη μύτη μας δε ξέρουμε να διαφεντέψουμε α μας φοβερίξη με το γρόθο του ξένος, που δεν μπορούμε μήτε να παινευτούμε πως μας θάφτουνε μέσα σε χώμα δικό μας, καθίζουμε σ' αυτά τα θρανιά με ραχάτι κι ακούμε της Χημείας τα θάματα.... Με το συμπάθειο, καθηγητή μου, όμορφα πράματα λες, εμείς όμως συλλογιούμαστε κ' εν' άλλο, πως κάποια απελέκητα ξύλα από την Ύδρα κι από το Σούλι διδάξανε μια φορά το Έθνος Χημεία πιο χρήσιμη απ' αυτήνα που άκουσα δω μέσα... Και για ν' αφήσουμε τους μεγάλους εκείνους πατριώτες στην ησυχία τους, κάμε μας τη χάρη και πες μας με το μελίρρυτο στόμα σου, τι καλό μας έκαμαν ως την ώρα οι μετοχές και τα παρέμφατα, που τα σπείρετε σαν πατάτες στη Ρούμελη, στη Μακεδονία, στην Ήπειρο; Ως πότε πια θα νανουρίζουμε τακαμάτικο αυτό το έθνος μ' ανωφέλητα λόγια, με παλιές ιστορίες; Πότε θα του βάλουμε σπίρτο στο ρουθούνι να το ξυπνήσουμε; Ξύπνησέ το έτσι το έθνος, κι αυτό μονάχο του θα τις θυμηθή τις περασμένες τις δόξες. Μονάχα τους θάρθουν τα γράμματα κ' οι Χημείες. Ας μάθη πρώτα το έθνος από δουλειά. Ας είναι για την ώρα φιλολογία του τα κλέφτικα τα τραγούδια και Χημεία του – τη Χημεία του ας ανεβαίνη στο βουνό κι ας τη μαθαίνη. Κ' η λογιότη σου, που ξέρεις και μιλάς τόσο όμορφα, βάλε τσαρούχια και γύριζε από χωριό σε χωριό, και δίδασκε την αληθή τη Χημεία που ανάβει τα στήθια και ξυπνάει τους λαούς».[29]

Και το έθνος τι πρέπει να κάνει το έθνος; Το έθνος θα μας πει ο Εφταλιώτης «έκαμε λάθος θανάσιμο τότες που θάρρεψε πως τον απωτέλειωσε τον προορισμό του. Προορισμός και σκοπός του είτανε να την καθαρίση όλη τη χώρα από το μίασμα της σκλαβιάς, και να το ξαναστήση το Κράτος που κι από αίμα κι από δικαίωμα του ανήκει. Μόλις λευτερώθηκε όμως ένα παράμερο της Ρωμιωσύνης λουρί, κι αμέσως το βαφτίζουν "Ελλάδα", και την άλλη τη χώρα την αφίνουν ενός Σουλτάνου βοσκή, να βγαίνη και να κυλιέται στο αίμα! Τους ξέχασαν τους αδερφούς τους τα παλικάρια που για δαύτους σηκώθηκαν, και τονειρεύτηκαν πως δίχως εκείνους έθνος θα γίνουν, εθνικό μεγαλείο και πλούτο θαποχτήσουν, δόξα εθνική θα τους λαμπρύνη! Το ξέχασαν το ιερό το χρέος που οι προγόνοι τους δίδαξαν, και σα να ξημέρωσε η μέρα που τόσοι αιώνες ολοσκότεινοι λαχταρούσαν, άρχισαν κ' έστηναν παλάτια μαρμάρινα, θέατρα και Πανεπιστήμια και Βουλές, σα να μην αναστέναζαν ακόμα μέσα στης σκλαβιάς την ταπείνωση χιλιάδες αμέτρητες!... Αφήστε τα, τα συντάγματα, τα θέατρα, τις φιλολογίες και τις γραμματικές. Αυτά είναι λούσα που ένα έθνος τα

συλλογιέται όταν έχη όλο το είναι του. Γυρίστε, παλικάρια μου, στο τσαρούχι, στην κάπα και στο μαύρο ψωμί. Γυμναστήτε πάλι σταγαπημένα σας τάρματα, και λάτε μαζί μου. Ή Έθνος μεγάλο να γίνουμε, που κ' η καρδιά μας, κι ο νους μας μαζί του να μεγαλώση, κι από ψεύτικα κι άτιμα κέρδη να γυρεύη λαμπρές κι αντρίκιες τιμές, ή να γυρίσουμε στη σκοτεινή τη σκλαβιά, που μ' όλο το αίμα της και μ' όλη της την ταπείνωση, είναι πιο καλότυχο πράμα από τις ατιμίες που μια φορά ένας Γεροδήμος πολεμούσε να τις βγάλη στον ήλιο, και μήτε μέρος δε μας ιστόρησε».[30] Κλείνοντας τις «Φυλλάδες» ο Εφταλιώτης εκφράζει την ελπίδα «να βρεθή δυνατώτερο χέρι και βάψη την πέννα του μέσα στο αίμα του Γεροδήμου, και γράψη τα λόγια που θα το ξυπνήσουν το Έθνος, και θα το φέρουνε στο μεγάλο το δρόμο».[31]

Οι «Φυλλάδες του Γεροδήμου» κυκλοφορούν το 1897. Στις σελίδες τους βρίσκεις πολλά από τα αίτια της ήττας μας του 1897, αν και το βιβλίο γράφτηκε πριν από τον Πόλεμο εκείνο. Η μαύρη ντροπή του 1897, εφιάλτης απαίσιος, ξυπνά τον Εφταλιώτη. Ξανακυττάζοντας τις «Φυλλάδες του Γεροδήμου» τώρα που το Έθνος αποκάλυψε στον Πόλεμο αυτό όλη την κατάπτωσή του, νιώθει πόσο υπολείπονταν από την πραγματικότητα. Εκεί στις «Φυλλάδες» διακρίνει ως κύριο αίτιο της κακοδαιμονίας μας το ρωμαίικο εγωισμό και ατομισμό. Τα λόγια του Γεροδήμου δε νιώθει ότι είναι αρκετά «που θα το ξυπνήσουν το Έθνος, και θα το φέρουνε στο μεγάλο το δρόμο του».[32] Η κυριότερη ανακάλυψή του είναι «πως το σύστημά μας ζητούσε τονικό για να δυναμώση, ο νους μας Ιστορία για να μελετήση και να νοιώση το τι είταν, τι είναι, και τι μπορεί να ξαναγίνη το Έθνος».[33] Γι' αυτό, γράφει ο Εφταλιώτης, «παραιτώ μέτρα και στίχους, και καταπιάνουμαι δουλειά που μήτε την ονειρευούμουν άλλοτε· την "Ιστορία της Ρωμιοσύνης"! Μ' ανάλαφρη καρδιά την αρχίνησα, και μήτε υποψιάστηκα, δυο χρόνια απονύχτερες μελέτες, και πάλε μήτ' ένας σωστός τόμος να μη βγη, εκεί που μήτε πέντε δε σώνουνε!».[34]

Τέσσερα χρόνια μετά την εθνική καταισχύνη παρουσιάζει ο Αργύρης Εφταλιώτης τον πρώτο τόμο της «Ιστορίας της Ρωμοσύνης». Στο αφιέρωμα της «Ιστορίας» του δεν κρύβει την πρόθεσή του, το πνεύμα που είχε συλλάβει το έργο. «Σαν καταστάλαξε ο τόπος μας από τη φουρτούνα που τον πλάκωσε τώρα και τρία χρόνια, όρεξη δε μούμνησκε μήτε για στίχους μήτε για παραμύθια. Αμαρτία μάλιστα μου φαινότανε, να πονή ακόμα το έθνος από τέτοια φοβερή συφορά και μεις να το νανουρίζουμε με τραγούδια, αντίς να μελετούμε το τι πρέπει και τι δεν πρέπει να γίνη για να μην ξανακυλήση σε παρόμοια ταπείνωση· αμαρτία να παίζουμε με τη φαντασία, αντίς να δουλεύουμε με το νου. Σα να ταλησμόνησα πως η δουλειά, καθώς δε γίνεται με ταξίνι και με ταλέτρι μονάχα, έτσι και με τη συλλογή και με τη μελέτη μονάχα δε γίνεται, παρά και με τη φαντασία και με το στίχο. Μα μου φάνηκε τότες – πως να σου το πω; - πως το πρόσωπό μας δεν είταν ακόμα για τα στολίδια της τέχνης· πως το σύστημά μας ζητούσε τονικό για να δυναμώση, ο νους μας ιστορία για να μελετήση και να νοιώση το τι είταν, τι είναι και τι μπορεί να ξαναγίνη το Έθνος».[35] Στην «Ιστορία της Ρωμιοσύνης» γράφει ότι «το είχα στο νου μου να καταστρώσω εδώ τα πιο ευκολόπιαστα σημάδια του Ρωμαίικου του χαρακτήρα, κι όχι με σκοπό για να γίνεται ομιλία, μα πάντα με την αρχική την ιδέα πως πρέπει όλο να τα λέμε, όλο να τα ξετάζουμε τα δικά μας, και καλά κι αχαμνά, ώσπου να μάθουμε το τι να φυλάγουμε και τι να πετούμε, μην τύχη και ξαναφανούμε καμιάν ώρα στον κόσμο και βρεθούμε πάλε σαν πρώτ' ανετοίμαστοι».[36]

Καλά και κακά έχει ο χαρακτήρας του Ρωμιού «κι άσκοπο δεν είναι να σημειωθούνε στα πεταχτά τα πιο σπουδαιότερα», γράφει ο Εφταλιώτης.[37] «Αρχίζοντας από τα ψεγάδια ας βάλουμε πρώτα πρώτα την αψηφισιά μας σε κάθε είδος Νόμο. Βάλε Ρωμιό να συντάξη Νόμο, και θα σου προλάβη κάθε περιστατικό που πρέπει να προστατεύη αυτός ο Νόμος. Στην πράξη όμως απάνω, άλλος λόγος.

Πως ο Νόμος είναι ιερό συμφωνητικό που ο καθένας ανάλαβε να το φυλάη μ' όλους τους άλλους, μπορεί κι' αυτό να σου το αποδείξη με μια διατριβή ή και μ' ένα βιβλίο. Να τη ζυμώση όμως αυτή την αρχή μέσα στην καθημερινή του ζωή, όχι πως δεν τόχει στο αίμα του – τόχει, αφού σε ξένους τόπους θέλοντας και μη τονέ σέβεται το Νόμο – στον τόπο του όμως που ο Νόμος δεν πολυδουλεύει, δεν το καλόνοιωσε ο Ρωμιός το συμφωνητικό του με τους συντοπίτες του. Δεν άδειασε ακόμα να το καλονοιώση. Έχει άλλες δουλειές. Έχει να φροντίζη για το δικό του, εκείνο δηλαδή που θαρρεί πως είναι δικό του συφέρο. Μας φέρνει μ' άλλους λόγους το ψεγάδι αυτό στον Εγωισμό που έχει όλος ο κόσμος, μα μια σταλίτσα ακόμα».[38]

Άλλο ένα ψεγάδι. «Δε θέλει να κοπιάζη εξόν αν είναι για τον παρά. Άφησε την κούραση για ένα κοινό καλό, που την τρέμει σαν δεν προσμένη κι αυτός ωφέλεια, και πάρε τίποτις άλλο..... δεν πονεί τίποτις άλλο, δε θυσιάζεται για τίποτις άλλο ο Ρωμιός παρά για το δικό του, εκείνο δηλαδή που φαντάζεται πως είνε δικό του συφέρο. Μας φέρνει λοιπόν κι αυτό στην ίδια την πηγή, στον Εγωισμό».[39] Άλλο ένα ψεγάδι. «Είναι λογάς, φωνακλάς, σοφιστής.... Και φωνάζοντας λοιπόν και συζητώντας και λογομαχώντας ο Ρωμιός άλλο δεν έχει στο νου του παρά το δικό του, εκείνο δηλαδή που θαρρεί πως είνε δικό του συφέρο. Κ' έτσι καταντούμε πάλι στην ίδια πηγή του Εγωισμού».[40]

Τέταρτο ψεγάδι «που αγαπάει, σέβεται, φοβάται, τρέμει, προσκυνάει, λατρεύει, και τέλος μιμάται τα ξένα. Σημάδι αλάθευτο μισοβαρβαρισμού. Αδύνατο πράμα, φίλε μου, να γυρεύης να μιμηθής Άγγλους, Γάλλους, Γερμανούς, κι αρχαίους Έλληνες, και να μην έχης δόση από βαρβαρωσύνη, τη βαρβαρωσύνη που βλέπει τα φανταχτερά τα ξένα και σκιάζεται, βλέπει τα δικά της και ντρέπεται. Μας φέρνει λοιπόν αυτό το ψεγάδι ίσια κ' ίσια στην πηγή της πηγής, δηλαδή στην πηγή που μέσαθέ της κι ο ίδιος ο Εγωισμός αναβρύζει».[41]

Έχει όμως και καλά ο Ρωμιός. «Και πρώτο πρώτο, η μοναδική μας ξυπνάδα. Τίποτις, φίλε μου. Εμείς κι όχι άλλοι».[42] Ακόμη «μπορούσανε κάμποσα να λεχτούν και για τη νοικοκυροσύνη του, τη σπιταρχοντιά του, τα εμπορικά του χαρίσματα, τις θαλασσινές του αγάπες και δόξες».[43] Και τέλος «να μην παραλείψουμε την αγάπη της ομορφιάς, την αγάπη της αγάπης, την καλλιτεχνική τη φλέβα που κλειδώνεται κι αυτή αργυρόχρυση μέσα στ' ασκάλιστο, ταδούλευτο μάρμαρο».[44] Απορεί ο Εφταλιώτης για το Ρωμιό, «σπάνιο υλικό, και να μη θέλη, λέει, νακούση σμίλι! Να μη θέλη νακούση νόμο, να μάθη κόπο, να σεβαστή αλήθεια κ' επιστήμη, και το χερώτερο, να μη θέλη να τιμήση και τα δικά του».[45]

Αισιόδοξος για τα ψεγάδια του Ρωμιού ο Εφταλιώτης, ελπίζει ότι θα αλλάξουν τα πράγματα. «Θα τα δη μια μέρα τα ψεγάδια του ο Ρωμιός με την αθάνατή του ξυπνάδα. Θα τα δη και θα τα σιχαθή. Σώνει όποιος μας τα νοιώθει από τώρα να κάμη το χρέος του. Αυτό πασκίζει να κάμη κι αυτή η Ιστορία. Ασήμαντη βοήθεια θα πης, μα είμαστε πολλοί, κι όχι ένας. Έχουμε και τα χρόνια μπροστά μας. Εκατό, διακόσια, πόσα θες; Έτσι πρέπει να το βλέπουμε το ζήτημα. Είμαστε έθνος, κι όχι άτομο».[46] Και συμπληρώνει, ο Εφταλιώτης, γιατί έγραψε την «Ιστορία της Ρωμιοσύνης». «Πάσκισα μ' άλλους λόγους να κάμω το βιβλίο μου είδος πανόραμα για να τους καλονοιώσουμε τους προγόνους μας, ο μόνος τρόπος να καλονοιώσουμε και τον εαυτό μας».[47]

*

Τη ρομαντική μορφή του αγωνιστή της ελευθερίας που είναι συγχρόνως ερωτευμένος, θυμίζει το κεντρικό πρόσωπο στο διήγημα «Δύο τραύματα» του Τάση Φραγκαντώνη.[48] Ο Μέλιος που είχε χάσει στον πόλεμο το ένα του χέρι, αφηγείται τις νωπές μνήμες του, ιδίως τις αρχικές προσδοκίες και τον ενθουσιασμό και κυρίως τον ηρωισμό, χάρη στον οποίο διασώθηκε η στρατιωτική και εθνική τιμή. «Αν δεν ηδυνήθημεν να νικήσωμεν, εδείξαμεν τουλάχιστον ότι ηξεύρομεν ν' αποθνήσκωμεν

καθώς εκείνοι».[49] Αντιπολεμική πρόθεση χαρακτηρίζει και το διήγημα του Δημήτρη Ταγκόπουλου «Ο φόνος του Όμπαση», που γράφεται το 1901. «Στον πόλεμο γίνεσαι κτήνος· δεν έχεις συνείδηση του κακού που κάνεις στους εχθρούς σου, οι οποίοι όσο κι αν είναι Τούρκοι δεν παύουν να είναι και αυτοί άνθρωποι σαν και σένα», λέει ο αφηγητής και ήρωας του πολέμου εξιστορώντας ένα επεισόδιο.[50]

*

Στον Πόλεμο του 1897 έλαβε μέρος και ο Αντρέας Καρκαβίτσας,[51] ο οποίος είναι πρόθυμος να συμμετάσχει ενεργά σε κάθε θυσία, όταν τούτο το απαιτεί η ανάγκη, και δεν αρκείται μόνο σε πλατωνικές εκδηλώσεις. Ενώ θα ήθελε να ιδεί την Ελλάδα αναγεννώμενη και προοδεύουσα, τη βλέπει σε μαρασμό και κατάπτωση μετά τον ατυχή πόλεμο. Με όλη τη δύναμη της ψυχής του ζητεί να αντιδράσει και στην πνευματική κατάπτωση, κύρια αιτία της οποίας θεωρεί την αρχαιολατρεία, την προγονοπληξία και τον επιπόλαιο και επιφανειακό κλασικισμό. Στο κακό αυτό ο Καρκαβίτσας αποδίδει όλες τις ατυχίες του Έθνους, και στον «Αρχαιολόγο» υπογραμμίζει ότι οι Έλληνες πρέπει να αφήσουν κατά μέρος τα ανόητα καυχήματά τους με μοναδικούς τίτλους τη δόξα των προγόνων τους και να φροντίσουν για τη σημερινή τους πρόοδο και προκοπή, βασισμένες στη δική τους αξία. Να τι γράφει ο συγγραφέας του «Αρχαιολόγου» για τη Μεγάλη Ιδέα και τον ελληνισμό το 1901: «Ν' ακούεται. Να γίνεται κουβέντα παντού και πάντοτε γι' αυτόν, είτε ως άτομο, είτε ως έθνος, να το όνειρο του ελληνικού λαού. Μεγάλη πατρίδα, μεγάλο όνομα, κατορθώματα μεγάλα. Και τούτο όχι από προγονική κληρονομιά, μα από φυσική του ανάγκη. Όχι από χαιρεκακία προς τους άλλους, μα από φυσική του υπερηφάνεια. Είναι σκλάβος της φαντασίας του. Το δυστύχημα είναι, πως τη φαντασία του δεν τη συντροφεύει και μεγάλη ενέργεια. Και είναι τούτο φυσικό σε όλα τα ανθρώπινα. Άλλοι να ονειρεύονται και άλλοι να ενεργούν. Ο ελληνικός λαός ξεθυμαίνει με ονειροπόλημα. Πριν καλοεξετάσει το δρόμο και τις δυσκολίες που παρουσιάζονται και τα μέσα που θα χρειασθούν για να νικήσει τις δυσκολίες και τον τρόπο, που θα εύρει τα μέσα, μ' ένα καλό πήδημα της φαντασίας φθάνει αμέσως στο τέρμα και ικανοποιείται. Μέσα στην ανθρώπινη οικογένεια ο ελληνικός λαός είναι ο εκλεκτός – είναι ο νους και το αίσθημα. Η χειρωναξία, η εργασία τον κουράζει και τη σιχαίνεται. Δόστε του την αποκατάσταση της όλης Πατρίδας και να σας δώσει άλλη μια φορά τα ευγενέστερα και πιο κοσμοπολιτικά όνειρά του. Δεν του την δίνετε; Έτσι θα κυλιέται πάντα ακατάστατος φαντασιοκόπος, περιφρονητής των μέσων και λάτρης του σκοπού, προφήτης και τεμπέλης, αξιώντας να πέσει ώριμο το σύκο στο στόμα του. Ο ελληνικός λαός ενεργεί ως άτομο και ονειροπολεί ως έθνος».[52]

Ο «Αρχαιολόγος» του Αντρέα Καρκαβίτσα κυκλοφορεί την πρωτοχρονιά του 1905, έχει όμως στο εξώφυλλο χρονολογία 1904[53] και στο τέλος του έργου αναγράφεται ως χρονολογία συγγραφής του «1903».[54] Ο Καρκαβίτσας όμως τον άρχισε νωρίτερα, γιατί με τον τίτλο «Η Μεγάλη Ιδέα» και τον υπότιτλο «Εθνικόν μυθιστόρημα» αναγγέλλεται το 1901 στο εσώφυλλο (β΄ σελίδα) του πειραϊκού περιοδικού «Το Περιοδικόν μας», αλλά δεν δημοσιεύεται.[55] Ο τίτλος «Μεγάλη Ιδέα» αναμφισβήτητα συμπίπτει με το περιεχόμενο και με το «τρία πράγματα εχάλασαν» του «Αρχαιολόγου».[56] Πρόκειται λοιπόν για τον «Αρχαιολόγο», ο οποίος γράφεται το 1903, την τελική όμως μορφή την παίρνει μετά τα «Ευαγγελιακά» και τα «Ορεστειακά» και κάτω από την επίδραση της εθνικής καταισχύνης του 1897. Ο Γεώργιος Σουρής υποδέχεται την έκδοση του «Αρχαιολόγου» στο «Ρωμηό» με τους παρακάτω στίχους:

«Πάρτε τον Αρχαιολόγο, το καινούριο το βιβλίο
που ν' αφήσωμε μας λέει το παληό το μεγαλείο,
Παρθενώνας, Ερεχθεία, κι' όλα τάλλ' αρχαϊκά μας,
και να κάνωμε 'δικό μας με τα χέρια τα 'δικά μας.
Τόγραψε του Καρκαβίτσα το κοντύλι που σημαίνει
και δικαίως το δοξάζουν μαλλιαροί και κουρεμένοι».[57]

Στον «Αρχαιολόγο» ο Καρκαβίτσας θέλει να εκφράσει την πεποίθησή του για όσα μέχρι τότε είχε διακηρύξει προς την μετά το 1821 ελληνική πραγματικότητα και την καταδίκη της άγονης προγονοπληξίας. Το έργο γίνεται δεκτό σα μια έκρηξη και δημιουργεί γύρω του μεγάλη κίνηση, τόσο από τους δημοτικιστές όσο και από τους γλωσσαμύντορες. Ο «Αρχαιολόγος» θεωρείται ως εθνικό και φιλολογικό μανιφέστο κατά του λογιωτατισμού. Ουδέποτε άλλοτε συζητείται το γλωσσικό ζήτημα με τόσο φανατισμό. Η εφημερίδα «Αθήναι», μόλις κυκλοφόρησε ο «Αρχαιολόγος», αρχίζει μια ολόκληρη εκστρατεία κατά των μαλλιαρών με σειρά συνεντεύξεων, στις οποίες ελέγχεται δριμύτατα και ο Καρκαβίτσας ως μαλλιαρός και ο «Αρχαιολόγος» ως ψυχαρικό εξάμβλωμα. «Κι' εκείνος ο Καρκαβίτσας αρχίζει και χρωστά της Μιχαλούς τώρα. Έβγαλε προχθές ένα βιβλίο και γράφει "Αντρέα Καρκαβίτσα". Βλέπεις εφ' όσον υπογράφετο Ανδρέας Καρκαβίτσας και έγραφε με την δύναμίν του την ακαταγώνιστον, είχε την μωρίαν ο κόσμος να τον εκτιμά. Δεν επρόφθασα ακόμη να διαβάσω τον «Αρχαιολόγο» του. Αλλά μου είπαν πως γράφει έξω φρενών πράγματα. Να παύσωμεν λέγει να προσκυνούμεν και να προφυλάττωμεν τα αρχαία μνημεία και να προσκυνούμεν τα νεώτερα. Ν' αφήσωμεν δηλαδή τον Παρθενώνα και να προσκυνούμεν τον Παληό Στρατώνα, τον Μενδρεσέ, το Στρατιωτικόν Αρτοποιείον.... Κρίμα τον Καρκαβίτσα. Ευτυχώς όμως είνε εις την αρχήν το κακόν, και ο Αντρέας ίσως ξαναγίνει Ανδρέας».[58] Για να απαντήσει σε όλες αυτές τις κατηγορίες και συκοφαντίες ο Καρκαβίτσας δίνει συνέντευξη γεμάτη από φρόνημα και πατριωτισμό στην εφημερίδα «Εστία» με συνομιλητή του τον Άδωνι Κύρου.[59] Εκεί μιλά για τον «Αρχαιολόγο», τον οποίο έγραψε για να φωτίσει τον λαό και να οδηγήσει τη νεολαία προς τη ζωή.

Αξιόλογη ανάμεσα στις κρίσεις για τον «Αρχαιολόγο»[60] είναι η κρίση του Βλάση Γαβριηλίδη, ο οποίος γράφει ότι το βιβλίο αυτό «θ' αφίση εποχήν εις την γλωσσικήν ζύμωσιν του έθνους. Αλλά και κάτι παραπάνω. Εις την ιδεολογικήν του ζύμωσιν.... Ο κ. Α. Καρκαβίτσας υψώνεται γλωσσικώς μεν εις ένα γίγαντα δημοτικιστήν, διηγηματογραφικώς εις ένα βαθύγνωμον δυνατόν ποιητήν, ένα είδος πρωτοπαλλήκαρο μεταξύ των λογογράφων, ψυχολογικώς δε και κοινωνιολογικώς εις ένα εκ των σημαιοφόρων της βραζούσης πνευματικής του Έθνους επαναστάσεως».[61] Ο Κωστής Παλαμάς γράφει ότι «μέσα από τα τρία τέσσερα σημαντικά βιβλία που φάνηκαν τώρα τελευταία για να μαρτυρήσουν για την πρόοδο της εθνικής γλώσσας, στου Καρκαβίτσα τον "Αρχαιολόγο" που φάνηκε σαν επική σάτυρα της παραστρατημένης ρωμιοσύνης, και μαζί σαν ελπιδοφόρο τραγούδι της ελληνικής ψυχής, κάποιο πορ(προ)σωπο λέει, νομίζω, συγκρίνοντας τον αρχαιομανή Αριστόδημο με τον αδερφό του που ονομάζονταν πρόστυχα Δημήτρης. – Ο πρώτος κληρονόμησε τα βιβλία των προγόνων· ο δεύτερος την ψυχή τους».[62] Την καλύτερη αισθητική και κριτική θεώρηση και κριτική τοποθέτηση του έργου κάνει ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου στην εφημερίδα «Σκριπ»: Αυτό «το βιβλίον είναι η Ελλάς, εσωτερικώς, εξωτερικώς, εθνικώς, πνευματικώς.... Πολεμικώτερον βιβλίον δεν έχει γραφεί».[63] Ο Γεράσιμος Βώκος χαιρετίζει με ενθουσιασμό τον «Αρχαιολόγο» με ομιλίες του στην Εταιρεία των δημοτικιστών «Εθνική Γλώσσα», που δημοσιεύονται στην εφημερίδα «Εστία».[64] Εκτός από τους γλωσσαμύντορες και πολλοί από τους φίλους και παλιούς συνεργάτες του Καρκαβίτσα

αποδοκιμάζουν τον «Αρχαιολόγο», όπως ο Γεώργιος Δροσίνης σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Αθήναι».[65] Ο ίδιος ο Καρκαβίτσας θεωρεί τον «Αρχαιολόγο», ως το καλύτερο έργο του. Η κεντρική ιδέα του έργου βρίσκεται στη θέση, ότι αν δεν απαλλαγεί το έθνος από την αρχαιομανία δε θα γίνει ποτέ νέο και ποτέ δε θα προκόψει. Το ίδιο κηρύσσει και ο Ψυχάρης στο «Ταξίδι» του: «Τ' άλλα έθνη όσο περίφημοι κι αν ήταν οι πατέρες τους, άφησαν πίσω την παλιά τους ιστορία, ξανάκαμαν καινούργια δική τους».[66]

Ο Δημήτρης Ταγκόπουλος χαρακτηρίζει στο «Νουμά» τον «Αρχαιολόγο» εθνικό βιβλίο: «Η καλύτερη κρίση για το καινούριο βιβλίο του Καρκαβίτσα, για το εθνικό βιβλίο του θάλεγα – γιατί στον "Αρχαιολόγο" ταιριάζει περίφημα το χιλιοκουρελιασμένο αυτό επίθετο – για το εθνικό του ευαγγέλιο, γιατί τέτιο είναι και για τέτιο το διάβασα και για τέτιο θα το διαβάσουν κ' οι σημερινοί κ' οι κατοπινοί Ρωμιοί, όσοι νιώθουν να διαβάζουν και αν αιστάνουνται τέτια βιβλία – η καλύτερη λοιπόν κρίση θα είτανε να δημοσίευε κανείς κομάτια απ' αυτό».[67] Παρακάτω ο ίδιος συμπληρώνει: «Τον "Αρχαιολόγο" τόνε μελέτησα λέξη λέξη με το μολύβι στο χέρι. Μια και μπήκα από τα πρώτα πρώτα κατεβατά του στην ουσία, μια και κατάλαβα τις μεγάλες αλήθειες που συμβολίζει το κάθε πρόσωπο, μια και μίλησα από την πρώτη στιγμή με την ψυχή του συγγραφέα, δεν είχα τίποτις άλλο να κάνω παρά να κυλάω τη ματιά μου απάνω σ' έμορφες σελίδες και να σημαδεύω με το μολύβι μου "το καθετί που φαινότανε αξιοθύμητο", καταπώς λέει ο ίδιος ο συγγραφέας. Να εδώ μια αλήθεια μεγάλη· "Όταν οι απόγονοι ευτυχούν, οι πρόγονοι δοξάζονται". Τήνε σημαδεύω και τήνε συμπληρώνω μέσ' στο νου μου: Κι όντας οι απόγονοι δυστυχούνε, σαν και μας, οι πρόγονοι ρεζιλεύονται.... Χτυπιέται αλύπητα μέσα σ' αυτό ο προγονισμός – ο κακός προγονισμός, καθώς τόνε προσκυνάει ο Αριστόδημος, ο Μπάρμπα – Μιστριώτης, να πούμε – γιατί είναι και καλός προγονισμός που τόνε βλέπει ο ζωντανός άνθρωπος, ο Δημητράκης – ο καλός προγονισμός που εμπνέει έναν Παλαμά, που μας χαρίζει μια "Ιλιάδα" του Πάλλη, που μας διδάχνει να ξεδιαλέγουμε σαν τη μέλισσα, ό,τι καλό βρίσκεται στην προγονική ζωή κι ό,τι από τη ζωή αυτή μπορεί ναφομοιοωθεί, να γίνει ένα με τη σημερινή ζωή μας. Δεν μας πειράζει καθόλου ο Παρθενώνας. Ας κάθεται στη θέση του. Στολίδι του τόπου μας είναι και τραβάει σαν καλοκέλαδος κράχτης τον ξένο παρά. Αν είτανε πιο ακέριος μάλιστα, θάτανε και πιο καλύτερα. Μας πειράζει μονάδα το ξαπλωταριό που γίνεται από κάτω από τον Παρθενώνα, με το να θαρρούμε πως βλέποντας και προσκυνώντας τον Παρθενώνα, ζούμε και μεις και κάτι κάνουμε και σαν άνθρωποι και σαν πατριώτες. Ο Καρκαβίτσας το δείχνει ολοφάνερα αυτό το μεγάλο και ταγιάτρευτο κακό μέσα στο βιβλίο του. Να γιατί το είπαμε στην αρχή εθνικό ευαγγέλιο και να γιατί επιμένουμε στον αληθινό αυτό χαραχτηρισμό. Όποιος μελετήσει με προσοχή τον "Αρχαιολόγο" και τόνε νοιώσει θα ιδεί πιο ξέστερα την αρχαία ζωή, με τα δικά του μάτια, κι όχι με τα ματογιάλια του σχολαστικού· θα ξύσει από την ψυχή του την προγονική λέπρα και θα γίνει ζωντανός άνθρωπος κι αληθινός πατριώτης. Τέτια βιβλία μας χρειάζουνται για το εθνικό ξαναβάφτισμα και με τέτια βιβλία πρέπει να τρέφουνται τα Ρωμιόπουλα. Διαβάστε το βιβλίο κι άμα φτάσετε στην τελευταία του σελίδα θα φωνάξετε με πεποίθηση πως όποιος πατέρας μπάσει τον "Αρχαιολόγο" σπίτι του, αν έχει δυο παιδιά, θα δώσει δυο καλούς πατριώτες στην πατρίδα και δυο γερά στηρίγματα στ' όνομά του».[68]

Ολόκληρο το έργο του Αντρέα Καρκαβίτσα το διακρίνει η συνεχής προσπάθεια να προσφέρει ανάγλυφη εικόνα της πατρίδας του, να ζωγραφίσει τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις, αλλά και να τονίσει τα ελαττώματα και τις αδυναμίες, να διδάξει την κοινωνική αναγέννηση, να ανοίξει το δρόμο για καλύτερο μέλλον. Αυτή είναι εξάλλου η αποστολή της γενιάς του μετά τον Πόλεμο του 1897, και στο σκοπό αυτό αποβλέπουν όσοι από τους συγχρόνους του, αφού παρέμειναν ανέπαφοι από τα μικρόβια της άκαρπης προγονοπληξίας, ζητούν να νουθετήσουν το Έθνος και χωρίς προκαταλήψεις, δεισιδαιμονίες και εγωισμούς να εξυψώσουν το λαό και να απαλλάξουν το κράτος από την

αποτελμάτωση στην οποία έχει οδηγηθεί. «Η προσπάθεια αυτή του Καρκαβίτσα να "δασκαλέψη" το Έθνος είναι έκδηλος ανά πάσαν στιγμήν εις το έργον του, εις το οποίον δεν αρκείται να περιγράψη απλώς ό,τι γίνεται γύρω του, αλλ' ό,τι θα επεθύμει να γίνεται, όχι ό,τι βλέπει, αλλ' ό,τι επεθύμει να βλέπη, όχι ό,τι είναι, αλλ' ό,τι θα επεθύμει να είναι. Βαθύς γνώστης της ελληνικής πραγματικότητος βλέπει από την πλέον δυσάρεστον και αυστηράν πλευράν τα ελαττώματα της φυλής. Δεν παρασύρεται από ευκόλους ενθουσιασμούς και δεν αφίνει τον εαυτόν του να απατάται από ρωμαντικούς οραματισμούς. Ακραιφνής εθνικιστής και πατριώτης χωρίς συμβιβασμούς, δεν διστάζει να πλήξη ανηλεώς ό,τι νομίζει αναξιοπρεπές, οπισθοδρομικόν ή χυδαίον».[69]

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος συγγράφοντας την ιστορία του έχει να αντιμετωπίσει τη θεωρία του Φαλμεράυερ. Ο Παλαμάς συνθέτοντας τα ποιήματά του έχει να αντιμετωπίσει διάφορα παραστρατημένα πνευματικά ρεύματα της εποχής του. Από το ένα μέρος η άγονη προσήλωση αποκλειστικά στην εθνική παράδοση κυριαρχεί ως το 1910 περίπου. Σαν αντίδραση όμως το δημοτικιστικό κίνημα μέσα στο φανατισμό του κινδυνεύει να αποκηρύξει ως επιζήμια την αρχαία παράδοση. Ο Καρκαβίτσας, φανατισμένος δημοτικιστής, τη χτυπά αφιλοσόφητα στον «Αρχαιολόγο» του, ενώ στα «Λόγια της Πλώρης» ζωντανεύει την αίγλη της βυζαντινής παράδοσης. Την αγάπη του προς τη νεότερη Ελλάδα και την προσπάθεια την οποία καταβάλλει για την προκοπή και την πρόοδό της μαρτυρεί το γεγονός, ότι ο Καρκαβίτσας βρίσκεται πάντοτε ανάμεσα στους πρωτεργάτες κάθε προσπάθειας και κάθε εκδήλωσης, η οποία νομίζει ότι μπορεί να συμβάλλει στην ανόρθωση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Χώρας. Παίρνει μέρος σε κάθε κίνηση ή σύλλογο ο οποίος παρουσιάζει προοδευτικό χαρακτήρα, όπως στην εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα», στο κίνημα του 1909, στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο», αποφεύγοντας όμως πάντοτε τις ακρότητες και παραμένοντας πιστός μέσα στο πλαίσιο της εθνικής δράσης.

*

Μια άλλη μεγάλη Ελληνίδα συγγραφέας, η Πηνελόπη Δέλτα, μας αφήνει ένα από τα ωραιότερα κείμενά της και ένα από τα ωραιότερα αναγνώσματα για παιδιά, «Το παραμύθι χωρίς όνομα».[70] Στο ανάγνωσμα αυτό το όνομα του βασιλιά (Αστόχαστος), της βασίλισσας (Παλάβω), των πριγκιπισσών (Ζήλιω και Πικρόχολη), των Παλατιανών (Πανουργάκος, Λαγόκαρδος, Κατρακυλάκος), του αρχιστράτηγου (Μασκαρόπουλος), των ταλαιπωρημένων υπηκόων (Κακομοιρίδης, Δυστυχόπουλος, Ταλαιπωράκης) και η γαϊδουρίτσια κεφαλή δώρο του γείτονα βασιλιά, όλα είναι συμβολοποίηση της ήττας και του εξευτελισμού του 1897. Ξεχωρίζουν μόνο ο πρίγκιπας και η Ειρηνούλα, που με τη βοήθεια της Κυρά – Φρόνησης και της κόρης της Γνώσης, αφυπνίζουν το λαό, του δίνουν όραμα και τον οδηγούν στην ανόρθωση. Όπως γράφει ο Κώστας Γεωργουσόπουλος, «όταν γράφει η Πηνελόπη Δέλτα θλιβερή χώρα που έχει επικεφαλή έναν βασιλιά που λέγεται αστόχαστος, που δεν έχει στο μυαλό του τίποτα άλλα, παρά να παίζει μονάχα να τρώει και να κοιμάται, μια χώρα η οποία συνεχώς βουλιάζει, όπου δεν υπάρχει στρατός, δεν υπάρχει άμυνα και όταν γίνεται επίθεση από την απέναντι πλευρά, ουσιαστικά και στέλνουμε σημάδια ειρήνης, οι απέναντι σου στέλνουνε μια γαϊδουροκεφαλή που σε εξευτελίζει. Ώσπου μέσα από αυτό το λαό ξεπηδάει η νέα γενιά, ο νεαρός Πρίγκιπας, ο οποίος νιώθει επάνω του την προσβολή, νιώθει πάνω του, πάνω στο πετσί την ταπείνωση και καταφέρνει να ξεσηκώσει το λαό τον αφυπνίζει, του δίνει κουράγιο, του δίνει όραμα και τον οδηγεί στη νίκη».[71] Για την Πηνελόπη Δέλτα που «Το παραμύθι χωρίς όνομα» το γράφει το 1910, αυτός ο πρίγκηπας που ξεπηδά μέσα από το λαό, τον αφυπνίζει και τον οδηγεί στα μεγάλα έργα είναι ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Και «Το παραμύθι χωρίς όνομα» αποδυκνείεται προφητικό, γραμμένο το 1910, αφού ύστερα από δύο χρόνια το 1912-13 αυτή η Ελλάδα με επικεφαλής αυτό τον πολιτικό θριαμβεύει.[72]